

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

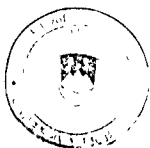
1-2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 72 NOVA VRSTA 37	STR. 1-302	MARIBOR	2001
------------	---	----------------------------	---------------	---------	-------------

Fotografija na naslovnici:
Prof. dr. Sergej Vrišer

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavlja "Historical – Abstract"

Abstracts of this review are included in "Historical – Abstract"

D 197/2001

OHK - Zgodovina

D 197/2001

39

43000035940,1/2

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 72 – Nova vrsta 37

1-2 zvezek

2001

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2001

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, dr. Paul Garde (Francija),
Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija),
dr. Janez Marolt, dr. Jože Mlinarič, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Janez Šumrada, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Pedagoška fakulteta
p.p. 129
SI - 2001 Maribor
telefon: (02) 22 93 6558
fax: (02) 25 18 180
e-pošta: darko.fris@uni-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

<http://www.pfmb.uni-mb.si/czn/>

KAZALO - CONTENTS

Jubileji - Anniversaries

Janez Cvirn, FRANC ROZMAN - ŠESTDESETLETNIK	7
---	---

Razprave - Studies

Emilijan Cevc, "LETUŠKI MOJSTER" ALI SLIKAR PETER STEIDLER	11
"The Letuš Master" or Painter Peter Steidler	
Anica Cevc, DELA JOHANNA LUCASA KRACKERJA V SLOVENIJI	23
The Works by Johann Lucas Kracker in Slovenia	
Jure Mikuž, METZINGERJEVI SLIKI SVETEGA JERNEJA	43
Two Metzinger's Pictures of St. Hermagorach (Jernej)	
Marjeta Ciglencečki, SLIKAR JAN OELTJEN V SLOVENIJI	59
The Painter Jan Oeltjen in Slovenia	
Gordana Rubelj, DR. FRANC KOVAČIČ - OSREDNJA OSEBNOST ZNANSTVENEGA MARIBORA V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA	79
Dr Franc Kovačič - Central Personality of the Maribor Science in the First Half of the XX. Century	
Gordana Šovegeš, PRĚBIVALSTVO LENDAVE NA PODLAGI MATIČNIH KNJIG MED LETI 1909 IN 1919	97
The Inhabitants of Lendava As to Immatriculation Registers between 1909 and 1919	
Aleksandra Berberih-Slana, SLOVENSKO - HRVAŠKI STIKI PO PRVI SVETOVNI VOJNI 1918-1921	123
The Slovene - Croatian Contacts after the World War I	
Miroslav Stiplovšek, POSEBNOSTI USPEŠNEGA DELOVANJA SAMOUPRAVE MARIBORSKE OBLASTI NA GOSPODARSKO-SOCIALNEM IN KULTURNO-PROSVETNEM PODROČJU 1927-1929	149
Particularities of Successful Activities of Self-Government in the Maribor Region on the Economic-Welfare and Education-Culture Area, 1927-1929	
Tomaž Kladnik, VOJAŠKO USPOSABLJANJE PODČASNIKOV IN ČASNIKOV V SLOVENSKEM DOMOBRASTVU	171
The training of Non-commissioned and commissioned officers in the Slovenian Home Guard	
Slavica Tovšak, NABAVNE IN PRODAJNE ZADRUGE V MARIBORSKEM OKROŽJU 1945-1946	209
Purchase and Sales Cooperatives in the Maribor District, 1945-1946	
Mihaela Koletnik, MARIBORSKI POGOVORNI JEZIK	245
Maribor Colloquial Speech	
Petra Kapš, Miran Štuhec, MEŠČANSKI TOPOS V ROMANIH MIRE MIHELIČ	255
Bourgeois Topos in the Novels of Mira Mihelič	
Emil Heršak, VULGARUM DUX ALZECO	269
Vulgarum dux Alzeco	

Viri in gradivo - Documentation

Metoda Kemperl, NAČRT JOŽEFA HOFFERJA ZA PREZIDAVO ŽUPNIŠČA V HOČAH	279
Jožef Hoffer's Plan for the Reconstruction of the Parish Building in Hoče	
Jože Curk, ORMOŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM	287
Ormož Civil Construction during the Renaissance and Historicism	

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Andrej Rahten, STJEPAN MATKOVIĆ: ČISTA STRANKA PRAVA 1895-1903 ...	297
Bruno Hartman, DUŠAN MEVLJA: SLOVENSKO NARODNO GLEDALIŠČE V MARIBORU 1919-1941	298
Jerneja Ferlež, EWA KARPİŃSKA GRAZYNA: MIEJSCE WYODRĘBNIONE SE ŚWIATA: PRZYKŁAD ŁÓDZKICH KAMIENIC CZYNSZOWYCH, POLSKIE TOWARZYSTWO LUDOZNAWCZE	300

Ti dve številki Časopisa za zgodovino in narodopisje

p o s v e č a m o

rednemu profesorju dr. Sergeju Vrišerju,

ki je 9. novembra 2000 dopolnil 80 let.

*Prof. Vrišer je v ČZN objavil lepo število prispevkov,
največ o baročnem kiparstvu,
več let pa je bil tudi član uredniškega odbora.*

Urednik

JUBILEJI - ANNIVERSAIRES

FRANC ROZMAN – ŠESTDESETLETNIK

Tudi za tiste, ki s prof. Francem Rozmanom prijateljujemo dlje časa, je bila njegova šestdesetletnica kar nekakšno presenečenje. Saj se – kljub neusmiljenemu teku ure življenja – Franček v zadnjih petnajstih letih, odkar ga poznam, skorajda ni spremenil. Mogoče ima nekaj las manj in nekaj sivih več, v človeškem smislu pa je še vedno oseba, ki si jo lahko le želiš za prijatelja. Zaradi toplote in človeškosti, iskrenosti in neposrednosti.

Slavljenec se je rodil 30. maja 1941 na Bledu, s katerim je še danes tesno povezan. Po končani osnovni šoli v rojstnem kraju je obiskoval gimnazijo na Jesenicah in že kot gimnazijec izkazal izjemno zanimanje za zgodovino. Leta 1960

se je vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je leta 1965 diplomiral iz zgodovine in sociologije. Še istega leta se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino), kjer je ostal (sprva kot asistent, od leta 1978 kot znanstveni sodelavec, v letih 1983-1989 kot višji znanstveni sodelavec in po letu 1989 kot znanstveni svetnik) vse do leta 1994, ko je odšel na novo delavno mesto na Pedagoško fakulteto v Mariboru.

Na Inštitutu se je začel sistematično ukvarjati z raziskavo zgodovine začetkov modernega delavskega gibanja na spodnjem Štajerskem, ki je bila tedaj v slovenskem zgodovinopisju skoraj povsem neobdelana. Prvi rezultat njegovega večletnega načrtnega študija virov in literature v domačih in tujih arhivih in knjižnicah je bila njegova magistrska naloga Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu (1889), ki jo je uspešno obranil leta 1972, pet let kasneje (1977) pa je iz iste tematike, razširjene do prve svetovne vojne, tudi doktoriral. Leta 1979 je svojo doktorsko disertacijo (Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne) objavil tudi v knjižni obliki. Za knjigo, ki še danes nudi najbolj celovit vpogled v problematiko delavskega gibanja na spodnjem Štajerskem, je upravičeno dobil kar dve nagradi: Kajuhovo in nagrado Sklada Borisa Kidriča.

Že v času zbiranja gradiva za magisterij in zlasti doktorat je objavil več krajših in daljših razprav ter člankov iz zgodovine slovenskega in avstrijskega delavskega gibanja. Rezultate magisterija je leta 1973 predstavil v dveh obsežnih člankih v Zgodovinskem časopisu (Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1874) in Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889), dve leti kasneje pa je v Zgodovinskem časopisu podal tudi sintetičen pregled problematike delavskega gibanja na Slovenskem v času Taaffejeve dobe. Ob vsem tem pa so ga zanimala tudi druga zgodovinska vprašanja. Leta 1970 je v Zgodovinskem časopisu objavil krajši, a pomemben članek o strukturi naročnikov Novic, leta 1972 pa v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja razpravo o reviji Naši zapiski in njenih ustvarjalcih in sodelavcih. Za nameček je leta 1971 iz nemščine prevedel Socialno zgodovino evropskega delavskega gibanja Wolfganga Abendrotha, ki je vsekakor prvi moderni oris zgodovine evropskega socializma in delavske politike v slovenskem jeziku po drugi svetovni vojni.

Po obrambi in objavi doktorske disertacije je Franček nadaljeval z raziskavami delavskega gibanja na Slovenskem (zanimal ga je odnos socialdemokracije do agrarnega in nacionalnega vprašanja, delovanje JSDS med prvo svetovno vojno itd.), svoje izsledke pa je vse pogostejše objavljaj tudi v tujini. Večkrat je študijsko bival v Nemčiji in zlasti Avstriji in si pridobil nemalo zaslug za vzpostavitev tesnejših stikov med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji. Ob kritiki dejstva, da se slovenski zgodovinarji raziskovalno tako malo ukvarjajo z občo zgodovino (kar je res slovenska posebnost), si je namreč vedno prizadeval (in si še) za večjo odprtost slovenskega zgodovinopisja.

Od sedemdesetih, zlasti pa od osemdesetih let je z referati sodeloval na številnih mednarodnih znanstvenih srečanjih zgodovinarjev doma in v tujini. Še vedno se je pretežno ukvarjal s problematiko delavskega gibanja na Slovenskem. Na zasedanju češkoslovaško-jugoslovanske historične komisije leta 1983 v Brnu je npr. predstavil nazore utopičnega socialista Andreja Bernarda Smolnikarja, v Zgodovinskem časopisu (1986) delovanje anarhista Karla Antona Potiska v Salzburgu, leta 1991 pa je – iz prepričanja, da je "izdajanje virov ... conditio sine qua non slehernega zgodovinopisja" – v zbirki Viri izdal tudi izjemno zanimivo in za slovensko politično zgodovino pomembno korespondenco Albina Prepeluha.

Rozman pa je s tehtnimi prispevki posegal tudi na druga področja slovenske zgodovine 19. in začetkov 20. stoletja. Kot razkriva njegova bibliografija, so ga zanimale najrazličnejše teme. Leta 1984 je v Kroniki predstavil življenje in politično delovanje znanega diplomata in enega izmed voditeljev "ustavoverne veleposesti" v Avstriji in na Kranjskem barona Schwegla. Leta 1997 je skupaj z Božom Benedikom in Leopoldom Kolmanom zasnoval in izdal knjigo z razglednicami starega Bleda, dve leti kasneje pa je bil med avtorji prikaza spominskih dnevo in praznovanj na Slovenskem (Zastave vihrajo) od srede 19. stoletja do danes. Leta 1999 je skupaj s Stanetom Grando napisal učbenik za tretji razred gimnazije, za Melikov zbornik (1991) pa je prispeval odlično razpravo o štipendijski ustanovi dr. Pavla Turnerja. Seveda je s krajšimi ali daljšimi prispevki sodeloval še pri vrsti drugih pomembnih edicij, zlasti pri Enciklopediji Slovenije, ki jo je kot področni urednik od 1985 tudi sourejal.

Seveda pa Rozmanovega prispevka k slovenskemu zgodovinopisju zadnjih tridesetih let ne gre meriti samo skozi prizmo njegovega znanstveno-raziskovalnega dela. Tudi s svojim pedagoškim delom (leta 1986 je na Pedagoški fakulteti v Mariboru kot zunanji sodelavec začel predavati Zgodovino Slovencev od srede 18. stoletja do razpada Avstro-Ogrske in Zgodovino jugoslovanskih narodov za isto obdobje, od leta 1988 pa predava Zgodovino jugovzhodne Evrope tudi na Filozofski fakulteti v Ljubljani) si je pridobil nemalo zaslug, saj se je pod njegovim (so)mentorstvom izoblikovalo in uveljavilo kar nekaj slovenskih zgodovinarjev srednje in mlajše generacije. Leta 1994 je prenehal delati na Inštitutu za novejšo zgodovino in se polno zaposlil na Pedagoški fakulteti v Mariboru, ki jo v letih 1995-1999 kot dekan tudi vodil.

Jubilant pa je k razvoju in odmevnosti slovenskega zgodovinopisja prispeval tudi na druge načine. V letih 1983-1990 je bil urednik Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, ki so se leta 1987 (prav v času njegovega urednikovanja) preimenovali v Prispevke za novejšo zgodovino. V letih 1986-89 je bil član uredništva Jugoslovanskega istorijskega časopisa, od 1996 pa je član uredništva Zgodovinskega časopisa (in od leta 1998 Časopisa za zgodovino in narodopisje ter Prispevkov za novejšo zgodovino). V letih 1986-1988 je bil predsednik Zgodovinskega društva za Ljubljano, v letih 1994-96 pa tudi predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Že več kot petnajst let (od leta 1986) je vodja slovenske delegacije pri mednarodnem kulturnozgodovinskem simpoziju Mogersdorf (Modinci) in od leta 1987 tudi vodja slovenskega dela slovensko-avstrijske zgodovinske komisije.

Ob spoštljivem jubileju lahko profesorju Rozmanu, prijatelju Frančku, le še enkrat zaželim to, kar sem mu že ob kozarčku rujnega: vse najboljše!

Janez Cvirn

RAZPRAVE - STUDIES

"LETUŠKI MOJSTER" ALI SLIKAR PETER STEIDLER

Emilijan Cevc*

UDK 7.034(497.4):75.071 Steidler P

CEVC Emilijan: "Letuški mojster" ali slikar Peter Steidler.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 11-21, 24 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor obravnava oltar sv. Katarine v podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika v Letušu pri Braslovčah, stranski krili stranskega oltarja v župnijski cerkvi v Laškem in portret ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1611. Vse slike povezujejo enake oblikovne značilnosti, za identičnost »letuškega mojstra« s Petrom Steidlerjem pa govori tudi sorodstvena povezava med očetom slikarjem in sinom, braslovškim župnikom Karlom Andrejem Steidlerjem (1657-1679). Na podlagi ugotovljenih dejstev avtor navedena dela pripisuje slikarju Petru Steidlerju in tako razširja poznavanje umetnikov iz Hrenovega kroga.

UDC 7.034(497.4):75.071 Steidler P

CEVC Emilijan: "The Letuš Master" or Painter Peter Steidler.
Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 11-21, 24 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author, in this treatise, investigates the origin of three altar paintings in the Church of St. John the Baptist in Letuš by Braslovče, four paintings in the parish church of Laško and the portrait of the Ljubljana bishop Tomaž Hren. All pictures are linked by the same design characteristics. The identity of the "Letuš master" is linked to the person of Peter Steidler; the family relationship between the painter father and the son, the Braslovče parish

* Dr. Emilijan Cevc, akademik, Zlatek 55 a, SI - 1000 Ljubljana.

priest Karl Andrej Stiedler (1657-1679) is indicative. On the basis of the determined facts, the author reasonably hypothesises that it is possible to attribute the mentioned pictures to the painter Peter Seidler.

Ko sem premišljeval, s kakšno študijo naj bi pozdravil Tvoj življenjski jubilej, prijatelj Sergej, mi je zašla misel v Letuš, v vas, kjer se Gornja Savinjska dolina loči od varstva gora in se prebije v Spodnjo Savinjsko dolino. Nad mostom v vasi se strmo poganja v višino skala, na kateri je že v romanskem času kot podružnica župnije Braslovče zrasla cerkev sv. Janeza Krstnika, a vse prve priče njene starosti je zabrisalo 17. stoletje. V tem svetišču je pod pevskim korom visel del nekdanjega oltarja sv. Katarine, dokler se ni v zadnjih letih umaknil na varnejše mesto. Nekaj - še ne dokončnih - besed o teh slikah in njim sorodnih: *"tolle lege!"*

Braslovška župnija s cerkvijo, ki se prvič omenja leta 1120, je bila l. 1278 utelešena gornjegrajskemu benediktinskemu samostanu, nato je z Gornjim Gradom vred 1461 prišla pod ljubljansko škofijo, l. 1787 pod Jožefom II. pa pod lavantinsko škofijo. Cerkev v Letušu se po Curku prvič omenja leta 1482, po Orožnu pa leta 1545.¹

Ko je ljubljanski škof Rinaldo Scarlichi leta 1631 vizitiral braslovško župnijo, je njegov tajnik Maximus Rigus zapisal v vizitacijski protokol: *"Ecclesia S. Joannis Baptistae in Letush, filialis in Fraßlau. In qua duo Altaria, Vnum in choro dicti Sancti.... Alterum a cornu Euangelii S. Catharinae, consecratum."*² Letnica 1631 pa ne pomeni nastanka oltarja, marveč le, da je tedaj že stal v cerkvi.

Ohranjeni deli oltarja sv. Katarine. p. c. v Letušu. (Foto: Narodna galerija)

¹ Ignaz Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant, IV/I, Das Dekanat Fraßlau, Cilli 1880, str. 33 sq., (dalje citirano: Orožen 1880); Jože Curk, Topografsko gradivo, II, Sakralni spomeniki občine Žalec, Celje 1967 str. 41 (šapirografirano, dalje CURK 1967).

² Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-1632. Acta ecclesiastica Sloveniae, 12, Ljubljana 1990, str. 315.

Drugič je omenjen Katarinin oltar leta 1669. Tedaj ali že malo prej so po vizitatorjevem naročilu oltar sv. Katarine odstranili, češ da je v župniji preveč njenih oltarjev, zato naj v Letušu posvetijo novega sv. Luciji. "*Altare s. Catharinae mutabatur propter pluralitatem altarium huic Sanctae in Parochia dicatum ex mandate in titulum s. Luciae in cuius honore novum altare est erectum*".³

Na srečo in po zaslugi tedanjega župnika Karla Andreja Steindlerja se je glavnina oltarja ohranila in ni zgorela na velikonočnem ognju.⁴ Ostale so slike oltarne patrone, sv. Katarine, in sliki stranskih kril, sv. Uršule in sv. Barbare. Sv. Katarina stoji v krajini, nakazani le z ozkim pasom "ilnatih" tal z nekaj bilkami trave in s štrcljem drevesnega debla spodaj na levi. Ozadje je sivo modrikasto nebo s kopastimi oblaki. Svetnica je reprezentativno poudarjena z dvornim oblčilom. Ogrnjena je v bel, z rastlinsko ornamentiko izvezen plašč, ki je na prsih povezan s pentljo; obroba plašča je posuta z biseri. Rumeno krilo je v pasu močno pretisnjeno, životec krasi angelska glavica. Nad desnim bokom je krilo prerezano in razprto, da se vidi bela spodnja suknja, poživljena s prečnimi gubami. Nad životcem ovija prsi modrikasta tenčica. Pod vratom je viden čipkast rob srajce. Nad pasom sta pripeti rozetni sponki z biseri, tretja spenja vrh krilnega razcepa. Glavo s skoraj otroškim obrazkom pokriva rebrasta krona s cvetličnim vencem, izpod nje se vsipajo na rame in na hrbet rdečkasto nadahnjeni lasje. V desnici drži svetnica mučeniško palmo, levica ji na lažno drži kroglast vrh glaviča meča. Za desno nogo vidimo kos zobatega kolesa, s katerim naj bi bili svetnico mučili, pa ga je raztreščil nebeški ogenj. Glavo obdaja še čez ramena velik sončen nimb, iz katerega izhajajo puščičasti žarki.

Za gledalca leva tabla se pogloblja v naslikano, zgoraj polkrožno plastično prostorsko osenčeno nišo vinsko rdeče barve. V to je postavljena v tričetrtinskem zasuku sv. Uršula, za razloček od glavne svetnice v preprosti, antikizujoči obleki, v beli halji z zelenim životcem in ogrnjena z okrastim plaščem brez okrasja. Z levico privzdiguje rob plašča in zraven drži palmovo vejico, v desnici pa ima puščico. Tudi Uršula ima krono, sestavljeno iz rastlinskih lističev, tančico čez lase in stekleno presojen nimb brez žarkov, vrat ji krasi biserna nabranka. – Figura je modelirana plastično, ker je zamišljena kot v niši stoječ kip. Ta vtis še podkrepljujejo spodnji iztek plašča, konica desnega obuvala in vrh palme, ki silijo čez spodnji rob "niše". Da segajo deli naslikane "plastike" iz omejenega prostora, seveda ni Steidlerjeva novost – to je iluzionistični poizkus vzbuditi v gledalcu vtis, da želi biti pred nami tridimenzionalno telo ali predmet, in ne samo ploskovita slika. Naslikani prostor se tako povezuje z realnim prostorom. Take rešitve je poznala že renesansa, v 16. stoletju je postala priljubljen iluzionistični pripomoček, ki so ga uporabljali tudi najboljši slikarji, npr. Veronese, in so ga razširjali grafični listi, med drugimi tudi grafike družine Sadeler.

Podobno je oblikovana desna figura sv. Barbare, z enako krono kot jo ima sv. Uršula – plastično zajeta, oblečena v zeleno haljo in ogrnjena z rdečim plaščem, ki se v boku s kopico gub ovija okoli telesa; svetnica pa ga pridržuje z levico, s katero drži tudi palmo. V poševno izproženi desnici drži svetnica kelih s hostijo. Tudi tu segajo iz "niše" stopalo, vrh palme in polovica keliha. Podoba sv. Katarine

³ Orožen 1880 (op. 1.), str. 34. Žal Orožen ne pove, od kod ima ta podatek.

⁴ Celo do današnjih dni se je ponekod še ohranila stara navada, da "odslužene" kose cerkvene opreme in paramentov sežigajo na veliko soboto, če so leseni ali iz blaga, kamnitne pa zakopljejo v zemljo. Pogosto so dele oltarjev, zlasti slike in kipe, prevzeli cerkveni ključarji; ponekod so kipi prešli tudi v vaška znamenja.

je brez napisa, stranskima gostjama pa sta spodaj v ločenih pasovih dodani imeni: *S. VRSULA* in *S. BARBARA*.⁵

Na prvi pogled se zdi, kakor da je osrednja podoba sv. Katarine delo drugega, slikoviteje razpoloženega mojstra kot stranski krili. Svetlejša je in poživljena z zlatarskimi dragotinami, ki pa so značilnost časa; tako skrbno so zajete, da so kar dokument draguljarske umetne obrti svojega časa. Nasprotno pa sta Uršula in Barbara zadržano resni in tonsko temnejši, ker sta postavljeni kot stranski figuri v zasenčeni "niši". Pikturalna slikovitost na eni, "kiparska" strogost in plastičnost na drugi strani. Slikar se je potrudil, da je priredil svetlobo mestu oltarja ob severni (evangeljski) strani cerkvene ladje. Prvi vtis različnosti zanikujejo nadrobnosti. Obrazi so enaki, pri vseh so poudarjeni podočesni mešički, značilno in enako so oblikovane vratne mišice in roke, vse tri je oblikoval isti slikar. Pri stranskih svetnicah se gube na halji od kolen navzdol izobličijo v sistem, podoben dvokrilnemu portalu ali Mojzesovim tablam, torej v nerealen, prisiljeno dekorativen motiv, a za njim ne slutimo telesnosti obline kolena. Branko Fučić je tako otrdelo gubanje zasledil na istrskih gotskih freskah in ga domiselno poimenoval kar "portalne gube". Za našega slikarja so tako značilne, da bi lahko veljale kar za njegovo signaturo. Na Katarinini podobi sicer niso prišle do čistega izraza, a podobno tendenco vendarle zaslutimo vsaj v gubah suknje za razprtim krilom.

Sv. Katarina je zgovoren primerek manieristične variante "severne renesanse" z vsem njenim izumetničenim igranjem. Svetnično oblačilo je skoraj "pravljeno romantično", v resnici pa tipično za konec 16. in začetek 17. stoletja, saj se nam ob njem takoj prebudi asociacija na nekatere grafične liste nemških mojstrov, zlasti zelo delavnega in odmevnega Josta Ammana (1539 Zürich - 1591 Nürnberg), ki je po letu 1561 večji del življenja prebil v Nürnbergu. Kot spretnega lesorezca in bakrorezca ga je pritegnil frankfurtski založnik Feyerabend za ilustratorja različnih knjig. Njegove kostumografske, stanovsko poklicne, genealoške in druge grafike so pravo kulturološko kazalo časa. Ob naši Katarini bi pomislili na Ammanov leta 1589 izdelani album ženskih noš "Frauen-Trachtenbuch" in v njem že na prvo ilustracijo, "Cesarico", s potratno bogatim oblačilom.⁶ Med Ammanovimi grafikami se ponuja v primerjavo npr. tudi podoba žene lombardskega kralja Hugoberta.⁷ Za figuri sv. Uršule in sv. Barbare bi našli pri Ammanu prav tako sorodne, ne pa docela enakih. Naš mojster je Ammanovo delo gotovo poznal; ob njem je bogatil lastno domišljijo, posnel je celo ped zemlje s travnimi bilkami, kakršna spremlja večino Ammanovih žena. Tudi razmah plašča, krilo z razporkom, kopičenje okrasja, tesno prilegajoči se rokavi in predvsem reprezentančna drža so Ammanov dar. Vendar letuški mojster predlog ni do pike kopiral, bile so mu le spodbuda. Kot italijansko vzporednico Katarini, posebej kar zadeva nošo, naj omenim Bronzinov portret Lukrecije de Medici iz časa ok. 1550-60.⁸

Podobi sv. Uršule in sv. Barbare pa sta ujeti še v prave renesančne spomine, tudi italijanske iz časa Raffaelovih dni, a naš mojster jih je sprejel najbrž s posredovanjem Augsburga. Spomnimo se npr. na tamkajšnjega slikarja Matthiasa Ka-

⁵ V strokovni literaturi so bile letuške table le mimogrede omenjene in še tedaj nekritično, ker svoj čas slogovni dialekti našega slikarstva manierističnega časa še niso bili razčiščeni. Cf.: Emilijan Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, str. 79; isti, v: Umetnost 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1968, Narodna galerija, razstavni katalog, (dalje Umetnost 17. stoletja 1968); Curk 1967, (op. 1), str. 42.

⁶ Ponatis "Die Frauenzimmer", Harenberg 1980, sl. 1.

⁷ The illustrated Bartsch, 19, New York 1985, str. 69.

⁸ Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, I, Wien 1960, kat. št. 474, sl. 46.

gerja in na njegovo poslikavo stropa "Zlate dvorane" augsburškega rotovža. Če je Letušan na študijskih poteh kam poromal, je najverjetneje študijsko obiskal Augsburg.

Ne dvomim, da je bil slikar "naše gore list". Letuške slike niso osamljene. Približno ob istem času je napravil mojster oltar za župnijsko cerkev v Laškem, od katerega so se ohranile štiri slike, sekundarno dodane baročnemu oltarju v rožnovenski kapeli v južnem prizidku glavne ladje.⁹ Dve večji podobi – sv. Štefana in sv. Lovrenca – sta bili krili prvotnega oltarja, podobno kot letuški svetnici, dve manjši – sv. Boštjana in sv. Roka – sta bili morda del predele. Že prvotni oltar

Sv. Štefan. Laško, župnijska cerkev.
(Foto: Andrej Kropelj)

Sv. Štefan. Laško, župnijska cerkev.
(Foto: Andrej Kropelj)

so verjetno postavili v spomin na kugo. Leta 1666 so napravili nov in večji oltar in mu dodali štiri stare slike, napis na njem pa se obrača najbrž na Marijo v glavni niši: "*Tu nos juvando respice, Pestem famemque remove, Horasque mortis respice. A. 1666.*" V začetku 18. stoletja so oltar predelali in tedaj je dobil sedanjo kiparsko skupino Rožnovenske Marije.¹⁰ Večji sliki sta zdaj pritrjeni kot krili k

⁹ France Stele, Slikarstvo v Sloveniji v XVI. in XVII. stoletju, ZUZ, n. v. VII, Ljubljana 1965, str. 216. Avtor je pomislil celo na beneški značaj slik, ki naj bi ga bil posredoval Gradec.

¹⁰ Ignac Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant IV/II, Das Dekanat Tüffer, Cilli 1881, str. 37, (dalje: Orožen 1881).

baročnemu oltarju, sličici sv. Boštjana in sv. Roka pa se stiskata ob njegovi predeli; zaradi premaza s firnežem sta potemneli, da komaj razločimo njuno vsebino. Tudi sliki sv. Lovrenca in sv. Štefana sta bili preslikani. Nekdanja niša je spremenjena v mrtvo ploskev ozadja in najbrž sta tudi svetnika doživela nekaj sprememb. Bratovščina Rožnovenske Marije je bila v Laškem ustanovljena leta 1701 in najbrž je oltar tedaj dobil sedanjo obliko. Slika sv. Lovrenca je morda še spomin na njegovo leta 1545 ustanovljeno bratovščino, ki je pozneje ugasnila.¹¹ Sv. Štefan je morda v zvezi s prošnjo zoper lakoto, ker je kot diakon v službi papeža Siksta II. skrbel za hrano revežev, veljal je tudi kot priprošnjik za srečno zadnjo uro.

Sliki sv. Lovrenca in sv. Štefana ponavljata kompozicijo stranskih svetnic v Letušu. Štefan stoji v (nekdanji) niši v diakonskem liturgičnem oblačilu – v beli albi in v vijoličasto rdeči dalmatiki z reducirano paruro na prsih. Tri kamne pestuje na gubah plašča in tudi palma mu ne manjka v levici. Docela enak je sv. Lovrenc z enako postavitvijo ter z enakima oblačiloma in nimboma okoli glave. Ob strani je prislonežen mučeniški atribut – raženj. Gube alb in dalmatik se pri obeh več ali manj vertikalno spuščajo do stopal z lahnim zagibom pri sv. Lovrencu, z nemirnim kopičenjem pod desnico pri sv. Štefanu, ki mu alba spet zaledeneva v trde "portalne gube".

Sličici kužnih patronov sta vdeleni v baročna rezljana okvirja. Svetnika sta manieristično izumetničeno oblikovana. Velikost ploskve ni dopuščala stoječe figure, zato sta svetnika upodobljena napol leže. Goli, s puščicami pobodeni Boštjan sloni na skali z dvignjeno desnico in z izproženima nogama. Rok je zleknjen, ogrnjen s plaščem in s klobukom na glavi. Izpod halje mu sili noga, svetnik kaže na rano na njej.

Če bi letuške in laške slike poskusili datirati in primerjati s sorodnimi, predvsem z grafičnimi predlogami, bi nas izsledki pripeljali proti osemdesetim letom 16. stoletja, v Ammanov, Goltziusov in Kagerjev čas. Ne smemo pa se pre nagliti. Pri ženskih figurah namreč pogrešamo visoke španske ovratnike poznega 16. stoletja, kakršne srečamo še na Ammanovih ženskih nošah, celo pri poljudnih, kaj šele pri dvornih. Tudi zgodovinske razmere nas svariyo pred prezgodnjo datacijo, saj bi nas zapeljala v največje vretje reformacije, ki likovni umetnosti ni bila naklonjena. Niti v Braslovčah niti v Laškem ne najdemo ob koncu 16. stoletja župnika, ki bi se zavzemal za nove oltarje. V Laškem je od 1569 do 1582 župnikoval Polidor Montagnana, mož vprašljivega slovesa, sebičen, častihlepen, željan materialnih dobrin. V Laškem je res zapustil nekaj sledi in še za življenja si je oskrbel nagrobnik, sicer pa posebne likovne zavzetosti ni pokazal. Prvi župnik, ki je bil že po navodilih Tridentinuma zavzet tudi za lepoto cerkva in ki bi mu mogli pripisati naročilo novega oltarja, je bil v Hrenovem kulturnem krogu vzgogeni župnik Baltazar Tavčar (Tautscher), nečak Hrenovega predhodnika na ljubljanskem škofijskem prestolu, Janeza Tavčarja, goreč rekatolizator, teološko izobražen in zasut s cerkvenimi funkcijami kot oglejski arhidiakon in ljubljanski kanonik. Leta 1597 je postal laški nadžupnik in je odločno nastopal proti protestantom v Laškem in na Celjskem ter izpeljal več zidav v cerkvi in v župnišču.¹² Umrli je l. 1625 v Laškem.

Po vsej verjetnosti sta letuški in laški oltar nastala v prvi četrtini 17. stoletja, okoli 1620. Laškega je najbrž rodila katoliška verska vnema župnika Baltazarja Tavčarja, ki je poživil tudi čaščenje rožnovenske Matere božje ter bil v njeni

¹¹ Orožen 1881 (op. 8), str. 57.

¹² Orožen 1881 (op. 8), str. 133; Franc Ksaver Lukman, geslo: Tavčar Baltazar, SBL, IV, Ljubljana 1980, str. 26.

kapeli tudi pokopan. Po obliki sta bila oltarja menda kar dvojnika. Če upoštevamo njuno slogovno retardacijo, ki so jo povzročile nekaj desetletij starejše grafične predloge, je predlagana datacija verjetna. Ker so laške table preslikane, ne moremo reči, kateri teh oltarjev ima časovno prednost – za zdaj bi ta po moji sodbi pripadala letuškemu. Oba pa oblikovno temeljita še v tipu krilnega oltarja, a z nepremičnimi krili, kakršnega je rodila renesansa in ga po svojem okusu potrdila njena severna varianta ter ohranjala vsaj do druge tretjine 17. stoletja. Take oltarje poznamo, recimo, na votivni tabli iz leta 1599 v Marijini podružni cerkvi v Kokarjah pri Nazarjah, v "petrovškem oltarju" iz leta 1605, ki je izdelek slikarja Matija Plainerja (s pozneje zamenjanim kipom sv. Janeza Nepomuka v osrednji niši),¹³ ali v predelani omari oltarja sv. Treh kraljev v njim posvečeni cerkvi v Slovenskih gorica.¹⁴ V Hrenovem času pa se že srečujemo tudi z "inkunabulami" zlatega oltarja, ki prevladuje nato vse 17. stoletje in pri katerem sta arhitektura in kmalu za njo tudi plastika izpodrinili prevlado ali vsaj enakovrednost slik. Sprva stroga tektonska oblika se je spremenila v slikovito, z ornamentami in plastikami nasičeno celoto. Take "inkunabule" so npr. oltarja sv. Petra in Marije v cerkvi sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu in v isti cerkvi oltar sv. Valentina iz leta 1627 z baročnim kipom patrona ter veliki oltar pri Sv. Primožu nad Kamnikom iz leta 1628.¹⁵

Preden se bom ustavil pred zadnjo sliko, ki jo pripisujem "letuškemu mojstru", si vnovič zastavljam vprašanje o imenu dosedaj anonimnega umetnika.

Hrenovi dnevniki in koledarji nam sporočajo vrsto imen slikarjev, ki so delali po njegovih naročilih, na žalost pa sta z ohranjenimi deli potrjena samo že omenjeni oltar slikarja Matija Plainerja v Petrovčah in v Gorenjskem muzeju v Kranju ohranjena *tabla jeruzalemskega božjega groba* iz kapele gradu Schrotten-thurn.¹⁶ Drugih, v arhivih kar laskavo omenjenih Hrenovih slikarjev, se še ni posrečilo povezati z anonimnimi slikami. Plainerju je Hren zaupal sicer več pomembnih naročil, med drugim leta 1613 poslikavo oboka srednje ladje cerkve v Gornjem Gradcu z nadnaravno velikimi figurami apostolov in dvanajstih členov apostolske vere ter še notranjo in zunanjo poslikavo oratorija. Program poslikave je gotovo ustrezal monumentalnemu slikarjevemu razpoloženju, ki se mu tudi na manjši podobah ni odrekel. Letuške in laške skupine slik pa s Plainerjevimi deli ne moremo povezati.¹⁷ Tudi drugi Hrenovi slikarji, kakor Korošca starejši in mlajši Andrej Plumenthall ali Krištof Weissmann iz Beljaka, še eden Hrenovih "dvornih slikarjev," ostajajo po delih nemi. Razen tega večina teh mojstrov ni bila trajno povezana s škofom, v Gornjem Gradcu so se zadrževali le občasno, omejeno na trajanje njihove zaposlitve.

Edini slikar, ki je zares živel v Gornjem Gradcu in tamkaj deloval še po Hrenovi smrti, je bil Peter Steidler (Staidler, Steydler, nemara tudi Stadler?), oče poznejšega braslovškega župnika Karla Andreja Steidlerja. A tudi Peter Steidler ni bil gornjegrajski domačin, marveč ga je v Gornji Grad pritegnil škof Hren, ki se je tudi sam raje zadrževal v gornjegrajski rezidenci kot pa v Ljubljani. Škofu je bil Steidler pri umetniških nalogah menda desna roka, tudi kadar je šlo za izplačila honorarjev umetnikom, npr. rezbarju Georgu Skarnosu. Dodam naj še,

¹³ Umetnost 17. stoletja 1968 (op. 5), sl. 3 in 5.

¹⁴ Umetnost 17. stoletja 1968 (op. 5), sl. 12; Blaženka First, Oltar sv. Treh kraljev v Slovenskih Gorica, Ljubljana 1997, sl. 4.

¹⁵ Emilijan Cevc, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981, sl. 210-212.

¹⁶ Umetnost 17. stoletja 1968 (op. 5), sl. 6.

¹⁷ Umetnost 17. stoletja 1968 (op. 5), str. 49; Lavrič 1990 (op. 2), str. 232 sq.

da je njegova žena ob večkratnem botrstvu zapisana kot Helena ali slovensko Alenka, kar spet kaže na Petrov slovenski rod; slutim, da mu moramo iskati izvir na Gorenjskem ter v krogu že graduirane družine. France Stele je brez navedbe vira zapisal, da se Steidler omenja že leta 1607.¹⁸ V Gornjem Gradu ga srečamo prvič leta 1617 v krstni knjigi kot botra. Žal pa ne vemo, na katera dela se nanaša večina obračunskih zaznamkov izplačil. Kako ugleden je bil Peter; razberemo iz pridevnikov ob njegovem imenu: "*honestus vir*," "*perspicuus et virtute praeditus Petrus Steidler pictor*," "*ugledni in nadarjeni slikar*."¹⁹ Za leto 1651 pa je našel I. Orožen vabljiv zapis, da je Steidler poslikal in pozlatal dva oltarja za cerkev sv. Štefana na Gomilskem, ki ju je z 80 florinti plačal kranjski meščan Hieronim Johaniz.²⁰ Orožen je našel podatek v vizitacijskem poročilu v (najbrž koroškem) Straßburgu: "*1651. Ecclesia s. Stephani. 1647 lateralis duo altaria empti et soluta sunt Hieronimo Johaniz eivi Crainburgensi 80 fl. Item 1650 eadem altaria Petrus Steidler pinxit et inauravit*". Zelo verjetno Steidler ni izdelal oltarjev scela, marveč ju je samo polihromiral in pozlatal. Kot posebno potrdilo Steidlerjevega avtorstva se mi zdijo letuške slike. Ko so malo pred letom 1669 zamenjali Katarinin oltar z Lucijinim, je bil braslovski župnik Karl Andrej Steidler, slikarjev sin. Iz spoštovanja do očetovega dela je slike starega oltarja ohranil, jih združil v eno tablo in namestil na steno ladje kot okras, kar so po svoji kvaliteti tudi zaslužile.

Portret škofa Tomaža Hrena iz l. 1611. Nadškofijski ordinariat, Ljubljana.
(Foto: Narodna galerija)

¹⁸ France Stele, *Monumenta artis Slovenicae*, II, Ljubljana 1938, str. 2.

¹⁹ Maks Goričar, Doneski k zgodovini likovne umetnosti na Slovenskem, Slovenec, 29. januar 1939.

²⁰ Orožen 1880 (op. 1), str. 57.

Zadnjikrat se Steidler omenja menda 1652: "*Titulus Patrimonij Mgr Andreae Caroli Staidleri 1652*", ki ga je določil "*Petrus Steydler cum coniuge Helena Steydlerin*".²¹

Svoj čas sem ob letuških in laških slikah pomislil, da gre za dela nekega neznanega, a kvalitetnega celjskega mojstra, nato so se mi slike razkrile v novi luči – v svetlobi Hrenove umetnostne akcije in sem jih sprejel kot verjetna dela gotovo večjega opusa slikarja Steidlerja. Da pa je bil Steidler že pred letom 1617 Hrenov likovni "sodelavec", pa dokazuje še zadnja podoba, ki si jo trenutno drznem pripisati njegovemu čopiču - *Portret škofa Hrena* iz leta 1611.

Portret visi danes v ljubljanski nadškofijski palači. Javno se je predstavil že na razstavi portretnega slikarstva na Slovenskem leta 1925 kot delo neznanega slikarja iz druge polovice 17. stoletja,²² v kar je prireditelje zapeljal sekundaren, čež starejšega doslikan napis "*Otto Buchheim XI. Episc. Labac. 1641-1664.*" Opažen pa je starejši napis in del portretirančeve devise "*Terret labor aspice praemium*". Portreta se je prvi kritično dotaknil Josip Mantuani.²³ S prepričljivo izčrpnostjo je po škofovi devizi in grbu dokazal, da gre za Hrenov portret, nastal leta 1611, ko je bil škof star enainpetdeset let.²⁴ Zadnji čas je posvetila portretu poseben odstavek Ana Lavrič in citirala tudi Mantuanijev hipotetični namig, da bi utegnil biti portret delo slikarja Matija Plainerja.

Med vsemi znanimi Hrenovimi portreti je pričujoči najboljši. Resni škofov izraz deluje monumentalno in odločno, zato so se Hrenovi častilci kar pomišljali videti v njem ljudomilega cerkvenega kneza. Raje so sprejemali škofov starčevski portret v boju za pravice Cerkve osivelega duhovnika, ki je bil vernikom razumevajoč pastir. Portret iz leta 1611 pa je nastal v Hrenovem življenjskem zenu, v dneh bojevite napetosti ne samo s protestanti, marveč tudi z mnogimi drugimi težavami v tedanji Cerkvi na Slovenskem, z moralno neukročenimi duhovniki in celo s papeškimi nunciji ter z njihovimi spletkami. Tu je Hren "*miles Christi*", kar je bil vse življenje, zraven pa dvorjan, slovenski "*Richelieu*", ki pa je s ponosom imenoval jezik našega ljudstva "*lingua nostra sancta*" – "*naš sveti jezik*" in se ni pomišljal celo noč prebiti s kmečkimi romarji v cerkvi v Novi Štifti ter z njimi peti in moliti.

Portret presega zgolj podobnostno stopnjo, je psihično oživljen, izžareva zgoščeno duhovno moč, podprto še z dodatnimi škofovskimi insignijami ter s kipcema Križanega in Marije in ne nazadnje s knjigo, na katero se mu na mizi opira desna roka. Če podobo morellijevsko primerjamo z nekaterimi za letuške in laške table značilnimi formami, nam več nadslojnosti dovoljuje sklep, da je nastala pod čopičem letuškega mojstra: poenostavljena, monumentalna modelacija mocete, raba okrasnih nadslojnosti – vezene štole, čipk, biserov, drobnega plisiranja rokete, poudarjenih podočesnih mešičkov, oblik obrvi in ušes, dolgih prstov. Slikar ni zatajil svojega talenta. Vceplja se v čas, ko se je umetnostno življenje po več kot polstoletni oseki spet prebujalo s tujimi in domačimi umetniki in z očitno močnim prilivom s koroške strani, medtem ko je italijanski in celo

²¹ Lavrič 1990 (op. 2), str. 234 in opomba 1592, str. 417.

²² Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem od XVI. stoletja do danes, Narodna galerija, Ljubljana 1925, str. 11, kat. št. 36.

²³ Josip Mantuani, Portret škofa Hrena, DS XXXV, Ljubljana 1922, str. 463-366.

²⁴ Ob kritičnem ogledu sta bila zraven tudi konzervator France Štele in restavrator Matej Stern. Samostojno je prišel do enake ugotovitve Josip Dostal. Glej tudi: Viktor Steska, Ljubljanski škofijski dvorec, ZUZ VI, Ljubljana 1926, str. 34; France Kidrič, Glose iz portretne razstave, Jutro 23. 09. 1925.

furlanski delež le počasi pridobival veljavo in še tedaj s tujim posredovanjem. Osišče tega preroda je bil Hren.

Za opisane slike ne dvomim, da so delo istega mojstra. Ali pa je bil to zares Peter Steidler, bo pokazalo še nadaljnje raziskovanje.

Emilijan Cevc

“MEISTER VON LETUŠ” ODER PETER STEIDLER, MALER AUS GORNJI GRAD

Zusammenfassung

Das Protokoll der Visitation des Bischofs Rinaldo Scarlichi aus dem Jahre 1631 erwähnt in der Filialkirche des hl. Johannes des Täufers in Letuš bei Braslovče (Fraßlau) einen der hl. Katharina geweihten Altar. Bei einer weiteren Visitation im Jahre 1669 wurde dann festgestellt, daß dieser Altar (unlängst) durch den neuen, der hl. Lucia geweihten Altar ersetzt wurde, da es in der Pfarre ohnehin genug Katharinenaltäre gäbe.

Von diesem Altar, wohl in der Form eines Nordrenaissance-Triptychons mit festen Flügeln, haben sich dank des Pfarrers Karl Andreas Steidler drei Bilder erhalten: das Mittelblatt der hl. Katharina und die beiden Flügelbilder der hl. Ursula und der hl. Barbara. Die im höfischen Gewand mit Perlenagraffen dargestellte hl. Katharina steht auf einem schmalen Bodenstreifen in einer Landschaft; die beiden anderen, in dunkleren Tönen gehaltenen, gewollt skulpturenhaft wirkenden Heiligen in antikisierten Gewändern stehen in Renaissance-Nischen. Obwohl die Bilder wegen der unterschiedlichen Darstellungsweise und Beleuchtung auf den ersten Blick wie Werke zweier verschiedener Maler wirken, lässt die Verwandtschaft zahlreicher Einzelheiten dennoch die Annahme zu, dass sie einem einzigen, dem nördlichen Manierismus verpflichteten und nur recht gering von der venezianischen Malerei beeinflussten Meister zuzuordnen sind. Die Darstellung der Kleidung zeigt zwar eine offensichtliche Anlehnung an die Frauentrachtenstiche (1586) des nürnbergischen Zeichners und Kupferstechers Jost Amman, doch wurden sie keineswegs peinlich genau nachgebildet. Kennzeichnend sind die Faltenwürfe der Gewänder, da sie vor allem bei den Seitenbildern eine den Meister eignende Stilisierung zeigen. Die steifen, "portal"-ähnlichen, die körperlichen Rundungen verdeckenden Rohrfalten erscheinen geradezu wie eine Signatur des Meisters.

Eine Arbeit desselben Meisters war der Seitenaltar im Südschiff der Pfarrkirche in Laško (Tüffer), von dem sich die Flügel - sie gleichen den Flügeln in Letuš - mit den Darstellungen des hl. Stephan und des hl. Laurentius sowie zwei stark nachgedunkelte Tafelchen des hl. Sebastian und des hl. Rochus - beide in einer merkwürdig verbogenen Haltung, erhalten haben. Bei den beiden Diakonen sind die gleiche plastische Modellierung, wie auch die so kennzeichnenden "Portalfalten" zu erkennen. Einst waren sie, wie die beiden Heiligen in Letuš, in raumvortäuschenden "Nischen" dargestellt gewesen, doch wurden diese bei einer Übermalung durch einen neutralen blauen Hintergrund ersetzt. Heute sind diese Tafeln dem der Rosenkranz-Madonna geweihten Altar aus dem Jahre 1666 hinzugefügt. Auf Anheiß würde man die Tafeln, wegen der - Draperien aus der Zeit um 1580 nachahmenden - Gewänder, auch dieser Zeit zuordnen, doch erkennt man in den Einzelheiten auch gewisse Abweichungen von den Vorlagen. Der Auftraggeber für Braslovče ist nicht namentlich bekannt; bei Laško ist man jedoch durchaus geneigt, den damaligen (1608 - 1625) angesehenen, humanistisch gebildeten Pfarrer Balthasar Tautscher anzunehmen, einen eifrigen Rekatholisator und engen Mitarbeiters des Bischofs von Ljubljana Thomas Chroen (Tomaž Hren), der nicht nur ein energischer Gegenreformer, sondern auch ein ausnehmend großzügiger Förderer der bildenden Kunst und Musik gewesen war. Um Bischof T. Chroen entstand ein Kreis von Malern, Bildhauern und Baumeistern, die das zur Reformationszeit in Stocken geratene Kunstschaffen neuerlich belebten. In den Tagebüchern und Kalendern des Bischofs hat sich eine Reihe von Namen der ständig oder gelegentlich für ihn schaffenden Maler erhalten.

Alles spricht also für eine Zuschreibung der Tafeln aus Letuš und Laško dem in Gornji Grad (Oberburg), der bischöflichen Zweitresidenz, ansässigen Peter Steidler, dem "Hofmaler" des Bischofs T. Chroen, den der Bischof in seinen Notizen ehrend als "*honestus vir*", "*perspicuus et virtute praedictus pictor*" bezeichnet. Erstmals wird der Maler wohl 1607 erwähnt, nach 1617 dann sehr häufig in T. Chroens Protokollen und in den Matriken von Gornji Grad, zum letzten Mal 1652.

Im erzbischöflichen Palais in Ljubljana hängt ein Porträt, das wegen der übermalten Inschrift lange als das Bildnis des Bischofs Buchheim galt. Im Jahre 1925, anlässlich der Ausstellung "Die Porträtkunst in Slowenien vom XVI. Jahrhundert bis heute", wurde unter dieser Portraitschrift die Devise TERRET LABOR, ASPICE PRAEMIUM und das Wappen des Bischofs Thomas Chroen aus dem Jahre 1611 entdeckt, also aus der Zeit als T. Chroen voller Lebens- und Arbeitskraft gewesen war. Für den Einschluss des Werkes in P. Steidlers Oeuvre sprechen gleich mehrere Einzelheiten: die monumental gestaltete Mozzetta, die hervorgehobenen Tränensäcke, die Augen-

und Ohrenform sowie das schmückende Beiwerk: die gestickte Stola, die perlenbestickte Mitra, die Spitzenbesätze und die feine Fältelung des Rochetts.

Die Tafeln aus Letuš, die vier Bilder in Laško und das Bildnis des Bischofs T. Chroen in Ljubljana verbinden die gleichen Gestaltungseigenheiten. Für die Identität des Meisters von Letuš mit Peter Steidler spricht auch die Verwandtschaft des Malers Peter Steidler als Vater mit Karl Andreas Steidler, Pfarrer in Braslovče (1657 - 1679) als Sohn; der hatte zwar die Auflage der Visitation befolgt und den Altar der hl. Katharina gegen einen neuen, der hl. Lucia geweihten ausgetauscht, doch hat er mit den Bildern aus dem abgebauten Altar - wohl aus Wertschätzung des väterlichen Schaffens, das Kirchenschiff ausgeschmückt. Der Pfarrer in Laško, Balthasar Tautscher war ein getreuer Mitarbeiter des Bischofs T. Chroen und so auch mit dessen religiösen und kulturellen Bemühungen und seiner Künstlergruppe verbunden. Er konnte also den Altar durchaus bei dem in Gornji Grad ansässigen Maler bestellt haben. Die Annahme, dass die angeführten Bilder dem Maler Peter Steidler aus Gornji Grad zuzuschreiben sind, ist somit ganz gewiss nicht von der Hand zu weisen.

DELA JOHANNA LUCASA KRACKERJA V SLOVENIJI

Anica Cevc *

UDK 75.071.034.7 Kracker J.L.: 75(497.4)
929 Kracker J.L.

CEVC Anica: Dela Johanna Lucasa Krackerja v Sloveniji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 23-42, 41 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Članek obravnava v Sloveniji ohranjena dela na Dunaju rojenega baročnega slikarja Johanna Lucasa Krackerja (1717-1779). Njegova dela so sicer še v Avstriji, na Češkem, Moravskem, Slovaškem in Madžarskem. V Sloveniji, kjer je dokumentiran v letih 1744-45, je devet del, štiri atribucije so le hipotetične.

UDC 75.071.034.7 Kracker J.L.: 75(497.4)
929 Kracker J.L.

CEVC Anica: The Works by Johann Lucas Kracker in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 23-42, 41 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The paper discusses the works by the Baroque painter Johann Lucas Kracker (1717-1779), born in Vienna, that survive in Slovenia. His works can otherwise be found in Austria, Bohemia, Slovakia, Moravia and Hungary. In Slovenia, where he is documented between 1744 and 1745, there are nine works, four attributions are just tentative.

Kolegu Sergeju Vrišerju bi želela ob jubileju posvetiti primernejši članek. Zaradi kratkega časa, v katerem je moral biti prispevek o delih baročnega slikarja Johanna Lucasa Krackerja v Sloveniji napisan, na nekatera vprašanja žal še nisem našla dokončnih odgovorov in ostajajo odprta. Jubilantu ga posvečam s hvaležnostjo za vse prijetne in spodbudne pogovore o baročni umetnosti na Slovenskem.

* Dr. Anica Cevc, Zlatek 55 a, SI - 1000 Ljubljana.

V slovenski umetnostnozgodovinski literaturi redko in kratko omenjani slikar Johann Lucas Kracker (Krackher, Krackner, Krackherr, Krocker)¹ sodi med tiste avstrijske slikarje druge generacije na Dunaju izšolanih umetnikov, ki so sodelovali v baročnem razcvetu avstrijskih dežel. Čeprav je prvi Krackerjev biograf Jan Petr Cerroni pravilno zapisal "*geböhrener Bildhauerssohn von Wien*",² je starejša literatura kot umetnikov rojstni kraj omenjala Znojmo (Znaim) in ga s tem uvrščala v češko-moravski krog.³ Klára Garas je v monografiji o slikarju⁴ rojstni datum 3. marec 1717 dopolnila z arhivsko podprto ugotovitvijo, da se je rodil na Dunaju. Ob dokumentiranih življenjepisnih podatkih in sumarnem povzetku popisa del na Češkem, Slovaškem in Moravskem je temeljito osvetlila Krackerjev opus na Madžarskem, kjer je slikar umrl 1. decembra 1779 v Egerju (Erlau).

Slikar izhaja iz znane dunajske podobarske družine.⁵ Ded Tobias II. in oče Josef sta bila sodelavca Fischerja von Erlacha in Johanna Lucasa Hildebrandta. Slednji mu je bil boter in po njem je prejel tudi krstni imeni. V letih 1733-44 je obiskoval dunajsko akademijo, kjer je v letih 1739 in 1740 konkuriral za nagradi v risanju po modelu.⁶ L. 1742 je slikal v Gradcu, v letih 1744-1745 na Slovenskem, nato naj bi se bil preselil na Moravsko in v letih 1746-1751 sodeloval s provincialnim slikarjem Josephom Thadeusom Rotterjem (1701-1763) v Brnu in v Hra-

* Iskreno se zahvaljujem prof. dr. Špelci Čopič ter sodelavcema Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU kolegici Alenki Klemenc in dr. Blažu Resmanu za kritičen pregled besedila in pripombe. V časovni stiski mi je kolegialno pomagal tudi prof. Lubomir Slavíček iz Prage, ki mi je s prijaznim posredovanjem dr. Damjana Prelovška ljubeznivo zbral novejšo tujo literaturo; obema se najlepše zahvaljujem.

¹ Avguštin Stegenšek, Dekanija Gornjegrajska, Maribor 1905 (Cerkveni spomenike lavantinske škofije, 1), str. 59, 182; France Mesesnel, Portretno slikarstvo na Slovenskem od XVI. stoletja do danes, Zbornik za umetnostno zgodovino, 5, 1925, str. 130-131; Viktor Steska, Slovenska umetnost, 1: Slikarstvo, Prevalje 1927, str. 111; France Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, str. 413; Anica Cevc, Barok na Slovenskem, Narodna galerija, Ljubljana 1961, razst. kat., str. 26.

² Marie Lomičová, Rukopis o umění Jana Petra Cerroniho, Umění, 26, 1978, str. 69.

³ Ulrich Thieme, Felix Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 21, Leipzig 1927, str. 375. Pisec navaja, da se je rodil "*usekador na Moravskem ali Češkem (in ne na Spodnjem Štajerskem)*"; Hans Tintelnot, Die barocke Freskomalerei in Deutschland, München 1951, str. 194; Elfriede Baum, Katalog des Österreichischen Barockmuseums im Unteren Belvedere in Wien, 2, Wien-München 1980, str. 271.

⁴ Klára Garas, Kracker János Lukács 1717-1779. Adalék a magyarországi barokfestészet történetéhez, Budapest 1941, s povzetkom v nemščini.

⁵ Rod naj bi izhajal iz Jifetína (Georgental). Prim. Anna Petrová-Pleskotová, Zur Frage des Wirkens Johann Lukas Krackers und seines Kreises in der Slowakei, ARS. Umeleckohistorická revue Slovenskej akadémie vied, 1971/1-2, str. 93.

⁶ Anna Javor, Kracker in Wien (1719 (sic!)-1779), Művészettörténeti Ertesítő, 34, 1984, str. 210; Anna Javor, Kracker, Johann Lukas, v: The Dictionary of Art, 18, London 1996, str. 41.

⁷ Anna Javor, Zur Aktivität von Johann Lucas Kracker, Művészettörténeti Ertesítő, 32, 1982, str. 18.

* Thieme, Becker 1927 (op. 3), p 375: **freske**: Eger (Erlau), stolnica (uničene), škofijska kapela (uničene), knjižnica nadškofijskega liceja, refektorij minoritskega samostana; Graz, cerkev sv. Martina; Japons, ž. c.; Jasov (Jászó), proštijška c.; Nová Ríše (Neu Reisch), sam. c.; Pápa, ž. c.; Praga, c. sv. Nikolaja; Varannó, pavlinska c. (uničene); **oljne slike**: Bánska Bystrica (Besztercebánya, Neusohl), ž. c.; Bystrice ve Slezsku (Bistritz), ž. c.; Bokra, domin. c.; Brno (Brünn); Egerszalók; Eger (Erlau), stolnica, škofijska kapela, galerija in minor. c.; Feldebrő; Gross Nikolsdorf, ž. c.; Hejce; Hodnice (Hödnitz); Iglava (Iglau), kapuc. c.; Jász-Arokszállás, prošt. c.; Jasov (Jászó); Kápolna, župnišče; Krasonice (Krassonitz); Nová Ríše (Neu Reisch), sam. c.; Okonina; Opava (Troppau); Pány; Praga, c. sv. Nikolaja; Slavonice (Zlabings); Přímětice (Brenditz); Stará Ríše (Alt Reisch), sam. c.; Szentistvány; Szihalom; Sáro (Sáta), ž. c.; Tisza-Püspöki; Vrhnika, župnišče; Znojmo (Znaim). Podatki so dopolnjeni v Garas 1941 (op. 4), str. 72-75: **freske**: Aszód, grad Podmaniczky; Noszvaj; grad Gallasy; Töketerebes, pavlinska c.; Körmöcbánya, ž. c., (uničene); **oljne slike**: Aszód, ž. c.; Devecser, ž. c.; Kerecsend, ž. c.; Mezőtárkány, ž. c.; Sasvár, pavlinska c.; Zsérc, ž. c.

dišu pri Olomoucu. Tu naj bi bil spoznal freske tedaj najpomembnejšega avstrijskega slikarja in profesorja dunajske akademije Paula Trogerja. L. 1749 je kupil hišo v Znojmu, kjer je l. 1750 izdelal glavno oltarno sliko sv. Janeza Krstnika v tamkajšnji (nekdanji) kapucinski cerkvi.⁷ Pri navajanju krajev v starejši literaturi⁸ sta se med dela na Moravskem in Slovaškem prišteli tudi Krackerjevi sliki v Okonini in na Vrhniku ter tudi Krackerju napačno atribuirane freske Casparja Franza Sambacha v Gornjem Gradu.⁹ Prva dela na Madžarskem naj bi bile freske v pavlinski cerkvi v Varannóju (niso ohranjene) in tri oltarne slike za prav tako pavlinsko cerkev v Sasváru (Sassin) iz l. 1757. Na Češkem se je najbolj proslavil z monumentalno poslikavo jezuitske cerkve sv. Nikolaja v Pragi iz l. 1760-1761 ter s freskami in oltarnimi slikami za cerkev v Novi Říši (l. 1766, Neu Reisch). Iz Prage je zaradi spora s tamkajšnjim slikarskim cehom l. 1762 sledil vabilu prošta Andreasa Saubererja v geografsko vzhodnoslovaški, politično pa madžarski Jasov (Jászó). Freske na obokih novozgrajene premonstratenske cerkve (panoramsko predstavljeni prizori iz življenja sv. Janeza Krstnika), pet velikih in dve manjši oltarni sliki ter freske v avli, jedilnici in knjižnici ter oljne slike v prostiji v Jasovu so poleg fresk v Pragi in Novi Říši Krackerjeva najbolj znana dela. V Jasovu se je slikar mudil kar štiri leta do leta 1765, ko ga je škof grof Karl von Esterházy povabil v Eger (Erlau). Prvi deli, ki ju je Esterházy zaupal Krackerju, so bile freske v škofovi kapeli, žal uničene v požaru, in freske v stari stolnici, izgubljene ob rušitvi. Pač pa se je v cerkvah in zbirkah v Egerju ohranila vrsta najlepših slikarjevih oltarnih podob. S škofovim posredovanjem je Kracker s slikami obogatil tudi manjše cerkve na podeželju.¹⁰ Ob umetnostno izobraženem in ambicioznem škofu so bili glavni Krackerjevi naročniki redovi (kapucini, serviti, premonstratenci, cistercijani, pavlinci). Leta 1766 je slikal v Novi Říši na Moravskem, l. 1767 je s freskami poslikal ž. c. v Japonsu v Dolnji Avstriji, si l. 1768 kupil hišo v Egerju in tu kot škofov dvorni slikar ostal do smrti. Za servitsko cerkev v Budimpešti je izdelal glavno oltarno sliko, l. 1774 glavno oltarno sliko za ž. c. v Bánski Bystrici (Besztercebánya, Neu Sohl) in slikal za cerkve na Sedmograškem. V letih 1776-1777 je poslikal stene in strop slavnostne dvorane gradu družine Podmaniczky v Aszódu, v l. 1778-1779 pa spet po Esterházyjevem naročilu strop v knjižnici nadškofijskega liceja. Poleti l. 1779 je poslikal še refektorij servitskega samostana v Egerju, ki je njegovo zadnje delo.

Klára Garas je v uvodu v monografijo (1941) ugotovila, da spada Kracker s Paulom Trogerjem, Antonom Maulbertschem in Josephom Berglom v vrsto velikih avstrijskih slikarjev, s tem je mislila seveda drugo generacijo, da pa je zastavljen in manj znan, ker so njegova dela raztresena po Madžarskem in Moravskem daleč od glavnih kulturnih središč. Res ga je Adolf Feulner v temeljnem pregledu slikarstva in kiparstva 18. stoletja v Nemčiji prezrl,¹¹ zato pa je Hans Tintelnot laskavo ocenil njegove freske v Pragi, Japonsu, Egerju in Jasovu ter opozoril na njegov vpliv zunaj habsburških dednih dežel.¹² V povojnem času so

⁷ Thieme, Becker 1927 (op. 3), str. 375 in Garas 1941 (op. 4), str. 90. Za ob požigu dvorca uničene freske je v grafični zbirki v Joanneumu v Gradcu ohranjen osnutek Franza Casparja Sambacha. Prim. Anica Cevc, *Freske Casparja Franza Sambacha v Gornjem Gradu*, Acta historiae artis Slovenica, 6, 2001, str. 123-140.

¹⁰ Garas 1941 (op. 4), str. 91-95.

¹¹ Adolf Feulner, *Skulptur und Malerei des 18. Jahrhunderts in Deutschland*, Wildpark-Potsdam 1929.

¹² Tintelnot 1951 (op. 3), str. 194-196.

bila odkrita nova dela na Madžarskem in v številnih čeških, slovaških in moravskih krajih.¹³

Starejša literatura je prezrla, da so - po freskah v Gradcu - najstarejša znana Krackerjeva dela na slovenskem ozemlju. To so slike v podružnični cerkvi sv. Jakoba v Okonini, portret grofa Nikolausa Josepha Auersperga iz gradu na Križu pri Komendi, zdaj v privatni lasti v Münchnu, in portret vrhnškega župnika Saulzina v Narodni galeriji ter v zadnjem času ugotovljena slika v p. c. Marijinega darovanja v Štajngrobu (zdaj Dol) pri Novi Štifti na Štajerskem. Vse so signirane in datirane z letnico 1744. Res bi jih bil slikar lahko izdelal na Dunaju in poslal naročnikom, vendar podatek, da je bil Kracker l. 1745 v Ljubljani boter Janezu Karlu Schützu,¹⁴ nedvoumno potrjuje njegovo bivanje na Slovenskem. Botrstvo ga osebno povezuje s takratnima najpomembnejšima ljubljanskima slikarjema, Francem Jelovškom in Valentinom Metzingerjem: krščenec je bil Jelovškov vnuk, sobotra pa Metzingerjeva žena. Ne vemo še, kdo je naročil liki za Okonino in ali je Kracker portretiral Nikolausa Josepha Auersperga na samem gradu Križ pri Komendi ali med kakim grofovim obiskom na Dunaju. Tudi ni znano, kdo je slikarja povezal z vrhniškim župnikom Saulzinom. Mesesnel je v kratki zabeležki o Krackerju zapisal, da "je moral slikati na Slovenskem mnogo več, kot je bilo doslej znano".¹⁵ Verjetno se tudi med neatribuiranimi slikami skrivajo še nerazpoznana Krackerjeva dela, a že teh nekaj dosedaj ugotovljenih dopolnjuje naše vedenje o baročnem slikarstvu na Slovenskem in ga povezuje v skupno podobo evropske umetnosti 18. stoletja.

Cerkev sv. Jakoba v Okonini je soseda (in od 1782 podružnica) Radmirja, sloveče božje poti sv. Frančiška Ksaverja, ki jo je dunajski dvor obdaroval z dragocenim cerkvenim posodjem in oblačili. Ali je bilo naročilo slik za stranska oltarja v Okonini tudi povezano z avstrijsko politično propagandno donatorsko politiko, bo do arhivske potrditve ostalo odprto vprašanje. Različnost slikarjev na sočasnih oltarjih bi morda govorila za naročilo dunajskega dvora.¹⁶

¹³ V povojnem času so raziskave Krackerjevih del dopolnjevali pisci o češkem baroku: Oldřich J. Blažíček, *Rokoko a konec baroku u Čechách*, Praha 1948; Paul Preiss, *Rakouské umění 18. století ve sbírkách Národní galerie v Praze*, Praha 1965, razst. kat.; Jaromír Neumann, *Český barok*, Praha 1969. Za Madžarsko, Slovaško in Moravsko so znanim delom dodali nova: Vlasta Kratinová, *Maliřství 18. století na Moravě*, Brno 1968; Petrová-Pleskotová 1971 (op. 5), str. 93-118; Jana Vránová, *Dílo Jana Lukáše Krackera na Moravě*, Univerzita Jana Evangelisty Pirkyně, Fakulta filosofická, Brno 1972 (tipkopis disertacije); Jana Vránová, *Jan Lukáš Kracker*, autor Křížové cesty v Opavě-Kateřinkách, *Sborník památkové péče v Severnomoravském kraji*, 3, 1977, str. 159-171; Lubomír Slaviček, *Nová zjištění k dílu A. F. Maulbertsche a J. L. Krackera*, *Umění*, 26, 1978, str. 56-59; Anna Javor, *Kracker János Lukacz 1717-1779*, Budapest 1979, razst. kat.; Lubomír Slaviček, *Výstava Johanna Lucase Krackera v Budapešti*, *Umění*, 28, 1980, str. 272-276; Anna Petrová-Pleskotová, *Maliarstvo 18. storočia na Slovenské, Bratislava 1983*; Jozef Medvecký, *Von Troger bis Maulbertsch. Die Wiener Akademie und die spätharocke Malerei der Slowakei*, *Pamiatky a múzea*, 1992/1, str. 15-70; Anna Petrová-Pleskotová, *K činnosti rakúskej maliarskej školy na Slovensku v 18. storočí*, *Ars. Časopis Ústavu dejin umenia Slovenskej akadémie vied*, 1993/1, str. 84-89.

¹⁴ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), župnija Ljubljana - sv. Nikolaj, krstna knjiga 1740-1747: *November 1745. 2. Huius mane media hora. 2. natus et eadem baptisatus est Joannes Carolus, filius legitimus D. Josephi Schitsh et D. Mariae Annae coniugum : Levantibus eum D. Joanne Kracher et D. Maria Anna Meizingerin, per me Mich[aelem] Küller, Vic[arium], m. p.*

¹⁵ Mesesnel 1925 (op. 1), str. 130-131.

¹⁶ Za križevniško cerkev v Ljubljani so kot dar cesaric Leonore, vdove Leopolda I., Vilhelmine Amalije, vdove Jožefa I., in Elizabete Kristine, vdove Karla VI., izdelali slike trije dunajski slikarji, podobne primere najdemo tudi drugod v cerkvah habsburške monarhije.

Podoba *sv. Janeza Nepomuka* v južnem stranskem oltarju je signirana le z nerazrešenima začetnicama *T. Q. fecit* in tudi pripis *Venetia* dosedaj ni pomagal razvozlati imena dokaj povprečnega slikarja.

Johann Lucas Kracker: Sv. Ignacij Lojolski, 1744 Okonina, p. c. sv. Jakoba, severni str. oltar (foto: Narodna galerija)

Za severni stranski oltar je glavno oltarno sliko *sv. Ignacija Lojolskega*¹⁷ in *sv. Trojico* za atiko izdelal J. L. Kracker. Sliki sta skupno s plastikama jezuitskih svetnikov na strane bogate oltarne arhitekture ikonografska celota, v kateri na glavni sliki dominira na oblakih klečeči sv. Ignacij v črnem redovniškem oblačilu. Z razširjenima rokama in s pogledom se obrača k Mariji z Jezusom v naročju v vrhu slike. Svetnik ima na prsih škapulir s podobo Žalostne Matere božje in za pasom rožni venec. Za svetnikovim hrbtom je puto z odprto knjigo. Geslo jezuitskega reda na njej *OMNIA / AD / MAIOREM / DEI / GLORIAM*, puto z monogramom *IHS* v žarkovni mandorli na drugi strani in strele, ki jih pošilja puto pod svetnikovo desnico v figuro posvetnjaka pod njim, simbolizirajo moč goreče vere, ki jo je oznanjal in propagiral jezuitski red. Uspešno, kot kažeta v zemeljskem delu kompozicije Mariji in priprošnji svetnika zaupajoča mati z

¹⁷ O. pl., 277 x 154,5 cm, konveksno in konkavno zvonasto oblikovan vrh, ločno spodrežan spodnji rob slike, sign. I. ob str.: *I. L. Kracker / Inve: et Pin. 744*. Slika je bila restavrirana l. 1960/61. Lit.: Stegenšek 1905 (op. 1), str. 58-59; Steska 1927 (op. 1), str. 111; Thieme, Becker 1927 (op. 3), str. 375; Christian Salm, Über ein Bildnis von Johann Lukas Kracker, Pantheon, 18, 1960, str. 204-208 (Salmu je podatke o slikah v Sloveniji posredoval France Stele, pred njim so bili kraji na Slovenskem verjetno prišteti Slovaški.); Cevc 1961 (op. 1), str. 26.

otrokom in na pol gol ležeč obsedenec, od katerega beži zmaj kot simbol hudiča. Kompozicija je tradicionalno tridelna. Toga figura svetnika na oblakih med zemeljskim in nebeškim delom je kompozicijsko lahko moteče zamaknjena v desni del, ravnotežje pa je slikar domiselno korigiral z angelskima glavicama ob svetnikovih kolenih in z razgibanim, v bogato draperijo zamotanim putom s strelami. Optično dominira težka črnina svetnikovega oblačila, v kateri komaj slutimo površinsko modelacijo in volumen telesa. Črnina poudarja živahnejšo barvitost slikovito odtenčenih nadrobnosti zemeljskih figur, osvetljenih angelskih skupin in vedro intonirane nebeške vizije. Razpoložensko je izpostavljeno nasprotje med naturalistično modeliranim obsedencem z golim oprsjem in spačenim obrazom ter mehko osvetljeno figuro mladostne matere barroccijske milega obraza in otroka. Odprt kolorit Marijinega bogato razvihanega rožnato rdečega in modrega oblačila v vrhu se raztaplja v nebeški svetlobi, ki obžarja tudi pute med oblaki ter ponekod komaj še opazne angelske glavice. V primerjavi s poznejšimi Krackerjevimi oljnimi podobami je na sliki v Okonini svetloba izrabljena bolj za površinsko kot za globinsko prostorsko razgibanost.

Barvno in svetlobno izstopajočo Marijo je slikar umestil pod vrh slike. Odmaknjenost v ločni vrh si lahko razložimo, če glavno oltarno sliko s plastikama ob straneh in sliko v atiki sprejmemo kot celoto, kar v ikonografskem smislu tudi je. V tako doživljeni kompoziciji stâ utemeljeni središčna Marijina umestitev in kompozicija slike v atiki.

Johann Lucas Kracker: Sv. Trojica, 1744 Okonina, p. c. sv. Jakoba, atika severnega str. oltarja
(foto: Andrej Kropelj)

Slika *sv. Trojice*¹⁸ kvalitetno ne dosega glavne oltarne slike in ne vemo, ali je morda Kracker k izdelavi pritegnil pomočniško roko. Ob sijajnih okrogloličnih kodrolasih putih na glavni sliki so angelske glavice ob *sv. Trojici* anemične in kar "nazarensko" brezizrazne, figuri Boga Očeta in Kristusa pa pretirano višinsko razpotegnjeni. Gotovo pa je kompozicijo zasnoval slikar sam, saj ob zemeljski krogli sedeči božji osebi z gibi in nagibi usklajeno dopolnjujeta glavno podobo. Na obeh okoninskih slikah so figure trdno plastične in celota je akademsko korektno delo komaj sedemindvajsetletnega slikarja. Ob glavni oltarni sliki so pisci omenjali podobnost z Rubensovo sliko *sv. Ignacija iz Antwerpna*, zdaj na Dunaju,¹⁹ veže pa ju le enak motiv, ne pa stilna in oblikovna podobnost.

Johann Lucas Kracker: *Umirajoči sv. Janez Nepomuk*, 1744 Štajngrab, p. c. Marijinega darovanja (foto: Marjan Smrke)

Iste leta 1744 je Kracker za Štajersko naredil tudi sliko *Umirajoči sv. Janez Nepomuk*²⁰ v podružnični cerkvi Marijinega darovanja v Štajngrobu pri Novi Štifi. Morda je vplivalo na vnovično naročilo za Štajersko zadovoljstvo s slikama za Okonino, morda pa smemo pri naročilu dunajskemu slikarju za takrat gornjegrajsko podružnico pomisliti tudi na posredništvo škofa Attemsa, saj baročni čas ni podcenjeval in zapostavljal odmaknjenih cerkva.

¹⁸ O. pl., ca 150 x 130 cm, konveksno in konkavno vzvalovana oblika. Lit.: Stegenšek 1905 (op. 1), str. 58.

¹⁹ Stegenšek 1905 (op. 1), str. 59; Salm 1960 (op. 17), str. 208; Jávör 1984 (op. 6), str. 211.

²⁰ O. pl., 124 x 80 cm, sign. d. nad svetnikovo levico: *J: L: Krackherr: / Pinxit. A 744*. Lit.: Anica Cevc, Valentin Metzinger 1699–1759. *Življenje in delo baročnega slikarja*, Narodna galerija, Ljubljana 2000, razst. kat., str. 393.

Slika je v slabem stanju in njena oblika prilagojena novogotskemu oltarju. Z umazanijo zastrte barve in preperel lak zabrisujejo poteze čopiča, ne morejo pa povsem zatajiti slikarjeve sproščenosti, s katero je variiral v baročnem času pogosto obravnavani motiv. Umirajočega svetnika s križem v levici je v pol sedeči legi prislonil na skalnato obrežje Vltave. V ozadju vodi čez reko mogočen kamnit most do s stolpi in z obzidjem utrjenega fantazijskega mesta Prage, ki se zarisuje pred modrino neba. Med oblaki, ki jih presevajajo ostro obrisani prameni nebeške svetlobe, so tri angelske glave. Položaj ob skalo zleknjenega svetnika in v nebo zročega angelca je slikar prevzel po sloviti podobi *Smrt sv. Frančiška Ksaverja* Carla Marattija v rimski cerkvi Il Gesu, ki so jo po grafičnih predlogah posnemali številni umetniki.²¹ Kracker je z vezanjem na štoli, s krznenim ogrinjalom in s široko čipkasto obrobo albe obogatil oblačilo, umirajočemu dodal v roko križ in potenciral trpeči izraz v siju žarkov osvetljenega obraza. S petimi zvezdami okoli obžarjene glave in s "Prago" v ozadju pa je Marattijevega sv. Frančiška Ksaverja spremenil v sv. Janeza Nepomuka. Svetnikova privzdignjena figura s široko razprtim oblačilom zapira prvi plan, skoraj polovico slike pa je slikar namenil krajini. Sprednji, z rastlinjem porasli zatemnjeni pas in drevo ob levem robu, ki nad svetnikovo glavo boči listnato vejevje, sta kot temen okvir barvno živahnejši svetniški figuri. Ozadje zapira svetlejša kulisa mesta in nad njim z oblaki, žarki in angelskimi glavicami prepreženo nebo. Obrobni terestrični del je barvno izenačen, z leve strani padajoča svetloba globinsko realistično obsvetljuje mesto. Barvno sijoči sta nebesna modrina ter ekspresivno potencirana modelacija svetnikovega obraza in njegovo bogato nagubano oblačilo v akordih odtenkov črne, bele in rožnate barve. Površinska barvna struktura je neizglajena in slikovita. Slonokoščena in lešnikovo okrasta moceta prehaja v odtenke bele barve na albi in rožnate na bogato vezeni štoli ter se s širokim belim čipkastim obrobkom ustavi nad črnino koretlja. Trdna plastičnost angelskih glavic, čisti obrisi "praške" vedute in ostre obrobe žarkovja kontrastirajo testeno mehki nematerialnosti breztežnega svetnikovega telesa.

V primerjavi s sliko v Okonini je Kracker s štajngrobsko podobo iz dunajskega akademizma prestopil v krog slikarjev, ki so ustaljene visokobaročne vzorce oblikovno in čustveno osebno preoblikovali v duhu rokokoja.²² Štajngrobska podoba sv. Janeza Nepomuka po oblikovni in izrazni moči izstopa tudi v celotnem slikarjevem opusu.

Ali sta Krackerjevi tudi v sedanjem stanju slabo razpoznavni mali ovalni podobi v atikah obeh stranskih oltarjev, *Sv. Florijan* nad opisano sliko in *Sv. Jurij*²³ nad sliko *sv. Helene* in *sv. Konstantina* neznanega slikarja v severnem stranskem oltarju štajngrobske podružnične cerkve, je zelo dvomljivo, izdelani sta bili verjetno ob postavitvi novih oltarjev.

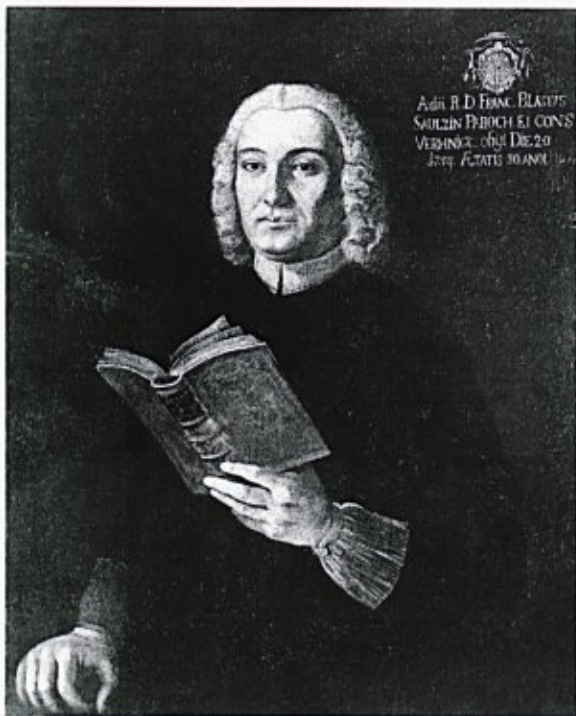
Prva predstavlja na oblaku klečečega vojščaka Florijana v oklepu in s čelado na glavi. V levici ima na mlinski kamen prislonjen prapor, z vedrom v desnici gasi gorečo cerkev. Vse nadrobности od bleščečega oklepa in čelade s perjanico do bogate rdeče draperije, ki se v ostrih ploskovitih zalomih spušča za rameni svetnika, so oživiljene s slikovitimi barvnimi in svetlobnimi odtenki, a v kvaliteti ne dosegajo sproščenosti glavne oltarne podobe.

²¹ Npr. bakrorez Giovannija Carla Mallia, Staatliche Graphische Sammlung v Münchnu, inv. št. 251196.

²² Štajngrobski podobi *Smrt sv. Janeza Nepomuka* oblikovno sorodna je Krackerjeva slika povečanja istega svetnika v str. oltarju nekdanje minoritske cerkve v Nižná Šebastová, prim. Petrová-Pleskotová 1971 (op. 5), str. 95, sl. 3.

²³ Približna mera ovalnih slik je 40 x 35 cm.

Enako velja za sv. Jurija v atiki levega stranskega oltarja, ki na konju v drncu s sulico prebada zmaja. V globoki krajini kleči na holmu v ozadju miniaturna Marjeta. Spet lahko opazimo slikarjevo povprečnost, pa naj slika napetost konjskega telesa ali drzni zasuk jezdec na njem. Lutkasti figuri sta aplikacija pred krajinsko kuliso, ki ju povezuje v celoto osvetlitev z leve strani.

Johann Lucas Kracker: Portret župnika Frančiška Blaža Saulzina, 1744
Ljubljana, Narodna galerija (foto: Narodna galerija)

Tudi *Portret župnika Frančiška Blaža Saulzina*²⁴ v Narodni galeriji je signiran in datiran z letnico 1744. Monsinjur Frančišek Blaž Saulzin, doma iz Starega trga na Štajerskem, je bil župnik na Vrhniki od 1743 do smrti 1759, škofov komisar, dekan, magister bogoslovja, bakalaureat bogoslovja, soustanovitelj službe zorničarjev (manemisariata) na Vrhniki in apostolski protonotar.²⁵ Slabi

²⁴ O. pl., 86,8 x 71,4 cm, inv. št. NG 833. Sign. na hrbtu: *J. L. Kracker pinxit Ao 1744*. Na d. zg. poznejši napis: *Adm. R. D. Franc. Blasius / Saulzin Paroch. Et CONS. / Verhningg. obyt Die 20 / 1759 Actatis 50. Anor.* Nad napisom grb. Slika je po l. 1925 očistil, prepel in retuširal M. Sternem, l. 1976 jo je, kolikor je bilo mogoče, približal originalu restavrator specialist Kemal Selmanović. Lit.: Razstava portretnega slikarstva na Slovenskem od XVI. stoletja do danes, Narodna galerija, Ljubljana 1925, razst. kat., str. 15, kat. št. 31 (tedaj je bila slika še močno poškodovana); Mesesnel 1925 (op. 1), str. 130-131; Josip Mantuani, Razstava portretov, Slovenec, 2. 10. 1925 (pisec je korigiral v katalogu navedeni napis na sliki, noben prepis se ne ujema s sedanjim); Steska 1927 (op. 1), str. 111; Thieme, Becker 1927 (op. 3), str. 375; Salm 1960 (op. 17), str. 208.

²⁵ NSAL, Pokorn, Zgodovinski zapiski, fasc. 42. Za ljubeznivo posredovanje zapiskov se zahvaljujem prof. dr. Francetu Dolinarju.

ohranitvi slike, ki se omenja v katalogu ob portretni razstavi l. 1925, tudi restavriranja niso odpomogla, saj se črno oblačilo zliva s temnim ozadjem močno potemnele slike. Miza, na katero se z desnico opira skoraj čelno postavljeni portretiranec, je komaj opazna, živo pa delujejo osvetljena glava z lasuljo, roki in v usnje vezana odprta knjiga. Trda modelacija obraza z izrazitimi obrvmi in obnosnima gubama ter predvsem izrazno odmaknjenim, čeprav ne neprijaznim pogledom delujejo kar preresno za v času portretiranja komaj petintridesetletnega župnika. Napis in grb sta bila doslikana po Saulzinovi smrti, a brez visokih cerkvenih funkcij, ki jih je za življenja dosegel. Pravica do grba s sidrom mu je bila priznana verjetno z apostolsko protonotarsko funkcijo.

Johann Lucas Kracker: Portret grofa Nikolausa Josepha Auersperga, 1744
München, zasebna last

Pravo nasprotje že po merah skromni predstavitvi vrhniškega župnika, ki s knjigo kaže intelektualno usmerjenost, je *Portret grofa Nikolausa Josepha Auersperga* iz gradu na Križu pri Komendi.²⁶ Drža in bogata noša sta pompozni, portretiranec je zajet kot na odru v aranžiranem interierju z atributi statusne pomembnosti.

²⁶ O. pl. 169,5 x 122 cm, sign. l. ob str.: *J L: Krackher pinxit 1744*, zasebna last München. Lit.: Stele 1929 (op. 1), str. 413, sl. 206; Salm 1960 (op. 17), str. 204-208, sl.; Petrová-Pleskotová 1971 (op. 4), str. 106.

Lastniki so sliko k sreči pravočasno rešili iz pozneje vandalsko požganega gradu. V Münchnu je ob restavriranju pritegnila Christiana Salma, da jo je obdelal v posebnem članku.²⁷ Razrešil je v starejši literaturi različno navajane datacije - 1744, 1745, 1749 - in z infrardečo lučjo razločno razbral letnico 1744. Ker naj bi bile po Salmu freske v kapeli sv. Martina v Strassgangu pri Gradcu zmotno pripisane Krackerju, je štel slike v Sloveniji za slikarjeva prva znana dela. Freske dvanajstih apostolov v grajski kapeli sv. Martina so po navedbi v topografiji Gradca signirane: "*Joan Krackner 1742*".²⁸ Signatura pod figuro apostola Mateja pa je jasno berljiva: "*Franc (sic!) Krackler. Fresco Pin: / An 1742.*" Zmedo z imenom je verjetno zagrešil Karl Schweitzer, ki je l. 1842 freske restavriral. Gotovo pa so slike na Slovenskem prve znane Krackerjeve oljne podobe.

Sedečega portretiranca vidimo skoraj v celoti kot na plitvem odru, kjer se je dvignila zavesa. Salm v njem prepozna "portrait d'apparat" v maniri francoskih baročnih portretistov (Nicolas de Largilliere, Hyacinthe Rigaud). Ob dvojnosti vzorčaste podloge in gladkega žameta zavese opozori predvsem na podobnost s portreti Hyacintha Rigauda, na obrazu in rokah pa na rubensovski način modeliranja. Gotovo pa Krackerju niso bili neznani na Dunaju delujoči portretisti, predvsem Christian Seybold in Martin van Meytens. Krackerjev tradicionalno visokobaročni portret grofa Auersperga je kot celota in v nadrobnostih presenetljivo blizu Seyboldovemu izgubljenemu, le po grafiki A. Schmutzerja znanemu portretu J. A. Questenberga.²⁹ Tudi Auersperg se z desnico opira na naslonjalo rdeče oblazinjenega naslanjača s hrbtiščem, okrašenim s školjčnimi in rastlinskimi rezbarijami, dlan leve je retorično odprta. Ozadje zapirata moder kancliran steber in moder žameten zastor z zlato rožnato brokatno podlogo. Salm ugotavlja v črni obleki in belo napudrani "španski" lasulji staromodnost, ki pa naj bi bila običajna za noše dostojanstvenikov. Plaščasta črna obleka ("Mantelkleid") je bila državna noša ("Staatskleid") v času vladanja Karla VI., do katere je imel grof pravico kot deželni veljak (Landesstand).

Med vsemi znanimi Krackerjevimi portreti je podoba grofa Auersperga najkvalitetnejša. Natančno in spretno so naslikani različni materiali oblačila: damastna "*justaucorps*" in široko ogrinjalo, lanena srajca, čipkasti žabo in bogati naborki zapestnika ter dokolenske hlače iz atlasa.

Spretno so razvrščeni barvni in svetlobni poudarki. Srebrno melirane beline lasulje, čiste beline rokavnih naborkov in obvratne obrobe žaboja so v prvo ravnino izpostavljeni svetlobni poudarki. Zlato rumene ploskve stebrnega podstavka, rezbarij in podloge zastora ob robovih ter rdeča akcenta naslonjača v središču so povezani z belinami v trdno barvno zgradbo podobe, v kateri luč osvetli predvsem roki in obraz. Z leve strani padajoča svetloba zgledi gube na desni polovici portretirančevega obraza in okrepi sence na levi strani. Izraziti obočesna in obnosna guba, zategnjen kotiček ustnice in sence v podbradkih leve polovice so nesimetrični z brezčasno maskovito zgajeno desno polovico obraza, ki ga oživlja pogled sivo modrih oči. Salm je karakteriziral pogled malce prestrogo kot nekoliko otopel. Prej bi ob lahno spuščениh vekah in zastrtem pogledu pomislili na portretirančevo odmaknjenost, zamišljenost ali celo naveličanost, a tudi na slikarjevo iskanje hotene drugačnosti.

²⁷ Salm 1960 (op. 17), str. 204-208

²⁸ *Graz. Dehio-Handbuch*, Wien 1979 (Die Kunstdenkmäler Österreichs), str. 259. Anna Jávorka omenja ob teh freskah, da so bile morda naslikane pod vplivom akademijskega profesorja Antona Herzoga, ki je bil boter Krackerjevi mlajši sestri: Jávorka 1984 (op. 6), str. 210.

²⁹ Klára Garas, Christian Seybold und das Malerbildnis in Österreich im 18. Jahrhundert, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 56-57, 1981, str. 114-115, sl. 79.

Arhivski podatek potrjuje, da se je leta 1745 Kracker še mudil v Ljubljani.³⁰ Ali je v času do prvih naslednjih datiranih del ali celo po preselitvi na Moravsko še kdaj delal za naročnike na Slovenskem, ne vemo. V časovni stiski pa puščam odprto tudi vprašanje avtorstva štirih slik, ki jih pogojno postavljam v Krackerjevo bližino.

Dve od teh sta v Narodni galeriji. Prva je *Portret slikarja*, druga je oljna skica za neugotovljeno oltarno podobo *Sv. Leopold in sv. Vid*. Arhivski podatki o provenienci in naročniku oz. prvotnem lastniku slik niso znani, zato ugotavljanje avtorstva temelji na nezanesljivih hoduljah intuicije, ki raziskovalca opusa posamičnega slikarja kaj rada zavede v prehitro odločitev. Diskusiji so namenjene misli, ki me ob dveh galerijskih slikah vodijo v Krackerjevo smer.

Johann Lucas Kracker (?): Portret slikarja Jacoba van Schuppena (?) Ljubljana, Narodna galerija (foto: Narodna galerija)

*Portret slikarja*³¹ - naj je portret neznanega umetnika ali pa avtoportret - je delo suverena, oblikovno in izrazno samosvojega umetnika.

³⁰ Glej op. 14.

³¹ O. les, 63,8 x 49 cm, inv. št. NG 818, stara inv. št. 114 (Neznan slikar, začetek 18. stoletja: *Avtoportret*). Provenienca ni znana, darilo Banske uprave pred l. 1941. Lit.: Federico Zeri, Ksenija Rozman, Evropski slikarji. Katalog stalne zbirke, Narodna galerija, Ljubljana 1997, str. 167, kat. 115 (Srednjeevropski slikar (?), 18. stoletje: *Portret slikarja marin*).

Do kolen vidni slikar s potlačeno nagubano slikarsko čepico na glavi sedi zasukan v svojo desno, glavo obrača v nasprotno smer, pogled upira čelno v gledalca. Desnico opira v bok (ali naslanja na ročaj sedeža), v levici ima na podlaket naslonjeno paleto in med prste potaknjene čopiče in slikarsko podložno paličico. Oblečen je v rjavo rdeč žametast, s krznom podložen jopič, podloga se izteka v kožuhočinast ovratnik. Pod jopičem sta vidna del telovnika z rozetnimi, s perlami okrašenimi gumbi in globoko razpeta nagubana bela srajca, njene gube kot ovratnik okvirjajo osvetljeni obraz. Svetloba se lovi na gubah žameta, na zlati verižici s sponkami, osvetljuje rob privzdignjene palete in kupčke iztisnjenih barv na njem. V senci se izgubljajo nadrobnosti ozadja: slikarsko stojalo s sliko jadrnice na razburkanem morju ob portretirančevi desnici in komaj opazno hrbtišče stola ter grb v desnem zgornjem kotu slike. Osnova grba je ščitasta podlaga z volutnimi okraski na obeh straneh in spodaj dodan slikarski mojstrski ščitek s tremi pokončnimi ovalnimi rdečimi polji. V središčnem grbovnem ščitku je v profilu viden vzpenjajoči se lev s ptičjo glavo, ki v tacah drži polovico kolesa. Isti motiv se ponovi nad šlemom in petrogeljno krono v vrhu.

Na sliki skicirana jadrnica na razburkanem morju bi lahko pomenila, da so bile portretirančev posebni interes marine. Modelacija potencirano izraznega obraza z močnimi sencami predvsem okoli ust in oči, bela višanja nemirno zmečkanih gub, prepričljivo podajanje različnih tkanin so na portretu avtorsko podobni Krackerjevi podobi v Narodni galeriji v Pragi, fiktivnemu portretu *Vojslave iz Hrádka*, ustanoviteljice premonstatenskega samostana v Novi Řiši. Portret je veljal za delo španskega slikarja 18. stoletja, Lubomír Slavíček pa ga je prepričljivo prepoznal kot Krackerjevo delo in datiral okoli leta 1759.³² Vsekakor je portret v Narodni galeriji v Ljubljani avtorsko blizu Krackerjevi izrazno kar zastrašujoče mrki, a zato oblikovno živahno dramatizirani podobi *Vojslave iz Hrádka* v Pragi.

Federico Zeri je za portret v Narodni galeriji ugotovil, da pripada srednjeevropskemu slikarju (?) prve polovice 18. stoletja in da upodobitev posnema *Portret krajinarja Jeana Foresta*, ki ga je naslikal Nicolas de Largilliere, po katerem je Pierre Drevet izdelal tudi grafiko in ga je posnel tudi Jacob van Schuppen v portretu slikarja bitk Parrocela.³³ V času enajstletnega Krackerjevega »prakticiranja« na dunajski akademiji je bil njen direktor van Schuppen, Largillierov nečak. Van Schuppen pa je izdelal tudi več avtoportretov, po v Vaduzu ohranjenem so bile izdelane vsaj štiri grafike.³⁴ Na grafiki Jana van der Bruggena ml. iz l. 1726 lahko ugotovimo podobnost obraznih črt tedaj še mlajšega van Schuppena z obrazom nekoliko starejšega slikarja na našem portretu. Nadaljnji diskusiji prepuščam domnevo, da je galerijski *Portret slikarja* Krackerjevo delo, in dodajam drzno misel, da morda predstavlja samega Jacoba van Schuppena. Tako bi galerijski portret po grafiki prevzel obrazne značilnosti van Schuppenovega avtoportreta in v kompoziciji sledil njegovemu portretu slikarja I. J. Parrocela. Marina na sliki morda aludira na van Schuppenov rod (po očetovi strani) iz Antwerpna.

³² Slavíček 1978 (op. 13), str. 57-59, sl. 12.

³³ Zeri, Rozman 1997 (op. 31), str. 167 (Charles Parrocel). Van Schuppenov portret I. J. Parrocela je bil v 18. stoletju v cesarski galeriji, cf. Baum 1980 (op. 3), str. 636, sl. str. 635 (pravilno Ignace Jacques Parrocel).

³⁴ Sibylle Appuhn-Radtke, Druckgraphik, v: Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, 4: Barock (ur. Hellmut Lorenz), München-London-New York 1999, str. 626. Reproducirana je grafika Jana van der Bruggena ml. iz l. 1726.

Johann Lucas Kracker (?): Sv. Leopold in sv. ? Ljubljana,
Narodna galerija (foto: Narodna galerija)

O avtorstvu slike *Sv. Leopold in sv. Vid*³⁵ v Narodni galeriji se je v hoji po tankem ledu dosedanjega vedenja o podobi še težje odločiti.

Slika je študija za neugotovljeno oltarno podobo. V središču kompozicije je v zgornjem delu upodobljen na oblakih kontrapostno klečeč mladosten sv. Vid. Največkrat je Vid upodobljen samostojno ali med štirinajstimi priprošnjiki v sili gol, viden do pasu v oljnem kotlu, ali celopostaven s kotličem v rokah, redkeje pa z različnimi živalskimi atributi, med njimi je tudi petelin, simbol čuječnosti.³⁶ Tudi na skici drži Vid s hermelinastim ogrinjalom in enako obrobljeno čepico na glavi pred seboj knjigo s čepečim petelinom, podobnim pernatemu okrasju šlema, puto nad njim pa lok. Pod njim ob desnem robu stoječi sv. Leopold v knežjem oblačilu s hermelinastim ogrinjalom in enako obrobljenim pokrivalom na glavi kaže klečečemu prapor z dvoglavim orlom, ki ga držita puta, eden osvetljen pod svetnikom na oblakih in drugi zasenčen, viden le do pasu v levem kotu. Za njim je romantizirano historizirajoč cerkveni stolp, za sv. Leopoldom še stoječ angel in komaj vidna angelska glavica. Leopoldov na avstrijsko zastavo z dvoglavim orlom kažoči prst opozarja na povezanost čeških kraljev z avstrijskim cesarstvom.

³⁵ O. pl., 56 x 34 cm, inv. št. NG 973, stara inv. št. 478. Dar Banske uprave Narodni galeriji pred l. 1941. V prvi inventarni knjigi Narodne galerije je slika vpisana kot delo slikarja "Geiliger Stefan", pozneje kot delo neznanega slikarja: *Sv. Stefan*.

³⁶ Lexikon der christlichen Ikonographie, 8, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1976, stp. 579-582.

Nesimetrična kompozicija je navidezno neurejena, saj je teža glavnih figur zgoščena na desni strani slike. Vendar preseka površino slike nad črnino prapora na levem spodnjem delu protiutežna diagonalna smer držaja prapora in levece sv. Leopolda, ki se presuka po smeri njegovih ramen in pogleda do zamaknjenega obraza protagonista apoteoze. Pastozni skicozni barvni nanosi nemirno vibrirajo in skupno z izrazitimi svetlo-temnimi menjavami in potenciranimi čustvenimi izrazi figur senzualizirajo motiv. Modelacije obrazov in draperij, tipi debeloličnih otroških obrazov, koničasti izteki dolgih prstov z deformiranimi členki in predvsem močne sence okoli oči in ust so prepoznavna znamenja Krackerjevega osebnega stila. Res so modeli za slike avtorsko teže določljivi kakor končane podobe in bi avtorstvo lahko potrdila le oltarna podoba po ohranjenem modelu. Vendar je skupek opisanih značilnosti tako zgovoren za Krackerjev slikarski rokopis poznih petdesetih let 18. stoletja, da skico hipotetično lahko prištejemo njegovim v Sloveniji ohranjenim slikam, a ne več Trogerjevim vplivom odprte faze. Dramatično razgibana kompozicija in že naštete oblikovne značilnosti skice nas prej spominjajo na dela drugega Krackerjevega vzornika in profesorja, mojstra svetlo-temnih poigravanj, Michelangela (Michael Angelo) Unterbergerja.

Tudi Unterberger je na dveh slikah Štirinajstih priprošnjikov v sili upodobil sv. Vida s knjigo in petelinom, l. 1750/52 v ž. c. v Spitalu am Pyhrn in l. 1755/56 v ž. c. v Pirawarthu.³⁷ Da pa sta na naši sliki združena l. 1683 za patrona Avstrije povzdignjeni Leopold III. Avstrijski in zavetnik čeških kraljev sv. Vid, je dodaten namig za Krackerjevo avtorstvo osnutka in za iskanje oltarne slike v njenemu varstvu priporočenih deželah.

Johann Lucas Kracker (?): Bog Oče in Sin Ljubljana, frančiškanski samostan
(foto: Andrej Kropelj)

³⁷ Johann Kronbichler, Michael Angelo Unterberger 1695-1758, Salzburg 1995, str. 36, 119, sl. 28, 121.

Krackerju hipotetično prištetima slikama v Narodni galeriji pridružujem še dve deli. V katalogu Metzingerjevih del sem opozorila na nemetzingerske elemente na sliki *Boga Očeta in Sina* v ljubljanskem frančiškanskem samostanu.³⁸ Opozorila sem na njune nemetzingerske velike oči in žarečo rdečico na licih. Izsušeni kolorit, porumeneli in oslepi lak slabo ohranjene podobe zabrisujeta njen prvotni videz. Vendar globoke sence okoli izrazitih oči, močne obrvi, mehko senčeno Kristusovo telo in angelski glavici ter petrolejsko modra barva Očetove suknje in njegova puhasta brada podoba približujejo Krackerju. Oblika slike govori, da je bila nekoč v atiki nekega oltarja, katerega glavne slike ne poznamo. Mogoče je glavno oltarno sliko naslikal Metzinger, za atiko pa pritegnil k sodelovanju Krackerja.

Johann Lucas Kracker (?): Portret kanonika Jožefa Antona Schifferja Menges, župnijski urad (foto: Andrej Kropelj)

³⁸ O. pl., 120 x 89 cm. Lit.: Cevc 2000 (op. 20), str. 268, št. 165.

Neznanemu slikarju prve polovice 18. stoletja je pripisan³⁹ *Portret Jožefa Antona Schifferja*⁴⁰ v župnišču v Mengšu. Dokolenski portret predstavlja ob mizi čelno stoječega dostojanstvenika. S prstoma desnice opriema na verižico pritrjen pektorale, s kazalcem na mizo naslonjene levice kaže na napis na spodnjem slikovnem robu: *JOSEPHVS ANTONIVS DE SCHIFFER INFVLATVS PRAEPOSITVS ADONENSIS FVNDATOR CA / NONICATVS SCHIFFERIANI ECCLIAE CATHEDRALIS LABACENSIS AD S: NICOLAVM ANNO / 1733 ET DIE 14 OCTOB. 1736 SOLEMNITER INSTALATVS PRIMVS CANONICVS PATRONVS ARCHI PAROC / HIAE MONSPVRGENSIS. PROTH: NOT: APOS. SACCAES: M A: CAPELLANVS EMI: PRIN. PASSAV: / CONSILIAIVS CONSISTORIALIS ET DECANVS PAROCHVS CIVITATIS LAENSIS ET FALBACENSIS IN AVSTRIA*. Na mizi sta knjiga in bogato vezena mitra, ob njej je pastorage, ozadje zapira temen zastor. Svetloba pretanjeno modelira obraz, ki ga okvirjajo drobni kodri lasulje, in roki, se komaj dotakne modre mocete, lovi različnost belin na toga padajočih cevastih gubah albe s presevno, široko čipkasto obrobo, ujame odbleske na pastoralu v ozadju in nakitu. V hladni, kovinsko modro intonirani celoti so rafinirano razvrščeni topli rdeči akcenti: rdeča knjiga odseva na okrasnem kamnu zlato vezene modre mitre, koralno rdeča kamna in enaka rozeta krasijo spiralni vrh pastoral, rubini kanonikov prstan in pektorale.

Za menško župniško cerkev je Valentin Metzinger izdelal pet velikih oltarnih podob in prav vabljliva je bila misel, da je portretiral tudi naročnika, župnika Jožefa Antona Schifferja. Za to atribucijo mi je ob discipliniranem, nekoliko suhoparno predstavljenem portretiranu, harmoniziranem v žlahtno hladnem koloritu, zmanjkalo poguma. Nesimetrična modelacija z izrazitimi sencami na levi polovici obraza, retorično iztegnjena levica in plastična modelacija čipk spominjajo na Krackerjev portret grofa Auersperga, stisnjene ustnice in modelacija rok na njegov portret župnika Saulzina, obema podoben pa je odsotni izraz oči z lahno spušenimi vekami.

Ne znam še odgovoriti na vprašanje, ali lahko naročilo portreta povezujemo s Schifferjevim župnikovanjem v Fallbachu na severu Dolnje Avstrije in s Krackerjevim bivanjem v ne tako oddaljenem Znojmu. Verjetno pa je ugledni menško župnik poznal grofa Auersperga na bližnjem Križu in mogoče je oba portreta izdelal isti slikar. Brez arhivske potrditve pa ostaja avtorstvo le domneva.

Vsa Krackerjeva dela v Sloveniji so iz njegovega zgodnjega obdobja. Signirana portreta dobro predstavljata tako slikarjevo akademsko discipliniranost (Saulzin) kot baročno dramatičnost (Auersperg), oltarni sliki visoki barok dunajskih italijansko šolanih umetnikov (Okonina) in njihov prehod v trogerjevski rokokojski manierizem (Štajngrob). V pozni ustvarjalni dobi je slikar sledil željam naročnikov in se prilagodil novemu okusu in s tem umetnostnim estetskim načelom klasicizma. Iz tega časa pri nas do sedaj ne poznamo nobenega Krackerjevega dela, glavnina teh je na Madžarskem.

Evropa je v baroku intenzivno doživljala visoko obliko kulturne globalizacije. Vse premalo vemo o poteh umetnikov in slučajnih ali naročniško načrtovanih povezavah med njimi. Ne vemo, kaj je pripeljalo v Ljubljano dunajskega slikarja

³⁹ O. pl., 190 x 120 cm. Lit.: Stele 1929 (op. 1), str. 432.

⁴⁰ Jožef Anton Schiffer (r. 26. 04. 1677, Dorfari, Stara Loka - u. 27. 09. 1756, pokopan v Fallbachu na Dolnjem Avstrijskem). Bil je župnik v Mengšu ter župnik v Laa an der Tayn (imenovan l. 1722) in vikar v Fallbachu. Med drugim je bil infulirani prošt v Adonu, svetnik in dekan v Passauu ter ustanovitelj Schifferjevega kanonikata, na katerega je bil l. 1736 tudi sam umeščen. Prim. NSAL, Pokorn, Zgodovinski zapiski, fasc. 38.

Johanna Lucasa Krackerja, po dedu češkega rodu, kaj Lorenčana Valentina Metzingerja, kje sta se spoznala, da je Dunajčan skupno z Metzingerjevo ženo botroval vnuku slikarja Franca Jelovška. Kakšni pogovori so tekli med slikarji, kako so vplivali eden na drugega? Ne vemo, ali je Kracker kot freskant morda sodeloval s Francem Jelovškom in kot oljni slikar tudi z Metzingerjem, ali sta morda Krackerjeva čustvena ekspresivnost in bogati kolorizem vplivala celo na Berganta.⁴¹ Morda se je slikar želel ustaliti v Ljubljani, a sta ga od tega odvrgla neizpolnjevanje cehovskih pogojev in premočna konkurenca. Na akademijo se je vpisal l. 1733, sedemindvajsetleten uverturno nastopil v Sloveniji, vsaj od leta 1749 deloval na širokem češko-moravsko-slovaško-madžarskem geografskem prostoru, kjer je finale odigral s freskami v Egerju. Tudi njegova dela na Slovenskem potrjujejo internacionalnost baročne umetnosti, v kateri sta bili umetnostna usmerjenost naročnikov in njihova ekonomska zmogljivost pomembnejši kakor nacionalna pripadnost umetnikov. Zgovoren primer tega so tudi kvalitetno izjemna dela baročnih kiparjev Straubov, ki jim je spoštovani jubilar posvetil leta svojega temeljitega raziskovalnega dela in bogato pisano strokovno bero.

Anica Cevc

DIE WERKE VON JOHANN LUCAS KRACKER IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Der Artikel setzt sich mit den Werken des Malers Johann Lucas Kracker in Slowenien auseinander. Es handelt sich dabei um drei signierte und mit der Jahreszahl 1744 datierte, in der slowenischen und ausländischen Fachliteratur bereits zitierten Bilder. *Heiliger Ignatius von Loyola*, Okonina, Filialkirche des hl. Jakob; *Bildnis des Pfarrers Saulzin von Vrhnika*, Ljubljana Nationalgalerie, *Portrait des Grafen Nikolaus Joseph Auersperg* vom Schloss Križ bei Komenda, München, Privatbesitz. Darüber hinaus sind in Slowenien als Krackers Werke noch zwei Bilder neu erfasst worden. *Heilige Dreifaltigkeit* in der Attika des Altars des hl. Ignatius in der Kirche von Okonina sowie das signierte und mit der Jahreszahl 1744 datierte Bild: *Der sterbende hl. Johannes von Nepomuk* in der Filialkirche der hl. Jungfrau Maria in Štajngrob bei Nova Štifa in der Steiermark. Die Autorin des Aufsatzes stellt hypothetisch die Urheberschaft Krackers für noch vier weitere Bilder fest. Zwei davon befinden sich in der Nationalgalerie in Ljubljana (*Bildnis eines Malers*; *Die hll. Leopold und Vitus*), sowie das bislang mit Vorbehalt Valentin Metzinger zugeschriebene Bild *Gottvater und Sohn* aus der Sammlung des Franziskanerklosters in Ljubljana und das *Portrait des Domherrn Josef Anton Schiffer* im Pfarrhaus von Menges. Die in der ausländischen Literatur J. L. Kracker zugeschriebenen Fresken im Saal des Diozesanpalastes in Gornji Grad (zerstört) waren das Werk des Malers Caspar Franz Sambach. (Anm. 9)

Der Artikel fasst die veröffentlichten biographischen Daten über den Maler zusammen sowie die chronologische Übersicht seiner Hauptwerke (Anm. 2-8). Es hiess, dass Kracker in Znaim geboren wurde. Klára Garas stellte aber fest (Anm. 4), dass er am 3. März 1717 in Wien geboren wurde. Ab 1733 studierte er an der Wiener Akademie. Das erste bekannte selbständige Werk sind seine Fresken in der Kapelle des hl. Martin in Strassgang bei Graz aus dem Jahre 1742. In den Jahren 1744-1745 ist der Künstler in Slowenien dokumentiert, wo mit der Jahreszahl 1744 seine ersten bekannten Olgemälde datiert sind. Im Jahre 1745 hatte er in Ljubljana dem Enkel des Malers Franc Jelovšek Pate gestanden, Patentante war die Gattin des Malers Valentin Metzinger gewesen. Dadurch ist Krackers Aufenthalt in Slowenien belegt, aber auch die persönliche Verbindung mit unseren zu jener Zeit bedeutendsten Malern und vielleicht auch seine Gesellenzusammenarbeit mit ihnen. Es ist nicht bekannt, ob Kracker nach seinem Fortgang nach Mähren, wo er in Brünn und in Hradisch bei Olomouc mit dem Maler Joseph Thadeus Rotter zusammengearbeitet hatte, noch Aufträge für Slowenien erhielt. Im Jahre 1749 kaufte er ein Haus in Znaim (Znojmo). In seinem geographisch verstreuten Opus sind die wichtigsten Werke seine Fresken in der Jesuitenkirche des hl. Nikolaus

⁴¹ Prim štajngrobsko sliko *Sv. Janeza Nepomuka* z Bergantovimi zamaknjenci, npr. s *Sv. Frančiškom Asiškim* v frančiškanskem samostanu v Nazarjah.

in Prag (1760-1761), die Fresken und Ölgemälde in Jasov (Jászó, 1762-1765), die Fresken und Ölgemälde in Neu Reisch (Nová Říše) in Mähren (1766), die Fresken in Japons in Niederösterreich (1767) sowie die Fresken und Ölgemälde in Erlau (Eger) in Ungarn (1767-1779), wo sich der Maler 1768 ein Haus gekauft hatte und am 1. Dezember 1779 verstarb

Die Autorin analysiert jedes seiner in Slowenien evidentierten Gemälde. Dabei stützt sie sich auf Krackers durch Signaturen affirmierte Werke und verweist auf formale, stilistische und qualitative Merkmale sowie die Verbindungen unter ihnen. Stilistische Unterschiede gibt es zwischen der konservativ gestalteten Komposition des Gemäldes *Heiliger Ignatius von Loyola* in Okonina (Anm. 17) mit seinen betont plastisch gestalteten Figuren im Gegensatz zur trogerisch und mit der Leichtigkeit des Rokoko und des Manierismus gestalteten sowie von einer gesteigerten emotionalen Aussagekraft gekennzeichneten Bildes *Der sterbende Johannes von Nepomuk* aus der Kirche in Stajngrob (Anm. 20) Sie vergleicht die akademische Korrektheit des streng konzipierten *Bildnisses des Pfarrers Saulzin* (Anm. 24) mit der hochbarocken Repräsentativität des *Portrats des Grafen Nikolaus Joseph Auersperg* (Anm. 26), anhand dessen sie auf den in der Literatur bereits zitierten Vergleich mit den Bildnissen von Hyacinth Rigaud, aber auch auf die Ähnlichkeit mit dem verschollenen, lediglich über die Graphik von A. Schmutzer bekannten, *Bildnis des J. A. Quesenberg* von Christian Seybold (Anm. 29) verweist.

Die hypothetische Zuschreibung des *Bildnisses eines Malers* in der Nationalgalerie (Anm. 31) dem Maler J. L. Kracker grundet auf dem Vergleich mit dem Bild des fiktiven *Portrats von Vojstava s Hrádka* in der Nationalgalerie in Prag, das von Ljubomir Slaviček (Anm. 32) in überzeugender Weise Kracker zugeschrieben wurde. Stark ausgeprägt sind die Ähnlichkeiten der ausserst finsternen Gesichtern mit starken Schlagschatten, vor allem um die Augen- und Mundpartien, wie auch die weissen Hohnungen der knittigen Falten auf den materialgetreu dargestellten, unterschiedlichen Stoffen der Gewänder. Federico Zeri vergleicht dieses Porträt mit N. de Largillières *Bildnis des Landschaftsmalers Jean Forest* und mit dem nach ihm gestalteten *Bildnis des Schlachtenmalers Parrocel* van Schuppens. (Anm. 33) Offen bleibt die Frage der Identität des Porträtierten auf dem *Bildnis eines Malers*. Die Ähnlichkeit mit van Schuppens *Selbstbildnis*, bekannt auch über Graphiken (Anm. 34), veranlasst die Verfasserin zur Erwägung, dass das erwähnte Porträt möglicherweise Krackers *Bildnis van Schuppens* sein konnte, welcher Vorstand jener Akademie war, an der Kracker elf Jahre „praktiziert“ hatte

Ähnliche formale Elemente wie auf dem behandelten Porträt finden wir auch auf dem Gemälde: *Die hll. Leopold und Vitus* (Anm. 35). Neben Paul Troger ubte auch Michael Angelo Unterberger Einfluss auf Kracker aus, dessen typische hell-dunkle Modellierung und dramatisch lebhafte Komposition auch die Skizze für das Gemälde *Die hll. Leopold und Vitus* charakterisieren. Für Kracker sprechen die Schlagschatten um die Augen- und Mundpartien, die pausbackigen Kinderfiguren und die spitz zulaufenden langen Finger mit deformierten Knöcheln sowie die auf dem Gemälde abgebildeten Schutzheiligen von Österreich und der tschechischen Könige. Solange aber die Provenienz oder das Altarbild, für welches das Modell angefertigt wurde, nicht bekannt sind, bleibt auch die Zuschreibung offen

Im Aufsatz werden auch Argumente angeführt, die das mit Vorbehalt Valentin Metzinger zugeschriebene Gemälde *Gottvater und Sohn* aus der Sammlung des Franziskanerklosters in Ljubljana (Anm. 36) den Werken von J. L. Kracker nähern. Die Form des Bildes lässt vermuten, dass es sich einst in der Attika eines Altars befunden hatte, dessen Hauptbild uns jedoch unbekannt ist.

Auf dem Porträt des *Joseph Anton Schiffer* (Anm. 37) in gewahlte kühler Farbgebung finden sich verwandte Züge mit den von Kracker signierten Bildnissen. Die unsymmetrische Modellierung des Gesichtes mit ausgeprägten Schattierungen der linken Hälfte, die rhetorisch ausgestreckte Linke und die pastose Modellierung der Spitzen erinnern an Krackers Porträt des Grafen Auersperg, die zusammengepressten Lippen und die Modellierung der Hände aber an sein Bildnis des Pfarrers Saulzin. Allen eigen ist jedoch der abwesende Ausdruck der Augen mit leicht gesenkten Lidern. Der Porträtierte war unter anderem Pfarrer in Fallbach im Norden von Niederösterreich und Kracker lebte im nicht weit entfernten Znaim. Wahrscheinlich kannte der angesehene Pfarrer von Menges auch den Grafen Auersperg auf dem nahegelegenen Schloss Kríž und möglicherweise wurden beide Porträts von demselben Maler geschaffen. Ohne die archivalische Bestätigung bleibt jedoch die Urheberschaft offen.

Der Artikel verweist auf die im Barock intensive kulturelle Verbundenheit Mitteleuropas, auf die Migrationen der Künstler, ihre existenziellen Probleme, sowie auf zufällige oder auftragsmässig sich ergebende Kontakte unter den Malern. Es ist nicht bekannt, was Valentin Metzinger aus Lothringen und was den Wiener Johann Lucas Kracker, seinem Grossvater nach tschechischer Abstammung, nach Ljubljana verschlagen hatte, und wo sie sich begegnet waren, sodass der Wiener gemeinsam mit des Lothringers Gattin dem Enkel des Slowenen Franz Jelovšek Pate gestanden hatten. Offen bleibt auch die Frage, ob Kracker als Freskomaler vielleicht mit F. Jelovšek und als Ölmaler möglicherweise auch mit V. Metzinger zusammen gearbeitet hatte und ob Krackers emotionale Expressivität und sein reicher Kolorismus vielleicht sogar Fortunat Bergant beeinflusst haben.

Möglicherweise wollte sich der junge Maler in Ljubljana niederlassen, wurde jedoch durch Nichterfüllung der Zunftbedingungen und die all zu starke Konkurrenz davon abgebracht. Siebenundzwanzig Jahre alt hat er sich mit seinen Ölgemälden in Slowenien vorgestellt. Zumindest

ab 1749 wirkte er im breiten böhmisch-mährisch, slowakisch-ungarischen Raum, wo er mit seinen Fresken in Erlau sein reiches Schaffen beschloss. Auch seine Werke in Slowenien bestätigen die Internationalität des barockzeitlichen Kunstgeschehens in dem die kulturelle Orientierung und die finanzielle Macht der Auftraggeber bedeutender waren als die Nationalität der Künstler.

METZINGERJEVI SLIKI SVETEGA JERNEJA*

Jure Mikuž **

UDK 7.046"17"

MIKUŽ Jure: Metzingerjevi sliki svetega Jerneja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 43-57, 62 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Na splošno so se Metzingerjeve slike slogovno in ikonografsko podrejele naročniškim željam, sliki svetega Jerneja iz okoli 1735-40 pa sta v celotnem opusu izjemni: prva z osupljivo krutostjo in nasiljem nad kožo in druga s fetišistično podvojeno kožo. Izvirna psihična fantazma skupne kože otroka in matere lahko generira pozneje dve fantazmi, ki posegata v celovitost telesnega in psihičnega jaza, namreč mazohistično in sadistično fantazmo o odiranju kože in narcistično o podvojeni koži.

UDC 7.046"17"

MIKUŽ Jure: Two Metzinger's Pictures of St. Hermagorach (Jernej). Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 43-57, 62 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In general, Metzinger's pictures were style-wise and iconographically subjugated to the wishes of the ordering parties, but the pictures of St. Hermagorach (Jernej) from approx. 1735-40 are exceptional: the first by its stunning rigidity and violence against skin and the other by the fetishist duplicated skin. The original psychic phantasy of the joint skin of the child and the mother can generate later two phantasms, intervening into the integrity of the corporeal and psychic self, namely masochistically and sadistically phantasm on flaying the skin and on the narcissistically on the duplicated skin.

** Dr. Jure Mikuž, redni profesor, ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Breg 12, SI-1000 Ljubljana.

* Sergej Vrišer se rad ukvarja z nošami in uniformami, zato mu namenjam tisto, kar je pod oblačili

Mučeništvo svetega Jerneja,
1735-40, Žalostna gora nad
Mokronogom, podružnična cerkev.

Sveti Jernej in sveti Eligij,
okoli leta 1739, Kamnik, župna cerkev
Marijinega brezmadežnega spočetja.

Kot otroci smo poslušali pravljice o valptih, ki so rezali tlačanom kožo s tesla, v knjigah Karla Maya smo brali o ljudeh, ki imajo rdečo kožo in skalpirajo svoje sovražnike, najraje tiste z belo kožo, v celjskem muzeju smo videli trak kože od palca na roki do palca na nogi, relikvija Jernejeve kože je ena najuglednejših v *Wunderkammer* Friedricha Modrega. *Frau Ilse Koch* si je omislila senčnike iz pergamentov taboriščnikov, fantazma o odiranju je pogosta filmska tema: v Scorsesejevem kratkometražnem filmu iz leta 1967 *The Big Shave* je popolno odbritje kože na bradi metafora odpora proti vojni v Vietnamu, v filmu *Kojagenjčki umolknejo* (Jonathan Demme, 1991) je glavni junak zbiralec kož debelušnih deklet, v filmu *Pillow Book* (Peter Greenaway, 1999) založnik mrtvemu ljubimcu odere kožo in nato uživa, ko se dotika ustrojenega, poslikanega pergamenta. Letos poleti je doktor Wang, ko je emigriral v ZDA, povedal, da je na Kitajskem odrli veliko obsojencev na smrt, preden so bili klinično mrtvi. Kože so za potrebe transplantacije prodali v tujino. In do jeseni letos si je potujočo razstavo *Körperwelten*, ki prikazuje človeška trupla, preparirana po posebnem postopku plastinacije, kljub velikemu nasprotovanju predvsem cerkvenih krogov ogledalo že skoraj sedem milijonov obiskovalcev.¹ Pojav avtomutilacije kože z rezanjem ali opeklinami, ki je psihičnega izvora, postaja predvsem med mladimi po vsem svetu čedalje bolj razširjen.

Odiranje živega človeka so poznale že stare civilizacije. Na ta način so kaznovali zločinca, ki je s svojim dejanjem užalil boga, in tako pomirili božjo jezo,

¹ Cf. Franz Joseph Wetz, Brigitte Tag (eds.), *Schöne neue Körperwelten: der Streit um die Ausstellung*, Stuttgart 2001.

ali pa žrtvovali vladarje in visoke duhovnike, ki so za določen čas zastopali božanstvo na zemlji. Z odrtjo kožo so prekrili njihovega naslednika in tako legitimirali božjo kontinuiteto. Podobno se je godilo tudi drugim osebam, vrednim žrtvovanja: privezali so jih na sveto drevo in vsakdo si je lahko vzel delček telesa ali kože za amulet. Pozneje so tako žrtvovali živali in na drevo pritrdili njihovo kožo, še pozneje pa so nanj obešali podobe.² Poleg mučeništva svetega Jerneja spominjajo na te čase tudi zlato runo, samo na neznatnem delu ranljiva Ahilova ali Siegfriedova koža, Atenino odrtje velikana Pallasa, mit o Marsiasu in številni ostanki v jeziku: *ne bi bil rad v njegovi koži, drago bo prodal svojo kožo, faule Haut, to change one's skin, écorché vif* itn., ali pa tisti izrazi, ki kažejo na skupni izvor, npr. *samo kost in koža, nur noch Haut und Knochen, only skin and bones, n'avoir que la peau et les os* ipd. Samouničevalni fetišizem Sacher-Masochove *Venere s krznom* kaže iste pulzije kot praskanje, bičanje, tetoviranje, stigme, perciranje in body art.

Grški mit pripoveduje, da je Atena zavrgla piščal, *aulos*, in preklela tistega, ki bi jo pobral. Našel jo je frigijski satir ali silen Marsias in se tako izuril v igranju, da je izzval na glasbeno tekmovanje samega Apolona. Toda zvoki Apolonove lire so premagali Marsiasove melodije in bog je satirovo predrznost kaznoval tako, da ga je odril. Njegovo kri in solze prijatelj je popila zemlja, tekočina pa se je ponovno pojavila kot izvir reke Marsias in še danes omogoča preživetje naravi in človeku. Mit vsebuje veliko pomenov strašne kazni, ki se je zdela prehuda že Ovidu. Glasbenega tekmovanja ne moremo označevati z Nietzschejevimi termini apolinično in dionizično, saj je antika pojmovala tako mistično ekstazo kot diskurzivno misel kot nujni za skladen razvoj človeka. Vendar je tudi res, da je prav Platon, ki je trdil isto, v *Timaeusu*, ko je premišljeval, kako državo očistiti pomehkuženosti, odobral Apolonovo glasbilo, piščal pa izločil.³ Po Ateninem zgledu je zavrnil piščal tudi Aristotel, ker nič ne prispeva k psihični kulturi in ne učinkuje etično, ampak razuzdano, in ker piskanje onemogoča govor.⁴

Premoč brenkala lahko deloma pojasnimo z grškim pojmovanjem harmonije kot univerzalnega načela. Po pitagorejcih je Apolonova lira s sedmimi strunami in sedmimi toni oktave simbol sedmih planetov, ki jih vodi Apolon - Sonce v kozmični ubranosti, s katero se mora ujeti tudi človeška duša. Zato je Marsiasov izziv liri napad na univerzalni red, v katerem Apolon kot sonce zagotavlja ponovno rojstvo vsega. Njegova zmaga je torej prisposoda pravičnega vladanja.⁵ Mit morda hkrati nakazuje prehod iz krute monarhične ureditve, v kateri so vladarje barbarško morili in odirali, v grško demokracijo.⁶ Krščanstvo je priredilo mit svojemu pojmovanju vrlin: "Med krstom se duša sleče iz svoje kožnate tunike (torej mesa), v katero je bila zavita po grehu," pravi Gregor iz Nise v 4. stoletju.⁷ Renesanci neoplatonisti so povezali Kristusa in Apolona, zanje Marsiasovo odiranje prefigurira človeško bivanje *sub gratia*. Izpolnjeno bo s Kristusovo žrtvijo, preden pride njegova očiščena duša v svetlo navzočnost božje milosti.⁸

² James George Frazer, *The Golden Bough: Adonis, Attis, Osiris*. London 1913, 288-297.

³ Država, Ljubljana 1995, (3, 399 c-e), 86.

⁴ Na njegov odklonilni odnos je vplivalo tudi naraščajoče sovraštvo do Teb po porazu pri Delionu leta 424 pr. n. št., ko naj bi Alkibiad, po Plutarhu, odvrnil *aulos* z besedami: "Naj torej na *aulos* igrajo tebanski otroci, saj se ne znajo pogovarjati": Aristotel, *Politika*, 1341a-1342b. Cf. op. v franc. prev., Paris 1989, 44-49.

⁵ Edith Wyss, *The Myth of Apollo and Marsyas in the Art of the Italian Renaissance: an Inquiry into the Meaning of Images*, Newark (N. J.), London 1996, 26-33.

⁶ Frazer, *ibid.*

⁷ In *Canticum Canticorum*, Oratio XI : Opera 6, H. Langerbeck (ed.), Leyden 1960, 327-328: sintagmo "suknje iz kože" po 1 Mz 3, 21 najdemo že pri Porfiriju, *De abstinentias* I.

⁸ Wyss, *ibid.* 71.

Antično zgodbo je zapisal Ovid: "Kljub vpitju je bil odrt po površini vsega telesa, bil je ena sama rana. Od povsod je vrela kri, njegove slečene mišice so pogledale na dan. Krč je stresel njegove žile, ki so ostale brez kože, preštetje je bilo mogoče njegove utripajoče notranje organe in vlakna, ki jih je v prsih osvetlila luč."⁹ Koža je torej sneta, odrti kaže svoje mišice. V renesansi je tema o Marsiasu povezovala likovnost, glasbo in medicino, saj so verjeli, da je za zdravje nujno soglasje elementov in *humores*: bolezen poruši harmonijo v telesu in duši in ozdravi jo lahko samo glasba in prav Apolon je bog glasbe in zdravilstva.¹⁰ Anatomi, hkrati brivci in kirurgi, so poskušali odkriti vzroke bolezni in smrti tako, da so pogledali pod kožo.¹¹ V istem času so umetniki Pollaiuolo, Verrocchio, Donatello, Signorelli in predvsem Leonardo – ki je v življenju seciral prek trideset trupel – znova odkrili lepoto golega telesa. S pomočjo novih spoznanj perspektive so prvič po antiki znali odslikati anatomijo v vsej plastičnosti, ki jo je pokazala disekcija.¹² "Grazia, ki jo imenujemo lepota" umetnosti je nad naravo, jo popravlja in jo prekaša; ko slikaš golo telo, pravi Alberti, je treba odpreti njegov ovoj. "Najprej razporedi kosti in mišice in jih lepo pokrij z mesom in kožo."¹³ Tako kakor ne zadošča poznati kosti skozi meso, ne zadošča poznati mišice skozi kožo, dodaja Vasari. Zato njegov program *disegna*, po katerem se popolnost umetnika kaže v popolnem posnemanju narave, posebej človeškega telesa, temelji na modelih, katerih zgled je Marsias: Apolon mu je slekel njegove napake in mu pokazal resnico, kakor se prava umetnost izkaže samo z obvladanjem anatomije.¹⁴

Melchior Meier, *Apolon kot medicus*, 1582.

⁹ Metamorfoze, 6, 382-400.

¹⁰ Wyss, *ibid.*, 108-112.

¹¹ Magali Veñe, *Écorchés: l'exploration du corps, XIVe-XVIIIe siècle*, Paris 2001.

¹² Charles Singer, "The Confluence of Humanism, Anatomy and Art": Fritz Saxl, Memorial Essays, London 1975, 261-269; Pierre Descargues, Jacques-Louis Binet, *Dessins et traités d'anatomie*, Paris 1980, 21-23.

¹³ Leon-Battista Alberti, *De la pittura*, II, 35-36.

¹⁴ Beth Holman, "Verrocchio's *Marsyas* and Renaissance Anatomy": *Marsyas*, 1977-78, 1-9.

Risba Melchiorja Meirja nam poleg naštetih sugerira še druge pomene Marsiasovega mita. Od antike naj bi bili zdravniki prepričani, da je laže odkriti pravo skrivnost življenja, če organi še delujejo, zato so vivisekcijo opuščali zelo počasi. Obrnjeni položaj telesa spominja na odiranje živali, nujno za prehranjevanje in oblačenje, pa tudi za žrtvovanja. Predvsem pa kaznovanje živega človeka z odiranjem zaradi ponižujočega načina izvajanja naredi na navzoče velik vtis, saj žrtev povsem izgubi lastno osebnost. Med odiranjem naj bi bil po nekaterih virih obešen z glavo navzdol tudi sveti Jernej. In končno, tak način opozarja tudi na Apolonovo zvijačo: ko je bog videl, da je Marsiasovo igranje enakovredno njegovemu, je ukazal, naj stori isto kakor on, naj obrne glasbilo in hkrati igra in poje.¹⁵

Iste leta kot Kopernikova temeljna knjiga o makrokozmosu *De revolutionibus orbium coelestium* (1543) je izšlo tudi ključno Vesalovo delo o mikrokozmosu *De humani corporis fabrica*, ki so ga ilustrirali verjetno avtor sam, Calcar, morda celo Tizian idr.¹⁶ V inicialki V je upodobljena Marsiasova zgodba, kar potrjuje mit kot predhodnika seciranja. V srednjem veku je po Galenovem izročilu anatom samo pojasnjeval sholastično doktrino in ga ni zanimala topografija organov, saj je bilo zanj človeško telo samo del sistema božjega občestva. Vesal pa je postavil anatomijo v središče medicinskega raziskovanja in je prvi skrbno analiziral secirana trupla. Človek je zanj sam svoja referenca in merilo in njegovo telo edina priča o nastanku človeka.¹⁷ Po Vesalu pa je vsako spoznanje samo plod neposrednega opazovanja, iz katerega sledijo tudi vse ugotovitve. Zato so velike ilustracije v njegovi knjigi z anatomskega stališča brezhibne in so obenem umetniška dela, tedaj so bili namreč prepričani, da je estetsko posredovanje nujno za uspešno sprejemanje anatomskega.¹⁸ Več kot štiri stoletja so te podobe uporabljali številni umetniki in jih posnemali ne samo v prizorih mučeništev, ampak tudi za druge figuralne prizore.

Poleg tovrstnih grafik in barvnih risb, ki so lahko v 18. stoletju dosegle že naravno velikost, so na likovnih šolah in akademijah uporabljali tudi kipe golih ali odratih teles (*l'écorché, der Muskelmann*). Narejeni so bili iz različnih snovi in včasih odliti po truplih in postavljeni v klasične ikonografske poze. Po živem izročilu *ex votov* se je, predvsem v Italiji, razvila navada modeliranja z voskom, neposredno položenim na telo kakor druga koža.¹⁹ Ob koncu 17. stoletja so umetniki pogosto odstopali svoje mesto anatomom, kar je pobudilo nemalo kritik. Diderot se je bal, da se bodo slikarji preveč navdušili nad upodabljanjem notranjščine telesa in se ne bodo znali več zaustaviti pri koži. Goethe mu je pojasnil, da mora umetnik sicer res upodabljati zunanost, vendar je zunanost organske narave samo nenehno spreminjajoč se videz notranjosti.²⁰

Prve disekcije v poznem srednjem veku je cerkev dovolila enkrat ali dvakrat letno, druge so potekale skrivoma.²¹ Praviloma so jih izvajali v opuščenih sakralnih

¹⁵ Ewa Kuryluk, "The Flaying of Marsyas": Arts Magazine, 65, 8, 1991, 44-47.

¹⁶ Michelangelo Muraro, "Tiziano e le anatomie del Vesalio": Tiziano e Venezia, Vicenza 1980, 307-316.

¹⁷ Georges Canguilhem, *L'homme de Vésale dans le monde de Copernic: 1543*. Paris 1991.

¹⁸ Descargues, Binet, *ibid.*, 19 *sq.*; Vène, *ibid.*, Paris 2001 13 *sq.*

¹⁹ Michel Lemire, "Fortunes et infortunes de l'anatomie et des préparations anatomiques, naturelles et artificielles". *L'âme au corps: arts et sciences 1793-1993*, Paris 1993, 70-101; Martin Kemp, Marina Wallace, *Spectacular Bodies: the Art and Science of the Human Body from Leonardo to Now*, London 2000, 52-61.

²⁰ Celotna diskusija v: Georges Didi-Huberman, *Ouvrir Vénus: nudité, rêve, cruauté*. Paris 1999, 40.

²¹ Prva zabeležena *anathomia* dveh ženskih trupel Mondina da Luzzi je bila v Bologni leta 1316.

prostorih. Da so preprečili smrad, so nenehno žgali kadila; svetili so si s svečami, trupla so bila položena na oltar, tako da so bolj spominjale na mašno obredje. Ko pa so postale javne in so jih preselili v posebej za to narejene amfiteatre, so bile bolj podobne cirkuškim ali gledališkim spektaklom. Vse je potekalo pod skrbnim

Anatomija doktorja Paawa v Leydnu,
grafika F. de Witta po J. C. van't Woudtu, 16. stoletje.

vodstvom anatoma, ki je obljubljal, da bo odkril skrivnost življenja in smrti in dokazal obstoj boga v vsakem delčku telesa. Med njegovim izvajanjem so se gledalci šalili, se krepčali z jedačo in pijačo, si podajali izrezane organe in jih metali psom. V baroku so bile ure anatomije posebej priljubljene in namenjene vsem, tudi ženskam in otrokom. Navadno so se začele z usmrčitvijo zločinca, ki so ga imenovali pacient. Obsojeni na smrt so bili namreč izločeni iz krščanskega občestva, s čimer je bilo njihovo truplo že desakralizirano in so ga lahko razkosali.²²

Iz razumljivih razlogov so te privlačne anatomije uprizarjali pozimi, njim namenjene stavbe pa so bile od 16. stoletja naprej čez vse leto kabineti zanimivosti in redkosti in so bile odprte za občinstvo. Bile so polne ustrojenih človeških kož, mišičnjakov, okostij, zarodkov v steklenih posodah ter nagačenih in mumificiranih živalskih in človeških trupel. Anatomija je postala zelo razširjen konjiček, s katerim so se ljudje ljubiteljsko ukvarjali kar doma, kjer so tudi hranili preparirane ostanke trupel v takšnih količinah, da jih je začelo zmanjkovati za zdravnike.

²² William S. Heckscher, Rembrandt's Anatomy of Dr. Nicolaas Tulp, an Iconological Study, New York 1958, 14-51; Kuryluk, ibid., Andrea Carlino, "Marsyas, Saint Antoine et autres indices": La part de l'oeil 11, 1995, 30-39.

Zelo priljubljen priročnik z natančnimi nasveti iz leta 1750 je bil namenjen tako amaterjem kot profesionalcem: "Človeško truplo in anatom naj bosta udobno nameščena; treba je odstraniti dele, ki so povezani z mišicami in tiste, ki jih pokrivajo. Kožo glave, tilnika, hrbta, prsnega koša in štirih okončin je treba zaradi debeline rezati z močnim skalpelom; skalpel je treba držati s celo roko. Na predelih, kjer je koža mlahava, jo mora anatom držati s palcem in kazalcem, med katerima bo vodil svoj skalpel v globini in dolžini, da odkrije mišico, ki jo potrebuje. Nato mora ločiti kožo od delov, ki so neposredno pod njo, torej od mastne opne in celičnega tkiva, kar stori tako, da s pinceto močno zgrabi rob odrezane kože in jo vleče k sebi, dokler ni toliko dvignjena, da jo lahko prime z roko. Nato nadaljuje z odiranjem tako, da z levico vleče vse, kar desnica ločuje s skalpelom."²³

Odrta in ustrojena človeška koža ni bila samo priljubljen okras, ampak tudi moralizatorski *memento mori*. Ker so jo največkrat sneli z zločincev, jo *Dictionarium* Petrusa Berchoriusa (napisan ok. 1340 in nato nenehno ponatiskovan do 18. stoletja) imenuje *memoriae peccatorum*. Da je bila kazen z odrtjem eksemplarična in vezana na moralo, dokazuje tudi dejstvo, da so tako v Angliji še leta 1829 javno usmrtili nekega Burkeja, ki ni samo prodajal anatomom trupel "ponovno vstalih" iz grobov, ampak je tudi pobijal berače, da je služil z njihovimi trupli.²⁴

Gerard David, *Kaznovanje sodnika Sisamnesa*, 1498-99 (desna tabla diptiha).

²³ Jean-Joseph Sue, *Anthropotomie ou l'art de disséquer*, cit. iz: Michel Ellenberger, *L'autre Fragonard*, Paris 1981, 12.

²⁴ Heckscher, *ibid.*, 97-107.

V srednjem veku sodstvo ni skrivalo lastnih napak, tako da usmrtitve nepravičnih sodnikov niso bile nobena redkost.²⁵ Slikarjem so naročali svarilne sodne table, ki so kazale prizore slavnih sodb in jih navezovala na poslednjo sodbo. Ena takih je tudi *Kazen sodnika Sisamnese* Gerarda Davida iz let 1498-99. Prikaže Herodotovo zgodbo iz stare Perzije o sodniku Sisamnesu, ki so ga zaradi podkupljivosti odrli pri živem telesu.²⁶ Kralj je tudi ukazal, naj sneto kožo napnejo na stol, na katerem bo sedel sodnikov naslednik, njegov sin, da ga bo v skušnjavah opominjala na očetovo usodo. Moralo zgodbi dodaja priljubljeni srednjeveški spis *Gesta Romanorum*: pravični kralj je Kristus v poslednji sodbi, podkupljivi sodnik pa smrtnik, slečen svojih zemeljskih vražjih *humores*.²⁷ Danes preseneča hladnokrvnost gledalcev, ki pa je bila takrat v navadi, saj so bile najgrozljivejše usmrtitve privlačen javni dogodek. Tudi ta zgodba se navezuje na Marsiasov mit, upodobljen na medaljonu na levi tabli.²⁸ O podobni kazni govori tudi *Druga knjiga Makabejcev*: sedmim bratom, ki so zavračali svinjsko meso, so po skitskem običaju sneli kožo z glave, poleg tega pa so jih najprej prebičali, potem pa jim odrezali jezike in odsekali vse ude ter končno sevrili v ponvah (7, 1-42).

Odiranje pri živem telesu je veljalo za eno najbolj ponižujočih kazni, saj obravnava človeško telo kot živalsko. Zdi se, da so jo vpeljali Asirci, ki so človeštvu prispevali tudi natančnejše na kol. Neko besedilo iz Asurbanipalovega časa pravi: "Vodjo upora sem dal odreti in tale zid sem prekril z njegovo kožo in še več drugih sem dal odreti in prekriti zidove. Vojaški biriči so morali zelo skrbno odirati, da so lahko s kožami okrasili tabor."²⁹ Ta kratki vir že nakazuje vse psihične mehanizme, ki spremljajo odiranje. Pri izvajalcih ali naročnikih praviloma opazimo erotične, sadistične, makabrične, fetišistične in perverzne nagone popolnega razgaljenja in prilaščanja telesa drugega, dobesedne želje *zlesti nekomu pod kožo*, ki so povrh še vezane na užitek voajerizma in zbirateljstva. Danes ni pojasnjeno, zakaj je bila ta kazen v Evropi pogosta prav v 14. stoletju. Meniha iz Aulnaya, obtožena, da sta zapeljala ženi sinov Filipa IV., so živa odrli, pri tem pa še skupili, obglavili in obesili za pazduhe. Tudi škofa Geraldija, ki je umoril nečaka Janeza XXII., so odrli in še živega zažgali, ker so verjeli, da so ga obsedle čarovnije. Za take primere je imel Ludvik XI. posebno skupino izurjenih odiračev.³⁰ Zelo odmevne primere poznamo tudi iz nekaterih drugih evropskih držav, čeprav so medicinci opozarjali – ali pa prav zato –, da kože živemu človeku ni tako lahko odreti kakor krzno mrtvemu zajcu.³¹

Apostol Jernej je pokrščeval do Indije, ko se je vračal, pa ga je do smrti mučil neki poganski kralj. O samem načinu njegovega mučeništva je več legend. Armenski koledar pripoveduje, da ga nista usmrtila niti križanje niti obglavljenje, zato ga je končno šest mož prebičalo do smrti. Nekateri viri govorijo, da so ga križali, verjetno z glavo navzdol, drugi, da so ga zašili v vrečo, tretji, da so ga pretepli s palicami, četrti, da so ga odrli, in peti, da so ga obglavili. Mnoga od teh poročil tudi združujejo več omenjenih. Ni tudi jasno, kje je bil mučen, vendar način najverjetneje priča o Veliki Armeniji v tedanji Perziji, kjer sta bila odiranje

²⁵ Robert Jacob, *Images de la justice. essai sur l'iconographie judiciaire du Moyen-Âge à l'âge classique*, Paris 1994, 75-77

²⁶ *Historiae*, V, 25.

²⁷ *Gesta Romanorum*, XXIX, Charles Swan (ed.), London 1894.

²⁸ Otto von Simson, "Gerard Davids Gerechtigkeitsbild und der spätmittelalterliche Humanismus": *Festschrift Wolfgang Braunfels, Friedrich Piel, Jorg Traeger* (eds.), Tübingen 1977, 349-356.

²⁹ Roland Villeneuve, *Le musée des supplices*, Paris 1982, 118-120

³⁰ *Ibid.*

³¹ Simson, *ibid*

ali združevanje različnih mučenj takrat priljubljena načina smrtne kazni.³² Toda ker je bilo križanih in obglavljenih veliko drugih apostolov, so, kot pravi Réau, hagiografi raje naredili iz Jerneja krščanskega Marsiasa.³³ V ikonografiji je včasih slečen iz kože, drugič je z njo samo ogrnjen, skoraj vedno pa je njegov atribut velik nož. Posebna in nenavadna krutost njegove svetniške preizkušnje je še dodatno prispevala k očaranju nad figuro, ki je bila legendarna sama po sebi in je zelo vplivala na množice. Zato je postal Jernej zaščitnik vseh, ki se poklicno ukvarjajo s kožo: mesarjev, strojarjev, kožarjev, knjigovezov, rokavičarjev, pa tudi krojačev, saj nosi svojo kožo prek roke kakor plašč.³⁴

Protireformaciji način njegovega upodabljanja ni več ugajal: "Jernej je ponekod upodobljen neumno in norčavo, popolnoma brez kože kot kakšna pošast ali kot gozdni človek, ki nosi na palici svojo kožo, kakršen naj bi, če verjamemo avtorjem teh več kot nesmiselnih smešnic, tekel proti Rimu. Pa tudi Michelangelo ga je naslikal v Sikstinski poslednji sodbi tako, da drži svojo kožo v roki," pravi Molanus.³⁵ Giovanni Andrea Gilio da Fabriano pa leto po koncu tridentinskega

Priloga k *Myotomia reformata* Williama Cowperja, 1724.

³² Acta Sanctorum Augusti, V, 7-42; Stéphane Maistre, Histoire traditionnelle de saint Barthélemy, apôtre, Paris 1870; Richard Adelbert Lipsius, Die Apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden: ein Beitrag zur Altchristlichen Literaturgeschichte, Braunschweig 1884, 101-106. Kombinirane smrtne obsodbe so v Evropi, predvsem v Nemčiji, izvajali do 17. stoletja.

³³ Louis Réau, Iconographie de l'art chrétien, Paris 1958, III, 1, 180-184.

³⁴ Ellena Giannarelli, 'Savino, Bartolomeo e l'alteranza dei patroni': Bulletino senese di storia patria, Siena 1991, 64-83.

³⁵ Molanus, Traité des saintes images, François Boespflug, Olivier Christin, Benoit Tassel (eds.), Paris 1996, II, 56, 193-194 in III, 35, 330-332.

koncila zapiše: "Pomislite, kakšne nesmiselnosti počnejo svetniki pred Odrešenikom, opazujte nekoliko gibe, ki so neprimerni tako za blažene kot za odrešenika samega/.../. Ali mislite, da bo tisti dan sveti Peter kazal ključ, sveti Jernej kožo, sveti Lovrenc raženj?"³⁶

Vprašanje, kako je mogoče, da se je motiv obdržal in bil zelo priljubljen še v baroku, nam pomaga pojasniti tedanja obsedenost s smrtjo. Upodobljeni okostnjaki ali odrti telesa nikoli ne kažejo muk in trpljenja, ampak meditirajo ali so melanholični, včasih so upodobljeni kot pijanci, drugič kot zapeljivci ali kot sprehajalci v idilični pokrajini. Navadno so zabavni, ponekod razumevajoče pomagajo trgati kožo s telesa, da bi čim bolje pokazali notranjost, pri čemer so ženske včasih v zelo nespodobnih držah. Zdi se, kakor da te postave namerno niso pozorne na stanje, ki jim ne bi smelo dovoljevati tega, kar počnejo, saj bi se morali tisti, ki so izgubili svojo ovojnico, *dreti, kot bi jih odirali*. Lahko bi sklepali, da si s svojimi apotropesko obrambnimi držami in obnašanjem na vse načine prizadevajo izničiti dokončno ničnost smrti in da nekateri živi mrtveci prej kakor *memento mori* izražajo *memento vivere*.³⁷

Individualno in kolektivno nasilje, strašne lakote, epidemije in vojne, ki so tedaj kosile vse ljudi brez izjeme in ne glede na stan, starost ali spol, so pripeljali do ravnodušnosti in posebnega odnosa do smrti. Ena izmed baročnih pesmi opeva truplo v grobu, ki ga jedo črvi; je brez mesa in živcev, samo še kosti zijajo, brez jedra je, že popuščajo sklepi, ena roka je gnila, oči so zasukane nazaj in se razkrajajo v zdrizu, mišice so za hrano požrešnim črvom, raztrgan trebuh zaudarja in osmrja okoliški zrak in napol razjeden nos deformira obraz. Poezija te vrste je odsevala dejanskost: neki razbojnik je bil leta 1778 obešen mimoidočim za svarilo celih 18 mesecev in 26 dni, dokler ni padel z vislic. Smrt na rabljevem odrju je bila posebna atrakcija: ko so usmrtili nekega plemiča, ki so ga ljudje cenili, so se gnetli okoli odra, da so lahko zbirali njegovo kri in jo pivnali z robci, nekateri pa so jo celo pili. Kronike poročajo, da je nekim staršem prvih osem otrok umrlo kot dojenčki in da zdaj prosijo boga za devetega...

Cerkev tolaži predvsem z nazeri svetega Pavla: umiram vsak dan, treba se je naučiti umirati v svetosti, da bomo, ko pride čas, znali pravilno umreti. Življenje je boj brez upa na zmago, smrt je gotova, blizu, varljiva, strašna in kruta. Treba je moliti in verovati in premišljevati o njej. Ker je konec čakanja, ki traja vse življenje, izpolni pričakovanje in jo zato imenujejo mila smrt. Dovolj vernim se bo zdela ljubezniva in sprijaznili se bodo z njo; če bodo z njo seznanjeni, bo zagotovo lepa. Treba si jo je želeli po zgledu našega gospoda, ki jo je ljubil za nas. Je krona vsega bivanja, odločilni trenutek za srečno ali nesrečno večnost.³⁸ Povedano z Janezom Svetokriškim: "Smrt diši po našem življenju: aku lepu in bogaboječe živimo, je gvišnu, da naša smrt bo lepo dišala, tu je - enu dobru inu srečno smrt bomo sturili."³⁹ V 18. stoletju je bilo umiranje javni obred, ki ga je vodil umirajoči sam in je moral zato podrobno poznati protokol: če je kaj pozabil ali če je goljufal, so ga navzoči opozorili na krščanske navade. Mrliška soba se je spremenila v javni kraj, v katerega so vstopali mimoidoči, tudi otroci. Vse je potekalo brez dramatike in pretirano patetičnih gest, slovesno, a preprosto.⁴⁰

³⁶ Paola Barocchi (ed.), *Trattati d'arte del cinquecento: fra manierismo e controriforma*, II, Bari 1961, p.80-81.

³⁷ Roger Caillou, *Au coeur de fantastique*. Paris 1965, 145-161.

³⁸ Michel Vovelle, *Mourir autrefois: attitudes collectives devant la mort aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1990.

³⁹ Janez Svetokriški, *Sacrum promptuarium*, Ljubljana 1998.

⁴⁰ Philippe Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen âge à nos jours*, Paris 1975, 23.

V baročnem času je pojmovanje smrti združevalo fantastiko poznega srednjega veka in ikonografijo mrtvaških plesov, treh živih in treh mrtvih ipd., zanimanje renesančnega humanizma za telo v smislu antičnega rekla "spoznaj samega sebe", jezuitsko demagogijo ter pobožno protireformacijsko estetiko in retoriko, vključno z ekstatičnimi stanji. Pomembnost umrle osebnosti so poudarjale veličastne pogrebne slovesnosti z dolgimi sprevedi, v katerih so bili udeleženci maskirani v okostnjake, s haljami in kapucami, vsi v črnem ali v slavnostnih barvah. Ljudje so spremljali dogajanje s posebnih tribun. Cerkve so bile polne veličastnih grobnic, ki so krepile vtis mogočnosti umrlega in veličastnost trenutka.⁴¹ Kosti in lobanje so bile zložene kot umetniški okras arhitekture in oltarjev, mumificirana trupla so bila razstavljena povsod. Mnogi prizori v umetnosti in literaturi povezujejo smrt in spolnost. Očaranje z morbidnostjo, preoblečeno v katoliško vero, izraža sublimacijo erotičnega in makabričnega. Baročni teater uvaja nekro-filske ljubezenske prizore na pokopališčih, svetnice in svetniki umirajo v orgazmičnih ekstazah.⁴²

Povrh tega pa je prav v 18. stoletju ljudi množično popadel od nekdanj znani strah pred navidezno smrtjo. Bali so se, da jih bodo žive pokopali, zato se je razvila prava podveda o prehodnih stanjih med življenjem in njegovim koncem. Znanе zdravniške avtoritete so trdile, da ni zanesljivega znaka, kdaj nastopi smrt, zato so priporočale anatomom, naj secirajo usmrčene šele takrat, ko se pokažejo prvi znaki razkrajanja. Neki član francoske kraljeve akademije je opredelil razloge za negotovost in svetoval ukrepe proti prehitremu pokopavanju ali balzamiranju in jih leta 1742 objavil v knjigi s 1152 stranmi. In ker je bilo toliko dvomov, je bilo tudi prav toliko tudi napotkov, kako mrtvece obuditi.⁴³

Po srednjem veku so izvajali odiranje kot smrtno kazen le še izjemoma. Vendar je še bolj spodbujalo domišljijo, še posebej zato, ker so pripisovali njegovo uporabo divjim in eksotičnim narodom, predvsem Turkom, ki so tedaj pretili Zahodni Evropi. Tudi za Tizianovo slavno sliko *Marsias* je možno, da je nastala po resničnem viru: ko so Benečani leta 1571 predali Famagusto Turkom, so ti guvernerja javno odrli.⁴⁴ Še bolj kruta pa so pričevanja španskih misijonarjev iz novo odkritih in zavojevanih južnoameriških dežel. V Mehiki so vsako leto prirejali obredno odiranje vojnih ujetnikov, med njimi tudi žensk in otrok, v čast bogu Ksipeju, "Odrtemu". Kronisti so v 16. stoletju presodili, da je tedaj umrlo več ljudi na ta način kakor naravne smrti. Kožo žrtev so si nadeli reveži, kožni bolniki ali pa od pijanosti slepi, ljudje pa so jih dvajset dni častili kot žive podobe boga. Ko so se kože strdile in neznosno smrdele, so jih slavnostno zažgali. Idejo, da nova koža zdravi in zagotavlja mladost in večno življenje, so marsikje po svetu povzeli po levitvi kač, kuščarjev in hroščev.⁴⁵

Taka verovanja, ki sodijo obenem v območje zavednega in nezavednega, obravnava tudi psihoanaliza, ki je razvila koncept Jaz - koža. Ta se kaže kot prvotna in metaforična predstava jaza in temelji na taktilnem telesnem občutju.⁴⁶ Koža kot nekakšna vreča, kot mejna površina med zunaj in notri obdaja in vsebuje telo, hkrati pa je občutljiva na pritisk, bolečino, toploto in nanje reagira že, ko ima zarodek tri centimetre.⁴⁷ Dotik dopolnjuje druge čute, s katerimi je povezan,

⁴¹ André Chastel, "Le baroque et la mort" (1954): *Fables, formes, figures I*, Paris 2000, 201-226.

⁴² Ariès, *ibid.* 105-108

⁴³ Lemire, *ibid.*

⁴⁴ Wyss, *ibid.*, 133-141.

⁴⁵ James George Frazer, *The Golden Bough: the Scapegoat*, London 1913, 294-305.

⁴⁶ Didier Anzieu, *Le Moi-peau*, Paris 1995².

⁴⁷ Claudia Benthien, *Haut: Literaturgeschichte - Körperbilder - Grenzdiskurse*, Berlin 1999, 12.

in je edini refleksivni čut: ko se otrok začne dotikati svojega telesa, spozna, da sta občutji komplementarni, denimo na prstu in na tistem delu, ki se ga dotakne. Pozneje postane koža največji čutni organ, saj je pri odraslem njena površina skoraj dva kvadratna metra, in je edini čut, brez katerega ni mogoče preživeti in ki ga ni mogoče deaktivirati. Koža izraža tudi stanje duše: *dobil je kurjo polt, naježil se je, prebledel je*, obenem pa lahko ta neverbalna sporočila tudi skriva s sončenjem, ličenjem ipd.⁴⁸ Hkrati ko je varovalna zapora zunanjim dražljajem, se ti kot sledovi lahko vpisujejo nanjo. Izpolnjuje življenjske funkcije, kot so dihanje in izločanje, in omogoča komunikacijo ter izmenjave z okoljem. Posebej kot sluznica pa je tudi erogena cona, saj eros želi dotik in stremi k združitvi, k ukitnitvi prostorskih meja med jazom in ljubljanim objektom.⁴⁹ Ljubkovanje kože vznemirja, srbečico, ki ji odpomore samo močno ritmično praskanje, pa imajo za psihospolno bolezen.⁵⁰

Med jazom in kožo lahko vzpostavimo široko metaforično polje, ki ima značilnosti dialektičnega odnosa med jedrom in njegovim ovojem, kar lepo izraža govorica: *prišel mu je pod kožo, drago bo prodal svojo kožo, v slabi koži je*, in celo: *dal ga bo iz kože* itn. Zanimivo je, da Ovidov Marsias zavpije Apolonu: *Quid me mihi detrahis? "Zakaj me meni odiraš (trgaš proč)?"*, da torej uporabi dvakrat besedo *ego*. Biti *jaz sam* pomeni *dobro se počutiti v svoji koži, ohraniti celo kožo*, medtem ko si podrediš nasprotnikov jaz, če mu *slečeš kožo*. Že Platonov Alkibiad je izjavil, da ima Sokrat, ki se je zavedal človekove dvojne narave, enak videz kakor satir Marsias, in tako opozoril na očiščevalne obrede, v katerih so posamezniku slekli grdo zunanost, da bi odkrili lepoto njegovega notranjega jaza.⁵¹ In prav jaz se razvije v prvih letih življenja: tedaj poteka stik matere z novorojencem neposredno prek kože, ki daje občutek varnosti, toplote, vonja in gibanja, kar je pomembno za razvoj čustvenih, kognitivnih in družbenih lastnosti. Dokler je otrok v materinem naročju, sprejema vse dobro in slabo preko povezovalnega elementa kože. Ločitev od umišljene skupne kože mati-otrok občuti kot odtrganje, ki je lahko, če ni normalno zapolnjeno, travmatično. V teh primerih se skupna koža ohrani kot fantazma vse življenje in lahko pogojuje mazohistična, sadistična in narcistična dejanja, vezana celo na odiranje človeka, lahko pa se tudi sublimira v umetniških delih.⁵²

Michelangelov sveti Jernej v Sikstinski *Poslednji sodbi* drži v rokah lastno kožo, ki teži navzdol, proti peklju. Naslikana naj bi bila v obliki psa, ki nosi v gobcu obrazni del z avtoportretnimi potezami. Prizor razkriva intimno umetniškovo dramo in napotuje na njegovo poezijo, v kateri izraža željo, da bi se po njegovi smrti ogrnil z njegovo kožo njegov ljubimec Tommaso Cavalieri.⁵³ Umetnik pojmuje kožo kot zrcalo duše in razmišlja ob njej o vprašanjih, ki zanimajo veliko krščanskih teologov, namreč v kakšni obliki – se pravi s celim telesom ali okrnjeni in ranjeni – se bodo mučenci pojavili pred najvišjim sodnikom.⁵⁴ Michelangela je

⁴⁸ Anzieu, *ibid*, 26-42.

⁴⁹ Sigmund Freud, "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie", 1905; isti, *Hemmung, Symptom und Angst*, 1926.

⁵⁰ J. Sadger, "Haut-, Schleimhaut- und Muskelerotik": *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, III, 1911, 525-556.

⁵¹ Edgar Wind, *Pagan Mysteries in Renaissance*, London 1968, 171-176.

⁵² Anzieu, *ibid.*, 43-66.

⁵³ Leo Steinberg, "The Line of Fate in Michelangelo's Painting": *Critical Inquiry*, Spring 1980, 411-454.

⁵⁴ Shulamith Shahar, "The Old Body in Medieval Culture": Sarah Kay, Miri Rubin (ed.), *Framing Medieval Bodies*, Manchester, New York 1994, 160-186.

Marsijasov mit izzival vse življenje; to zrcali tudi odnos med Jernejevo postavo in Kristusom, ki je v Sikstini upodobljen levo nad njim kot apolinični tip.⁵⁵

Obe Metzingerjevi podobi svetega Jerneja vsebujeta premislek o dvojnem značaju človeške kože. Če je bila sneta mučenikova koža na podobi svetega Jerneja in svetega Egidija trpeča koža, je ob beatifikaciji očitno dobil tudi novo kožo, ki je torej sveta koža. Ko je prišel v nebesa, je vstopil v kraj, kjer je naravno prav tisto, kar je po svoji naravi najbolj nenaravno. Jernej je v nebesih zdrav in cel, prekriva ga nadnaravna koža, v rokah pa drži svojo odrto kožo kot *memento* svojega mučeništva.⁵⁶ Sneta koža predstavlja njegovo smrt, koža na telesu pa jo zanikuje. Koža je zrcalo duše in koža v svetnikovih rokah je skoraj popolna, v njej zijata le dve luknji, na mestu, kjer so bile včasih oči, ki so prav tako ogledalo duše. Neranjena svetnikova pojava zanika prepoznavni naravni red in je kot motnja v vsem, kar je po naravnih zakonih sprejemljivo, saj nadomešča resnični svet z čudežnim in domišljijским, ki je v izključni domeni umetnikov in mistikov.

Obenem pa dvojna koža označuje Metzingerja kot umetnika, ki si prizadeva prikazati svoje postave kot resnične. Da lahko odslika popoln akt, v vsej njegovi plastičnosti, ki mu daje mimetično resničnost, mora pogledati pod kožo, kajti šele kosti, živci in mišice, prekriti s kožo, izoblikujejo pravilno telo, ki lahko v sliki ustvari iluzijo resničnosti. Pogledati mora v mrtvega, da lahko verodostojno predstavi živega. Če je antično glasbeno tekmovanje dokaz zmage civiliziranega človeštva nad barbarstvom, je v krščanstvu obrnjeno: maščevanje barbarov nad tistim, ki prinaša pravo vero, je odrtje. Apolon uveljavi glasbo kot najvišjo harmonijo proti divjim zvokom, kaznovani objestni Marsias pa se preobrazi v koristni vodni vir. Jernej z Besedo enega boga spreobrača mnogobožce, zato je tudi njegova kazen samo navidez dokončna; kot svetnik vstane od mrtvih podobno kakor Kristus, ki so ga srednjeveški mistiki navezovali ne samo na Apolona, ampak celo na Marsiasa.

Metzingerjeva prikazen z dvojno kožo vzbuja danes nelagodnost in grozljivost, freudovsko *unheimlich*, v baroku pa se je morda zdela resnična, obenem *heimlich* in *heimelig*. Odrti je živ in mrtev, kot *memento* kaže svojo smrt, obenem hlini življenje, ki je neživljenje med življenjem in smrtjo, med subjektom, ki je v resnici že objekt. Morda slika že nakazuje neoklasicistično preseganje lepega z več kot lepim, s heroičnim sublimnim? Morda je njena resnica v skriti podobi kože, zgubane v anamorfozo, podobno Holbeinovi lobanji? Eden glavnih virov krščanske ikonografije tistega časa, *Zlata legenda*, poroča o svetnikovi vitalnosti: "Najprej so ga križali, nato pa pred smrtjo sneli s križa in povečali njegove muke tako, da so ga odrli in na koncu še obglavili."⁵⁷ Že omenjeni strah pred navidezno smrtjo je morda tudi prispeval k upodobitvam Jerneja, ki je kljub mučenju ostal živ, kar je na naši sliki še poudarjeno z dejstvom, da ima kožo tudi na sebi. Čeprav je Metzingerjevo ustvarjanje pozno glede na izvirni manierizem, njegovo umetnost skoraj vsi pisci o njem označujejo kot manieristično. In prav za manierizem so najbolj značilne odrte človeške postave, ki po pervertiranih kanonih tega sloga ne kažejo nobenega trpljenja, prej mazohistično uživanje nad stanjem, v katerem so.⁵⁸

⁵⁵ Robert S. Liebert, *Michelangelo: a Psychoanalytic Study of His Life and Images*, New Haven, London 1983, 343-360.

⁵⁶ Cf. Philipp Fehl, "Über das Schreckliche in der Kunst: 'Die Schindung des Marsyas' als Aufgabe". Apoll schindet Marsyas: über das Schreckliche in der Kunst, München 1995, 49-91.

⁵⁷ Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*. Franc. prev. La légende dorée, Paris 1967, I, 129.

⁵⁸ Claude Gandelman, "L'expressionnisme et le motif de l'écorché vif": Revue de l'Université de Bruxelles, 1976, 3-4, 395-416.

Izjemen in idiomatičen je Metzingerjev način slikanja prstov s poudarjenim senčenjem in prepričljivost njegove gestualne govorice.⁵⁹ Redka dejstva iz njegovega življenja sodobnejši avtorji zavračajo kot romantične izmišljotine zgodovinarstva 19. stoletja. Med temi je tudi anekdota, da so bili prsti njegove desnice zraščeni in da je moral potisniti čopič mednje. Če se spomnimo, da naj bi bil Rubensov artritis vzrok, da je oblikoval svojim postavam krepke prste, in da je Leonardo zapisal, da slikar, ki ima debele prste, upodablja prav takšne svojim figuram, bi bilo morda treba ponovno premisliti domislico, zapisano šele leta 1876. Predvsem zato, ker omenja prav kožo, v tem primeru zraščeno. Metzingerjeve slike so se slogovno in ikonografsko gotovo podrejale naročniškim željam, sliki svetega Jerneja pa sta v celotnem opusu izjemni. Prva z osupljivo krutostjo in nasiljem nad kožo in druga s fetišistično podvojeno kožo. Izvirna fantazma skupne kože otroka in matere lahko generira pozneje dve fantazmi, ki posegata v celovitost telesnega in psihičnega jaza, namreč mazohistično in sadistično fantazmo o odiranju kože in narcistično o podvojeni koži.⁶⁰

“Goethe je pripomnil, kako občutljivi so ljudje za svoja imena,”⁶¹ zato je treba omeniti še dve resnični življenjski dejstvi, ki tudi napotujeta na psiho-biografijo. Prvo je, da umetnikov priimek izvira iz nemške besede *der Metzger*, ki pomeni mesar ali klavec, drugo pa, da je bil slikar, krščen kot Jean Valentin, rojen z bratom dvojčkom Jean Philippom, za katerim se je po rojstvu v dokumentaciji izgubila vsaka sled. Pustimo ob strani dejstvo, da je apostolski par Filipu prav Jernej, in spomnimo ponovno, da koža predstavlja jaz in da je torej sneta koža jazov dvojnik, dvojček, skratka *alter ego*. Povrh tega vemo, da je prstni odtis kože še bolj individualno znamenje, kakor sta ime in priimek. V resnici je edina vidna odtisnjena sled, ki je tako osebna, da omogoča identificirati posameznika. In prav pod kožo anatomi iščejo Resnico življenja in smrti. V *Moralizirajočem Ovidu* iz leta 1497 je zapisano: “Marsias je bil premagan in Apolon ga je odril: to pomeni, da je izkoreninil njegove napake in mu pokazal resnico.”⁶² Paul Valéry pa pravi “la vérité est nue, mais sous le nu, il y a l’écorché”.

Jure Mikuz

METZINGERS BILDER DES HEILIGEN BARTHOLOMÄUS

Zusammenfassung

Im allgemeinen haben sich die Bilder Metzingers stilistisch und ikonographisch den Wünschen der Auftraggeber untergeordnet, die Bilder des heiligen Bartholomäus sind jedoch im gesamten Opus außergewöhnlich: das erste mit einer verbluffenden Grausamkeit und Gewalt gegenüber der Haut und das zweite mit einer fetischistisch verdoppelten Haut. Das originelle psychische Phantasma der gemeinsamen Haut des Kindes und der Mutter kann nachträglich zwei Phantasmen generieren, die in die Gesamtheit des körperlichen und psychischen Ich's eingreifen, nämlich das masochistische und sadistische Phantasma vom Abziehen der Haut und das narzistische von einer Doppelhaut. Das Metzingersche Gespenst mit der Doppelhaut erzeugt heute Unbehagen und Schaurigkeit, *Unheimlichkeit* nach Freud, im Barock erschien es aber womöglich als wahrhaftig, *heimlich* und *heimelig* zugleich. Der Enthäutete ist lebendig und tot, wie *memento* gibt er seinen Tod preis,

⁵⁹ Anica Cevc, Valentin Metzinger, Ljubljana 2000, 39.

⁶⁰ Benthien, *ibid.*, 14.

⁶¹ Sigmund Freud, *Die Traumdeutung* (1930*); slov. prev. Interpretacija sanj, Ljubljana 2000, 204.

⁶² Holman, *ibid.*

gleichzeitig gaukelt er ein Leben vor, welches Nichtleben zwischen Leben und Tod ist, zwischen einem Subjekt, das eigentlich schon ein Objekt ist. Möglicherweise deutet das Bild schon die neoklassizistische Uberragung des Schönen durch das mehr als Schöne, mit Heroischem, Sublimem an? Möglicherweise liegt seine Wahrheit im versteckten Abbild der Haut, zur Anamorphose zusammengefaltet, ähnlich wie der Schädel des Holbein? Eine der Hauptquellen der christlichen Ikonographie im Barock, *die goldene Legende*, berichtet über die Vitalität des Heiligen: „Zuerst wurde er gekreuzigt, danach aber noch vor dem Tode vom Kreuze genommen, um seine Qualen dadurch zu vergrößern, dass man ihn enthäutete und danach noch enthauptete.“ Die schon erwähnte Angst vor dem Scheintod trug vielleicht auch zu den künstlerischen Gestaltungen von Bartholomäus bei, der trotz Folterungen am Leben blieb, was auf unserem Bild noch durch die Tatsache hervorgehoben ist, dass er noch seine Haut trägt. Obwohl das Schaffen Metzingers im Hinblick auf den Originalmanierismus spät ist, wird seine Kunst von fast allen, die über ihn schreiben, als manieristisch gekennzeichnet. Und gerade für den Manierismus sind enthäutete Menschengestalten, die nach den pervertierten Kanons dieser Stilrichtung kein Leiden zeigen, eher das masochistische Genießen des Zustandes, in dem sie sich befinden, am charakteristischsten.

SLIKAR JAN OELTJEN V SLOVENIJI

Marjeta Ciglenečki*

UDK 75.071(497.4):929 Oeltjen J.

CIGLENEČKI Marjeta: Slikar Jan Oeltjen v Sloveniji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 59-78, 90 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica v opusu slikarja Jana Oeltjena (1880-1968) na osnovi primerjav išče elemente, ki jih je v slikarjevem delu vzbudila svojstvena haloška pokrajina, in to v likovno formalnem in v ikonografskem smislu. Pri tem ugotavlja vpetost Oeltjenove osebnosti v sodobno ustvarjalnost na Slovenskem, meri odmevnost Oeltjenovih razstav pri likovnih kritikih in zasleduje njegov vpliv na mlajše slovenske slikarje. Nazadnje se dotakne še otroških risb Ruth Oeltjen in morebitnega medsebojnega vplivanja med očetom in hčerko.

UDC 75.071(497.4):929 Oeltjen J.

CIGLENEČKI Marjeta: The Painter Jan Oeltjen in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 59-78, 90 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The authoress finds elements in the oeuvre of Jan Oeltjen (1880-1968), on the basis of comparisons, which were inspired by the Haloze landscape, both in the fine art formal and in the iconographic meaning. Thus, she finds the integration of Oeltjen's personality into the contemporary creativity in Slovenia, she observes the public impact of Oeltjen's exhibitions as to artistic critics and follows his influence upon younger Slovene painters. Finally, she touches on the child drawings of Ruth Oeltjen and the possible mutual influence between father and daughter.

* Dr. Marjeta Ciglenečki, docentka, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, SI - 2000 Maribor.

Kratek življenjepisa

Jan Oeltjen (1880-1968) je slikar, ki je znan razmeroma ozkemu krogu poznavalcev in ljubiteljev. Rodil se je v Jaderbergu v bližini Oldenburga v severozahodni Nemčiji, umrl pa je na Ptuju. S Ptujem in Halozami ga je v letu 1911 povezala poroka z Elso Kasimir (1887-1944), kiparko in slikarko, hčerko Aloisa Kasimira (1852-1930), slikarja avtodidakta, kakor se je imenoval sam, in sestro Luigija Kasimira (1881-1962), ki je zaslovel z barvnimi bakrorezi.

Jan Oeltjen je leta 1900 začel študirati arhitekturo v Hannoveru, a je še istega leta predsedal na slikarstvo v Berlinu, kjer ga je učil Franz Lippisch. Leta 1903 je prvič potoval po Italiji, nato pa je nadaljeval šolanje v Münchnu pri Wilhelmu von Debschitzu in Hermannu Obristu. Leta 1909 se je prvič poročil in čez leto dni se je rodila hčerka Leni. A že leta 1911 je sledila druga poroka z Elso Kasimir in čez leto dni rojstvo druge hčerke Ruth. Do leta 1914 sta zakonca Oeltjen živela na Dunaju v Grinzingu in se pridružila krogu Oskarja Kokoschke. Leta 1915 so Jana vpoklicali v vojsko, služil je v Lotaringiji in Lettlandu. Po prvi vojni je družina živela v Jaderbergu, pogosto pa so obiskovali Ptuj in Haloze. Leta 1931 sta se zakonca za stalno preselila v Varejo v Halozah, kjer je Elsa poddovedala hišo in vinograd. Med drugo vojno so nemški vojaki večkrat vdrli v Oeltjenov atelje in uničili mnogo del. V letu 1944 je umrla Elsa. Jana Oeltjena so po končani vojni za nekaj mesecev zaprli v taborišče Strnišče zaradi njegovega nemškega porekla. Hišo in vinograd v Halozah so nacionalizirali, Oeltjen pa se je preselil na Ptuj v skromno hišo za potokom Grajena, kjer je živel do smrti.¹ Prijatelji, ki so ga rešili zanesljive smrti v Strnišču, so mu preskrbeli službo restavratorja na ptujskem gradu. V Nemčijo je zadnjič potoval leta 1959, 1961 je dobil jugoslovansko državljanstvo in bil leta 1963 edinkrat v življenju nagrajen za svoje slikarstvo. Prejel je nagrado VII. Mariborske kulturne revije za življenjsko delo. Elsa in Jan Oeltjen sta pokopana na ptujskem pokopališču, nagrobnik je Janovo delo.²

Razstave

Jan Oeltjen je do druge vojne razmeroma dosti razstavljal. Sodeloval je na več pomembnih skupinskih razstavah v Dresdnu (1910), Hamburgu (1910, 1920, 1936), Berlinu (1913, 1914, 1916, 1917, 1920, 1927-30), Oldenburgu (1919, 1921/22, 1925, 1927-30), Münchnu in Bremnu (1927-30). Samostojno se je prvič predstavil v Oldenburgu (1922) in nato še v Münchnu (1923, 1925, 1926). Priznani

¹ Hišo, zgrajeno na začetku 19. stoletja, je leta 1856 kupil ptujski pek Stary. Z njegovo hčerko se je poročil na Ptuj priseljeni Alois Kasimir. Po drugi vojni je bila hiša zaplenjena, a jo je za očetovo bivališče odkupila hčerka Ruth. Podatke o hiši, edini s slamnato streho na Ptuju, je leta 1967 zbiral Vitomir Belaj, etnolog v ptujskem muzeju. Dokumentacija etnološkega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj. Za opozorilo na zbrane podatke se zahvaljujem kolegu Andreju Brenčetu. Leta 1983 je zelo hitro propadla namera, da bi Ruth Oeltjen hišo poklonila mestu, muzej pa bi v njej uredil slikarjevo spominsko sobo. Novi lastniki so hišo že naslednje leto prezidali in spremenili njen videz, čeprav je bila spomeniško zaščitena, kar je hudo razburilo javnost. V: Franc Milošič, Vasja Venturini, V središču Ptuja so uničili kulturni in etnološki spomenik, *Delo*, 28. 9. 1984.

² Za podroben življenjepisa Jana Oeltjena glej: Jan Oeltjen, (besedilo Štefka Cobelj), *Jan Oeltjen, ob 100-letnici rojstva*, Pokrajinski muzej Ptuj 1980, /razstavni katalog/, brez paginacije; *Življenjski podatki* (besedilo Breda Ilich Klančnik), v: *Jan Oeltjen. Retrospektiva*, /razstavni katalog/, Umetnostna galerija Maribor 1981, brez paginacije; Biographie Johann Georg Oeltjen (1880-1968), v: *Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1993, str. 235-241; Luise und Lür Steffens, Biographische Daten zu Jan Oeltjen, v: Ewald Gäßler, Luise und Lür Steffens (Hg.), *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, Oldenburg 1997, str. 9-13.

poznavalci so najbolj cenili njegove lesoreze, kljub temu pa pri širši publiki ni doživel posebnega odziva in je komajda kaj prodal.³ V letih 1937/38 so se njegove slike in grafike pojavile v Pokrajinskem muzeju Oldenburg in v Pokrajinski galeriji Hannover kot "entartete Kunst". Kljub temu je istočasno dobil naročilo, naj v Oldenburgu v deželni hiši naslika veliko stensko kompozicijo z domoljubno vsebino. Po drugi vojni je v Oldenburgu razstavljal še leta 1950, 1954 in 1955. Leta 1960 je razstavljal v Gradcu na jesenski razstavi štajerskih umetnikov, leta 1964 je imel v Celovcu samostojno razstavo, tik pred smrtjo pa so mu v Gradcu v prostorih mestne hiše pripravili še eno razstavo, za katero je vladalo precejšnje zanimanje. Razstava, ki je bila odprta med 23. novembrom 1967 in 2. februarjem 1968, je bila prodajna, cene pa so bile dokaj visoke.⁴

Oeltjenove predstavitve v Sloveniji so bile mnogo skromnejše. Leta 1932 je razstavljal na Ptuj⁵ skupaj z drugimi ptujskimi slikarji, razstavo pa so leto kasneje preselili v Kočevje. Leta 1935 sta se z Elso predstavila v Jakopičevi galeriji v Ljubljani, leta 1955 pa z Janezom Mežanom v Mariboru in na Ptuj⁶. S člani Društva slovenskih likovnih umetnikov, pododbor Maribor, je začel razstavljanje leta 1957. Mariborski slikarji so nekajkrat gostovali tudi v Ljubljani. Leta 1963 je razstavljal v Celju kar v dveh razstaviščih. Ob osemdesetletnici so mu pripravili razstavi na Ptuj⁷ in v Mariboru (1960 in 1961).

Posmrtno so Jana in Elso Oeltjen najprej počastili leta 1974 v Mestnem muzeju v Oldenburgu, kjer so leta 1981 samostojno predstavili še Jana. Ob stoti obletnici rojstva so mu leta 1980 pripravili večjo razstavo v Pokrajinskem muzeju Ptuj⁸ in leto kasneje še v Umetnostni galeriji Maribor.⁹ Mariborska razstava je bila februarja 1982 preseljena še v Ljubljano v Jakopičevo galerijo. Leta 1993 je veliko Oeltjenovo retrospektivo organiziral Pokrajinski muzej Oldenburg.⁷ Dela, ki so nastala v Nemčiji in v Sloveniji, so bila prvič razstavljena skupaj. Leta 1997 je sledila še razstava njegovih grafik v Mestnem muzeju v Oldenburgu.⁸

Likovna kritika

Jan Oeltjen nikoli ni bil v prvi vrsti nemških ekspresionistov. To je bil gotovo eden od pomembnih razlogov, da ga pregledi nemškega ekspresionizma ne omeenjajo, čeprav je bilo njegovo delovanje do leta 1931 vpeto v tok nemškega ekspresionističnega slikarstva in grafike. Njegovo ime najdemo le v biografijah Karla Schmidt - Rottluffa in Franza Radziwilla.⁹ Izjema je mnenje Gerharda Wietka,

³ Ewald Gäbler, Jan Oeltjen - Eine Einführung. *Jan Oeltjen. 1880-1968. Das druck-graphische Werk*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1997, str. 19.

⁴ Tako poroča Branko Rudolf, takratni ravnatelj mariborske Umetnostne galerije, v pismu, naslovljenem 30. 3. 1968 na Mano Mirković, kustodinja v Pokrajinskem muzeju Ptuj. Branko Rudolf je poskrbel za uradni prepis kataloga s podrobnim seznamom del. Katalog je namreč pošel in ga ni bilo več mogoče kupiti. V pismu se Rudolf huduje nad Ptujčani, ki so zavlačevali z zapuščinsko razpravo. Bil je prepričan, da so dela prišla na razstavo v Gradec nelegalno iz Slovenije. Bal se je, da bo na tak način naša država izgubila še več Oeltjenovih umetnin. Dokumentacija kulturnozgodovinskega oddelka Pokrajinskega muzeja Ptuj.

⁵ *Jan Oeltjen, ob 100-letnici rojstva*, (besedilo Štefka Cobelj), Pokrajinski muzej Ptuj 1980, /razstavni katalog/.

⁶ *Jan Oeltjen. Retrospektiva* (besedilo Breda Ilich Klančnik), Umetnostna galerija Maribor 1981, /razstavni katalog/.

⁷ *Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj*, Oldenburg 1993, /razstavni katalog/.

⁸ Ewald Gäbler, Luise und Lur Steffens, *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, Oldenburg 1997, /razstavni katalog/.

⁹ Gäbler (1997), str. 15.

ki označuje Oeltjena za edinega pravega ekspresionista v severozahodni Nemčiji.¹⁰ Oeltjenovega imena ni v znamenitem Thieme-Beckerejevem leksikonu, ki velja za najbolj zanesljiv seznam vseh znanih umetniških imen.¹¹ Ewald Gäßler ugotavlja, da k Oeltjenovi širši afirmaciji ni prispevala niti retrospektivna razstava v Deželnem muzeju v Oldenburgu leta 1993.¹²

Jan Oeltjen je bil med dve državi razcepljena osebnost in med dve državi je razdeljen tudi njegov opus. V Nemčiji kot da mu je zmanjkalo moči za trdo bitko, ko se je skušal uveljaviti na trgu umetnin, po preselitvi v Haloze pa se je povsem umaknil v osamo. Na nemškem severu, predvsem v Jaderbergu in Oldenburgu, ponovno pridobiva ugled po zaslugi društva Umetniška hiša Jan Oeltjen, ki so ga ustanovili zbiralci Oeltjenovih del, vodita pa ga neutrudna Luise in Lür Steffens. Člani društva prirejajo razstave, na katerih predstavljajo dela Jana Oeltjena in njegovih sodobnikov, v letu 2000 so z njegovimi grafikami, večinoma prvotiski, gostovali tudi na Ptuju.¹³

Slovenska likovna kritika je ob Oeltjenovem delu ostajala zadržana, čeprav ne bi smeli reči, da ga je prezrla, še manj, da ga ni spoštovala. Drugače kot v Nemčiji najdemo Oeltjenovo ime v tako rekoč vseh slovenskih leksikonih in enciklopedijah. Za njegov ugled je poskrbel France Stele, ki ga je leta 1935 uvrstil v pregled zahodnoevropske umetnosti. Povezal ga je z imenom skupine Most in navedel, da ideal te ekspresionistične skupine "uspešno zastopa v Sloveniji živeči Jan Oeltjen."¹⁴ Ob Janovi in Elsin razstavi leta 1935 v ljubljanskem Jakopičevem paviljonu je Stele objavil tehtno oceno, v kateri je slikarja predstavil kot tipičnega severnjaka, po zunanjem videzu in po svojem likovnem izrazu.¹⁵ Še bolj je Oeltjenovo severnjaško poreklo v svoji oceni poudaril Coro Škodlar, ki je pisal o mrzlih tonih njegovih slik.¹⁶ Oeltjen je bil v Sloveniji predvsem drugačen in mnogi poznavalci ustvarjalnosti na Slovenskem ga nekako niso znali uvrstiti v tok sodobnega dogajanja. Čeprav so bile kritike ljubljanske razstave na splošno pozitivne, pa Oeltjen tudi v Ljubljani ni uspel prodati kaj dosti svojih del.

Po drugi vojni je France Stele poskrbel za ustrezno geslo v Enciklopediji likovnih umetnosti,¹⁷ pa tudi za pronicljiv komentar v katalogu, ki je spremljal Oeltjenovo retrospektivo leta 1961 v Umetnostni galeriji Maribor. Izpostavil je Oeltjenov občutek za vrednote haloške pokrajine, ga vzporejal s Francetom Miheličem¹⁸ in kdo ve zakaj v primerjavo pritegnil še slikarstvo mnogo starejšega in slogovno povsem drugače usmerjenega Ferdinanda Mallitscha (1820-1900).

¹⁰ Gerhard Wietek, *Dangast am Jadebusen, Deutsche Künstlerkolonien und Künstlerorte*, München 1976; Ruth Irmgard Dalinghaus, *Jan Oeltjen (Jaderberg 1880 – Ptuj 1968). Leben und Werk – Ein selbsttherapeutischer Akt, Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj, /razstavni katalog/, Landesmuseum Oldenburg 1997, str. 84.*

¹¹ *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, ki sta ga utemeljila Ulrich Thieme in Felix Becker, je izhajal v Leipzigu od 1907 do 1950. Gesla so razvrščena v 37 knjigah.

¹² Gäßler (1997), str. 15.

¹³ Franc Milošič, Grafični listi ptujskega Frizijca, *Delo*, 31. maja 2000, str. 7; Polona Vidmar, Grafični listi Jana Oeltjena, *Tednik*, 1. junij 2000, str. 5.

¹⁴ Stele, France, *Umetnost zapadne Evrope: Oris njenih virov in glavnih dob njenega razvoja*, Ljubljana 1935, str. 396

¹⁵ Frst (France Stele), Razstava Jana Oeltjena in Elze Oeltjen – Kasimir, *Dom in svet*, III, Nova knjiga, Ljubljana 1935, št. 5, str. 292-295.

¹⁶ Č. Š. (Coro Škodlar), Jan in Elza Oeltjen, *Jutro*, XVI, 19. 1. 1935, str. 3.

¹⁷ *Enciklopedija likovnih umetnosti*, 3, Zagreb 1964, geslo Oeltjen, Jan.

¹⁸ *Jan Oeltjen 1880-1960. Retrospektivna razstava, /razstavni katalog/, besedilo France Stele*, brez paginacije.

Mallitsch velja za dobrega krajinarja, ki je veliko slikal tudi na Spodnjem Štajerskem,¹⁹ Stele pa je ocenil, da je Oeltjenova "prepesnitev haloških doživetij /.../ gotovo bliže resnici o našem Štajerju kakor romantika Ferdinanda Mallitscha." V nadaljevanju je zaznal še: "V umetnostni fiziognomiji Ptuja, ki se je tudi sicer večkrat izražal s tujim naglasom, mu gre eno prvih mest."²⁰ Podobno misel je v monografiji o ptujskih slikarjih 20. stoletja nekaj kasneje zapisal Ivan Sedej.²¹ K večji razstavi Oeltjenovih del je leta 1960 pozival Branko Rudolf, ki je skušal Jana Oeltjena uvrstiti v kontekst evropskega ekspresionizma. Značilno za čas je bilo, da se je posvetil tudi opravičevanju Oeltjenovega "tujstva" in nemškega porekla.²² Na kratko je Oeltjenovo slikarstvo opredelil tudi Fran Šijanec v pregledu sodobne slovenske umetnosti,²³ Lojze Gostiša pa je za razstavo Lesorez na Slovenskem izbral po en list iz serij Trgatev in Srečanje.²⁴ Retrospektiva, ki je leta 1981 zvalila v Umetnostno galerijo Maribor številne obiskovalce, se je leto kasneje selila še v Ljubljano v Jakopičevo galerijo. Ljubljansko občinstvo je ostalo hladno. Z oceno se je oglasil Franc Zalar v Dnevniku, ki je Oeltjenu sicer priznaval "pomemben kamenček v mozaiku slovenske likovne polpreteklosti", bil pa je prepričan, da "zaradi svoje trde severnjaške narave nikoli ni docela dojel poetične mehkočnosti slovenske krajine in značaja njegovih ljudi."²⁵ Ugled, ki ga je Oeltjen leta 1935 že užival med ljubljanskimi likovnimi kritiki, se je v pol stoletja porazgubil. Za Naše razglede je o razstavi pisala kar njena avtorica, Breda Ilich Klančnik.²⁶ Za slikarja se je v TV intervjuju zavzel dr. Stane Mikuž (1913-1985), ki je na Filozofski fakulteti v Ljubljani predaval evropsko umetnost novega veka, in obžaloval, da ljubljanska publika ni sposobna dojeti umetnosti, ki se razlikuje od slovenskega slikarstva. Kasneje je Oeltjenovo moč zaznal Lev Menaše. Za razstavo "corpus del AKTi. Akt na Slovenskem I." (Cankarjev dom, 1999) je izbral dve Oeltjenovi grafiki, litografijo iz cikla Nedelja (1914) in lesorez iz serije Srečanje (1920-1922). Opozoril je na Oeltjenovo trajno povezanost z avstrijskim in nemškim ekspresionizmom, na vplive skupine Most in Oskarja Kokoschke. Oeltjenov opus je primerjal z delom Nandeta Vidmarja. Brata Vidmar sta na začetku dvajsetih let poiskala vzore v opusu Oskarja Kokoschke, z Oeltjenom pa seveda nista bila v neposredni povezavi.²⁷ Na obeh grafičnih listih, ki ju je Menaše izbral za razstavo o aktu, sta upodobljena moški in ženska na čolnu. Menaše je v motivu razpoznal simbol krhkosti in ničevosti človeškega življenja ter zapletenosti odnosov med spoloma.²⁸ Milček Komelj, ki Oeltjena sicer ni uvrstil med

¹⁹ Peter Peer, Die Schule von Barbizon und die Österreichische Landschaftsmalerei, *Unter freiem Himmel. Die Schule von Barbizon und ihre Wirkung auf die österreichische Landschaftsmalerei*, /razstavni katalog/, Neue Galerie Graz am Landesmuseum Joanneum 2000, str. 68-70, 176, 177.

²⁰ Glej op 18

²¹ Ivan Sedej, *Ptujski slikarji XX. stoletja*, Kulturna skupnost Ptuj 1987, str. 15.

²² Branko Rudolf, Profil slikarja Jana Oeltjena, *Nova obzorja* 1961, št. 3-4.

²³ Fran Šijanec, *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961, str. 126.

²⁴ Lojze Gostiša, *Lesorez na Slovenskem. 1540-1970*, /razstavni katalog/, Umetnostni paviljon Slovenj Gradec 1970, kat. št. 105 in 106.

²⁵ Franc Zalar, Slikar dveh domovin. Ob retrospektivni razstavi Jana Oeltjena v razstavišču Rihard Jakopič, *Dnevnik*, 29. 1. 1982.

²⁶ Breda Ilich Klančnik, Jan Oeltjen – retrospektivna razstava v Mariboru in Ljubljani, *Naši razglede*, Likovni zapiski, 26. 2. 1982, str. 106. Uredništvo je številko opremilo z reprodukcijami Oeltjenovih del.

²⁷ Milček Komelj, *Slovensko ekspresionistično slikarstvo in grafika*, Ljubljana 1979, str. 17, 114, 115.

²⁸ *Akt na Slovenskem. I. Slikarstvo*, (besedilo Lev Menaše), Galerija Cankarjevega doma 1999, /razstavni katalog/, brez paginacije, kat. št. 14.

slovenske ekspresioniste,²⁹ pa je slikarjev avtoportret iz leta 1961 objavil skupaj z drugimi v posebni številki Nove revije "Jaz, čas in zgodovina".³⁰ V komentarju je opozoril na izrazno moč upodobitve, na kateri se je umetnik predstavil "v stanju krčevite notranje vznemirjenosti, z odločno prežarjenim obrazom in k sebi stisnjenimi pestmi".

Slikarji o Oeltjenu

Slikarji so mnogo bolj odprti do Oeltjenovega opusa kot likovni kritiki. V okolju, ki se je na ekspresionizem odzvalo ublaženo in v razmeroma kratkem razdobju kmalu po prvi svetovni vojni,³¹ je bil Oeltjen vznemirljiv avtor. Njegova dela so bila še posebej zanimiva po drugi vojni, ko so bili stiki z zahodnoevropsko umetnostjo omejeni. Čeprav razmere niso bile ugodne, Oeltjen le ni pretrgal vseh stikov z Nemčijo. Barve je naročal v tujini,³² v njegovi zapuščini pa je tudi veliko umetnostnih revij, ki so v petdesetih in šestdesetih letih izhajale v Münchnu.³³ z umetnostnimi tokovi na Nemškem pa ga je seznanjal tudi prijatelj in kipar Gerhardt Marks, s katerim si je dopisoval po letu 1948.

Na Jana Oeltjena so opozarjali profesorji na novoustanovljeni ljubljanski akademiji, posebej France Mihelič in Gabrijel Stupica,³⁴ za "dobrega malarja" pa ga šteje tudi nova generacija akademskih profesorjev.³⁵ Zmago Jeraj je njegov severnjaški kolorit označil kot "jedeck."³⁶ Slikarji so z občudovanjem spregovorili o Oeltjenu, ko so se po njegovem pogrebu zbrali ob kozarcu vina. Njihova mnenja je zapisal pesnik in novinar France Forstnerič. Janez Mežan je s primerno pieteto priznal, da je bil Oeltjen boljši slikar od njega. Spomnil se je, da mu je Oeltjen večkrat poklonil barve, ki jih je naročal iz tujine. Gabrijela Kolbiča, ki je naredil Oeltjenov portret v mavcu in na dan pogreba odlil njegovo posmrtno masko,³⁷ je slikar na svojih samotnih poteh v okolici Ptuja spominjal na van Gogha. Albin Lugarič je obudil spomin na njuno zadnje srečanje nekaj dni pred smrtjo. Takrat je v ogledu naredil Oeltjenov portret, na katerega se mu je slikar podpisal s tresočo roko. Maks Kavčič je poudaril, da se je Oeltjenov trdi ekspresionizem v haloških krajih omehčal.³⁸ Za prispevek, ki je ob slikarjevi smrti izšel v TT, pa je mladi ptujski slikar France Anžel narisal Oeltjenovo karikaturo.³⁹

²⁹ Komelj (1979); Milček Komelj, *Slovensko ekspresionistično slikarstvo, risba in grafika, /razstavni katalog/, Moderna galerija Ljubljana 1986, str. 7-36*

³⁰ Jaz, čas in zgodovina, *Nova revija*, št. 225, 226, 227, Ljubljana 2001, str. 494, 495.

³¹ Komelj (1979), str. 13-17.

³² Tako je ob slikarjevi smrti izjavil Janez Mežan. V: France Forstnerič, Pri nas je postal mehkejši. Med slikarji po pogrebu Jana Oeltjena, *Večer*, 20. 2. 1968, str. 8.

³³ Leta 1999 je Pokrajinski muzej Ptuj od zasebnega zbiralca odkupil več škatel različnega gradiva, ki je bilo po smrti Ruth Oeltjen na podstrešju hiše za Grajeno. Gradivo, ki še ni urejeno, ponuja vpogled v Oeltjenov duhovni svet. Med njim so knjige, revije, časopisni izrezki, več rokopisov, note, nekaj pisem itd., nekaj tega je bilo last Aloisa Kasimira. Tako so Kasimiru pripadale revije Die Kunst für Alle, ki je izhajala še ob koncu 19. stoletja. V zapuščini je zanimiva številka revije Kunst und Künstler, ki je leta 1915 izšla pri Cassirerju v Berlinu, nekoliko neobičajne za Oeltjena (morda pa povezane z njegovimi prizadevanji, da dobi naročilo za poslikavo deželne hiše v Oldenburgu) so številke revije Kunst dem Volk, ki so izhajale med drugo vojno. Po letu 1950 pa se je Oeltjen z novostmi seznanjal s pomočjo revij Die Kunst und das schöne Heim, Weltkunst, Maltechnik in Jugend, ki so vse izhajale v Münchnu.

³⁴ Izjava slikarja Albina Lugariča, oktober 2001.

³⁵ Izjava slikarja Gustava Gnamuša, november 2000.

³⁶ Izjava slikarja Zmaga Jeraja, 6. november 2001.

³⁷ Shranjena je v Pokrajinskem muzeju Ptuj, kulturnozgodovinski oddelek.

³⁸ Forstnerič (1968), str. 8.

³⁹ J. K., Ptujkega van Gogha ni več. Slikar Jan Oeltjen je nadvse ljubil Haloze, *TT*, Kulturna panorama, 21. 2. 1968, str. 8.

Oeltjen na Ptuj

Na Ptuj je Oeltjen vzbujal pozornost s svojo visoko in vitko postavbo. Ljudje so ga spoštovali, krog njegovih znancev pa je bil ozek. Bil je nekoliko odljudne narave, slovensko ni znal najbolje, med Ptujčani pa jih je bilo malo, ki so razumeli njegovo slikarstvo. Celó v muzeju so do Oeltjenovih del gojili nenavaden odnos. Z lesorezi iz serije Trgatev so v etnološki zbirki ilustrirali delo v vinogradu, v inventarni knjigi pa lahko preberemo: "Serija treh Oeltjenovih lesorezov iz leta 1951 (!): Kopači, Rezanje trte in Trgatev iz Haloz. Predstavljajo nam prizore iz težkega, a tudi veselega življenja haloškega viničarja. Vendar se vidi, da Haloz slikar kot rojen tujec, ne čuti v popolnosti."⁴⁰

Z zaposlitvijo prve umetnostne zgodovinarke v muzeju se je takšno stanje izboljšalo, vendar je bilo pridobivanje Oeltjenovih del omejeno s finančnimi možnostmi muzeja. Nekaj slik in grafik je muzej odkupil po slikarjevi smrti, predvsem pa se je število povečalo ob nakupu 80 risb v letu 1997.⁴¹ Več Oeltjenovih del je uspelo zbrati Umetnostni galeriji Maribor, še posebej ob pripravah na retrospektivo leta 1981.

Oeltjenovi ptujski prijatelji in znanci so bili večinoma intelektualci in mnoge je Oeltjen tudi portretiral. Med portreti izstopa upodobitev Vide Rojic, muzejske ravnateljice, ki jo je naslikal v rumenem oblačilu, vso krhko in prosojno v močni osončeni svetlobi.⁴² Med redkimi ptujskimi občudovalci Oeltjenovega slikarstva je bilo nekaj posameznikov, ki so znali prebirati upodobljene simbole. Eden od slikarjevih najtesnejših prijateljev in zbiralec njegovih del, dr. Fran Brumen, je spregovoril ob otvoritvi razstave, ki so jo ob slikarjevi stoti obletnici leta 1980 pripravili v ptujskem muzeju. Med drugim se je dotaknil značilne ikonografije Oeltjenovih del: "Življenje je pojmoval kakor potovanje vzdolž deroče reke, v nemirnem čolnu združen s svojo življenjsko družico. Tak motiv si je sam izklesal na njun kamniti nagrobni spomenik."⁴³

Haloška pokrajina v Oeltjenovem opusu

Odločitev zakoncev Oeltjen, da se za stalno preselita v Varejo v Halozah, je bila sprejeta v stiski. S prodajo Janovih slik in Elsinih kipov sta zaslužila mnogo premalo, njun življenjski stil pa tudi ni bil ravno skromen. Viničarija v Halozah, kjer je Alois Kasimir še za življenja svojemu zetu uredil atelje,⁴⁴ pa je ponujala možnost preživetja, čeprav daleč od umetnostnih središč. Še leta 1925 je Oeltjen zapisal v svoj dnevnik (v prevodu): "Tukaj živim svoje življenje – ne v vinogradu – vinograd je lahko le ljubka epizoda."⁴⁵ S "tukaj" je mišljena severna Nemčija, "vinograd" pa so Haloze. Leta 1925 je Oeltjen še vedno poskušal z lesorezi prodreti med pomembnejša imena sodobne nemške ustvarjalnosti. Še istega leta je grafiko

⁴⁰ Inventar galerije slik na gradu, stara inventarna knjiga, vpis pod št. 91 a – c.

⁴¹ Polona Selnšek, Mapa z risbami Jana Oeltjena, *Argo* 41/1,2, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 1998, str. 62-73.

⁴² O. pl., 1956, 66 x 47 cm; zasebna last, Ptuj.

⁴³ Štefka Cobej, Razstava ob obletnici rojstva Jana Oeltjena, *Tednik*, 23. 10. 1980, str. 7. Jan Oeltjen je nagrobnik za Elso opisal v pismu, naslovljenem na H. Wetzla, kot "unser Schiffahrt zur Sonne". V: Ulrich Hollweg, Jan Oeltjens Litographien – die Zyklen "Sonntag" und "Entlausung", *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1997, str. 140.

⁴⁴ Izjava slikarja, v: Jože Nachbar, *Slikar Jan Oeltjen*, diplomska naloga, Pedagoška akademija Maribor, Oddelek za likovno pedagogiko, 1965, str. 5.

⁴⁵ 25. 4. 1925, citirano po: Gäbler (1997), str. 20. Večji del Oeltjenovih dnevnikov hrani arhiv Germanskega nacionalnega muzeja v Nürnbergu.

razočaran skorajda povsem opustil. Kasneje je izjavljal, da Ptuja in Haloz ter haloških ljudi ne bi več zamenjal za nemško domovino. Jan Oeltjen se je vživel v te kraje, pa vendar moramo njegovo bivanje v Halozah in na Ptuju razumeti kot življenjski poraz. V Nemčiji ni dosegel zaželenega uspeha, Italija, kamor je tako rad zahajal v mladih letih in kjer je spoznal Elso, pa zanj ni bila več dosegljiva. Haloze so bile prijazen svet, rad je imel ljudi v teh krajih, a to ni bilo ustrezno nadomestilo za priznanje v umetnostnih središčih in za vroče mediteransko sonce.

Jan Oeltjen se je naselil v Halozah, ko mu je bilo 51 let. Bil je torej izoblikovana umetniška osebnost, na katero sodobno slovensko dogajanje ni moglo več vplivati. Čeprav mnogi omenjajo, da je v Halozah zmeščal svoj izraz, pa je vseskozi ohranil značilno hladen severnjaški kolorit. V okolju nove domovine pa je našel nove motive, in to še pred stalno naselitvijo v Halozah. V leto 1913 je datiranih nekaj oljnih slik, ki prikazujejo haloške domačije in delo v sadovnjaku, vendar v njih še ni prepoznati tipičnega haloškega razpoloženja. Najmočnejše je haloška pokrajina vstopila v Oeltjenov opus kmalu po končani prvi svetovni vojni. Bivanje v Halozah je torej najtesneje povezano z obdobjem Oeltjenovega najmočnejšega izraza, ki tudi razmeroma dobrega odziva pri poznavalcih v Nemčiji. Spomladi 1922 so mu v nekaterih najbolj uveljavljenih galerijah v Berlinu in Münchnu odkupili več grafik. Najstarejši grafični list s haloškim motivom je jedkanica iz leta 1920. Naslovljena je *Oranje*,⁴⁶ čeprav možaka v desnem delu kompozicije pravzaprav branata. Haloško pokrajino zaznamujejo griči, ki se kopičijo in zvračajo v dvodimenzionalnost slikovne ploskve. Vinogradniki I iz leta 1919,⁴⁷ ki jih je navdihnilo delo v družinskem vinogradu v Halozah, odsevajo slikarjevo še očitno zaverovanost v slikarstvo Hansa von Maréesa, čeprav so poteze otrdele in se začele lomiti v značilni ekspresionistični maniri. Iz leta 1920 je tudi akvarel z upodobitvijo trgatve.⁴⁸ V spodnjem pasu se postave sklanjajo k trsom, po pobočju hriba, ki skorajda zapira obzorje, pa se vije pot do koč v vrh brega. Akvarel predstavlja uvod v oljno sliko *Strma pot in lesoreze iz serije Trgatev*.

V leto 1921 je datiranih nekaj oljnih slik s haloškimi motivi, v katerih je že zaznati, da je Oeltjen odkril tiste poteze haloške pokrajine, ki so nadvse ustrezale njegovi potrebi po približevanju za ekspresionizem značilni ploskovitosti. Oeltjen, ki je v mnogih delih upodabljal pokrajino v okolici rodnega Jaderberga, je doživeto izražal značilnosti neizmerne ravnine in nizkega horizonta. Črta, ki ločuje zemljo od neba, je na Oeltjenovih severnjaških krajinah izrazito poudarjena, v kompoziciji pa je nebu odmerjena velika površina, pogosto več kot polovica celotne podoobe, in ta površina je bogato strukturirana. Pomenljivo v tem kontekstu je veliko platno z naslovom *Širjava* (1923),⁴⁹ ki jo spremlja leto dni starejša jedkanica. Do pasu gol možak koraka proti vzpetini z drevesi in se ozira nazaj in navzdol na ravnino, kjer se ob potoku pasejo krave. Mnogi so to podobo razlagali kot slikarjevo simbolično ločevanje od severnonemške ravnine in prestop v gričevnati haloški svet.⁵⁰

⁴⁶ 23 x 23 cm, sign. l. sp. J. O. Umetnostna galerija Maribor, inv. št. 1311.

⁴⁷ O. pl., 93 x 100,8 cm; last Mestnega muzeja Oldenburg, inv. št. S 1046/O.

⁴⁸ 28 x 37,5 cm, sign. d. sp. J. Oeltjen 1920, Umetnostna galerija Maribor, inv. št. 676.

⁴⁹ O. pl., 60,3 x 70,5 cm, zasebna last (Nemčija).

⁵⁰ Ruth Irmgard Dalinghaus, Jan Oeltjen (Jaderberg 1880 – Ptuj 1968). *Leben und Werk – Ein selbsttherapeutischer Akt. Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj*, / razstavni katalog/, Oldenburg 1993, str. 48, 49.

Jan Oeltjen, *Strma pot*, o. pl., 1921, zasebna last. Iz: Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj, /razstavní katalog/, Oldenburg 1993, str. 57

Med haloškimi krajinami iz leta 1921 je posebej zanimiva *Strma pot*.⁵¹ V ospredju je travnik s kravami, v ozadju pa se dviga breg z značilnimi haloškimi kočami. Po sredini sliko para pot, ki se strmo vzpenja. Po njej korakata dve postavi, v katerih smemo slutiti slikarja in ženo Elso. Postavi sta povsem temni, podobno kot žena, ki na desni okopava njivo. Na sliki je v primerjavi s kasnejšimi podobnimi deli razmeroma veliko prostora odmerjeno za nebo, pa vendar je slikar značilnosti haloške gričevnate pokrajine izrabil za zvrčanje prostorskih planov v dvodimenzionalnost. Rahlo vijugava pot, ki razreže sliko na dve polovici, odraža pogost ekspresionistični prijem, s katerim so avtorji izpovedovali svojo notranjo razcepljenost. Leva in nekoliko širša polovica slike s kravami in pastirjem prikazuje umirjeno pastoralno razpoloženje, desna - s temno postavbo kmetice, ki okopava polje, s temnejšim koloritom, bolj grobimi potezami čopiča in višje vzpenjajočim se bregom s kočo na vrhu - pa je njen protipol in deluje temučno ter kar nekam grozeče. Podobno zastavljene kompozicije so se v Oeltjenovem opusu, pa tudi v haloškem krajinarstvu nasploh, še pojavljale. Naj omenim verjetno nekoliko mlajšo Oeltjenovo risbo s svinčnikom, ki jo hrani ptujski muzej,⁵² in Cvetlin Viktorja Goričana,⁵³ izjemno pastozno in s strastnimi barvami naslikano haloško gričevje, v katerega se je zarezal kolovoz.

Najbolj doživeto pa je Oeltjen upodobil haloško krajino v seriji lesorezov z naslovom *Trgatev*. Kot ugotavlja Ewald Gäßler, jih je izdelal med jesenjo 1920 in

⁵¹ O. pl., 55,5 x 68,4 cm, zasebna last (Nemčija).

⁵² 13,2 x 20,9 cm, inv. št. G 1226; objavljeno v: Selinšek (1997), str. 68, sl. 7.

⁵³ O. pl., 1976, 68 x 81 cm, zasebna last (Zagreb); objavljeno v: Marjeta Ciglencečki, Viktor Goričan. 30 let slikarstva, /razstavní katalog/, Pokrajinski muzej Ptuj 1985, str. 14.

februarjem 1922, takrat naj bi odtisnil prvotiske, kar je mogoče razbrati iz dnevnških zapisov. Zanesljivo je bival v Vareji jeseni 1920 in na prehodu med letoma 1921 in 1922. 7. februarja 1922 je začel pisati dnevnik v nov zvezek (tudi v Vareji) in na prvi strani opisal svoj postopek izdelovanja lesorezov, ki ga predstavlja kot izkušenega grafika (v prevodu): "Barva trša kot za bakrorez, ne sme teči z lopatice. Nanašanje barve mora zveneti izrazito lepljivo. Drobci barve naj enakomerno štrljo in naj bodo porazdeljeni po valju. Za tiskanje, za nanos barve na matrico kapljo olja na porazdeljeno barvo, z valjčkom vtreti. Drobci barve se bodo takoj porazgubili. Mehak papir, veliko barve z malo olja, trd (papir), zelo malo (barve) z nekaj več dodatka olja. Nenavlažen papir odtisnemo brez nevarnosti, da bi raztrgali gornjo plast. Navlažen papir obravnavati različno. Močnejši ko je barvni nanos, večja mora biti vpojnost papirja. Pri mehkem papirju nevarnost, da se raztrga – preprečimo z več dodatka olja. Papir z veliko kleja pustiti najmanj dve uri, da se prevlaži. Pred tiskanjem posrkati vso odvečno vlago, s krtačo skrtačiti zadnje ostanke vlage. Pritisk roke močan, enakomerni majhni krogi. Sredino najprej hitro odtisniti. Vsako četrtno potem obdelati najprej z levo, potem z desno roko."⁵⁴

V čas med 1920 in 1922 moramo torej datirati večino najboljših Oeltjenovih lesorezov iz serij Ribič, Ledolom v Livlandiji, Srečanje in Trgatev. S tiskanjem je nadaljeval jeseni 1922. V dnevnik je proti koncu septembra 1922 zapisal, da se zadnjih devet dni, ko dežuje brez konca, ukvarja s Trgatevijo.⁵⁵

Serijsko Trgatev sestavlja 9 listov, ki so oštevilčeni, še štirje listi so nastali vzporedno, a jih avtor očitno ni vključil v serijo. Soroden listom iz serije Trgatev je še lesorez z naslovom Haloze,⁵⁶ ki je datiran v leto 1923.

Jan Oeltjen, Trgatev I, lesorez, 1920-22, Pokrajinski muzej Ptuj. (Foto: Stojan Kerbler)

⁵⁴ Gaßler (1997), str. 193, op. 27.

⁵⁵ Ewald Gaßler, Die Holzschnitte von Jan Oeltjen. *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1997, str. 177.

⁵⁶ 28 x 40,8 cm, sign. d. sp. JO, zasebna last.

V seriji Trgatev kaže izpostaviti predvsem dva lista. Trgatev I⁵⁷ v ospredju prikazuje delo v vinogradu, nad trgači se dviga okrogлина griča, na katerem so zasajena drevesa, mednje pa je stisnjena koč. Na obzorju je valujoča linija haloškega gričevja in nad njo temno nebo, iz katerega poševne črte dežja že bičajo pokrajino. Pasovi se nizajo eden nad drugim, avtor je podobe ljudi, dreves in vsega drugega do skrajnosti poenostavil, da se predstavljajo kot skoraj enovite ritmično izmenjujoče se črne in bele ploskve, ki jih sekajo šrafure ostro zarezanih črt. Oeltjen je pričaral napetost bližajoče se nevihte. Delavci v vinogradu hitijo, da bi rešili pridelek, nad njimi pa visi grožnja uničenja.

Jan Oeltjen, Trgatev IV, lesorez, 1920-22, Pokrajinski muzej Ptuj. (Foto: Stojan Kerbler)

Trgatev IV⁵⁸ prikazuje trgače, ki vsipavajo obrano grozdje v kadi na vozu, v katerega so vpreženi štirje voli. Nad vozom in obiralci v ospredju se dviga strma pot proti koči na vrhu hriba. Na levi se na pobočju stiskajo hiše, na desni se kvišku poganja nekaj dreves. Podobnost s kompozicijo slike Strma pot je očitna, je pa lesorez v svoji izraznosti močnejši. Zaradi večje ploskovitosti in uveljavljanja dvodimenzionalnosti je doseženo občutje velikega napora, ki ga bo morala premagati vprega, ko se bo voz pomikal proti hiši.

Ikongrafija Oeltjenove Trgateve je jasno berljiva. Umetnik je dogajanje v haloškem vinogradu privzdignil na višjo, religiozno raven. Tisti, ki so Oeltjena osebno poznali, so spoštovali njegov odnos do Haložanov, ki jih je imel neizmerno rad. Za razliko od Else je rad tudi sam poprijel za delo v družinskem vinogradu in se približal običajem teh krajev, ki so na nek nenavaden način povezani z verovanji iz pradavnine. Mističnost tega sveta so doživljali in interpretirali mnogi ustvarjalci, med prvimi pa prav Jan Oeltjen.

⁵⁷ 22,1 x 26,7 cm, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 780 g. V katalogu *Jan Oeltjen 1880-1968*. Das druckgraphische Werk je list označen kot VIII. Avtor je številčenje očitno spreminjal

⁵⁸ 22,2 x 27 cm, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 784 g.

Kasimiri in oba Oeltjena so bili posestniki, ki so na svoji zemlji gostili viničarje. Ta svojstvena oblika kmečkega proletariata je bila z zakonom odpravljena šele leta 1953. Med lastniki vinogradov in viničarji so vladale velike socialne razlike, ki jih ni premostilo niti 20. stoletje z vsemi svojimi družbenimi spremembami. Celoletnim opraviлом v vinogradu vladajo posebni rituali, trgategv pa je vrhunec tega procesa.

Oeltjenove dramatične lesoreze je potrebno povezati tudi s krščansko ikonografijo, ki je bila v okviru nemškega ekspresionizma zelo cenjena. V Stari zavezi je trta božje drevo, v Novi pa je Kristusov simbol,⁵⁹ medtem ko je vinograd božji vrt. Lesorezi iz ciklusa Trgategv predstavljajo vrhunec Oeltjenove haloške motivike, kjer je tematiki prilagodil tudi figuraliko. Postave upodobljenih ljudi je izrazilo skrajšal, jih naredil poudarjeno čokate in predimenzional njihove roke in noge, kot da bi jih hotel vkoreniniti v zemljo, ki jo obdelujejo.⁶⁰

Začetek 20. stoletja je bilo Oeltjenovo najbolj plodno obdobje, zanj osebno pa je bil to zelo mučen čas. Vtisi iz prve vojne so bili boleči in živi. Razmerje z Elso je bilo vedno bolj burno, vsiljevala mu je umetniško in čustveno konkurenco z Oskarjem Kokoschko.⁶¹ Oeltjen je bral Tagoreja in sodobno nemško ekspresionistično literaturo⁶² ter odkrival odlike skupine Most in se oplajal z njihovim vplivom.⁶³ Neizmerno si je prizadeval doseči lasten izraz in svojo borbo je opisoval v dnevniku.

Donačka gora

Na mnogih Oeltjenovih haloških slikah se v liniji gričevja, ki zapira ozadje podobe, riše značilna silhueta Donačke gore. Pogled nanjo je zelo raznolik. Če jo opazujemo iz rogaške strani, se kaže v strmi zašiljenosti, pogled s ptujskega gradu pa nam jo prikazuje z dvema vrhoma skoraj mizaste oblike. Izpred nekdanje Kasimirove in Oeltjenove hiše v Vareji je videti, kako Donačka gora po višini prerasča haloško gričevje. Ruth Irmgard Dalinghaus je številne Oeltjenove krajine s silhueto Donačke gore z nekaj pretiravanja primerjala s Cézannovimi upodobitvami gore Sainte-Victoire, pa tudi z japonskimi in kitajskimi risbami.⁶⁴

Tudi podobe Donačke gore ne smemo razumeti zgolj v njeni oblikovno zanimivi pojavnosti. Donačka gora v ljudskem verovanju šteje za čarobno. Na njenem dvojnem vrhu naj bi se zbirale čarovnice. Zadnji čarovniški proces na tem območju Štajerske je bil 19. julija 1701 pri Sv. Trojici na deželnem sodišču dominikanskega samostana. Sodili so Heleni Klanečnik, stari 44 let. Med mučenjem je priznala, da je še z dvema ženskama poletela na Donačko goro, kjer so v ptičjem gnezdu jedle žgance s češnjami, pile in plesale. Oktobra istega leta so jo zato obsodili na smrt z zadavljenjem, truplo pa so sežgali na grmadi in pepel zakopali

⁵⁹ Ego sum vitis vera, Jan. 15,1.

⁶⁰ Gaßler (1997), str. 187.

⁶¹ Peter Reindl, Bildnisse. Porträts und wieder Selbstbildnisse – das Bild des »neuen Menschen« bei Jan Oeltjen, *Jan Oeltjen 1880-1968. Ein Maler zwischen Jaderberg und Ptuj*, /razstavni katalog/, Landesmuseum Oldenburg 1993, str. 106

⁶² Ewald Gaßler, Die Holzschnitte von Jan Oeltjen, *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1997, str. 173.

⁶³ E. Gaßler opozarja, da so pisci doslej med različnimi vplivi na Oeltjenove lesoreze mnogo preveč poudarjali vpliv Karla Schmidt – Rottluffa. Februarja 1920 je Oeltjen v Berlinu obiskal E. Heckla in K. Schmidt – Rottluffa. Je pa že leta 1919 v Oldenburgu razstavljal sklopaj s Hecklom in Pechsteinom in že takrat je v dnevnik zapisal, da je lesorez zanj najprimernejša tehnika. V: Gaßler (1997), str. 174.

⁶⁴ Dalinghaus (1993), str. 65, 68, 69.

globoko v zemljo.⁶⁵ Ob vremenskih spremembah je pogled na Donačko goro še posebej dramatičen. V vrtincu zračnih tokov okrog obeh vrhov plešejo oblaki in ponujajo vsak trenutek drugačno podobo.

Jan Oeltjen, Motiv iz Haloz, o. pl., 1935/47, Pokrajinski muzej Ptuj. (Foto: Boris Farič)

Haloška pokrajina se na Oeltjenovih slikah pogosto prikazuje v pogledu z vrha, kakor jo je sam opazoval izpred hiše v Vareji, ko mu je pogled zaplaval nad nanizanimi bregovi. Ta podoba se je Oeltjenu vtisnila globoko v spomin, prinesel jo je tudi v atelje za Grajeno, kjer se je naselil po drugi vojni in se vse bolj potapljaj v spomine. Tam je nešteto krat oživila tudi podoba Haloz, kakor jih je videval iz Vareje. Med tovrstnimi slikami izstopajo Motiv iz Haloz (1937-47)⁶⁶, Haloški večer s kravami (1959)⁶⁷ in Sončni vzhod (1954/55).⁶⁸ Simboliko Sončnega vzhoda je opazila že Breda Klančnik, ki je opozorila na Oeltjenov življenjepis, kjer je slikar ob datum svojega rojstva pripisal: "Am Sonnenaufgang". Haloze so upodobljene v običajnem pogledu izpred umetnikovega doma. V ospredju na desni sta dve kravi, ob njima pa je do pasu viden možak, v katerem prepoznamo slikarja. Za umetnikom se proti nebu krčevito stegujejo veje suhega drevesa. Na levi pa se izza gričevja dviga bleščeča sončna krogla, ki na široko siplje žarke. Od sončne krogle, ki obeta svetlobo, se slika prevesi v temnejši desni del, ki ga obvladuje posušeno drevo. Haloški večer s kravami se odlikuje po labilnosti, ki jo ustvarja zvrčanje prostorskih planov v dvodimenzionalnost in istočasno prevešanje prostora navzdol in v globino. Tudi na sliki Motiv iz Haloz se barvno toplejši del

⁶⁵ Sašo Radovanović, Dva čarovniška procesa na posesti ptujskih dominikancev pri Sv. Trojici konec 17. in v začetku 18. stoletja, *Ptujski zbornik VI/2*, Ptuj 1996, str. 1003-1040.

⁶⁶ O. pl., 62,9 x 96 cm, sing. in datacija na hrbtni strani platna J. Oeltjen 1935/47, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 410 s.

⁶⁷ O. pl., 97,5 x 70,5 cm, sign. zadaj na platnu J. Oeltjen, 1959, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 818 s.

⁶⁸ O. pl., 66 x 97 cm, UGM inv. št. 96.

kompozicije s prevladujočimi okrastimi toni in s silhueto Donačke gore v ozadju prevesi v mračnejši in hladnejši desni del, ki ga zaroblja drevesno deblo, uvito v obliki črke S.

Porečje Drave

Tudi Drava in Dravinja se pogosto pojavljata na Oeltjenovih slikah. Spreminjajoči se tokovi dravskega porečja so vznemirljiv pojav. Narasla in deroča voda spodjeda sipine, odnaša prod in ga nalaga na novem mestu. Oeltjen je slikal reko v privzdignjeni perspektivi, z nemirnimi valovi in v vijugavi strugi. To je povsem drugačno razpoloženje, kot ga ustvarja z zelenjem gosto zaraščeni in umirjeni potok Jade v bližini Oeltjenovega nemškega doma, ki lagodno vijuga po frizijski ravnini in ki ga je slikar pogosto upodabljal v umirjenem pastoralnem razpoloženju.

Jan Oeltjen, *Splavarji na Dravi*, o. pl., 1962, Pokrajinski muzej Ptuj. (Foto: Bine Kovačič)

V pastoralno razpoloženje so ulete tudi upodobitve kopalcev in kmetov, ki napajajo živino na Dravinji. Tovrstne podobe so nastajale že v dvajsetih letih; realiziral jih je v akvarelu, grafiki in olju. Med najbolj uspele upodobitve Drave smemo šteti *Splavarje na Dravi*,⁶⁹ ki so datirani v pozno Oeltjenovo obdobje, v leto 1962. Po intenzivni modrini rečne gladine, razgibanimi z bleščečimi, kratkimi in pastoznimi nanosi svetle barve, pluje splav, ki ga šest možakarjev s trudom zadržuje stran od obale, povsem v ospredju pa čolnar uravnava nevarno nagnjeno lupino barke, v katero je posadil spremljevalko v beli obleki. Slikarju je uspelo ustvariti vtis silovitosti rečnega toka in človeške nemoči, ko se skuša upirati zakonitostim in nepredvidljivostim usode. Na bregu opazimo moški akt, kar je pogost ekspresionistični motiv, pri Oeltjenu pa ga smemo povezati še z njegovim večnim iskanjem Arkadije, zemeljskega paradiža. Oeltjen se tudi v pozni starosti ni povsem odmaknil od občudovanja in vplivov Hansa von Maréesa. Iskanje

⁶⁹ O. pl., 63 x 97 cm, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 1051 s. Ptujski muzej hrani tudi pripravljalno risbo za to delo; risba s svinčnikom, 11,6 x 19 cm, inv. št. G 1213 s; v: Selinšek (1997), str. 68, 69.

zemeljskega paradiža je bila velika slikarska ideja 19. stoletja, ki jo je zasledoval tudi H. von Marées.⁷⁰

Oeltjenovo nasledstvo

Jan Oeltjen je iz rodne Nemčije odšel sicer kot zrel ustvarjalec, a vendar prezgodaj, da bi si ga lahko mlajši vzeli za zgled. Vsaj zaenkrat raziskave v Nemčiji niso našle Oeltjenovih naslednikov v Jaderbergu, Oldenburgu in okoliških krajih. Pač pa lahko vplive njegove ustvarjalnosti zaznamo pri več slovenskih ustvarjalcih, na prvem mestu moramo omeniti Janeza Šibilo (rojen 1919 v Novi vasi pri Markovcih) in Albina Lugariča (rojen 1927 na Ptujju).

Prva je na Janeza Šibilo opozorila nemška novinarka Krimhild Stöver.⁷¹ Janez Šibila se je v mnogih slikah obračal k Oeltjenu in njegovemu načinu interpretacije motiva, Oeltjena pa je tudi večkrat upodobil. Breda Ilich Klančnik je slikarstvo Janeza Šibile imenovala "slikarstvo reminiscence."⁷² Med portreti izstopa podoba starega slikarja v njegovem ateljeju za Grajeno iz leta 1990.⁷³ Slikar stoji pred omaro, vrh katere so nakopičeni predmeti, tudi Elsini kipi.⁷⁴ V gledalca se ozira z globokimi temnimi očesnimi duplinami in privzdiguje roke z boleče pokrčenimi prsti. Roki sta predimenzionirani, prsti desnice pa so se oblikovali, kot da bi umetnik držal med njimi čopič, ki pa ga že dolgo ni več.

Janez Šibila, To je ostalo, o. pl., 1986, Pokrajinski muzej Ptuj. (Foto: Bine Kovačič)

⁷⁰ Ulrich Hollweg, Jan Oeltjens Litographien – die Zyklen »Sonntag« und »Die Entlausung«, *Jan Oeltjen 1880-1968. Das druckgraphische Werk*, /razstavni katalog/, Oldenburg 1997, str. 136.

⁷¹ Krimhild Stöver, *Jan Oeltjen (1880-1968). Ein Maler zwischen Oldenburg und Slowenien*, Bremen 1992, str. 108.

⁷² Breda Ilich Klančnik, *O beata solitudo ...*, /razstavni katalog/, Pokrajinski muzej Ptuj 1990, str. 9.

⁷³ Tempera na lesu, 1990, 76 x 48 cm, sign. d. sp. J. Šibila, zasebna last.

⁷⁴ Tako opremljen Oeltjenov atelje je še bilo mogoče dokumentirati kmalu po smrti slikarjeve hčerke Ruth Oeltjen. V Pokrajinskem muzeju Ptuj je bil Oeltjenov atelje rekonstruiran leta 1994 v okviru zbirke glasbil s podobnimi kosi pohištva in s slikami iz zapuščine družine Kasimir-Oeltjen.

Šibila je poskušal podaljšati vrsto odličnih in pretresljivih Oeltjenovih avtoportretov iz poznih let, ki jih glede kvalitete lahko postavimo ob bok lesorezom iz dvajsetih let 20. stoletja.⁷⁵ Še bolj neposredna je slika *To je ostalo iz leta 1986*.⁷⁶ Dva cvetlična šopka, jabolka na mizi in stena, ki zapira ozadje, opozarjajo na cézannovski pristop k obravnavi motiva, perspektive in prostora. Na mizi leži poslikan list, na katerega je napisan naslov slike. V središču kompozicije pa je poprsje Jana Oeltjena. Janez Šibila je lastna dela, ki so upodobljena na steni za kipom, zakril s cvetličnimi vejicami, v središče pozornosti pa je kot svoj ustvarjalni credo postavil podobo nemškega ekspresionista.

Tudi v opusu Albina Lugariča najdemo dela, ki predstavljajo neposreden odmev na slikarstvo Jana Oeltjena. Takšen je na primer gvaš,⁷⁷ ki upodablja obalo z golim konjenikom in čolni v zalivu reke. Med risbami je zanimiva *Poplava* iz leta 1965,⁷⁸ ki nas spomni na Oeltjenov ledolom v Livlandiji. Lugaričeve podobe kmetic in kmetov pri kmečkih opravilih in počitku podobno kot Oeltjenove figure do predimenzioniranosti poudarjajo roke in bose noge ter z ostrimi linijami opozarjajo na trdoto njihovega življenja. Črta Lugaričeve risbe je ostra, osredotočena na bistveno in nalomljena. V tem spominja tudi na Nikolaja Pirnata, ki je bil kot risar vzor mnogim slovenskim slikarjem iz generacije po drugi vojni, vendar Lugaričeve risbe izstopajo s svojo severnjaško ekspresivnostjo.

Mnogo bolj poglobljeno pa je Lugarič zajel oeltjenovskega duha v razumevanju in interpretaciji haloške pokrajine. Lugarič je bil podobno kot Šibila velik občudovalec Jana Oeltjena. Obiskoval ga je in ker je znal nemško, se je z njim lahko sproščeno pogovarjal, ostareli umetnik pa je rad sprejemal mladostno radoživega ustvarjalca, ki je izkazoval neizmerno energijo. "... mnogi ljudje se navdušujejo nad mano ... a vidijo le motiv ... le en sam, mlad študent iz Ljubljane, je pred kratkim prišel k meni in moja prizadevanja začutil nenavadno jasno – bila je edina potrditev, ki se mi je dogodila."⁷⁹ Tako je (v prevodu) Jan Oeltjen pisal svojemu prijatelju Gerhardu Marcksu in pri tem mislil na mladega Lugariča.

Albin Lugarič velja za temperamentnega krajinarja, ki se je neverjetno vživel v haloški svet. Njegovi naravnosti v ekspresionizmu in v pridobitve evropske moderne je ustrezala izoblikovanost haloškega gričevja, kjer se vzpetine kopičijo ena čez drugo in kar kličejo po približevanju dvodimenzionalnosti. Lugarič je tudi zaznal mistiko haloškega sveta, kjer pod povrhnjico blagodejno valujočih linij kipijo skrivnostne sile in grozijo, da se bodo kot vulkanski izbruh prebile na površje. Posebej v sedemdesetih letih je Lugarič naslikal vrsto haloških pokrajin, ki jih odlikuje energična in široka poteza, ploskve intenzivnih in jarkih barv pa so ujete v trdno mrežo temnih kontur. Prav ta skupina slik velja za Lugaričeva najboljše dela.⁸⁰ Sorodne so jim nekoliko mlajše upodobitve skrivnostne Donačke gore. Oeltjen jo je slikal, kako se dviga iznad niza haloškega gričevja in predstavlja svojstven poudarek na horizontu njegovih krajin. Lugarič se je osredotočil posebej

⁷⁵ Peter Reindl ugotavlja, da so Oeltjenovi avtoportreti osupljivo nadaljevanje ekspresionističnih grafik iz dvajsetih let, vendar z novo kulturo barve, v kateri prepozna celo vpliv informela. V. Reindl, (1993), str. 181, 184

⁷⁶ O pl., 1986, 81,5 x 70,5 cm, sign. d. sp. J. Šibila, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 1142 s.

⁷⁷ Obala s konjenikom, gvaš, 1990, 70,8 x 101 cm, sign. l.sp. LA 90, Pokrajinski muzej Ptuj.

⁷⁸ Risha s tušem, last umetnika, objavljeno v: Marjeta Ciglencečki, Albin Lugarič, Umetnostna galerija Maribor 1989, str. 15.

⁷⁹ "Viele Leute sind bei mir begeistert /.../ sehen nur das Sujet /.../ ein Einziger nur, ein junger Akademieschuller aus Laibach kam neulich zu mir, der meine Bemühungen seltsam deutlich empfand – es war die einzige Bestätigung, die mir widerfuhr." V: STÖVER, (1992), str. 94.

⁸⁰ Ciglencečki (1989), str. 27; Marjeta Ciglencečki, Mojster Lugarič, *Albin Lugarič*, /razstavni katalog/, Pokrajinski muzej Ptuj 1997, str. 12, 13.

Albin Lugarič, Donačka gora, o. pl., 1980, zasebna last. (Foto: Boris Farič)

na nenavadno izoblikovanost čarobne gore in s širokimi zaplatami nemirnih barvnih nanosov priklicala njeno moč. V Haloškem motivu iz leta 1969⁸¹ pa najdemo povezave z Oeltjenovimi haloškimi pastoralami. Vodoravno razpotegnjeni in drug nad drugim naloženi pasovi dajejo sliki umirjen ton s poudarjeno težnjo k ploskovitosti. Naš pogled potuje od osredja, kjer se pasejo krave, preko pisanih krp obdelane zemlje po pobočjih do bele lise vaške cerkvice, ki se z zvonikom dotika neba. Haloški motiv je tudi barvno soroden Oeltjenovemu severnjaško hladnemu koloritu, le mestoma ga prebijajo barvno strastne lise, ki žarčijo iz prevladujočih pastelnih zelenin.

Za konec

Razdvojenost Jana Oeltjena med dve domovini izgubi nekaj ostrine, ko jo opazujemo iz oddaljenosti več desetletij. Oeltjenovo slikarstvo je na Slovenskem pustilo mnoge sledi, ki so še vedno premalo proučene. Izjave slikarjev, ki so ga osebno poznali in ki niso skrivali občudovanja, so zadosten dokaz, da kaže raziskovati v tej smeri. Breda Ilich Klančnik je opozorila še na možne primerjave z literaturo, omenila je Ivana Potrča,⁸² smiselna bi bila tudi primerjava s poezijo Franceta Forstneriča, ki je Oeltjena osebno poznal in ga visoko cenil.⁸³ Dolžni smo raziskati še opus Else Oeltjen in ga primerjati z ustvarjalnostjo njenega soproga. Žal je bilo precej Elsinih javnih kiparskih del v Bremnu, Oldenburgu in Bremerhavnu uničenih med drugo vojno.⁸⁴ Ohranjena in znana dela (še prav

⁸¹ O. juta, 1969, 89,5 x 101,3 cm, sign. d. sp. L.A, Pokrajinski muzej Ptuj, inv. št. G 221 s.

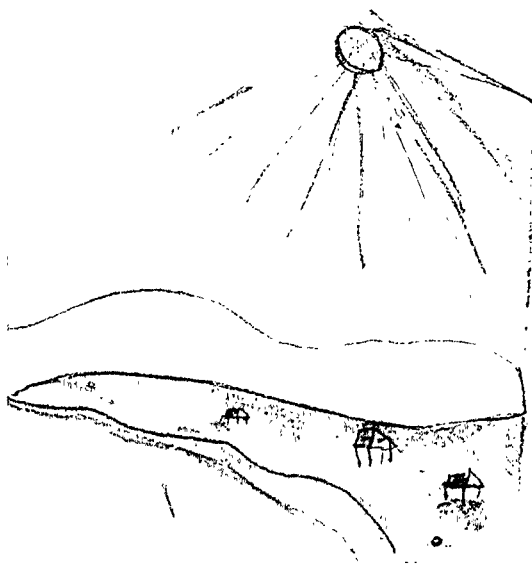
⁸² Helena Grandovec, Oči, odprte za lepoto: Pred retrospektivno razstavo Jana Oeltjena v mariborski Umetnostni galeriji, *Večer*, 12. 9. 1981, str. 8.

⁸³ Forstnerič (1968).

⁸⁴ Dr. A. Wied, *Elsa Oeltjen – Kasimir. "Bilder und Plastiken"*, /razstavni katalog/, Künstlerhaus Jan Oeltjen, Jaderberg 1995, brez paginacije.

posebej Elsin nagrobnik za očeta Aloisa Kasimira) potrjujejo mnenje, da je bila močna ustvarjalka in da je verjetno mnogokrat tudi ona vplivala na Jana, čeprav doslej objavljene ocene trdijo ravno obratno.⁸⁵ V te primerjave bo potrebno pritegniti tudi odnos Else in Jana Oeltjena do Oskarja Kokoschke, ki je obema predstavljal slikarskega vzornika, v njuni življenjski zgodbi pa je bil tretja oseba v strastnem in mučnem trikotniku osebnega čustvovanja.

Ko razmišljamo o zakoncih Oeltjen kot o med seboj ustvarjalno tesno povezani dvojici, ne bi smeli prezreti vloge njune hčerke Ruth. Kot mladenka jima je bila za model, kar dokazujejo fotografije,⁸⁶ bila pa je tudi sama nadarjena. Svojega talenta sicer ni izšolala in njeno slikanje je bilo zgolj ljubiteljsko. Nekaj njenih otroških risb in akvarelov dokazuje, da se je znala vpeti v ustvarjalno razpoloženje, ki je vladalo v družini. Ptujski muzej hrani več njenih risb in akvarelov iz leta 1921, ko je v starosti 9 let skupaj s staršema živela v Halozah in obiskovala ptujsko šolo.⁸⁷ Na nekaterih listih so njeni šolski izdelki, ki izkazujejo vso togost takratnega pouka risanja. Otroci so gojili spretnosti v risanju geometrijskih vzorcev. Druga skupina listov pa žari v sproščenosti in odmevu na dogajanje v očetovem ateljeju. Med različnimi motivi se največkrat ponavljajo v strme bregove

Ruth Oeltjen, Haloze, akvarel, 1921, Pokrajinski muzej Ptuj (Foto: Boris Farič)

⁸⁵ Wied (1995), brez paginacije.

⁸⁶ Stöver (1992).

⁸⁷ Ptujski muzej je izdelke Ruth Oeltjen odkupil od zasebnega zbiralca, pred tem pa so bile zavržene na podstrešju Oeltjenove hiše za Grajeno skupaj z več knjigami, revijami in drugimi dokumenti iz zapuščine rodbine Kasimir in Jana Oeltjena. Glej op. 33.

zarisane poti, ki razpolavljajo kompozicijo, in sonce, ki s poudarjeno dolgimi in intenzivno rumenimi žarki obvladuje pokrajino. Ni težko ugotoviti, da Ruthine sličice interpretirajo očetov motiv strme poti, ki ostro zareže v pokrajino (Strma pot, o. pl., 1921; Trgatev IV, lesorez, 1920-22), in njegove upodobitve sonca, ki sicer niso pogoste, so pa s poudarjeno razprostrtimi žarki osvetlile nekaj vsebinsko najbolj mračnih Oeltjenovih kompozicij, tretji in peti list iz serije lesorezov Ledolom v Livlandiji (1923), lesorez iz serije Alpska dolina (1924), različice tega motiva v olju in akvarelu in tudi nekaj motivov Drave iz dvajsetih let. Ruth je očitno poznala potrebo po zvrčanju prostorskih planov v dvodimenzionalnost, pa tudi v upodobitvah dreves, ki se krivenčijo po vrhovih haloških bregov, je očitno sledila trdim in ostrim oblikam na očetovih kompozicijah.

Ruth ni imela lahkega otroštva. Najbolj nežna leta je preživela pri teti Sylviji, ki pa je ni mogla obvarovati pred strastnimi prepri in družini.⁸⁸ Kljub pomanjkanju družinske toplote pa je Elsa pri starših dobila širok vpogled v umetnost. To dokazujejo tudi otroške knjige, ki so se ohranile v zapuščini.⁸⁹ Elsine risbe in akvarele smemo opazovati kot neposreden odziv otroka na očetove slike, lahko pa bi razmišljali tudi o tem, kako je hčerine risbe sprejemal Jan Oeltjen.⁹⁰ Za ekspresioniste je znano, da so gojili veliko spoštovanje do otroške risbe v prepričanju, da je otroško izražanje prvinsko in zato najbolj pristno.

Marjeta Ciglenečki

THE PAINTER JAN OELTJEN IN SLOVENIA

Abstract

The painter Jan Oeltjen (born in Jaderberg in North Germany in 1880, died in Ptuj 1968), settled in 1931 permanently in Vareja in Haloze at the vine-growing estate of his wife, the sculptress Elsa Kasimir Oeltjen. At the transfer he was already a mature artistic personality. He exhibited significantly in Germany, particularly during the 20s and some significant gallerists highly regarded his expressionist works in cut wood. He was not successful at the sale of his works of art and owing to financial distress he and his wife settled in Haloze, where they lived apart from artistic centres. Oeltjen exhibited in Slovenia as well; in 1935 he and Elsa presented themselves in Ljubljana. In Ljubljana he was not successful at sale either, though the critiques were favourable, though underscoring his German expressionism and Northern colours. Oeltjen's post-humous exhibitions had a more prominent public impact, in Slovenia it was primarily the presentation in the Gallery of Arts in Maribor in 1981. In 1993 the Regional Museum in Oldenburg (Landesmuseum Oldenburg) prepared a retrospective exhibition, borrowing some pictures from Slovenia as well. Four years later, all Oeltjen's graphics were exhibited in the Town Museum in Oldenburg (Stadtmuseum Oldenburg). The society Jan Oeltjen House (Künstlerhaus Jan Oeltjen) takes care of his affirmation in Germany, collectors and admirers sociating there. Jan Oeltjen gradually attracts greater value in Slovenia as well, painters valuing him even more than artistic critics.

Haloze motives are to be found in his oeuvre soon after his marriage to Elsa Kasimir in 1911. The most potent works with Haloze motives were created soon after the First World War. The first

⁸⁸ Jan Oeltjen je upodabljal tudi te dogodke. Naravnost pretresljiv je lesorez iz ok. 1924, z naslovom *Prepir*, 33 x 44,5 cm, zasebna last. List je desno zgoraj signiran E. O. K., desno spodaj pa J. O. Osnutek za grafiko je naredila Elsa, Jan je risbo vrezal v leseno ploščo. Na listu sta v levem delu upodobljena Elsa in Jan Oeltjen, v desnem delu pa Elsina sestra Sylvia, ki roteče sklepa roke, in Ruth, ki se z velikimi očmi zazira v gledalca. Jan Oeltjen je simbolično izprožil desnico s poudarjeno veliko dlanjo in ustvaril pregrado kot nekakšno zaščito med Elso in njeno sestro, ki očitno brani otroka.

⁸⁹ Glej op. 33

⁹⁰ Že Polona Selinšek je pri proučevanju Oeltjenovih risb opazila, da bi nekatere utegnile biti Ruthino delo. V: Selinšek (1997), str. 62.

half of the 20s is also the most important period of Oeltjen's creativity. Recollections of the First World War, which he spent at the front, were vivid, the relationship with Elsa was ever more turbulent and burdened by the personality of Oskar Kokoschka, who presented an unattainable model, whereas for Elsa he was also an unattainable male. Oeltjen read Tagore and the German expressionist literature, gradually uncovering the values of the artistic group "Die Brücke" (Bridge). Between 1920 and 1922 series of wood cutting works were created: the Fisher (Der Fischer), Ice Breaking in Livland (Eisstoss), the Meeting (Begegnung) and the Grape Harvesting (Weinlese), his best valued works.

Jan Oeltjen spent a longer period in Vareja between Autumn 1920 and Spring 1922, as is documented by his diary inscriptions. He studied the Haloze landscape and grasped its essence. The Haloze hills transposing steeply upwards, forcing the painter into two dimensionality, corresponded with his tendency to planing the motives. He grasped the mystique of these lands, where below the softly waving surface, secretive old-age forces effervesce. Among the oil pictures, the Steep Road (Steiler Weg) from 1921 is important. Three-dimensional space is transformed into a two-dimensional plane of a pictorial field, the road cuts the landscape into two halves. The disposition on the left half is caught into pastoralism, whereas the right half is done more acutely and has an impression of darkness. Oeltjen's figures of peasants and domestic animals on the Dravinja have a pastoralist look, whereas Donačka gora (Mountain) is quite secretive, being depicted on the horizon with a characteristic silhouette.

Wood cutting works from the Grape Harvest series are worthy of special attention. They are composed of 8 pieces, which depict work in the vineyard. Oeltjen was inspired by the work in the family vineyard, but he ennobled the pieces by a characteristic expressionist iconography. We can understand the vineyard as God's Garden, and the operations may be linked to Christian symbolism. The characteristics of the Haloze vintning need to be added, which was for a long period dependent upon a form of exploitative vine-dressing and an ensuing agricultural proletariat, which was legally done away with only in 1953. All the operations in the vineyard are linked to particular rituals, the peak of which is to be found in the vine harvest. Oeltjen succeeded in coming closer to the twodimensionality in the understating of the pictorial plane, people were depicted in an underscored way, stocky and with bare feet.

Oeltjen did not create artistic successors in Germany, as far as present research has found. In Slovenia, painters were the ones who praised him the most, searching for inspiration in his oeuvre. Janez Šibila (born in 1919 in Nova Vas by Markovci) creates most directly under his influence. Albin Lugarič (born in 1927) grasped in-depth his interpretation of the Haloze landscape.

Most interesting are child drawings of the Oeltjens' daughter Ruth, who was able to take part in the creative atmosphere of her parents studio. At her drawings we could think also of a possibility that Oeltjen found inspiration with his daughter, as expressionists value the child drawing highly.

DR. FRANC KOVAČIČ – OSREDNJA OSEBNOST ZNANSTVENEGA MARIBORA V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA*

Gordana Rubelj**

UDK 929 Kovačič F.

RUBELJ Gordana: Dr. Franc Kovačič - osrednja osebnost znanstvenega Maribora v prvi polovici 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 79-96, 88 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Dr. Franc Kovačič, zgodovinar, urednik, organizator, teolog in filozof, je več kot štiri desetletja preživel v Mariboru in postal ena najmarkantnejših osebnosti našega mesta. Najpomembnejše je njegovo organizatorsko delo. S svojim delom je poskrbel, da se je Maribor po prvi svetovni vojni duhovno okrepil s kulturnimi zavodi in postal pomembno kulturno in znanstveno središče severne Slovenije.

UDC 929 Kovačič F.

RUBELJ Gordana: Dr. Franc Kovačič – Central Personality of the Maribor Science in the First Half of the XX. Century. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 79-96, 88 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Dr. Franc Kovačič, historian, editor, organiser, theologian, philosopher, spent more than four decades in Maribor, becoming one of the most marked personalities of our city. Of greatest importance is his organisational work. By his work, he ensured that Maribor was, after the First World War, spiritually strengthened by cultural institutions and that it became a significant cultural and scientific centre of northern Slovenia.

** Gordana Rubelj, prof. zgodovine, Staneta Severja 13, 2000 Maribor.

* Objavljena razprava je del diplomske naloge Gordane Rubelj, Dr. Franc Kovačič - osrednja osebnost znanstvenega Maribora v prvi polovici 20. stoletja, mentor Darko Friš, Pedagoška fakulteta, Maribor 1998, 86 str.

Franč Kovačič se je rodil 25. marca 1867 v Veržeju zakoncema Francu in Tereziji (roj. Rantaša). Tako kot večina kmečkih otrok je v času, ko je hodil še v ljudsko šolo, pomagal staršem pri kmečkih opravilih. Zelo zgodaj se je izkazal za odličnega učenca. Njegovo nadarjenost je hitro opazil veržejski župnik Lovro Janžekovič.¹ Po osnovni šoli v domačem kraju in Ljutomeru je Kovačič leta 1882 stopil v varaždinsko gimnazijo, kjer je zraven obveznih predmetov obiskoval še dodatne, in sicer se je odločil za jezike, kot sta francoščina in italijanščina, zraven pa se je učil še slovanske jezike. V varaždinskem obdobju se že kaže Kovačičevo zanimanje za zgodovino, saj je zbiral narodopisno gradivo po Podravini in Prlekiji. Nanj so vplivali predvsem njegova profesorja iz varaždinske gimnazije in še vedno domači župnik Janžekovič. Na njihovo pobudo je začel zbirati narodne pesmi in pripovedke. Organiziral je srednješolsko društvo Djakovanje, v katerem so varaždinski gimnazijci brali zbrano ljudsko izročilo. To društvo je prenehalo delovati s Kovačičevim odhodom iz Varaždina. Po šestletnem študiju v Varaždinu je šel Kovačič na nadaljnje šolanje v Zagreb, kjer je zadnja dva razreda gimnazije opravil v nadškofijskem liceju. Maturiral je leta 1890 na varaždinski gimnaziji. V Zagrebu je obiskoval prvi letnik bogoslovja (1890/91). Leta 1891 je zapustil Zagreb in vstopil v bogoslovno učilišče v Mariboru. V Zagrebu se je Kovačič posvetil predvsem filološkim študijam (zlasti češčini in bolgarščini) ter slovstveni zgodovini. V tem obdobju si je prisvojil široko jugoslovansko koncepcijo - načelo o kulturni in narodni enotnosti vseh južnih Slovanov, ki sta ga propagirala Hrvata, zgodovinar Franjo Rački in škof Josip Juraj Strossmayer, in tej je ostal zvest vse svoje življenje. V tem času so že nastali njegovi prvi članki, čeprav še neobjavljeni. Objavil jih je nekoliko kasneje, ko jih je tudi dokončno oblikoval. V ospredje je postavljaval slovanska kulturnozgodovinska vprašanja.²

V času študija na mariborskem bogoslovju (1891-94) se je začel Kovačič zanimati za teme iz slovenske kulturne zgodovine, hkrati pa se je začel uveljavljati kot organizator društvenega življenja mariborskih bogoslovcev ter propagator in večletni vodja abstinenčnega gibanja "Sveta vojska".³ Ob mnogih priložnostih je nastopil kot predavatelj, ob tem pa je širil protialkoholne ideje še s pisanjem. Tako je v Mariboru ustanovil Zbirko protialkoholnih spisov "Sveta vojska" ter zanj napisal nekaj spisov.⁴ Uveljavil se je tudi kot predsednik društva bogoslovcev, ki se je leta 1893 imenovalo "Slomšek". Društvu je dal pomemben osebni pečat sam Kovačič, saj je spodbujal člane društva k pisanju in nenehnemu izpopolnjevanju. Člani so bili zadolženi "*vsako leto spisati vsaj dva spisa*", dela pa bi po Kovačičevih besedah morala biti takšna, "*da bi ž njimi lahko podpirali slovenske liste, politične, leposlovne in znanstvene*".⁵ Sam je v tem obdobju tudi veliko ob-

¹ Lovro Janžekovič (1842-1921) je bil župnik v Veržeju od 1. oktobra 1881 pa vse do svoje smrti. Janžekovič je bil prvi duhovnik v Veržeju, ki je vse knjige vodil v slovenskem jeziku. Na njegovo pobudo se je za poživitev slovenske zavesti med Veržejci l. 1890 ustanovilo bralno društvo tudi v Veržeju. Kot krajevni zgodovinar pa je spodbudil mladega Kovačiča k zgodovinskemu delu. Škofijski arhiv v Mariboru, Kronika župnijske cerkve sv. Mihaela v Veržeju 1702-1956, str. 141.

² Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 1-8.

³ "Sveta vojska" je bilo protialkoholno društvo, katerega namen je bil "boriti se proti pijančevanju in reševati pijančevanju vdane". Naloge društva so med drugim bile: prirejanje protialkoholnih predavanj, shodov ter veselice, ustanavljanje brezalkoholnih gostiln, ustanovitev zdravilišča za alkoholike, odpravljanje alkoholizma... Škofijski arhiv Maribor, Kovačičeva zapuščina, Sprejemnica "Svete vojske".

⁴ Iz te zbirke so njegovi protialkoholni spisi. Alkohol in Mladina, Maribor 1913; Žganje, Maribor 1914; Alkoholizem, Maribor 1915 ter Cesar kliče v boj proti domačim sovražnikom, Maribor 1917. Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 19.

⁵ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 5.

javljal v *Slovenskem gospodarju*,⁶ *Domu in svetu*⁷ ter *Rimskem katoliku*.⁸ Po končanem študiju na mariborskem bogoslovju je leta 1894 postal kaplan na Spodnji Polskavi, nato pa še oskrbnik. Službo oskrbnika je za kratek čas opravljal še v Studenicah. Tako kot hrvaško obdobje in vstop v mariborsko bogoslovje je nanj vplivalo tudi bivanje na Spodnji Polskavi ter v Studenicah, kjer se je začel zanimati predvsem za krajevno zgodovino.⁹

Tako je že mladostno obdobje, obdobje učenja, vplivalo nanj, ga oblikovalo v zgodovinarja in raziskovalca. Vendar pa je na Kovačićevo zanimanje za zgodovino odločilno vplival Rim, kjer je študiral filozofijo. Kovačič je sicer želel v Rimu študirati cerkveno zgodovino in arheologijo, vendar to ni bilo mogoče, ker je knezoškof Mihael Napotnik potreboval v bogoslovju profesorja filozofije. Kovačič pa je privatno obiskoval zgodovinska predavanja. Rim je po Baševem mnenju vplival na Kovačiča na dva načina. Prvič je bilo rimsko obdobje zanj ugodno zaradi njegovih zdravstvenih težav, po drugi strani pa je rimska doba pomenila zanj poglavitve v zgodovino. Tako se je vrnil v domovino z jasno začrtanimi cilji: delovati kot duhovnik, zgodovinar in organizator. Po vrnitvi iz Rima je nekaj časa nadomeščal župnika v Studenicah, nato pa je bil imenovan za provizornega profesorja fundamentalne teologije in filozofije na bogoslovnem učilišču v Mariboru; to mesto je nastopil 1. oktobra 1897. S tem je bilo konec Kovačićeve mladostne dobe, dobe učenja.¹⁰ Pričelo se je novo obdobje, ki mu je prineslo številna imenovanja in priznanja.¹¹

Kovačič kot organizator, urednik in zgodovinar

Dr. Franc Kovačič se je na znanstvenem področju uveljavil predvsem kot odličen organizator, urednik in zgodovinar. Kot tridesetletni bogoslovni profesor je v Mariboru našel smisel svojega življenja. Najprej je pričel uresničevati svoje cilje kot urednik *Voditelja v bogoslovnih vedah*. V programskem uvodniku *Voditelja* je že leta 1898 zapisal zanj značilne besede: "*Rok ne smemo križem držati*;

⁶ V *Slovenskem gospodarju* je Kovačič objavljala narodopisne prispevke v letih 1890, 1891, ter je bil od leta 1892 "sotrudnik" časopisa. Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 5.

⁷ Tako je v *Domu in svetu* objavil življenjepis A. Kačiča-Miošiča (1891), življenjepis Dobrovskega (1895), ogled po bolgarskem slovstvu (1895), Izlet v Ostijo (1891) in ocene hrvaških knjig. Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1932, str. 540.

⁸ Za Rimski katolik je napisal obširno zgodovinsko razpravo *Bolgarija in Rim* (1893/4). Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1932, str. 540.

⁹ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 6.

¹⁰ Prav tam, str. 6-7.

¹¹ Ob graditvi salezijanskega Marijanišča v Veržaju, oktobra 1912, je bil imenovan za knezoškofijskega duhovnega svetovalca. Delo na zgodovinskem področju mu je leta 1914 prineslo čast korespondenta c. kr. centralne komisije za "očuvanje" umetniških spomenikov. Leta 1917 pa je postal korespondent arhivskega sveta na Dunaju. Bil je tudi član cenzurne komisije za cerkveno umetnost in za ohranitev spomenikov ter cenzurne komisije za tiskanje knjig v Mariboru. Kot dober poznavalec kulturnih, političnih in geografskih ter zgodovinskih razmer v severni Sloveniji je sodeloval na pariški mirovni konferenci leta 1919. Leta 1923 ga je knezoškof dr. Andrej Karlin imenoval za svojega konzistorialnega svetovalca, najvišje cerkveno odlikovanje pa je poleg članstva Bogoslovne akademije v Ljubljani dosegel, ko je postal papežev hišni prelat. Pomembnejša priznanja za zgodovinsko delo pa so častno članstvo Muzejskega društva v Ptuj (l. 1924), Muzejskega društva v Mariboru (l. 1928), Zgodovinskega društva v Mariboru (l. 1928) in Muzejskega društva v Celju (l. 1937). Država Jugoslavija pa ga je počastila 1. septembra 1924 z redom sv. Save III. vrste in leta 1933 z redom Jugoslovanske vojske III. vrste. Leta 1937 pa mu je mariborska mestna občina podelila prvo Slomškovo nagrado, nagrado za znanstveno in literarno delo v Mariboru. Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 2-3.

kar se da, moramo storiti. Ako hočemo veljati kot narod, moramo se tudi v znanstvu postaviti na svoje noge. Zakaj ne bi sami tega imeli, kar sedaj zajemamo iz tujih virov?"¹² Prav te misli so Kovačiča vodile tudi na področju zgodovine. Tako se je po vrnitvi iz Rima zavzemal, da bi se tudi za štajerske Slovence ustanovilo društvo za proučevanje domače preteklosti in za zbiranje zgodovinskega gradiva. Kajti v vatikanski knjižnici ni našel niti enega slovenskega dela za Štajersko ali Koroško. "*Človek je dobil vtisek, da v teh deželah ali Slovencev sploh ni, ali pa se ne zmenijo za svojo zgodovino.*"¹³ S temi besedami pojasnjuje Kovačič svoje organizatorsko delo in težnje za ustanovitev zgodovinskega društva, ki bi združilo do tedaj večinoma posamezno delujoče zgodovinarje. Kovačič se je tako že kmalu po vrnitvi iz Rima odločil, da bo prikazal svojo ožjo in širšo domovino rojakom in svetu.

Kot je zapisal že Baš, je težko ugotoviti, kako so vplivale na Kovačičevo usmeritev v zgodovino posamezne osebnosti. Kovačič sam je navajal, da so ga usmerjali predvsem Hytrek, Frančišek Lampe, Anton Mahnič in Matej Slekovec. Baš pa se naslanja na mnenje Milka Kosa, ki pravi, da je Kovačiča pripeljala k zgodovini ljubezen do domače zemlje ter tradicija in vloga zgodovine med slovenještajersko duhovščino v vsej drugi polovici 19. stoletja, da pa so posamezniki usmerjali mladega Kovačiča v posamezne panoge zgodovine: Hytrek v arheologijo, Lampe v literarno, Mahnič v cerkveno, Slekovec pa v krajevno zgodovino.¹⁴

Ko je Kovačič prišel v stik s Slekovcem, je bil le-ta po smrti Ignacija Orožna najvišja avtoriteta in historicis v lavantinski škofiji. V stikih s Slekovcem je Kovačič prihajal vedno bolj na področje domače, zlasti krajevne zgodovine, kjer ga je Slekovec uvažal v arhivsko gradivo doma in tudi v Gradcu. In ravno v teh stikih s Slekovcem se je porodila misel za ustanovitev organizacije, ki bi omogočila nastanek knjižnice in arhiva.¹⁵ Poleg Slekovca je Kovačiča k domači zgodovini in njeni organizaciji nagovarjal tudi hrvaški arheolog in zgodovinar Franjo Bulić. Bulić je prav tako priporočal Kovačiču ustanovitev zgodovinske organizacije, ki bi imela širši obseg, tako da bi lahko izdajala znanstvene publikacije in organizirala muzej, arhiv in knjižnico.¹⁶

Ko se je Kovačič po vrnitvi iz Rima prvič pogovarjal s Slekovcem o ustanovitvi "spodnještajerskega historičnega društva", je ta priznal njegovo potrebo, hkrati pa je pristavil, da "*pri nas za to ni smisla*". V resnici je bil takrat za Slovence položaj prav sramoten, kot piše Kovačič. Nemci so imeli ne le deželno Historično društvo v Gradcu, temveč tudi na Spodnjem Štajerskem, Muzejsko društvo v Celju in na Ptuj, leta 1902 pa se je ustanovilo še isto društvo v Mariboru, nekoliko kasneje celo v Laškem. Medtem pa Slovenci niso imeli niti ene takšne organizacije. Slovenska Matica je sicer izdajala tudi zgodovinske spise in *Izvestje muzejskega društva za Kranjsko*¹⁷ je od časa do časa objavljalo kaj tudi o štajerskih Slovencih,

¹² Janko Glazer, Prelat dr. Fran Kovačič, Obzorja 2, 1939, str. 155.

¹³ Fran Kovačič, "Časopis" in "Zgodovinsko društvo", Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I.-XX, 1926, str. 1.

¹⁴ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 6

¹⁵ Prav tam, str. 10.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (1891-1909) je bil prvi strokovni zgodovinski časopis v slovenskem jeziku. V Ljubljani ga je izdajalo Muzejsko društvo za Kranjsko, ki je izdajalo tudi nemški časopis *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*. Obe publikaciji sta se leta 1910 združili v dvojezično Carniolo. IMK so objavljala prispevke o zgodovini Kranjske, pa tudi filološke in terminološke razprave ter arhivsko gradivo. Tako je bila med drugim v IMK leta 1898 natisnjena Kovačičeva razprava *Rimski romarji iz slovenskih dežel*. Enciklopedija Slovenije 4, Ljubljana 1990, str. 236; Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1932, str. 540.

a podrobno in sistematsko delo je bilo v rokah Nemcev. Če so kje odkrili kakšno najdbo, je takoj zapolnila nemško zbirko. Zato je bilo po Kovačiču res kočljivo vprašanje, ali je bilo v dejanskih razmerah sploh primerno ustanavljati takšno društvo s čisto znanstvenim ciljem.¹⁸

Tudi v tako imenovanem Znanstvenem klubu, ki je obstajal v letih 1902-1903, so se pojavljali pomisleki in dvomi glede ustanovitve takšne organizacije. V okviru kluba so potekali tedenski sestanki v škofijski pisarni, na katerih so se zbirali mariborski kulturni delavci. Pri vsakem sestanku so sproti volili predsednika, ki je tisti večer vodil obravnave. Obravnavala so se vseskozi le znanstvena vprašanja, največ filozofska, zgodovinska in umetniška. Pri teh sestankih se je govorilo tudi o ustanovitvi zgodovinskega društva. Tako je bila Kovačiču zadana naloga, da se obrne s tem vprašanjem še na širše kroge slovenskih izobražencev.¹⁹

Kovačič je vprašal za mnenje takrat odlične slovenske znanstvenike v Gradcu, na Dunaju, v Ljubljani. Večinoma so vsi soglasno pozdravili ustanovitev takega društva. Pri tem sta ga podprla predvsem literarni in kulturni zgodovinar Matija Murko v Gradcu, ki je zamišljeno znanstveno organizacijo vrednotil kot pripravo na slovensko univerzo, doma pa škof Mihael Napotnik, velik prijatelj zgodovine in umetnosti. Z njuno pomočjo je Kovačič lahko razpršil dvome o umestnosti nove organizacije v Znanstvenem klubu. Tudi drugi odgovori so bili predvsem pritrdilni ter so pripeljali med soustanovitelje tri poznejše stebre novega društva: profesorja Antona Kaspreta in jezikoslovca Karla Štreklja iz Gradca ter dr. Pavla Turnerja iz Maribora.²⁰

Znanstveni klub je pooblastil Kovačiča in pedagoga ter naravoslovca Henrika Schreinerja, da skliče ustanovni občni zbor zgodovinskega društva. Ustanovni zbor je bil 18. marca 1903 v mariborski čitalnici. Na tem sestanku so se dogovorili tudi o imenu društva. Kovačič je priporočal, da naj se društvo imenuje Zgodovinsko društvo za Spodnjo Štajersko. Schreiner je bil mnenja, da naj bi se društvo oziralo tudi na naravoslovje ter ustvarilo tudi naravoslovni muzej, zato je predlagal, da naj se društvo imenuje Muzejsko društvo. Kovačič je ta predlog zavrnil in menil, da mora ime društva izražati bistvo. *“Muzejsko društvo bi torej pomenilo, da bo glavna skrb društva ustanovitev muzeja, medtem ko pa ime Zgodovinsko društvo pomeni, da se bo v glavnem pozornost obračala na proučevanje domače zgodovine, muzej pa bo le ena izmed društvenih nalog.”*²¹ Končno je bil sprejet predlog Matije Murka in društvo je dobilo ime Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, s čimer je bil izražen tako društveni namen kot tudi obseg delovanja.²²

Pri organizaciji samega društva se je še posebej izkazal Kovačič. On je bil tisti, ki je postavil novo društvo na narodni, rodoljubni in kulturni temelj, kar je poudaril že na prvem občnem zboru, češ da preostaja štajerskim Slovincem samo dveje *“ali čakati z obupno, pasivno resignacijo na narodno smrt ali pa krepko živeti in napredovati tudi na kulturnem, zlasti zgodovinskem polju.”*²³

Kovačič je bil osrednja osebnost društva že od samega začetka. Ob ustanovitvi je postal tajnik društva, leta 1921 pa predsednik in je to funkcijo opravljal

¹⁸ Fran Kovačič, “Časopis” in “Zgodovinsko društvo”, Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I.-XX., 1926, str. 3-4.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 10-11.

²¹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Zgodovinsko društvo Maribor, Zapisniki 1903-39, šk. 12, str. 1-8.

²² Prav tam.

²³ Prav tam, str. 10-11.

vse do svoje smrti.²⁴ Kot društveni tajnik pa tudi kot predsednik je Kovačič pomembno vplival na delo in smeri Zgodovinskega društva v Mariboru.²⁵ Vanj je bilo včlanjeno veliko slovenskih znanstvenikov, zgodovinarjev, osebnosti, ki so vsaka po svoje vplivale na delo v društvu in sodelovale med seboj na znanstvenem področju. S svojimi zgodovinskimi, jezikovnimi in narodopisnimi razpravami so se znanstveniki uveljavljali na domačih tleh tudi s pomočjo publikacij, ki jih je izdajalo Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko. Že ob ustanovitvi so se pojavile zahteve po društvenem glasilu in po literarnem delovanju društva. Za to se je predvsem zavzemal Kovačič, takratni tajnik zgodovinskega društva. Tako je na II. odborovi seji leta 1903 izrazil željo, da naj bi društvo izdajalo svoj list. Bil pa je proti temu, da bi Izvestje Muzejskega društva na Kranjskem bilo hkrati tudi glasilo Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko. *"ker bi naše društvo vendar pred občinstvom ostalo nekako skrito in ne bi moglo dobivati v zameno raznih zgodovinskih publikacij."*²⁶ Kovačič se je zavzemal predvsem za izdajo lista, ki bi izhajal štirikrat na leto in bi vzbujal zanimanje za društvo ter poročal o novih književnih delih ter raznih arheoloških najdbah. Na omenjeni seji so sklenili, da bodo začeli z zbiranjem rokopisov in iskanjem sodelavcev za glasilo. Tako je leta 1904 začelo izhajati glasilo zgodovinskega društva, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN).²⁷

ČZN je s svojimi razpravami zapolnil marsikatero vrzel v poznavanju zgodovine in narodopisja na Štajerskem. Prvi urednik Anton Kaspret je novo revijo hitro uveljavil. Zlasti prispevki Karla Štreklja so ČZN približali širšemu znanstvenemu svetu. Vendar pa so se že kmalu pojavile težave, najprej glede tiska. Ker je bil Kaspret v Gradcu, revija pa se je tiskala v Mariboru, je del uredniškega dela prevzel društveni tajnik Kovačič. Tako je Kovačič predstavljal vez med uredništvom in tiskarno. Njegova naloga ni bila lahka, ker tiskarna za tiskanje znanstvenega glasila, zlasti jezikoslovnih prispevkov, ni bila dovolj opremljena. Kaspret pa je bil v Gradcu navajen drugačnih razmer. Vse to je sodelovanje oteževalo in povzročalo nesoglasja med uredništvom in tajništvom.²⁸

Do izbruha dolgoletnih nasprotij je prišlo ob izidu Kovačičevega dela *Sv. Arh na Pohorju*. Kaspret se kot urednik namreč z razpravo ni strinjal, ker se mu je le-ta zdela premalo dokumentirana. To njegovo stališče je pripeljalo do nasprotja v društvenem odboru in uredništvu ČZN. Odbor društva je stopil na Kovačičevo stran, zato je Kaspret januarja 1917 dal odpoved in izstopil iz društva.²⁹

Kaspret je svoj odstop utemeljil z besedami: *"Razne težave in zapreke ovirajo uspešno urejevanje našega Časopisa. Posebno je obžalovati, da se od leta do leta bolj krči število sotrudnikov, da prav oni pisatelji odpadajo, ki jih pripoznani učenjaki zelo cenijo in spoštujejo."*³⁰ Dolgoletna napetost med Kaspretom in Kova-

²⁴ Prvi predsednik društva je bil le kratek čas Matej Slekovec: od 28. maj 1903 do smrti 15. decembra 1903. Društvo je po Slekovečevi smrti vodil takratni podpredsednik Henrik Schreiner, nato pa ga je nasledil Pavel Turner, ki ga je vodil od 12. oktobra 1904 do 13. februarja 1921, ko je predsednik društva postal Kovačič. Društvena kronika, Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje, I.-XX., 1926, str.13.

²⁵ Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko se je leta 1925 preimenovalo v Zgodovinsko društvo v Mariboru.

²⁶ PAM, Zgodovinsko društvo Maribor, Zapisniki 1903-39, šk. 12, str. 225.

²⁷ Prav tam, str. 19.

²⁸ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 13-14.

²⁹ Prav tam, str. 22-23

³⁰ Fran Kovačič, Anton Kaspret. Nekrolog, ČZN, XVI., 1920/1, str. 133.

čičem je vodila do ustanovitve *Časopisa za slovenski jezik, književnost in zgodovino*. Kaspret se je že dolgo zavzemal za to, da bi ČZN pri svojih objavah upošteval vso Slovenijo, in ne samo slovenske Štajerske, čemur pa se je upiral prav Kovačič. Do nasprotja med Kaspretom in Kovačičem je prišlo že leta 1907 in 1910, ko so spregovorili o Štreklevi zadevi.³¹ Na teh sejah je odbor sestavil predlog, da naj bi se razprave v ČZN opirale bolj na socialno, politično, gospodarsko in kulturno zgodovino in manj na jezikovno vsebino. Kaspret je pri tem nastopil proti takšnemu predlogu.³²

Kovačič je odboru ČZN pisno predstavil svoje mnenje o Kaspretovem odstopu: *"Kaspret je več let šikaniral mojo malenkost. Nobena seja ni bila pravočasno sklicana, noben sklep ni bil umesten, če je v Tiskarni delo počasi teklo, sem bil jaz kriv, da zadržujem delo, dočim so korekture po cele tedne počivale v Gradcu, če so v tisku ostale kake tiskovne zmote, sem bil jaz kriv, kakor bi nalašč hujskal; imenik udov je vsako leto dobil v korekturo, pa me je vedno zmerjal, da je slab. Toda, če je kaka oseba društvu tako škodljiva, kakor mene sedaj predstavlja prof. Kaspret, bi bila njegova dolžnost, opozoriti odbor na to in če bi odbor vkljub moji krivdi vendar potegnil z menoj, potem bi bil opravičen njegov odstop. Moje načelo je vedno bilo, naj bi naše društvo bilo res ognjišče vseh tistih, katerih bi bilo pomembno le pozitivno znanstvo in kulturno delo."*³³ Napetost med Kaspretom in Kovačičem je izvirala tudi deloma iz dejstva, da je bilo v društvu dvoje osrednjih osebnosti: Kaspret v Gradcu, Kovačič v Mariboru. Kovačič je bil upravnik in sokorektor ČZN, Kaspret pa urednik. Pri tem je Kaspret dejansko bil v stikih s sodelavci v Gradcu, medtem ko je Kovačič pritegnil sodelavce v provinci in tako postal avtomatično "sotrudnik" ali neformalni urednik ČZN.³⁴

Baš je opisal značajske poteze obeh osrednjih osebnosti društva, ki so med drugim vplivale na to, da sta se vodilna moža zgodovinskega društva razšla. Takole pravi: *"Značaj obeh kot ljudi in zgodovinarjev je bil različen; metodično in z akribijo delavni Kaspret je v delu društva in Časopisa polagal važnost na formalnosti, medtem ko je intuitivno, narodno prebujevalno in cerkvenokulturno aktivni Kovačič bil vse drugo kot formalist. Absolutna opora v članstvu je napravila Kovačiča za odločilno osebnost v društvu, radi česar se je čutil Kaspret zapostavljenega in je začel gledati v mariborski 'gospodi' rodoljubno smer, nasproti kateri je po svojem mišljenju predstavljal sam znanstveno."*³⁵

18. februarja 1917 je odbor zgodovinskega društva izvolil Kovačiča za urednika ČZN. Kovačič je prevzel uredništvo v času, ko je zaradi prve svetovne vojne prihajalo zgodovinsko društvo v vedno težji finančni položaj. Razmere po prvi

³¹ Karel Štrekelj je kot jezikoslovec, slavist in narodopisec sodeloval v ČZN s svojimi razpravami, vendar je leta 1910 odstopil iz odbora in prenehal sodelovati v ČZN zaradi odpora članov proti jezikoslovnim razpravam. Že leta 1907 je društveni blagajnik Radoslav Pipuš sestavil predlog, naj bi se v ČZN bolj opirali na socialno, politično in gospodarsko zgodovino. Nato pa je bilo na seji odbora leta 1910 izrečeno, da ima ČZN preveč jezikovne vsebine ter naj se v prihodnosti predvsem omeji na članke o politični in socialno-kulturni zgodovini. Člani društva so se povečini s tem strinjali, medtem pa je Anton Kaspret Štreklu predstavil te zahteve. Že na naslednji seji (4. januarja 1911) je bilo prebrano pismo, v katerem je dal Štrekelj odpoved. V zvezi s tem je prišlo do nesoglasij med Kaspretom in Kovačičem, saj naj bi Kaspret, po Kovačičevih besedah, "storil veliko indiskretnost in netaktnost, da je interno odborovo zadevo dr. Štreklu predstavil tako, kakor da se je skovala pravcata zarota proti njemu in njegovim razpravam". Fran Kovačič, Nekrolog. Anton Kaspret, ČZN, XVI., 1920-21, str. 130-131.

³² PAM, Kovačičeva zapuščina, šk. I./72.

³³ Prav tam.

³⁴ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 22-23.

³⁵ Prav tam.

svetovni vojni niso dopuščale vpogleda v arhive zunaj slovenskega ozemlja, zato je bila vsebina ČZN v prvih povojnih letih skromna in ni dosegla začetnih letnikov. Skoraj istočasno je ustanovitev ljubljanskega *Časopisa za slovenski jezik, književnost in zgodovino* prevzela tudi vrsto sodelavcev ČZN in ustvarila praznino, ki jo je moral zapolniti novi urednik. Kovačič se je naslonil predvsem na svoje osebne znance, med katerimi je kot sodelavec na cerkvenem področju stal v ospredju zgodovinar Matija Ljubša. Položaj Zgodovinskega društva v Mariboru se je izboljšal, ko sta na novo ustanovljeni Mariborska oblast in za njo Dravska banovina zgodovinsko društvo in ČZN finančno podprli. To je bil tudi čas, ko je Kovačič povabil k sodelovanju veliko mladih sodelavcev.³⁶ *“Mladi ljudje, ki so pristopili k društvu sredi dvajsetih let, so dvignili s svojimi tehtnimi razpravami, ocenami in s formalno dognanostjo ČZN na stopnjo, ki je postala zlasti še po uvedbi tuje jezičnih povzetkov, privlačna za širok znanstveni svet.”*³⁷

Programsko je Kovačič kot urednik posvečal največ pozornosti krajevni zgodovini. Hkrati pa se je zavzemal za obravnavo aktualne problematike, za narodno vprašanje. Leta 1929, ko je bil Kovačič urednik, se je ČZN razširil in kot njegova priloga je bil osnovan *Arhiv za zgodovino in narodopisje*.³⁸

Že v prvem letniku *Časopisa za zgodovino in narodopisje* je Kovačič stopil med “sotrudnike”. Kovačiču je ČZN predstavljal zgodovinski seminar. V vseh letnikih ČZN najdemo njegove večje ali manjše prispevke. O prvih Kovačičevih zgodovinskih delih je Baš napisal: *“Če pogledamo te, za zgodovinarja Kovačiča prve dobe značilne študije, vidimo, da v metodi dela še ni povsem siguren. /.../ Narodna slovenska zgodovina je v središču vseh Kovačičevih izvajanj. V tem je njegova moč in s tem Kovačič osvaja javnost; teze, ki jih pri tem postavlja, sicer kritično niso vedno dognane, so pa jasno formulirane in zaradi svoje jasnosti in določnosti morejo zanimati tudi najširše kroge čitateljev ter zbuhati v njih interes za zgodovino.”*³⁹

Kovačič je bil s prispevki v ČZN dostopen tudi povprečnemu članu društva. S svojimi razpravami je ohranjal stike in zanimanje za domačo zgodovino in narodopisje. Večina Kovačičevih zgodovinskih del, ki jih je objavil v ČZN, izvira iz zgodovine spodnje Štajerske. V teh delih se je oprl predvsem na krajevno in cerkveno zgodovino.

Vzporedno z literarnim delom je Kovačič v prvih letih zgodovinskega društva posvetil vso pozornost zbiranju gradiva za spodnještajerski narodni muzej. Muzej je že od vsega začetka zgodovinskega društva predstavljal pomembno točko njegovega delovanja. Kovačič je vzdrževal stike z duhovščino, učiteljstvom in drugimi narodno zavednimi ljudmi in z njihovo pomočjo pridobival za muzej arheološke najdbe ter narodopisno in prirodopisno gradivo.⁴⁰

O muzeju in društvu, ki bi zbiralo muzejsko gradivo, je Kovačič razmišljal že leta 1898, kar lahko razberemo iz korespondence med njim in Slekovcem.⁴¹ Slekovec je bil glede ustanovitve muzeja nekoliko v dvomih. *“Glede muzeja je moje mnenje to, da je ideja sicer lepa, a pri nas bode težko šlo, ker se med duhovniki*

³⁶ Prav tam, str. 23-25.

³⁷ Viktor Vrtnjak, Prispevek k zgodovini pisarstva na Slovenskem Štajerskem, Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-1978, Maribor 1978, str. 22-23.

³⁸ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 23-25.

³⁹ Prav tam, str. 16-17.

⁴⁰ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 17.

⁴¹ PAM, Kovačičeva zapuščina, sk I, pismo 30.9.1898.

malokdo za njo zanima. Morebiti bodo mlajši v tem oziru boljši."⁴² Izkazalo se je, da je čas za muzej dozorel z ustanovitvijo Zgodovinskega društva za Slovensko Stajersko in Kovačičevim neutrudnim delom na tem področju.

Muzejske zbirke so se množile največ z darovi starinskih novcev in drugih podobnih predmetov. Arheološka zbirka je tako v Kovačičevem času segala vse od neolitika pa tja do starih Slovanov. V narodopisnem oddelku je društvo nabralo precej narodnih noš, orodja in razne hišne opreme, v prirodopisnem oddelku pa je dobilo precej fosilov iz Slovenskih gor in Ščavniške doline.⁴³

Z zbiranjem zgodovinskega gradiva se je povečala potreba po ustreznih prostorih, ki bi bili namenjeni muzeju. Sprva so se muzejski predmeti shranjevali v majhni sobi dijaškega semenišča, vendar pa je ta kmalu postala premajhna. Leta 1909 je društvo sklenilo pogodbo s Posojilnico, ki je odstopila društvu v Narodnem domu za muzejske zbirke malo dvorano v drugem nadstropju in za knjižnico malo sobico v istem nadstropju. Vendar pa so bili ti prostori za muzej neustrezni, saj se je v njih tudi marsikaj poškodovalo. Društvo ni imelo možnosti za druge prostore, zato se je moralo zadovoljiti s temi. V teh razmerah sta uspela Kovačič in Srečko Stegnar ob Ciril-Metodovi slovesnosti 6. junija 1909, ko so muzej odprli za javnost, za silo urediti muzejsko zbirko. Dokončno pa je bil muzej odprt ob društvenem občnem zboru 28. novembra 1909.⁴⁴

Vojni čas (1914-18) je bil poguben za muzej in zgodovinsko društvo. Ne le da je vojna popolnoma uničila vsakršno zanimanje za muzej, temveč je tudi vojaška oblast zahtevala prostore v Narodnem domu zase.⁴⁵ Leta 1920 je prej nemško Muzejsko društvo dobilo v odboru slovensko večino; muzej Zgodovinskega društva se je združil z mestnim muzejem, kateremu se je l. 1924 pridružil tudi škofijski. S tem se je muzej znatno pomnožil in pojavi se potreba po večjih prostorih. Za to se je zavzemal predvsem Kovačič. Ob koncu svojega življenja je dočakal, da je mariborska mestna občina leta 1937 določila za muzej mariborski grad in ga v ta namen tudi prenovila. Že 18. decembra 1938 so v novih prostorih odprli prvi oddelek muzeja.⁴⁶

Od ustanov, ki so se razvile iz Zgodovinskega društva v Mariboru (knjižnica, arhiv ter muzej), je bila Kovačiču kot idejnemu utemeljitelju in prvemu organizatorju vseh teh ustanov najbližja knjižnica. V njej je Kovačič, po pisanju Janka Glazerja, videl temelj za znanstveno delo v Mariboru, kar je bil od vsega začetka tudi njegov glavni cilj. S knjižnico pa je bil tudi osebno najbolj povezan. V nobeno ustanovo ni vložil toliko truda in dela ter z nobeno ni sodeloval toliko časa kot prav s knjižnico.⁴⁷

Kovačič je bil društveni knjižničar vse od začetka društva (1903) pa do leta 1923, ko je mestna občina namestila svojega knjižničarja. Uradno pa je imel Kovačič funkcijo knjižničarja v letih 1917-21. Kovačič je že na prvi seji zgodovinskega društva, ki je bila 28. maja 1903 v Narodnem domu v Mariboru, dal pobudo za ustanovitev knjižnice. Svojo zamisel je pričel uresničevati s prošnjami in pozivi

⁴² PAM, Kovačičeva zapuščina, šk. I, pismo 9. 10. 1898.

⁴³ Fran Kovačič, *Postanek in razvoj mariborskega muzeja*, ČZN, XXII., 1928, str. 255-268.

⁴⁴ Fran Kovačič, "Časopis" in "Zgodovinsko društvo", *Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje* I.-XX., 1926, str. 5-7.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Franjo Baš, *Prelat dr. Fran Kovačič*, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 34.

⁴⁷ Janko Glazer, *Dr. Fran Kovačič in študijska knjižnica v Mariboru*. Zapis ob 100-letnici rojstva. *Razprave-članki-ocene*, Maribor 1993, str. 870-872.

v časopisju,⁴⁸ pa tudi med znanci in prijatelji je zbral širok krog ljudi, ki so postali sodelavci pri zbiranju knjig. S tem je Kovačič pripomogel, da se je pravočasno rešilo marsikatero gradivo, ki ga še danes hrani Univerzitetna knjižnica v Mariboru kot rariteto; zlasti so to starejše serije časopisov in rokopisi starejših štajerskih piscev. Kovačič je z zamenjavami za ČZN poskrbel za dotok nove strokovne literature v knjižnico. Ko je zaradi težav s prostori (predvsem v zvezi z društveno knjižnico) postalo delo zgodovinskega društva ogroženo, je sam najel stanovanje in ga deloma tudi sam plačeval. Za silo se je lahko knjižnica uredila šele, ko so zanj l. 1909 dobili majhno sobo v Narodnem domu. Vendar pa so jo l. 1913 morali izprazniti. Ker ni bilo nikjer možno dobiti prostora, so se knjige zmetale na kup v muzejsko dvorano, kjer pa je obstajala nevarnost, da se uničijo. Kovačič je v takih razmerah ponovno najel stanovanje, v katerem je nato uredil knjižnico. Leta 1918 je dosegel, da je takratna Narodna vlada v Ljubljani priznala zgodovinskemu društvu pravico do obveznih primerkov vsega, kar se tiska na ozemlju Slovenije. S tem je vlada priznala knjižnico kot javno. Njeno prvo obdobje, obdobje pripravljalnega dela, ki ga je opravljal Kovačič kot pobudnik in zbiratelj, je bilo s tem končano.⁴⁹

Nadaljnje Kovačičevo delo je bilo usmerjeno k organiziranju Študijske knjižnice, ki je nastala z združitvijo knjižnice zgodovinskega društva ter drugih knjižnih zbirk v Mariboru. Z novimi knjigami se je knjižni fond naglo povečal, tako da so najeti prostori kmalu postali pretesni in za javno knjižnico neprimerni. V ta namen je bilo treba predvsem oskrbeti primerne prostore in vsaj najnujnejše osebje. Prizadevanje, da bi skrb za knjižnico prevzela država, je kljub ponovnim vlogam in intervencijam, za njih je skrbel Kovačič, ostalo brez uspeha; niti v Beogradu niti v Ljubljani za ugodno rešitev ni bilo denarja. Tako je leta 1923 Kovačič ob razumevanju mariborskega župana Viktorja Grčarja končno dosegel, da je nastala mestna Študijska knjižnica z nastavljenim knjižničarjem. Mestna občina je dala na razpolago prostore v prvem nadstropju kazinskega poslopja, kjer je bila knjižnica v letih 1921-51. Leta 1923 je bil nameščen prvi knjižničar, kmalu pa so zaposlili še nekaj osebja, leta 1926 pa je bilo končno zanj sistematizirano mesto strokovno usposobljenega bibliotekarja, zasedel ga je Janko Glazer.⁵⁰

Pri vsem tem je Kovačič iniciativno in odločilno sodeloval. Sodeloval je tudi pri ustanovitvi kuratorija Študijske knjižnice kot njenega vodilnega organa (1923) in pri ureditvi pravnega razmerja med mestno občino ter Zgodovinskim in Muzejskim društvom⁵¹ v Mariboru kot solastnikoma knjižnice s statutom Študijske knjižnice, ki je svojo končno obliko dobil l. 1925. S tem je bilo Kovačičevo organizacijsko delo za knjižnico v glavnem končano.⁵²

⁴⁸ Prvi takšen poziv je bil objavljen v Slovenskem gospodarju že 18. junija 1903. Zgodovinsko društvo se je obrnilo na vse "domoljube" z naslednjo prošnjo: "Naj se društvu pošiljajo za knjižnico knjige, zlasti zgodovinske, bodisi novejše ali starejše." Društvena poročila, Slovenski gospodar, XXXVII., št. 25, 18. junij 1903, str. 3.

⁴⁹ Janko Glazer, Dr. Fran Kovačič in Študijska knjižnica v Mariboru. Zapis ob 100-letnici rojstva. Razprave-članki-ocene, Maribor 1993, str. 870-872; Fran Kovačič, Časopis in Zgodovinsko društvo. Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I.-XX., 1926, str. 7-11.

⁵⁰ Janko Glazer, Dr. Fran Kovačič in Študijska knjižnica v Mariboru. Zapis ob 100-letnici rojstva. Razprave-članki-ocene, Maribor 1993, str. 870-872.

⁵¹ Zgodovinsko in Muzejsko društvo sta prispevali svoje knjige za Študijsko knjižnico. Obe društvi sta si tudi pridržali lastninsko pravico do svojih knjig, Zgodovinsko društvo, ki je edino dobilo pravico do njih, pa tudi do dolžnih izvodov. Fran Kovačič, "Časopis" in "Zgodovinsko društvo". Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I.-XX., 1926, str. 8.

⁵² Janko Glazer, Dr. Fran Kovačič in Študijska knjižnica v Mariboru. Zapis ob 100-letnici rojstva. Razprave-članki-ocene, Maribor 1993, str. 870-872.

Kovačič pa se je izkazal tudi kot odličen mecen. Tako je knjižnica prejela od njega (kot dar Zgodovinskemu društvu v Mariboru) nad 2000 zvezkov knjig, brošur in revij. Že od ustanovitve Zgodovinskega društva v Mariboru, posebno pa od takrat, ko je knjižnica postala javna in so se z ureditvijo pokazale njene težave, je leto za letom poklanjal številne knjige in tako že za časa svojega življenja dal znaten del svojih knjig na razpolago javnosti. Kot njegov dar pa so prišli v knjižnico tudi začetni letniki *Slovenskega učitelja*, *Našega doma*, dopolnila k uradnemu listu in k šematizmu lavantinske škofije, posamezni zvezki raznih zbirk npr. Ljudske knjižnice, Leposlovne knjižnice (med njimi tudi prva izdaja Finžgarjevega Pod svobodnim soncem), Mohorjeve knjižnice, Cirilove knjižnice in še mnoge druge. Med knjigami, ki jih je daroval, prevladujejo zgodovinska in filozofska dela, pa tudi slovarji, izdaje klasikov in literatura o treznostnem gibanju. Darovane knjige so v slovenščini, hrvaščini, češčini, slovaščini, nemščini, francoščini, italijanščini, latinščini in grščini.⁵³ Dragoceno gradivo za Študijsko knjižnico je Kovačič priskrbel kot ekspert na mirovni konferenci v Parizu, ko je prinesel v domovino dokumentarni in propagandni material o našem ozemlju, pozneje pa je oskrbel še celotni elaborat razmejitvene komisije za mejo z Avstrijo.⁵⁴

Kovačič je nakazal tudi željo po sistematičnem in organiziranem arhivskem gradivu, ki bi bilo zbrano v Mariboru in bi obsegalo vse gradivo, ki se tiče spodnje Štajerske. Tako piše: *“Brez arhiva se pravo znanstveno zgodovinsko delo sploh ne da misliti. Žal, da je bivša Spodnja Štajerska menda med vsemi zemljami naše države na najslabšem. Kakor za tekmo so prej naše občine, katerih važnejše so bile v nemških rokah, pošiljale svoje arhive v Gradec in na Dunaj. Tam tiče sedaj kupi dragocenega gradiva, mi pa smo praznih rok. Kranjska je imela že prej svoj deželni arhiv, enako Hrvatska, Dalmacija [...] a naše arhivalije so vse v tujini, drugo pa še trohni po zaduhlih kletih, na podstrežjih in čumnatah.”*⁵⁵

Kovačićevo delo za organizacijo arhiva, pa tudi muzeja, je zahtevalo mnogo vztrajnosti in volje. V novi državi se je zavzemal, da bi arhivsko in muzejsko zbirko zgodovinskega društva prevzela v upravo bodisi državna bodisi pokrajinska oblast ter da bi se iz njiju osnoval v Mariboru ustrezen znanstveni zavod. Ko je Kovačićevo prizadevanje za ustanovitev znanstvenega zavoda v državni upravi propadlo, je pričel z akcijo, da bi arhiv prevzela mariborska oblast. A še preden se je to zgodilo, je bila mariborska oblast ukinjena. Kovačićevo zamisel se je končno uresničila, ko je bil leta 1932 v upravi Dravske banovine v Mariboru ustanovljen Banovinski arhiv.⁵⁶

Delovanje Banovinskega arhiva v Mariboru se je začelo 29. junija 1932, ko je Kraljevska banska uprava Dravske banovine nastavila prvega arhivarja Franja Baša in namestila arhiv v dveh sobah v palači sreskega načelstva. V začetku je arhiv posloval kot arhiv Zgodovinskega društva v Mariboru, za njegovo upravljanje je Dravska banovina namestila arhivarja. S pogodbo, sklenjeno med Dravsko banovino in Zgodovinskim društvom v Mariboru (1. marca 1933) ter med Dravsko banovino in Muzejskim društvom v Mariboru (20. aprila 1934), sta obe društvi predali svoje arhivsko gradivo Dravski banovini. Z razglasitvijo poslovnika v Službenem listu 29. aprila 1933 je bil namesto bivšega arhiva Zgodovinskega društva v Mariboru ustanovljen Banovinski arhiv v Mariboru.⁵⁷

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Fran Kovačič, “Časopis” in “Zgodovinsko društvo”. Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I.-XX., 1926, str. 11.

⁵⁶ F. Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, Maribor, str. 34.

⁵⁷ Banovinski arhiv v Mariboru, ČZN, XXIX., 1934, Maribor, str. 92-93.

Zasluge za ustanovitev arhiva imata vsekakor Kovačič in Zgodovinsko društvo v Mariboru. Vse znanstveno raziskovanje severovzhodne Slovenije je izšlo iz zgodovinskega društva, prav tako je društvo izdalo vse znanstvene publikacije. Druge slovenske znanstvene ustanove so svoje delo usmerile predvsem na druga ozemlja. Zato se je v Kovačičevem času Zgodovinsko društvo v Mariboru imelo za znanstvenega predstavnika severovzhodne Slovenije. Kovačič je dal društvu krepko moralno in tudi gmotno podlago s tem, da je osnoval arhiv, knjižnico in muzej in jih razvijal, vse dokler jih niso narodne oblasti v novi jugoslovanski oblasti sprejele v svoje varstvo.⁵⁸

Kovačič kot teolog in filozof

Kovačiča je k filozofiji usmeril knezoškof Mihael Napotnik, ki je na novi stolici za filozofijo potreboval izobraženega duhovnika. Tako je poslal mladega in nadarjenega Kovačiča jeseni leta 1895 v Rim, da se temeljito izobrazi v filozofiji. Kovačič je za časa študija stanoval v zavodu S. Maria dell'Anima, predavanja pa je poslušal na dominikanski univerzi S. Mariae supra Minervam.⁵⁹

Leta 1897 je Kovačič zagovarjal doktorat iz filozofije. Septembra istega leta je bil imenovan za provizornega profesorja fundamentalne teologije in filozofije in še istega leta zasedel novoustanovljeno stolico za filozofijo in osnovno bogoslovje na mariborskem bogoslovju, kjer je deloval vse do upokojitve leta 1932. Kovačič je fundamentalno bogoslovje in modroslovje predaval v šolskih letih 1897/98 do 1922/23, od 1. oktobra 1923 pa samo modroslovje. Leta 1911 je provizorno učil v drugem semestru hebrejščino in razlago Svetega pisma Stare zaveze, od 1920/21 pa je predaval tudi cerkveno umetnost.⁶⁰

Sprva je bilo filozofiji odmerjeno le malo ur, toda Kovačič je znal pritegniti študente vseh letnikov, tako da so se zbirali na dodatnih seminarjih, kjer so obdelali skoraj vse pomembnejše teme. Ta predavanja so bila še posebej pomembna zato, ker so potekala v slovenskem jeziku. Filozofija si je z leti pridobila vedno več ur, zlasti v študijskem letu 1923/24, ko je bil vpeljan petletni bogoslovni študij. Kovačič je tik pred upokojitvijo predaval naslednje filozofske predmete: noetiko, ontologijo, teodicejo, kozmologijo, psihologijo in zgodovino filozofije.⁶¹

Kovačiča je kot profesorja opisal njegov študent Janez Janžekovič, ki pravi: *"Dr. Kovačič je veljal za strogega profesorja. Pri njegovih predavanjih je vladal popoln mir. Vsako nerednost je zavrnil s takim nastopom, da se isto leto gotovo ni ponovila. Izpraševati nismo upali dosti. Čutili smo, da ne kaže nič drugega, kakor pazljivo slediti, premisliti in se - naučiti. Tisti, ki niso imeli nobenega čuta za filozofske probleme, so se učili kar na pamet. Vsem pa se nam je zdelo, da se filozofije 'grozno' učimo. Gospod profesor pa ni bil vedno tega mnenja - toda v tem vprašanju se profesor in slušatelji le redko ujemajo."*⁶²

Posebej pa je treba poudariti njegove zasluge za narodnostno vzgojo v bogoslovnem učilišču. Mlade bogoslovce je opozarjal pred velikim vplivom nemške kulture in jih spodbujal k navezavi stikov s slovanskimi narodi. Janžekovič se

⁵⁸ Dr. Franc Kovačič, Koledar družbe sv. Mohorja, Celje 1940, str. 45-46.

⁵⁹ Janez Janžekovič, Prelat dr. Fran Kovačič kot filozof, Postružka. Socializem-modroslovje-življenje. VI. zvezek, Celje 1985, str. 139.

⁶⁰ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 2.

⁶¹ Janez Janžekovič, Prelat dr. Fran Kovačič kot filozof, Postružka. Socializem-modroslovje-življenje. VI. zvezek, Celje 1985, str. 140.

⁶² Prav tam.

spominja: "Vzgajala je že njegova zgledna, kristalna duhovniška osebnost, njegova resnost in filozofska točnost, njegova nedosegljiva delavnost."⁶³

Kot teolog in filozof je Kovačič objavljал prispevke v različnih slovenskih in tujih revijah.⁶⁴ Kovačičevo prvo večje filozofsko delo je bilo "Najvišje dobro pri Sokratu, Platonu in Aristotelu", ki je izšlo v *Katoliškem Obzorniku*. Že leta 1900 pa je ista revija objavila Kovačičevo razpravo "Aristotelovo svetovno naziranje", to razpravo je prinesla v izvlečku *Revue de Philosophie*. Obe razpravi, ki obsegata kakih 80 strani, sta zamišljeni kot celota in predstavljata pomemben prispevek v slovenski filozofiji. Veliko filozofskih razprav je Kovačič objavljал tudi v *Voditelju v bogoslovnih vedah*.⁶⁵

Najpomembnejši in največji Kovačičevi filozofski deli pa sta knjigi: *Občna metafizika ali ontologija* in *Kritika ali noetika*, ki sta izšli v Mariboru: prva leta 1905, druga pa leta 1930. Z nastopom petletnega bogoslovnega študija in s poglobitvijo pouka filozofije ter uvedbo slovenščine pri filozofskih predavanjih se je pojavila potreba po kratkih in preglednih učbenikih. Kovačič tako v predgovoru *Kritike ali noetike* pravi: "*Pisatelju ni bilo na tem, da osreči Slovence s kakim novim filozofskim sistemom ali podrobnim razglabljanjem subtilnih filozofskih vprašanj, ampak da slušateljem poda lahek in pregleden učbenik.*"⁶⁶

Kovačič je veliko naredil za slovensko filozofsko izrazoslovje. Pri tem mu je pomagalo predvsem njegovo znanje slovanskih jezikov. Tako najdemo v njegovih knjigah pogosto prave filozofske razprave o najvažnejših strokovnih izrazih. S tem je Kovačič ponovno dokazal, da je njegovo delo pomembno za nadaljnje rodove. Dokazal je, da je strokovnjak na vseh tistih področjih, ki so vzbudila kakršnokoli njegovo zanimanje, tako se je dokazal tudi kot pomemben filozof.⁶⁷

Kot teolog je bil med drugim pomemben organizator. Tako je leta 1898 prevzel uredništvo *Voditelja v bogoslovnih vedah*, ki je tega leta začel izhajati na Napotnikovo pobudo. Urejeval ga je vse do velike noči 1909. *Voditelj* je bil kot strokovno glasilo izključno namenjen bogoslovnim vedam in kot pravi v uvodniku Kovačič "se ne bo pečal ne s hrupno politiko, tudi ne z drugimi vprašanji, ki spadajo v obseg drugih ved in niso v tesni zvezi z bogoslovjem ali dušnim pastirstvom, sicer bo pa po zmožnosti obdeloval vse panoge bogoslovne vede".⁶⁸ *Voditelj* je objavljал prispevke iz filozofije in dogmatike, eksegeze, apologetike, katehetike in liturgike, poročal o aktualnih cerkvenih vprašanjih ter o cerkvenem in s cerkvijo povezanem slovstvu. Bil je tudi kronist lavantinskega cerkvenega življenja ter pomembnih dogodkov v rimski cerkvi, pri čemer se je naslanjal predvsem na slovanski svet. V raznih člankih je bila zastopana tudi cerkvena zgodovina, predvsem domača in slovanska.⁶⁹

Kovačič je postal tudi predsednik društva "Marijanišče", ki je bilo ustanovljeno leta 1910 z namenom, da se ustanovi ustrezen zavod za izobrazbo in vzgojo

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Kovačičeve filozofske razprave niso vse objavljene, tako najdemo v njegovi zapuščini v Pokrajinskem arhivu v Mariboru kar nekaj neobjavljenih rokopisov s filozofsko tematiko. V Kovačičevi zapuščini najdemo tudi osnutke oz. zapiske predavanj na mariborskem bogoslovju: npr. sociološka predavanja, zapiski zgodovine najnovejše filozofije od Kanta do danes itd., hkrati pa tudi rokopise njegovih že objavljenih filozofskih kot tudi zgodovinskih del.

⁶⁵ Janez Janžekovič, Prelat dr. Fran Kovačič kot filozof, Postruška. Socializem-modroslovje-življenje. VI. zvezek, Celje 1985, str. 142.

⁶⁶ Fran Kovačič, *Kritika ali noetika*, Maribor 1930, str. VIII.

⁶⁷ Janez Janžekovič, Prelat dr. Fran Kovačič kot filozof, Postruška. Socializem-modroslovje-življenje. VI. zvezek, Celje 1985, str. 142.

⁶⁸ *Voditelj* svojim bralcem, *Voditelj v bogoslovnih vedah*, I., 1898, str. 1-4.

⁶⁹ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 9.

mladine. Kovačič se je vseskozi zavzemal, da bi zavod uspešno zaživel. Posestvo, na katerem je kasneje zavod tudi nastal, je poklonil posestnik Anton Pušenjak salezijanskemu zavodu z namenom, da se ustanovi gospodarska šola. Salezijanci⁷⁰ so bili priznani v vzgoji svoje mladine, hkrati pa so širili in utrjevali čaščenje Marije, pomagali z misijoni in skrbeli tudi za izobrazbo mladine. Takšen zavod na Murskem polju bi mladino dobro vzgajal in jo uspešno izobrazil v gospodarstvu, še posebej pa v kmetijstvu. Kovačič je ugotavljal, da je *“za obstanek in napredek našega naroda pomembno, da se mladina ohrani poštena, da ostane doma in da se ji doma da priložnost pridobiti si ustrezno izobrazbo”*.⁷¹

Kovačič je Marijanišću v Veržeju posvetil štiri zvezke z istim naslovom, v katerih je podal zanimiva poročila o zavodu. Tako najdemo v njih podatke o začetku “Marijanišča”, o tem, kdo so pravzaprav salezijanci, do napisanih pravil zavoda ter podatkov o zbiranju sredstev za njegovo izgradnjo, do slovesne blagoslovitve zavoda leta 1912 ter posvetitve Marijine kapele leta 1913.⁷²

Kovačičeva vloga na pariški mirovni konferenci

Kovačič je septembra leta 1918 kot zgodovinar in narodni delavec postal član Narodnega sveta za Štajersko,⁷³ čeprav se ni politično udeleževal. V Narodnem svetu je prevzel funkcijo blagajnika. Pomembnejše od te funkcije pa je bilo vsekakor zbiranje potrebnega gradiva in priprava referata glede bodoče razmejitve na Štajerskem. V zelo hitrem času je opravil naloženo delo. To so mu omogočili predvsem dobro poznavanje obmejne problematike in številni osebni stiki.⁷⁴

Kovačič je že kot član Narodnega sveta za slovensko Štajersko podal potrebne podatke za utemeljitev naših zahtev o severni meji.⁷⁵

Še pomembnejša pa je bila njegova vloga na mirovni konferenci v Parizu, kjer je sodeloval kot izvedenec etnografske sekcije Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. To vlogo je sprejel zelo resno in delovno. Tako je ob prihodu v Pariz pisal dr. Jerovšku, ravnatelju Tiskarne sv. Cirila: *“Pariza še nisem posebno veliko videl, ker cele dneve tičim pri pisalni mizi. Dela silno veliko. Izdelati moram elaborat za štajersko mejo. Prideljen sem etnografski sekciji in ob enem na razpolago g. Žolgerju.”*⁷⁶

⁷⁰ Ustanovitelj reda je bil Janez Bosko (1815-1888) iz Torina, ki je leta 1841 postal duhovnik. Znan je po tem, da je skrbel za zapuščene in zanemarjene otroke, predvsem dečke, jih poučeval, vzgajal in pripravljval na svete zakramente. Da bi se njegovo delo nadaljevalo tudi brez njega, je ustanovil salezijansko družbo, kateri je leta 1869 takratni papež Pij IX. začasno in leta 1876 za stalno potrdil njena pravila. Fran Kovačič, Marijanišče v Veržeju, Maribor 1912, str. 3.

⁷¹ PAM, Kovačičeva zapuščina, šk. III.

⁷² Fran Kovačič, Marijanišče v Veržeju, zvezki od I.-IV., izdani v Mariboru v letih 1911-1913.

⁷³ Narodni svet za Štajersko v Mariboru je bil eden izmed pokrajinskih odsekov Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro. Deloval je zelo kratek čas od 26. septembra do 30. decembra 1918. Njegova naloga je bila med drugim zbiranje in pripravljanje gradiva za ugotavljanje slovenskih mej. Enciklopedija Slovenije 7, Ljubljana 1993, str. 319.

⁷⁴ Bogo Teply, Dr. Fran Kovačič in dr. Matija Slavič - njuno delo za Prekmurje, Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, str. 310-314.

⁷⁵ Napisal je kratko knjižico *Maribor in bodoča državna meja*, ki jo je izdal Narodni svet v Mariboru leta 1918. V njej je zbral in obdelal statistične podatke in dokazal, da je bilo mariborsko prebivalstvo v vsem zgodovinskem razvoju mesta večinoma slovenskega rodu. Ovrغل je avstrijske statistike ljudskih štetij o «nemštvu» v Mariboru. Na koncu pa je prikazal še Maribor kot gospodarsko in kulturno središče slovenske Štajerske in njegovo navezanost na zaledje. Izdelal je tudi osnutek za jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem in ga podrobno utemeljil z zemljepisnimi, zgodovinskimi in narodnostnimi podatki. Bogo Teply, Dr. Fran Kovačič in dr. Matija Slavič - njuno delo za Prekmurje, Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, str. 314.

⁷⁶ Poročilo iz Pariza, Straža, XI., št. 16, 24. februar 1919, str. 1.

Svojo nalogo v Parizu je odlično opravil. Kot izvedenec za severno državno mejo na Štajerskem je podal znanstveno podprto argumentacijo naših zahtev in tako prispeval k temu, da je bil boj za Maribor in štajersko Podravje tudi končan.⁷⁷

S svojimi dokazi, da je slovenska Štajerska geografska in gospodarska enota, je popolnoma prepričal komisijo. Zato je Kovačičeva vloga tako zelo pomembna in tega so se zavedali že takrat. Ob njegovi smrti leta 1939 je bilo v *Misel in delo* med drugim tudi zapisano: "*Pokojni dr. Fran Kovačič je branil naše meje v usodnih urah na pariški mirovni konferenci. Branil jih je z ljubeznijo in pogumom, ubranil jih je z znanjem in pogumom in svoje trditve podprl v Parizu z etnografsko študijo La Styrie.*"⁷⁸

Ob odhodu iz Pariza je dr. Žolger napisal Kovačiču pismo, v katerem se mu je zahvalil za vso pomoč na pariški mirovni konferenci. Takole piše: "*Vestno, neumorno, brez ozira na trud in osebne žrtve ste, velečenjeni g. profesor, izvrševali odgovorno delo izvedenca delegacije s posebnim ozirom na vprašanje glede Štajerske. Z Vašim mnogostranim znanjem, točnostjo in dobrimi nasveti ste mi bili v izdatno pomoč, tako da sem se le s težko odločil privoliti Vašemu slovesu. Zavest, da ste mogli v zgodovinskem času sodelovati v korist in blagor naše mlade države, naj Vam ohrani v prijetnem spominu čas Vašega delovanja in bivanja v Parizu.*"⁷⁹

Vendar pa delo dr. Kovačiča z vrnitvijo v domovino še ni bilo končano. Meje je bilo potrebno določiti tudi na terenu. Imenovani sta bili dve razmejitveni komisiji, ena za mejo na Štajerskem, druga za mejo v Prekmurju. Člani vsake komisije so bili zavezniški višji časniki obenem z zastopnikom obeh držav, med katerima se je določala meja. Tako je postal član razmejitvene komisije za jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem tudi Kovačič. Sodeloval je pri terenski določitvi meje od Košenjaka do Radgone. Na samem terenu je prihajalo tudi do posameznih zapletov.⁸⁰ Tako je Kovačiča predvsem jezila neprimerno potegnjena meja pri Duhu na Ostrem vrhu, o čemer piše tudi v članku,⁸¹ objavljenem v Straži. V članku se kaže Kovačičevo dobro poznavanje obmejne problematike in krajev ob bodoči jugoslovansko-avstrijski meji. Tako svoje stališče glede poteka meje argumentira s številnimi dejstvi, kot so npr. geografske razmere, lokalne gospodarske razmere, hkrati pa se zavzema za enotnost župnije, davčne občine in šolskega okoliša Sv. Duha.⁸²

Kovačič je svoje znanstveno gradivo, ki ga je zbral za utemeljevanje jugoslovanskih zahtev na pariški mirovni konferenci in potem na terenu, obdelal v razpravi *Mariborsko vprašanje*. Teh vprašanj se je dotaknil še v članku *Odmevi majske deklaracije*, ki ga je napisal ob desetletnici deklaracijskega gibanja in v katerem je poudaril predvsem pomen tega gibanja za našo severno mejo. Razpravo zaključuje s temi besedami: "*Vsekako bo bodoči zgodovinar lahko štel pokret za majsko deklaracijo in za ustanovitev jugoslovanske države med najsvetlejšje pojave v zgodovini našega narodnega življenja.*"⁸³

Kovačič obravnava različne koncepte narodnostnega vprašanja v članku *Narodnostno načelo in mirovna konferenca*, kjer ugotavlja, da je naš položaj na

⁷⁷ Razprave in elaborati, ki jih je napisal kot izvedenec na pariški mirovni konferenci, so: *Drava ne more biti meja, La Styrie, Eventualni plebiscit na Štajerskem, Nemški klic po plebiscitu.*

⁷⁸ Prelat dr. F. Kovačič, *Misel in delo*, Ljubljana 1939, str. 24.

⁷⁹ PAM, Kovačičeva zapuščina, šk. I./102.

⁸⁰ Bogo Teplý, Dr. Fran Kovačič in dr. Matija Slavič - njuno delo za Prekmurje, Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, str. 319.

⁸¹ Razmejitve pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu, *Straža*, XII., št. 124, 31. december 1920, str. 1.

⁸² Prav tam.

⁸³ Fran Kovačič, *Odmevi majske deklaracije*, Čas, 1926/27, str. 282.

mirovni konferenci v Parizu pokazal, da Slovenci sredi milijonskih narodov ne pomenimo nič, nekaj pomenimo le v skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi.⁸⁴ Tukaj se kaže Kovačičeva izrazito jugoslovanska orientacija, ki ji je bil zvest vse do svoje smrti. Razpravo zaključuje z ugotovitvijo: "*Dologotrajna, počasna deloma neplodna predavanja v Parizu so razočarala tako svet kot tudi nas južne Slovence.*"⁸⁵

Kovačičevo znanstveno delo je prinašalo nova spoznanja in ugotovitve, ki so vplivale, da so jugoslovansko-avstrijsko mejo potegnili tako, kot teče danes slovensko-avstrijska. Kovačič je svoje trditve zmeraj argumentiral s statističnimi in drugimi podatki ter tako zavračal takratno avstrijsko propagando, ki je ogrožala slovensko zemljo in si jo poskušala prisvojiti. Z ugodnim razpletom na pariški mirovni konferenci je tako slovenska Štajerska in nato še Prekmurje prišlo pod Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kovačičevo delo je bilo s tem uspešno opravljeno.

Kovačičeve knjižne izdaje

Poleg organizatorskega in uredniškega dela se je Kovačič udeleževal tudi literarno, saj je že kot dijak in mlad bogoslovec pričel objavljati zapise o narodnih pesmih in pripovedkah ter članke iz kulturne in politične zgodovine. Ob prihodu v Maribor se je predvsem posvetil proučevanju spodnještajerske zgodovine, ki jo je obravnaval v številnih razpravah in obsežnih monografijah. Večino zgodovinskih razprav je objavil v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*.

Njegove raziskave so bile usmerjene v vse dobe, od prazgodovine do bližnje preteklosti. Poleg cerkvene se je loteval tudi politične, gospodarske in kulturne zgodovine. Prostorsko je bil omejen predvsem na Mursko polje, Podravje in Prekmurje, torej na prostor, v katerem je živel, poznal ljudi, pokrajino in njihovo zgodovino. Od njegovih številnih del so najpomembnejše samostojne izdaje.

Med knjigami, ki jih je napisal, naj omenim *Trg Središče* (1910), *Nadžupnija Sv. Križa pri Rogaški Slatini* (1914), *Ljutomer* (1926) ter *Slovenska Štajerska in Prekmurje* (1926). Najobsežnejše Kovačičevo delo je *Zgodovina lavantinske škofije* iz leta 1923. Kovačič pa je bil tudi velik častilec škofa Antona Martina Slomška. Tako je o njem napisal delo z naslovom *Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski* (1934-35) ter objavil ob tej priložnosti še Slomškova pisma. Kovačič pa se je seveda ukvarjal tudi s filozofijo, iz katere je doktoriral. Kot teolog in filozof tomistične smeri je objavljajl prispevke v različnih slovenskih in tujih revijah. V knjigi pa sta izšli deli *Obča metafizika ali ontologija* (1905) ter *Kritika in noetika* (1930).

Kovačič je umrl 19. marca 1939 v Mariboru. Njegovo mesto v kulturi in znanosti najbolj označujejo besede, ki so jih ob njegovi smrti izrekli prijatelji ter sodelavci. "*Knezoškof dr. I. Tomažič se je pri odprtem grobu poslovil od idealnega duhovnika, župan dr. A. Juhan od največjega Mariborčana zadnje generacije, Fr. Baš od zgodovinarja in organizatorja mariborskih znanstvenih ustanov, dr. J. Tominšek od pisatelja zgodovine Slovenske Štajerske in Prekmurja.*"⁸⁶

Janko Glazer je Kovačiča v nekrologu, objavljenem v *Obzorjih*, imenoval za eno najmarkantnejših osebnosti našega mesta. Označil ga je za skromnega in izrednega človeka. Po svojem značaju je bil Kovačič po Glazerjevih besedah, "*odločen in močan, po svojem mišljenju izrazito usmerjen v duhovnost, neumoren*

⁸⁴ Fran Kovačič, *Narodnostno načelo in mirovna konferenca*, Čas, 1920, str. 137-157.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Franjo Baš, *Prelat dr. Fran Kovačič*, ČZN, XXXIV/1-2, 1939, str. 35.

iskatelj resnice in pravice in se znal, zlasti če je šlo za resnico v zgodovinskem prikazovanju ali za pravice naroda, zanje tudi neustrašno boriti. /.../ Bil je mož lastnih misli, dosleden v tam, kar je spoznal za pravo, sledeč svojemu prepričanju."⁸⁷

Franjo Baš je Kovačiču ob njegovi smrti v *Kroniki slovenskih mest* namenil tele besede: "Z narodnim, znanstvenim in organizatoričnim delom je soustvarjal današnji kulturni in ustvaril današnji znanstveni Maribor, katerega pred Kovačičem ni bilo in s katerim bo Kovačič trajno živel."⁸⁸

S Kovačičem je torej umrl mož, ki ga je spoštovala in cenila vsa javnost, predvsem zaradi njegovega organizatorskega dela. V začetku 20. stoletja se Kovačičeva misel, ustanoviti v Mariboru znanstveno knjižnico, arhiv in muzej, ni zdela tako preprosta, saj temeljev zanje ni bilo. Kovačič pa je s svojim delom in požrtvovalnostjo ustvaril trajne temelje za znanstveno delo in dal slovenskemu Mariboru značaj kulturnega središča, ki ga do tedaj ni imel.

Gordana Rubelj

DR. FRANC KOVAČIČ – DIE ZENTRALE PERSÖNLICHKEIT MARIBORS IN DER ERSTEN HALFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Dr. Franc Kovačič (Veržej, 25. März 1867 – Maribor, 19. März 1939) wurde in einer bäuerlichen Umgebung geboren, wo er auch die Volksschule besucht hatte. Er war auch ein sehr guter Schüler und sein Talent wurde schon früh von Lovro Janžekovič, dem Pfarrer von Veržej, bemerkt. Er hatte ihn bei seiner weiteren Schulung ermutigt. Das Gymnasium besuchte Kovačič in Varaždin und Zagreb, die Theologie studierte er in Zagreb und Maribor, die Philosophie aber in Rom, wo er auch seinen Doktor machte. In Rom vertiefte sich sein Interesse für die Geschichte noch mehr. Nach seiner Rückkehr nach Maribor trat er den Dienst als Professor für fundamentale Theologie und Philosophie im theologischen Seminar in Maribor an (1897-1932). In Maribor setzte er sich als Organisator, Publizist, Professor, Historiker und Philosoph durch. Im wissenschaftlichen Bereich machte er sich einen Namen vor allem als Gründer und Präsident des Historikervereins in Maribor, Präsident des Museumsvereins, Gründer und Organisator der Studienbibliothek und des Archivs sowie auch als Redakteur der Fachzeitschrift *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Zeitung für Geschichte und Volkskunde) und als *Führender in theologischen Wissenschaften*, vor allem aber als Erforscher der Ortsgeschichte. Als Historiker führte er die Arbeit der Chronisten Ignacij Orožen und Matej Slekovec weiter. Er widmete sich vor allem dem Studium der mittelsteirischen Geschichte, die er in zahlreichen Abhandlungen und umfangreichen Monographien behandelte. Mit seiner organisatorischen Arbeit schuf Kovačič aber die Basis für kulturelle Institutionen in Maribor (das Regionalmuseum, das Regionalarchiv und die Universitätsbibliothek in Maribor), die noch heute schaffen und wirken und wir uns ohne ihre Hilfe heute keine systematischen und zielgerichteten geschichtlichen Forschungen mehr vorstellen können. In der Zeit der Friedenskonferenz in Paris (1919-1920) war er Experte für die nördliche Staatsgrenze in der Steiermark. Seine Aufgabe in Paris und danach zu Hause im Rahmen der Feldarbeit hatte er erfolgreich abgeschlossen. Seine Forschungsarbeiten brachten neue Erkenntnisse und Feststellungen, welche die noch heute geltende Grenzziehung in der Steiermark beeinflusst haben. Seine Behauptungen hatte er stets durch statistische und andere Angaben argumentiert und somit die damalige österreichische Propaganda abgelehnt, welche das slowenische Territorium gefährdete und es sich anzuueignen drohte.

Unter den Büchern, die er geschrieben hatte, möchte ich *Trg Središče* (Der Markt Središče) (1910), *Nadžupnija Sv. Križa pri Rogaški Slatini* (Die Oberpfarre des Hl. Kreuzes bei Rogaška Slatina) (1914), *Ljutomer* (1926) sowie *Slovenska Štajerska in Prekmurje* (Die slowenische Steiermark und das Obermurgebiet) (1926) erwähnen. Das umfangreichste Werk von Kovačič ist die *Geschichte der lavantinschen Diözese* aus dem Jahre 1923. Kovačič war auch ein großer Verehrer des Bischofs Anton Martin Slomšek. So schrieb er ein Werk über ihn mit dem Titel *Der Diener Gottes Anton Martin Slomšek, der Fürstbischof von Lavant* (1934-35). Bei dieser Gelegenheit

⁸⁷ Janko Glazer, Prelat dr. Fran Kovačič, *Obzorja* 2, 1939, str. 157.

⁸⁸ Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, *Kronika slovenskih mest*, 1939, str. 114.

veröffentlichte er auch die Briefe von Slomšek. Viele seiner Abhandlungen veröffentlichte er in der *Zeitung für Geschichte und Volkskunde*. Kovačič befasste sich aber natürlich auch mit der Philosophie, aus der er promovierte. Als Theologe und Philosoph der tomistischen Richtung veröffentlichte er Beiträge in unterschiedlichen slowenischen Zeitschriften. Als Bücher erschienen aber die Arbeiten *Die allgemeine Metaphysik oder Ontologie* (1905) sowie *Kritik und Noetik* (1930).

Mit Kovačič starb ein Mann, der von der gesamten damaligen Öffentlichkeit verehrt und geschätzt wurde, vor allem wegen seiner organisatorischen Arbeit. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts schien Kovačičs Idee über die Gründung einer wissenschaftlichen Bibliothek, eines Archivs und Museums in Maribor, keineswegs einfach gewesen zu sein. Es gab keine Grundlagen für diese Institutionen. Kovačič schuf mit seiner Arbeit und Aufopferungsbereitschaft nachhaltige Grundlagen für die wissenschaftliche Arbeit und verlieh dem slowenischen Maribor den Charakter eines Kulturzentrums, das Maribor bis zu jener Zeit vermisste.

PREBIVALSTVO LENDAVE NA PODLAGI MATIČNIH KNJIG MED LETI 1909 IN 1919¹

Gordana Šovegeš *

UDK 314(497.4 Lendava)"1909/1919":351.755
94(497.4 Lendava)

ŠOVEGEŠ Gordana: Prebivalstvo Lendave na podlagi matičnih knjig med leti 1909 in 1919. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 97-121, 76 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v madžarščini.

Med leti 1895 in 1919 so v Lendavi poleg cerkvenih matičnih knjig rimokatoliške, evangeličanske in judovske skupnosti vodili tudi civilne matice, ki jih je vpeljala ogrska kraljevska uprava. Na podlagi podatkov iz teh knjig lahko izračunamo nataliteto, mortaliteto, preštejemo število nevest in ženinov, nezakonskih otrok, izvemo lahko marsikaj o materah nezakonskih otrok, o boleznih, za katerimi so umirali ljudje... Veliko števil in podatkov, ki nam pa na naslednjih straneh slikajo značilnosti prebivalcev Lendave in takratni način življenja.

UDC 314(497.4 Lendava)"1909/1919":351.755
94(497.4 Lendava)

ŠOVEGEŠ Gordana: The Inhabitants of Lendava As to Immatriculation Registers between 1909 and 1919. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 97-121, 76 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in Hungarian.

Between 1895 and 1919 in Lendava, beside Church immatriculation registers of the Roman Catholic, Evangelical and Jewish community, civil immatriculation registers introduced by the Hungarian royal administration, were also kept. On the basis of data from these registers we can compute the rates of birth, death, compute the number of grooms and brides, illegitimate children, we can acquire much information on the mothers of illegitimate children, on illnesses of which people died. There are many data and figures, which further point to the characteristics of the Lendava inhabitants and the then mode of life.

* Gordana Šovegeš, prof. zgodovine, Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, SI - 2000 Maribor.

¹ Objavljena razprava je del diplomske naloge Gordane Šovegeš, Prebivalstvo Lendave na podlagi matičnih knjig med leti 1909 in 1919, mentor Darko Friš, Pedagoška fakulteta, Maribor 2000, 96 str.

Velikokrat bi radi izvedeli marsikateri odgovor iz preteklosti, in ko se želimo vrniti k svojim koreninam, h koreninam svojih prednikov, bi morali le povprašati kakšno prababico, starega očeta... Vendar se šele tedaj zavemo, da teh ljudi ni več med nami.

V takšnih primerih so nam v veliko pomoč matične knjige. Ogrska kraljevska uprava je leta 1894 vpeljala vodenje civilnih matičnih knjig in sicer rojstno, poročno in mrliško.² Da bi razumeli vzrok za uvedbo civilnih matic, moramo spoznati tudi tedanjo upravno podobo Lendave.

Leta 1871 je ogrska kraljevina dobila zakon o občinah. Občine so bile po tem zakonu razporejene v tri kategorije, in sicer v male občine, ki so se morale nujno povezovati z drugimi malimi občinami v notarišije, velike občine, ki so imele svojega lastnega notarja, in v mesta z urejenim svetom oz. magistratom. Dolnja Lendava je po tem zakonu dobila status male občine. Status posameznih občin pa se je lahko tudi spreminjal, če so bili izpolnjeni določeni pogoji. Leta 1891 je Dolnja Lendava vložila prošnjo za preoblikovanje v veliko občino. Med razlogi za prošnjo so navedli več dejstev: da je notar zaradi veliko dela v okolici zanemarjal zadeve Dolnje Lendave, da občina izpolnjuje v zakonu predpisane pogoje za tako preoblikovanje, da želi tako preoblikovanje tisti del prebivalstva, ki plačuje več kot polovico direktnih davkov občine, da ima občina dovolj duhovne in materialne sile za opravljanje vseh nalog in da bodo ostale občine notarišije zmožne še naprej vzdrževati notarišijo ali pa se bodo vključile v drugo notarišijo. Te male občine so bile Čentiba, Dolina, Petišovci, Dolga vas, Mostje in Banuta. Prošnja se je vložila municipalnemu odboru Zale. Podžupan županije Zala je prošnjo podprl, prav tako ostale občine notarišije. Decembra leta 1890 so na zasedanju redne skupščine municipalnega odbora Zalske županije v Zalaegerszegu menili, da je prošnja utemeljena po zakonu in so jo predložili notranjemu ministertvu. 6. aprila 1891 je minister za notranje zadeve dovolil preoblikovanje Dolnje Lendave v veliko občino. 1. julija 1891 je začela veljati nova ureditev. Maja so izvolili še novega notarja, novega sodnika, kovaškega mojstra, njegovega namestnika, blagajnika, administratorja, zdravnika, varuha sirot in porotnike. Dolnja Lendava je bila v Prekmurju do leta 1919 edina velika občina v smislu občinske zakonodaje dualistične dobe.³

Tako je Lendava dobila tudi civilne matične knjige, v katere so bili vpisani vsi prebivalci Lendave in Trimlinov, vsi ostali pa so bili vpisani v matične knjige Lendava – okolica.

Vsaka matična knjiga je bila vezana, overovljena v Zalaegerszegu in podpisana z imenom podžupana županije Zala. Ob koncu leta je matičar vsako knjigo zaključil s pečatom ter vpisal število vpisov. Dvojnik je overovil ter ga poslal najkasneje do 15. januarja nadzorni oblasti, ki je dvojnik preverila in ga poslala municipalnemu arhivu. Vse naknadne popravke so vpisovali v original in dvojnik.⁴ Dvojniki se danes hranijo v Pokrajinskem arhivu Maribor.

Podatki za leto 1919 niso popolni, ker so se vpisi v civilne matične knjige končali oktobra 1919, ko je narodni svet za Prekmurje sklenil, da se bo ukinilo vodenje civilnih matičnih knjig. Matične knjige so odslej vodili cerkveni matični

² Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, III. knjiga, Skupnost arhivov Slovenije, Ljubljana 1972, str. XV in XVI.

³ Antoša Leskovec, Povzdig Dolnje Lendave v veliko občino leta 1891 in sledeče ponovno prizadevanje male občine Renkovci, da se iz bogojanske vrne v turniško notarišijo, Zbornik soboškega muzeja, Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota 1993/94, str. 49-55.

⁴ Prav tam.

uradi.⁵ Po priključitvi Prekmurja so Madžari 15. avgusta 1941 spet začeli voditi civilne matične knjige. Vpisi so bili izvršeni v iste knjige, ki so jih zaključili leta 1919, le na naslednji strani. Ti matični uradi so prenehali delovati z osvoboditvijo Prekmurja aprila 1945.⁶

Tudi v letih, ko je obstajal civilni matični urad za Lendavo, je cerkev vodila svoje krstne knjige, prav tako tudi protestanti in Judje. V Pokrajinskem arhivu Maribor je ohranjen samo en dvojnik judovske matične knjige in sicer za leta med 1870 in 1895, vse, ki so nastale po tem letu, pa so uničene, medtem ko so protestantske matične knjige ohranjene za leta po 1. svetovni vojni.⁷

Številke, tabele in grafi nam morda ne povedo vsega, kar bi si želeli, vendar nam kljub temu pripovedujejo o življenju Lendavčanov med leti 1909 in 1919.

Rojstva v Lendavi med leti 1909 in 1919

Rojstne matične knjige

Rojstne matične knjige so imele 10 rubrik, v katere so zapisovali zaporedno številko, datum vpisa v rojstno knjigo, rojstni datum, ime, spol in vero otroka, priimek in ime staršev, bivališče in poklic očeta, vero staršev, starost staršev, kraj rojstva, če se to ni zgodilo na domu matere, podpisa prijavitelja in matičarja, naknadne opombe, kamor so vpisovali spremembo otrokove vere, datum in kraj smrti, predvsem pa pri nezakonskih otrocih kasnejše priznanje njihovih pravih ali domnevnih očetov.⁸

Rojstna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 31. 10. 1919

⁵ Prav tam.

⁶ Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, III. knjiga, Skupnost arhivov Slovenije, Ljubljana 1972, str. XXI.

⁷ Andrej Hozjan, Vodnik po matičnih knjigah Škofijskega arhiva Maribor, Stanje 31. decembra 1998, Škofjski arhiv, Maribor 1999, str. 9.

⁸ Rojstna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 31. 10. 1919.

Število rojenih

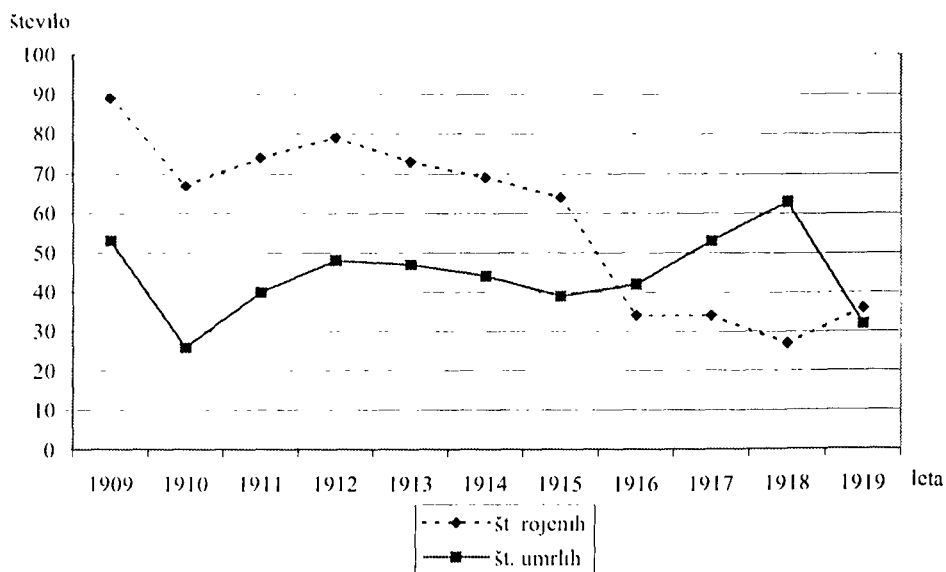
V enajstih letih se je v Lendavi rodilo 646 otrok, od tega jih je 60, kar znaša 9,3%, še istega leta umrlo.

Število rojenih in umrlih med leti 1909 in 1919⁹

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
število rojenih	89	67	74	79	73	69	64	34	34	27	36
število umrlih	53	26	40	48	47	44	39	42	53	63	32

Največ otrok se je rodilo leta 1909, rodnost je nato padala vse do konca obravnavanega obdobja. Rodnost se je zniževala oz. zviševala istočasno s smrtnostjo vse do leta 1916. Tega leta je bilo skoraj isto število rojenih in umrlih, po tem letu pa je bila smrtnost večja vse do konca 1. svetovne vojne. Leta 1919 se je število rojenih in umrlih spet skoraj izenačilo, oz. se približalo še bolj kot leta 1916, saj se je leta 1919 rodilo 36 otrok, umrlo pa jih je 32.

Število rojenih in umrlih med leti 1909 in 1919

Naravni prirastek, nataliteta in mortaliteta se lahko izračunajo le za leto 1910, ko je bilo natančno znano, koliko prebivalcev je imela Lendava. Tega leta je v Lendavi skupaj s Trimlini živelo 2196 prebivalcev.¹⁰ Nataliteta je tega leta znašala 3,05%, mortaliteta 1,18%, naravni prirastek pa 1,86%. Po današnjih merilih je bila tega leta rodnost zelo velika, smrtnost srednja in naravni prirastek visok.

⁹ Rojstna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 31.10. 1919 in Mrliška matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 14. 9. 1919.

¹⁰ Zbornik občine Lendava, Lendava 1981, str. 74.

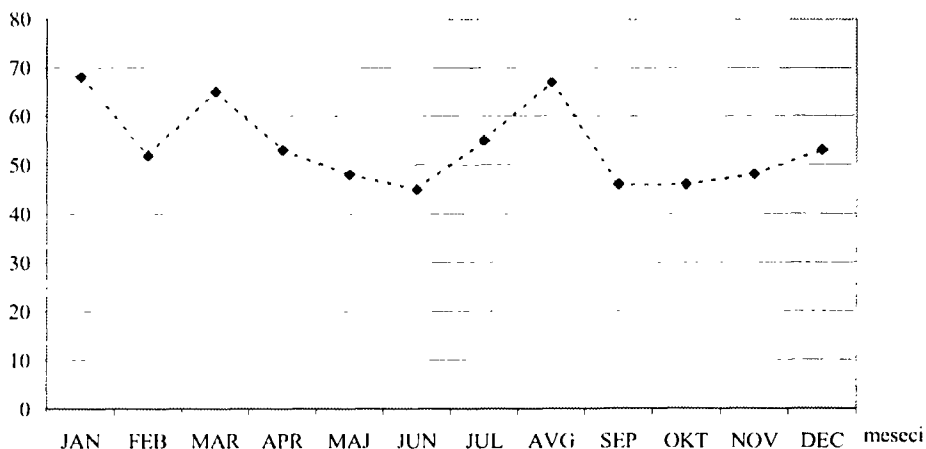
V Velenju je bil ob koncu 19. stoletja naravni prirastek nekoliko višji, za približno 0,2%. Tudi drugod po Sloveniji je bil naravni prirastek okrog 2% in se je šele po letu 1900 znižal pod to vrednost.¹¹

Število in delež rojenih po mesecih med leti 1909 in 1919¹²

	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL	AVG	SEP	OKT	NOV	DEC
število rojenih	68	52	65	53	48	45	55	67	46	46	48	53
delež	10,5	8,1	10,1	8,2	7,4	7,0	8,5	10,4	7,1	7,1	7,4	8,2

Število rojenih po mesecih med leti 1909 in 1919

število rojenih

Največ otrok se je rodilo avgusta, to je 10,4%, najmanj pa junija, ko se jih je rodilo 7% od skupnega števila. Izstopata še januar in marec, ko se je tudi rodilo nad 10% vseh otrok, v vseh ostalih mesecih pa je bilo število rojstev približno enako: od 7 do 8%.

Nezakonski otroci

V obdobju od 1909 do 1919 je bilo 78 otrok takih, ki so se rodili izven zakona. Delež teh otrok od skupnega števila rojenih je 12%. Vsako leto pomeni to v povprečju 7,1 nezakonskih otrok.

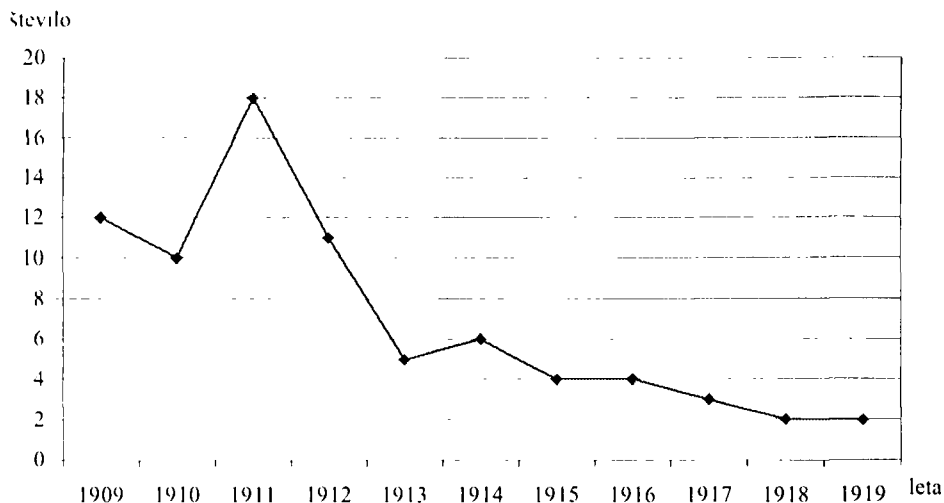
¹¹ Jože Hudales, Od zibel do groba, revija Borec, Ljubljana 1996, str. 75 in 76.

¹² Rojstna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 31. 10. 1919.

Število in delež nezakonskih otrok med leti 1909 in 1919¹³

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
nezakonski otroci	12	10	18	11	5	6	4	4	3	2	2
delež	13,5	14,9	24,3	13,9	6,8	8,7	6,3	11,8	8,8	7,4	5,6

Število nezakonskih otrok med leti 1909 in 1919

Največ nezakonskih otrok je bilo leta 1911, ko je bila kar četrтина vseh novorojenčkov nezakonskih. Po letu 1911 je začelo število nezakonskih otrok bliskovito upadati. Že leta 1912 je njihovo število padlo za kar 60% in je padalo vse do leta 1919, ko sta se rodila le dva nezakonska otroka, kar je znašalo 5,6%. V 14 primerih (18%) je oče ali domnevni oče nezakonskega otroka priznal za svojega, kar je v rojstno matično knjigo vpisano pod opombe. Nezakonske matere so bile v večini primerov mlada dekleta, ki so bile večinoma perice in dekle oz. služkinje in so pomagale pri hišah. Največkrat so bila stara od 19 do 25 let, vendar so bile med nezakonskimi materami tudi mlajše, npr. 16-letna dekleta, in tudi starejše ženske - 35 in več let, vendar se te pojavljajo redkeje.

V vseh primerih je napisano materino polno ime in vsi njeni podatki. Vojko Pavlin v članku *Prebivalstvo v solkanski župniji 1835 – 1864* na podlagi matičnih knjig namreč omenja, da je včasih rubrika ime in priimek matere prazna, torej mati ni želela biti znana in je svoje materinstvo zatajila.¹⁴ Na začetku 20. stoletja najverjetneje družba ni več tako obsojala nezakonskih otrok oz. njihovih mater.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Vojko Pavlin, *Prebivalstvo v solkanski župniji 1835 – 1864* na podlagi matičnih knjig (Drugi del), Goriški letnik, Zbornik goriškega muzeja 1997, št. 24, Goriški muzej, Nova gorica 1998, str. 37.

V obravnavanem letu je bilo drugod po Sloveniji več nezakonskih otrok, v Remšniku na Kobanskem jih je bilo od 10 do 15%, po 1. svetovni vojni pa celo 33%. Zaradi tega je tudi Anton Bonaventura Jeglič¹⁵ leta 1918 potožil, da je marsikje zanemarjeno versko in čednostno življenje, da so deklice in dečki pred 18. letom pohujšani, da so prehitro dozoreli, da popivajo, ponočujejo ter celo grešijo.¹⁶

Število dečkov in deklic

Med leti 1909 in 1919 se je v Lendavi rodilo 330 deklic in 316 dečkov, oz. 51,1% deklic in 48,9% dečkov.

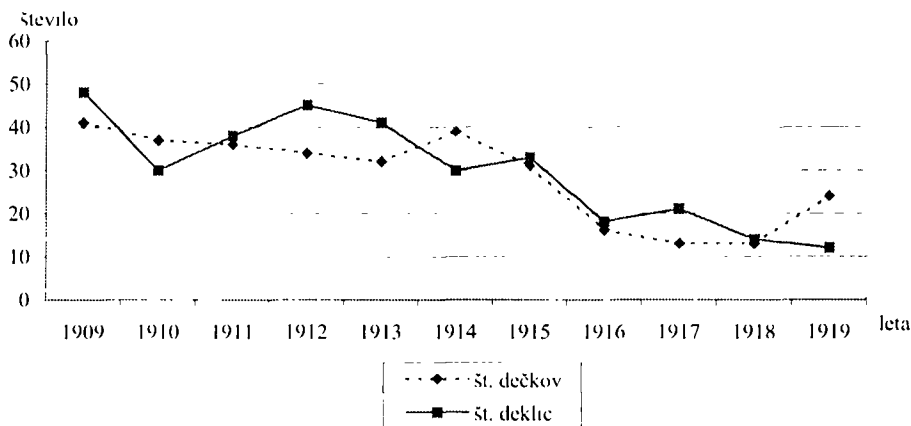
Demografi so že zelo zgodaj ugotovili, da se povsod rojeva precej več dečkov kot deklic (tudi od 6 do 7% in več), vendar pa je umrljivost dečkov večja, pa tudi rodi se več mrtvorojenih dečkov. Kasneje so moški umirali tudi med vojno in tako se je število žensk izenačilo s številom moških.¹⁷

V Lendavi pa se je že rodilo več deklic, in če upoštevamo vse dejavnike (umrljivost dečkov, smrt fantov in moških med 1. svetovno vojno), lahko ugotovimo, da je bilo žensk v Lendavi očitno več.

Število rojenih glede na spol med leti 1909 in 1919¹⁸

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
št. dečkov	41	37	36	34	32	39	31	16	13	13	24
št. deklic	48	30	38	45	41	30	33	18	21	14	12

Število rojenih glede na spol med leti 1909 in 1919

Število deklic je bilo v večini let večje od števila dečkov. Le v treh letih se je rodilo več dečkov kot deklic in v teh letih je bilo fantkov več za povprečno 12%, kar je za polovico več, kot domnevajo demografi. Deklic naj bi bilo seveda za 6 in

¹⁵ Anton Bonaventura Jeglič, 1850 – 1937, škof, politik in publicist.

Enciklopedija Slovenije, 4. knjiga, založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 279 in 280.

¹⁶ Jože Hudales, Od zibel do groba, revija Borec, Ljubljana 1996, str. 85.

¹⁷ Prav tam, str. 76.

¹⁸ Rojstna matična knjiga Lendava 1. 1. 19097 – 31. 10. 1919

več odstotkov manj, vendar jih je bilo v Lendavi v vseh letih več, v povprečju za 7 %, leta 1918 pa celo za 38%. Pri dečkih izstopa leto 1919, ko se jih je rodilo kar 50% več kot deklic. Iz diagrama je opazno tudi to, da je bilo število deklic v večini let večje, in da je njihovo število z leti padlo tudi za 10% in več, ter da je prav tega leta število rojenih dečkov naraslo za prav toliko odstotkov.

Zanimivi so bili tudi vpisi pod opombami, ko je npr. mati Judinja leta 1920 prestopila v rimokatoliško vero, ali ko sta mati in hči prevzeli po očetu luteransko vero. V vseh enajstih letih se je rodilo osem dvojčkov, od katerih sta leta 1911 dva takoj po rojstvu umrla.

Starost mater in očetov se v večini giblje med 30 in 40 let, niso pa redke matere, ki so stare nad 40 let in očetje, ki so stari nad 50 in več let. Največja razlika med materjo in očetom znaša 52 let, ko je bila prva stara 20 let, drugi pa je bil 72-letni upokojeni učitelj. Sprva sem mislila, da gre za napako, vendar je mati čez leto ali dve povila še drugega otroka z istim moškim. Drug ekstremen primer je starostna razlika 38 let, ko je bila mati stara 29 let, oče pa 67. V vseh ostalih primerih razlike med očetom in materjo niso tako očitne.

O porokah v Lendavi med leti 1909 in 1919

Poročne matične knjige

Poročne matične knjige so imele 9 rubrik in sicer zaporedno številko, kraj in datum sklenitve zakonske zveze, ime in priimek, poklic, veroizpoved, starost in bivališče ženina, ime in priimek ženinovih staršev, ime in priimek, poklic, veroizpoved, starost in bivališče neveste, ime in priimek nevestinih staršev, ime in priimek ter bivališče obeh prič, ime in priimek matičarja, podpisi mladoporočencev, prič in matičarja, kasnejši vpisi, opombe, kamor so ponavadi vpisovali datum rojstva neveste in ženina, pri mešanih porokah veroizpoved otroka in tudi bivališče ženina in neveste ob sklenitvi zakonske zveze.¹⁹

Običaji ob porokah

Poroka je pri vseh ljudstvih in v vseh časih pomenila velik dogodek, tako za mladoporočena kot tudi za njune starše in svate. V preteklosti so se navadno ženili v času od sv. treh kraljev (6. januar) do pepelnice (sreda po pustu), včasih pa tudi ob poznem jesenskem času ob sv. Martinu (11. november). Pustni čas ni bil primeren in ugoden samo zaradi bližnjega spomladanskega dela, ko bo gospodarju prav prišla nova mlada gospodinja, ampak je po starem verovanju ta čas čarodejen, saj pospešuje srečo in rodovitnost v zakonu.²⁰

Poleg ti. pustnega časa za poroke, ki je trajal devet tednov, je obstajal tudi ti. zeleni pustni čas od velike noči do adventa, vendar so se v tem času ženili večinoma le okoli Katarine (25. november), ko je bilo vreme že bolj mrzlo in so ljudje končali z delom na poljih.²¹

V Lendavi je bilo med leti 1909 in 1919 188 porok. Od tega jih je bilo v pustnem času 62, kar je 33%, v adventnem času pa 125, kar znaša 66,5%. Veliko porok je bilo maja, januarja in novembra, ko je bilo od 24 do 26 porok (12,8 in 13,8%).²²

¹⁹ Poročna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 17. 9. 1919.

²⁰ Narodopisje Slovencev, I. del, založba Klas, Ljubljana 1944, str. 277.

²¹ Szabó Mária, Régi magyar lakodalmas szokások és koszöntők a lendvavidéki falvakból, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva 1996, str. 10

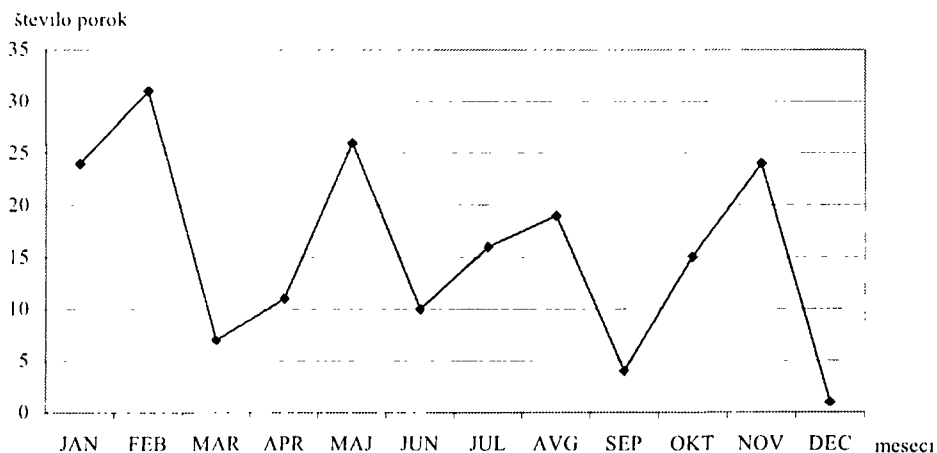
²² Poročna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 17. 9. 1919.

Število in delež porok po mesecih med leti 1909 in 1919²³

	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL	AVG	SEP	OKT	NOV	DEC
število porok	24	31	7	11	26	10	16	19	4	15	24	1
%	12,8	16,5	3,7	5,9	13,8	5,3	8,5	10,1	2,1	8	12,8	0,5

Če primerjamo pustni in adventni čas, vidimo, da je bilo v adventnem času sicer več porok, vendar je adventni čas tudi razmeroma daljši, saj znaša 8 mesecev, medtem ko pustni čas obsega le 3 mesece. Iz tega torej sledi, da je bila v treh mesecih 1/3 vseh porok, medtem ko v 8-mesečnem času le 2/3 porok. Decembra je bilo porok najmanj: v enajstletnem obdobju le ena poroka. Tudi marca, aprila, junija in septembra je bilo porok manj od povprečja, saj jih je bilo od 4 do 11. Povprečno je bilo porok 15 na mesec. Med vsemi meseci izstopa februar, ko je bilo največ porok in sicer 31. Iz diagrama je lepo razvidno, kako je število porok iz meseca v mesec variiralo. Medtem ko jih je bilo v enem mesecu okoli 20, je v drugem mesecu njihovo število padlo pod 10.

Število porok po mesecih med leti 1909 in 1919

Število porok na leto in mesečno povprečje porok med leti 1909 in 1919²⁴

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
število porok	18	24	30	18	15	17	7	5	7	11	36
povprečno	1,5	2	2,5	1,5	1,25	1,42	0,58	0,42	0,58	0,92	3

Iz tabele je razvidno, da je bilo največ porok leta 1919, takoj po 1. svetovni vojni. Verjetno jih je bilo tega leta tudi več, vendar so vpise v matično knjigo končali oktobra. Najmanj porok je bilo med 1. svetovno vojno, v letih 1915, 1916

²³ Prav tam.²⁴ Prav tam.

in 1917, ko je število porok padlo tudi za več kot 83% glede na predvojno obdobje in je bilo porok na leto le od 5 do 7.

V preteklosti so fantu izbrali ženo starši, bodisi na podlagi spretnosti, lepote ali bogastva. Ko je bilo dekle izbrano, so šli fantovi starši k nevestini hiši. Pregledali so dvorišče, hleve, svinjak, koruznjak..., in če jim je bilo to všeč, so se starši srečali ter se dogovorili za datum, ko bodo zaprosili nevesto. Drugi obisk je bil že snubljenje. Na obisk so prišli ženin, njegov oče, boter in svak. Prosilci so povedali svoje pogoje, nakar je nevestin oče vprašal: "No, boš odšla k njemu?" Nevesta je sprva odgovorila dvoumno: "Tudi drevo se ne podre z enim rezom (sekom)." Pri drugem obisku, če so nevestini starši pustili ženinove v hišo, se je nevesta pokazala ženinu. Če so prosilci pred vrati našli prazno košaro, v hišo niso vstopili, ker je to pomenilo, da se dekle s fantom ne bo poročilo. Velikokrat se je tudi zgodilo, da sta se nevesta in ženin prvič videla šele ob prijavi pri matičarju.²⁵

V posameznih družinah so starši ali stari starši dekle prav prisilili k poroki, vendar se je to na začetku 20. stoletja že redkeje dogajalo. Mladeniči so dekleta osvajali z različnimi podoknicami. Najbolj znana je bila: "Jártam ablakod alatt, egy holdvilágos éjjel" in "Álszol-e már édes angyalom, ne aludjál, száll feléd dalom, Ha te tudnád, mi a szerelem, nem aludnál olyan édesen." (Hodil pod tvojim sem oknom ob mesečini in Ali spiš moj sladki angel, ne spi, moja pesem potuje k tebi, če bi vedela, kaj je ljubezen, ne bi sladko spala.)²⁶

Ob zaroki je dekle dobilo ali prstan, še prej v preteklosti robec, ali pa je mladenič poroko jamčil tudi z določeno vsoto denarja.²⁷

Zaroka Ferencza Szaba in Júlie Krámpács leta 1919
(Fotografija last Csabe Szaba iz Lendave)

²⁵ Szabó Mária, Régi magyar lakodalmias szokások és köszöntők a lendvavidéki falvakból, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva 1996, str. 10.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

Priprave k poroki, ki se je začela v nedeljo, so se pričele v četrtek, ko so gospodinje že pekle in kuhale pod vodstvom glavne gospodinje. Pripravljale so različne dobrote, poleg mesa še od 10 do 15 šarkljev, različne klobase, juho s tankimi domačimi rezanci, "perece", štruklje in palačinke, obvezno pa kislo zelje z mesom.²⁸ Če je bila gostija zelo velika, so zaklali tudi do dve svinji, telička in celo bika, sami svatje pa so tudi prinesli ogromno kokoši, piščancev, skute, maka, orehov, smetane... Seveda so gostitelji morali vse to tudi vrniti. Darovalci so v zameno za to dobili košare polne peciva.²⁹

Ženini in neveste iz delavskih pa tudi bogatejših družin tako bogatih porok z dobrotami niso imeli. Veliko raznovrstne hrane in pijače je bilo značilno le za kmečke poroke. Delavci so bili namreč revnejši od kmetov. Bogatih nejudovskih družin je bilo v Lendavi zelo malo, morda do 10. Hiše so imeli na glavni lendavski ulici. V večini ostalih hiš na ulici, dolgi približno 1 km, so živeli Judje. Premožnejši so imeli gostije v gostilni Krona – Korona, ki je bila tudi v lasti Judov, o njihovih porokah pa je poročal tudi lendavski časnik Alsólendvai Hiradó (Lendavski vestnik).³⁰

Ljudi je na poroko vabil pozvačin, katerega naloga je bila tudi ribanje hrena za vse goste ter skrb za menjavo pribora na mizi. Pribor so zložili v košaro, ki jo je pozvačin z velikim truščem nosil okoli in menjaval pribor.³¹

Na večer pred poroko, v soboto, so ženini, kočijaž, priča in pozvačin šli k nevesti po njeno balo, ki so jo dali na kočijo, nevesta pa je ženinu predala ključ od omare. Doma pri ženinu je le-ta omaro odklenil, radovedne ženske, ki so pomagale pri poroki, pa so balo ocenile. V samo balo je spadalo najmanj 6 brisač, 6 vreč, 6 salvet, 6 doma tkanih namiznih prtov, 6 rjuh, 2 po možnosti z gosjim perjem polnjeni pernici, 3 vzglavniki, polnjeni s kokošjim perjem, 2 prevleki, 2 blazini, prav tako polnjeni s perjem, in ena ponjava. Ženini niso imeli obvezne bale, so pa jim starši dali tudi to, če so po poroki odšli z doma. Zelo toplo so sprejeli mladoporočenca, če je k hiši "prinesel" tudi kos zemlje. Ti običaji so se ohranili do 60. let.³²

Na dan poroke je nevesta oblekla narodno nošo. Lase so ji spletli v kite, na konec pa so zavezali belo pentljo. Na glavi je imela tudi cvetni venec. Od sredine 20. let so se neveste že oblačile v belo obleko. V rokah so držale bel okrasni robec, bel rožni venec in po možnosti venec iz živih rož.³³

Mladoporočenca so s sanmi ali z lepo kočijo odpeljali na poroko. Svate so izbirali tako, da jih je bilo enako število tako z nevestine kot z ženinove strani.³⁴

Po vraži je veljalo, da bo, če po poroki nevesta prva ogovori ženina, ona "nosila hlače pri hiši" in obratno.³⁵ Nevesta en teden po poroki ni smela domov k staršem. Sele naslednjo nedeljo, ko so imeli večerjo, je nevesta lahko šla prvič domov.³⁶

²⁸ Prav tam, str. 47.

²⁹ Prav tam, str. 48.

³⁰ Po pripovedovanju Sándorja Varge iz Lendave, zbiralec starih fotografij, raziskovalec lokalne zgodovine.

³¹ Szabó Mária, Régi magyar lakodalmas szokások és koszöntők a lendvavidéki falvakból, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva 1996, str. 47

³² Prav tam, str. 16.

³³ Prav tam, str. 17.

³⁴ Prav tam, str. 18.

³⁵ Prav tam

³⁶ Prav tam, str. 50.

Gostije so bile nekoč doma. V ta namen so sobo spraznili, posodo in pribor pa so si sposodili pri sosedih. Za ležišča gostov od drugod je moral poskrbeti gospodar, pri čemer so na tla položili blazine ali pa so za ležišče poskrbeli tudi sorodniki in sosedje.³⁷

Po poroki so vsi šli nazaj k nevesti, kjer so pokósili. V preteklosti sta mlado-poročenca jedla iz enega krožnika. Mize so bile okrašene z umetnimi rožami, pred nevesto z belimi. Okrog 16. ure je ženin odšel domov, nevesta pa je še ostala pri starših.³⁸

Vsak mladoporočenec je dobil darila od svojih gostov, gospodar pa obvezno 1 liter vina, kasneje tudi klobase, pecivo ali torto. Pozno popoldne so prispeli tudi "muzikantje". Gostje so se zabavali vsak pri svoji hiši, oz. eni pri nevesti, drugi pri ženinu. Kasneje, ko so se poroke že uveljavile ob sobotah, so rajali vsi skupaj. Navada je bila, da so "muzikantje" goste pričakali kar na dvorišču.³⁹ Ženin je ob 20. uri prišel po svojo izbranko, zbrali pa so se tudi vsi svatje. V hišo pa jih niso pustili kar tako, ampak so morali pravilno odgovoriti na šaljiva vprašanja, npr.: "Zakaj je Bog prvič ustvaril Adama? Ker ni želel, da bi mu Eva segala v besedo; Kdo je bil najsrečnejši človek na svetu? Adam, ker ni imel tašče; Kaj je razlika med moškim in ženskim ušesom? Pri moškemu gre skozi eno uho not', skozi drugo ven, pri ženski pa gre skozi eno uho not', skozi usta pa ven."⁴⁰

Sledili so razni nagovori, zdravice, medtem so že postregli hrano. In šele po večerji je sledila prava zabava. Glasbeniki so igrali tem bolj, kolikor več so jim ljudje plačevali. V takih primerih ljudem ni bilo žal denarja. En tak glasbeni orkester je vseboval tri violiniste (glavnega in dva, ki sta držala ritem), kontrabasista in cimbalista.⁴¹

Svatje so se zabavali dolgo v noč še potem, ko so okoli polnoči nevesto odpeljali v novi dom.⁴²

Med gostijo je za pijačo skrbel gospodar. Velikokrat se je zgodilo, da so svatje vrč hitro izpraznili, samo da bi ukanili gospodarja, ki je za kazen, ker se je vrč izpraznil, moral popiti kozarec vina do dna. Lahko so mu tudi zapeli različne šaljive pesmi ali pa so v praznem vrču sežgali papir.⁴³

Na dan poroke, zvečer, je gostijo obiskalo veliko ljudi. Šli so "prodajat zijala", stali so pod okni in spremljali poroko, gostje pa so odgrnili zaveso, da so bolje videli. Gospodinje iz kuhinje so jim prinesle tudi kaj za pod zob. Če namreč niso dobili ničesar, ali so bili nezadovoljni s ponujenim, so bili zmožni marsikakšne podlosti. Tako so npr. lahko v vodnjak natresli pleve, da so gostitelji morali nositi vodo od sosedov.⁴⁴

Po polnoči je nevesta preoblečena prišla nazaj. Še ob koncu 19. stoletja, včasih tudi na začetku 20. stoletja, so nevesti ob tej priložnosti na lase prišli čop las (konty). To so naredili tako, da so ji splekli lase, nakar so iz trdega kartona izdelali stožčasto obliko, ki so ji jo prišli na lase ter splet las ovili na stožec. Glavo so ji povezali z ruto. Sam stožec je bil nagnjen malo naprej, da je ponoči ni tiščal

³⁷ Prav tam, str. 49.

³⁸ Prav tam, str. 22.

³⁹ Prav tam, str. 23.

⁴⁰ Prav tam, str. 24.

⁴¹ Prav tam, str. 29.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 48 in 49.

⁴⁴ Prav tam.

pri spanju. Ženske, ki so se možile s tem običajem, so umrle v 50. letih 20. stoletja. Nekatero so to nošo obdržale vse do smrti. Lase so si česale le enkrat na teden. Zgodilo se je tudi, da so si stožec snele z glave enkrat na mesec, ko so si lase umile. Na začetku 20. stoletja so si neveste, ko so se vrnile na poroko, na glavo dale ruto z rdečimi pikami.⁴⁵

Šala naslednje jutro je bila namenjena nevesti. Medtem ko je spala, so v kuhinjo nanosili drva. Nevesta je morala kuhinjo pospraviti, s čimer je pokazala svojo pridnost. Po 10. uri so se spet zbrali svatje. Popoldan so se pozabavali s šalami, petjem, skeči.⁴⁶ Popoldne so krstili tudi potico (fumu), ki je bila polnjena s kakavom, rozinami, makom in orehi. Ta potica je bila darilo nevestinega doma njenemu novemu domu pri ženinu. Zavita je bila v lep rdeč tkan prt. Potica je dobila ime "ureži me" ali podobno, nevestina priča pa je ime morala uganiti, sicer glasbeniki niso prenehali igrati. Nato so potico razrezali. Verjeli so, da je v "fumu" potrebno čim prej ugrizniti, da bo otrok prej spregovoril.⁴⁷

V ponedeljek, na tretji poročni dan, so na gostijo odpeljali tudi starejše in otroke. Tukaj so se otroci tudi učili plesa. Prišle so tudi maske, ki so nevesti v dar pripeljale voziček. Gostijo pa so obiskali tudi Romi. Po večerji je spet sledila glasba, pozvačin pa je moral poskrbeti za denar za Rome. Gostje so se zabavali še dolgo v noč. Čim dalj časa je trajalo rajanje, tem bolj so hvalili gospodarja.⁴⁸

Ko so proti jutru na mizo prinesli še zeljnato juho, kasneje kislo juho, so plesale tudi gospodinje, kar je pomenilo, da je gostije konec.⁴⁹

Starost nevest in ženinov

V 19. stoletju je škof Anton Martin Slomšek⁵⁰ mladino posvaril pred pre-zgodnjimi in prepoznimi porokami. Dejal je: "Ženitev premladih ljudi po navadi prida ni; kako bi otroci otroke redili? Pa tudi pomožitev prestarih ljudi sploh dobra ni; prestari ženini zapustijo premlade sirote. Ako se ženiš ali možiš, ženi se pri pravi starosti ter oskrbi ženi in otrokom poprej dobro streho in mizo obilno."⁵¹

Danes so ljudje prepričani, da so se v preteklosti ženili mlajši kot danes. Zlasti naj bi to veljalo za ženske, saj naj bi se mož in žena bolj razumela takrat, če je mož nekaj let starejši od žene.

Povprečna starost ženinov in nevest med leti 1909 in 1919⁵²

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
starost ženinov	31,7	34,7	30,3	29,4	27,5	31,9	28,4	34	37,1	31,9	29,4
starost nevest	23,8	30,3	25,4	26,4	23	24,6	23,7	27,4	36,7	22,8	26,3

⁴⁵ Prav tam, str. 38.

⁴⁶ Prav tam, str. 41.

⁴⁷ Prav tam, str. 43.

⁴⁸ Prav tam, str. 44.

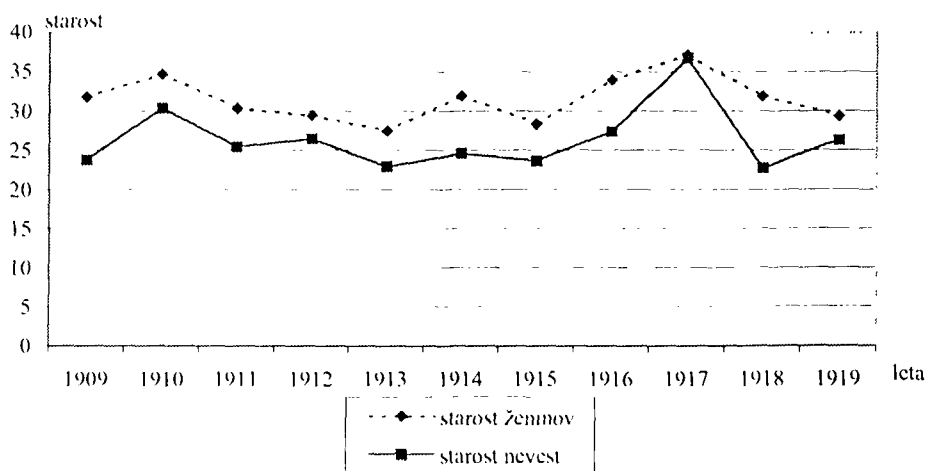
⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Anton Martin Slomšek, 1800 – 1862, slovenski narodni prebuditelj, pesnik, lavantinski škof

⁵¹ Jože Hudales, Ženi se pri pravi starosti, Jana, št. 5, Ljubljana 1996, str. 8

⁵² Poročna matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 17. 9. 1919.

Povprečna starost ženinov in nevest med leti 1909 in 1919

Iz tabele in diagrama se da razbrati, da so bili ženini v vseh enajstih letih v povprečju 5,17 let starejši od nevest. V povprečju so bili najstarejši leta 1918, ko so bili starejši kar za 9,1 let in leta 1909, ko so bili starejši 7,9 let. V ostalih letih so bili od nevest starejši približno 4 do 5 let. Najmanjša razlika med starostjo mladoporočencev je bila leta 1917, ko so bili neveste in ženini skorajda iste starosti, povprečno so bili ženini starejši za 0,4 let. Tega leta so bile neveste in ženini tudi najstarejši, saj je bila povprečna starost nevest 36,7 let, ženinov pa 37,1 let. Starost ženinov je leta 1910 narasla za 3 leta, nato pa je do leta 1914 padla približno za eno leto. Ob začetku vojne je starost ženinov spet narasla na 31,9 let, naslednje leto je spet padla, nato pa se leta 1917 spet zvišala za 3 leta. Po vojni je starost spet začela upadati. Istočasno s tem, ko je padala in naraščala starost ženinov, je padala oz. naraščala starost nevest. Iz diagrama je razvidno, da so bile razlike v letih med mladoporočenci v vseh 11 letih približno konstantne.

Če primerjamo starost nevest in ženinov po Evropi in Sloveniji ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, opazimo, da se je Lendava še najbolj približala Velenju – trgu, kjer je bila starost ženinov 32 (v Lendavi 31,5), nevest pa 27 (v Lendavi 26,4 let). Starost nevest in ženinov v Lendavi se je zelo razlikovala od starosti nevest in ženinov na Madžarskem, v Rusiji in Bolgariji, kjer sta bila oba za 5 do 6 let mlajša.⁵³

Neveste so bile starejše od ženinov v 29 primerih od skupaj 188, kar je 15,43%, ženin in nevesta sta bila samo v osmih primerih istih let. Večinoma je bil ženin starejši od neveste – 80,32%, kar je pri 151 porokah.

V preteklosti, v drugi polovici 19. stoletja in vse do konca 19. stoletja, je bil na zahodu Evrope delež nevest, starejših od ženinov, med 20 in 25%. Pri nas je bil ta delež še višji in se je gibal med 20% v urbanih naseljih in več kot 30% v kmečkih naseljih.⁵⁴

V Lendavi izstopa leto 1917, ko je bila v več kot polovici porok nevesta starejša od ženina. To je tudi leto, ko je bila starost ženinov in nevest zelo visoka, in sicer 37,1 oz. 36,7 let.

⁵³ Jože Hudales, *Od zibeli do groba*, revija Borec, Ljubljana 1996, str. 95

⁵⁴ Prav tam, str. 99.

Povprečne starostne razlike med mladoporočencema med leti 1909 in 1919⁵⁵

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
ženske starejše let/	8,33	3,5	11	3,5	3,67	/	/	6,67	1	4,8	9
moški starejši let	9,22	6,6	5,32	4,64	6,64	10,38	4,71	8,25	8,67	10,2	7,15

Med porokami, kjer so neveste starejše, so le-te v povprečju starejše za 5,32 let, moški pa za 6,83 let.

Najbolj izstopata leti 1914 in 1918, ko so bili moški od žensk starejši povprečno za več kot 10 let. Med nevestami izstopa leto 1912, ko so bile te od svojih mož starejše za kar 11 let, pa tudi leto 1910, ko so bile starejše za več kot 8 let. V poročni matični knjigi so le redki primeri, ko so starostne razlike med mladoporočencema velike, npr. več kot 20 let. Še najbolj izstopajo poroke, ko je bila starostna razlika med mladoporočencema 36 let (ženin je bil star 52 let, nevesta pa 16). To je tudi eden izmed redkih primerov, ko je nevesta tako mlada. Zanimiva se mi je zdela tudi poroka, ko je imela nevesta 47 let, ženin pa 31, od svojega izbranca je bila starejša za 16 let. Tudi ta primer je edini takšen v vseh enajstih obravnavanih letih.

Po Jožetu Hudalesu, ki je dobil podobne podatke za Velenje, sicer za 10 in več let prej, naj bi takšni zakoni kazali na razum in je ljubezen v njih igrala le manjšo vlogo.⁵⁶

Nvesta oz. ženin sta si partnerja največkrat iskala v Lendavi ali v sosednjih vaseh. Niso pa tudi redki primeri, ko je nevesta ali ženin iz bolj oddaljenih krajev in tudi iz krajev, ki spadajo k današnji Madžarski. Mladoporočenci so tako prihajali tudi iz Lentija, Kismartona, kjer je bila močna judovska skupnost, Selmecebánye, Lepoglave, Rédcisa, Kasse oz. Košic, Zagreba, Filovcev, Beltincev, Zalaegerszega, Nagykanizse in Erzsébetfalu. Mladoporočenci so prihajali tudi iz Budimpešte, Dunaja in Pécsa. Vendar so si v teh mestih izbranko ali izbranca izbirali večinoma lendavski Judje.

Ženini so bili v skoraj 100% iste vere kot neveste. Mešanje dveh različnih veroizpovedi je bilo zelo redko, morda se je to še največkrat zgodilo med rimokatoličani in judi, zelo redko, v samo enem primeru pa med judi in luterani. Mešanih zakonov je bilo torej le 9, kar je 0,04%. V teh devetih primerih je bilo le trikrat pod opombami (rubrika 9) v poročni matični knjigi zapisano, kakšne vere bo otrok, ki se bo rodil v tem zakonu. Otrok je v vseh treh primerih prevzel vero matere in sicer dvakrat rimokatoliško na škodo judovske vere in enkrat luteransko vero na škodo rimokatoliške.

V vseh obravnavanih letih sta se poročila le dva vdovca, oba leta 1918, in en ločenec leta 1913.

Smrt med Lendavčani med leti 1909 in 1919

Mrliške matične knjige

Mrliške matične knjige so imele 12 rubrik. zaporedno številko, datum vpisa, datum in čas smrti, priimek in ime, poklic, bivališče umrlega, veroizpoved umr-

⁵⁵ Poročna matična knjiga Lendava 1 1. 1907 – 17. 9. 1919.

⁵⁶ Jože Hudales, Od zibel do groba, revija Borec, Ljubljana 1996, str. 103.

lega, starost umrlega, ime in priimek zakonca, ime in priimek staršev umrlega, kraj smrti, če se ta ni zgodila doma, podpisa prijavitelja in matičarja, naknadne opombe.⁵⁷

Obredi ob smrti

Običaji ob smrti so prav tako raznoliki kot ob porokah, vendar so ohranili več starobitnosti kot poroke. Madžarske besede, povezane s smrtjo in pogrebom, npr. *umreti*, *smrt*, *jok*, *pokop*, *pokopališče* (*hal*, *halál*, *sír*, *temet*, *temető*) so ugrofinskega izvora, beseda *krsta* (*koporsó*) pa je staroturškega izvora. Ob naselitvi v Panonsko nižino so Madžari poleg umrlega položili v grob tudi konjsko glavo, štiri noge, streme in uздо. Od orožja so v grob spadali lok in puščice, včasih tudi meč, odvisno od položaja umrlega. Ti običaji kažejo na sorodnost s pokopi v srednji Aziji in v jugovzhodni Evropi. Po prevzemu krščanske vere so vsi ti predmeti iz groba izginili. Pokope so končali s cerkveno ceremonijo in tako so postali podobni pokopom sosednjih ljudstev.⁵⁸

V preteklosti so bili ljudje prepričani, da smrt napovedujejo dogodki, kot je npr. hukanje sove okrog hiše. Še preden je pokojni umrl, so k hiši poklicali duhovnika, ki ga je mazilil. Umrlega so nato umili, preoblekli v čisto najboljšo obleko ter mu obuli čevlje ali pa so mu jih položili poleg nog. Na oči so mu dali kovanec ali kakšen drug težji predmet, da se mu oči ne bi odprle ter mu povezali čeljust.⁵⁹

Ob smrti so vsa ogledala v hiši prekrili z brisačami. Velikokrat so v krsto umrlega položili še kakšno obleko, da se bo v nebesih lahko preoblekel. Preden so ga položili v krsto, so dno krste pokrili z doma tkano rjuho, ki je imela na obeh koncih vtakane rdeče vodoravne črte. Takšno rjuho je imela vsaka hiša pripravljeno doma za smrtne primere. Rjuha je bila večja od krste, njenih robov niso popravili v krsto, ampak so gledali iz nje. Na treh mestih v krsti so naredili križ iz voska sveče, ki je gorela ob umrlem, in šele nato so ga položili v krsto. Mrličev obraz so pokrili z ruto, preden pa so krsto zaprli, so ruto odgrnili ali pa so na mestu oči izrezali odprtino, da je umrli lahko "videl."⁶⁰

Še isto noč so šli sosedje, prijatelji in sosedje bedet k mrliču. Starejše ženske so pokojnega obkrožile, molile rožni venec in pele. Moški so se odstranili, po končani molitvi so kartali, se pogovarjali, spati pa se ni smelo.⁶¹

Po stari vraži je veljalo, da si moral trikrat sesti na posteljo umrlega, da se ga nisi bal, ter da si iz istega razloga moral trikrat postopicati na mestu, kjer je ležala krsta. Naslednji dan so krsto nesli na pokopališče na posebnem nosilu, največkrat prijatelji ali sorodniki umrlega. Pred krsto se je nesel tudi križ in venec iz umetnih rož, za krsto pa so šli žalujoči. Ob smrti mladih deklet in fantov, nevest in ženinov, so bili pogrebi podobni gostijam, saj so ob krsti stale tudi posvatbice.⁶²

Na pokopališču sta pred umrlim stala dva križa. Eden je bil križ, ki je bil pripravljen v mrliški vežici in so ob smrtnih primerih nanj zavezali doma tkano brisačo, ki so jo po koncu molitve s križa odstranili in jo dali duhovniku. To je bi-

⁵⁷ Mrliška matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 14. 9. 1919.

⁵⁸ Balassa Iván, Ortutay Gyula, Magyar néprajz, Corvina Kiadó, Budapest 1979, str. 593.

⁵⁹ Prav tam, str. 593 in 594.

⁶⁰ Po pripovedovanju Gizele Szabó, iz Petišovcev.

⁶¹ Balassa Iván, Ortutay Gyula, Magyar néprajz, Corvina Kiadó, Budapest 1979, str. 594.

⁶² Po pripovedovanju Gizele Szabó iz Petišovcev.

lo njegovo plačilo. Po pogrebu je obvezno sledila sedmina, na katero so bili povabljeni sorodniki. Bližnji umrlega (mož, žena, sin, hči) so eno leto obvezno žalovali in nosili črnino.⁶⁴

Obredi ob smrti Judov

Judovski pogrebni obredi so znani že iz Stare zaveze in Talmuda.⁶⁴ Če je bil umrl rabin, so na krsto dali zavitek Tore.⁶⁵ Po običaju so eno okno v hiši pokojnega pustili odprto. Kremiranje je prepovedano, kajti rabinski zakon to prepoveduje. Lendavski Judje so umrlemu oblekli preprosto belo oblačilo, ponavadi le dolgo srajco, v roke pa so mu dali molitvenik in ga položili na mrtvaški oder. Ob njegovem vzglavju so prižgali sveče. Preden so ga položili v krsto, navadno zabito iz šestih neobdelanih desk, so ga zavili v bel prt. Med sprevedom na pokopališče so žalujoči molili. Na čelu spreveda so nosili Davidovo zvezdo, zvezdi pa so sledili moški, nato so nesli krsto, za krsto je šel duhovnik in na koncu ženske. Pogrebci so se ustavili v vežici pred pokopališčem, kjer so pomolili in nato nadaljevali pot na pokopališče. Ob grobu so rabin in moški molili kadiš (posvetitev), ki jo je po pogrebu molil tudi sin ali sorodnik pokojnega s še desetimi moškimi. Žalovanje je trajalo sedem dni. V črnino so se oblačili le najbližji svojci pokojnega. V tednu žalovanja pokojnikovi najbližji sorodniki niso smeli sesti k mizi in ne kuhati. Teden dni so sedeli na tleh ali na trdih zabojih in klopeh, hrano pa so jim prinašali sosedje.⁶⁶ Tudi v Lendavi so Jude pokopavali na takšen način. Po 2. svetovni vojni so krste postajale raznovrstnejše, izginil je tudi bel prt, v katerega so zavijali mrliča, pogrebni običaji pa so se opustili z zaprtjem sinagoge v Lendavi.⁶⁷

Število umrlih

Med leti 1909 in 1919 je v Lendavi umrlo 487 ljudi.⁶⁸

Število in delež umrlih med leti 1909 in 1919⁶⁹

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
število umrlih	53	26	40	48	47	44	39	42	53	63	32
delež	10,9	5,3	8,2	9,9	9,7	9,0	8,0	8,6	10,9	12,9	6,6

⁶⁴ Po pripovedovanju Gizele Szabó iz Petišovcev.

⁶⁵ Talmud je judovska knjiga predpisov in postav, ki urejajo versko in družinsko življenje vernih Judov. Sestavljena je bila med 5. in 2. stoletjem pr. n.št. in obsega izvirno besedilo in komentarje.

France Verbinc, Slovar tujk, Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 698.

⁶⁶ Tora je starohebrejsko ime za petero Mojzesovih knjig.

Prav tam, str. 719.

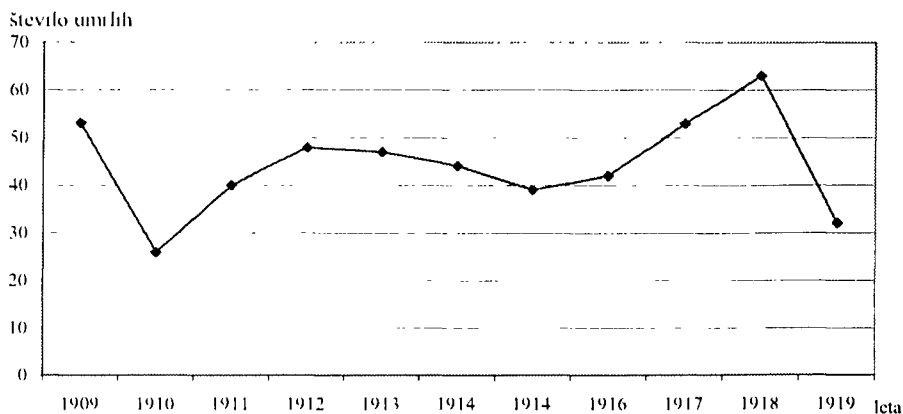
⁶⁷ Mirjana Gašpar in Beata Lazar, Židje v Lendavi, Lindplast, Pince 1997, str. 29 in 30 in Elena Romero Castelló – Uriel Macías Kapón, A zsidók és Európa, 2000 év története, Corvina Kiadó, Budapest 1994, str. 124 in 125.

⁶⁸ Mirjana Gašpar in Beata Lazar, Židje v Lendavi, Lindplast, Pince 1997, str. 29 in 30.

⁶⁹ Mrliška matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 14. 9. 1919

⁶⁹ Prav tam.

Število umrlih med leti 1909 in 1919

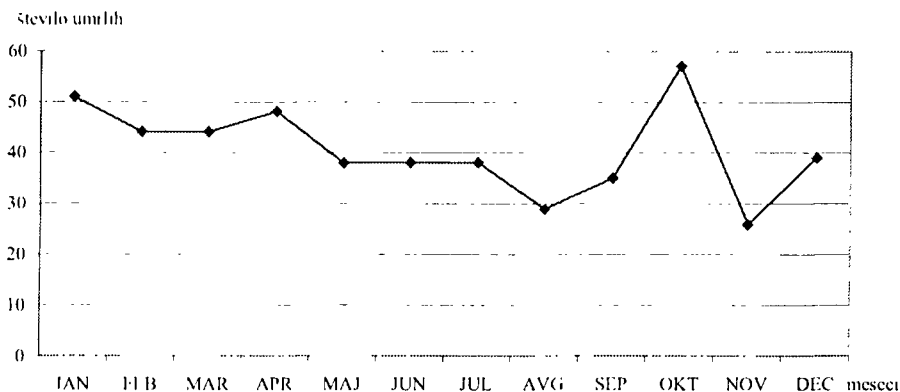
Iz tabele in grafa je razvidno, da je največ ljudi umrlo leta 1918, nato sledita leti 1917 in 1909. Vzrok za tako visoko smrtnost leta 1918 je prav gotovo 1. svetovna vojna, saj je tega leta v mrliško knjigo zapisanih šest vojakov iz Lendave. Teh šest ni umrlo tega leta, ampak so umrli že leto ali dve prej, vendar so jih šele leta 1918 vpisali v mrliško matično knjigo. Pri oblikovanju tabele sem tudi sama upoštevala vpis v mrliško knjigo in ne pravilno letnico smrti. Najnižja je smrtnost leta 1910, saj je tega leta umrlo le 26 ljudi, kar je znašalo 5,3%, naslednje leto se je dvignila na 8,2%, nato na 10% in se je do leta 1916 zmeraj gibala okrog 8 do 9%, kar je pomenilo med 40 in 50 umrlih na leto. Takoj po vojni je smrtnost padla za polovico, čeprav tega podatka ne smemo imeti za dokončnega, saj se je v mrliško matično knjig vpisovalo le do sredine septembra. Toda najverjetneje do konca leta 1919, tj. v treh mesecih in pol, mrtvih ni bilo toliko, da bi se delež 6,6% veliko spremenil.

Število umrlih in delež po mesecih med leti 1909 in 1919⁷⁰

	JAN	FEB	MAR	APR	MAJ	JUN	JUL	AVG	SEP	OKT	NOV	DEC
število umrlih	51	44	44	48	38	38	38	29	35	57	26	39
delež	10,5	9,0	9,0	9,9	7,8	7,8	7,8	6,0	7,2	11,7	5,3	8,0

⁷⁰ Prav tam.

Število umrlih po mesecih med leti 1909 in 1919

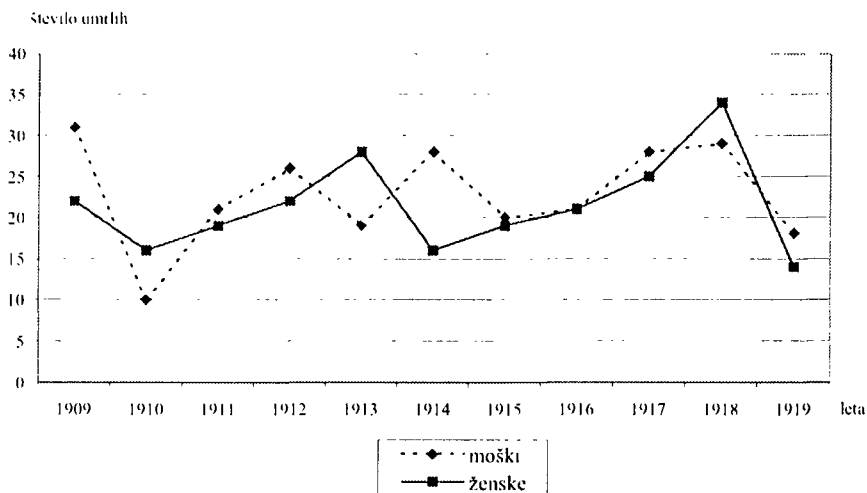
Mesec, ko je umrlo največ ljudi, je bil oktober, ko je umrlo 11,7% ljudi. Prednjačita še meseca januar in april, ko je bilo umrlih tudi blizu 50. Na drugi strani so meseci, ko je bilo mrtvih manj, predvsem avgusta in novembra, ko je umrlo 29 oz. 26 ljudi. V vseh ostalih mesecih je bila smrtnost okrog 7 do 8%, kar pomeni, da je umrlo med 35 in 44 ljudi.

Zelo zanimiva sta naslednja tabela in diagram, ki prikazujeta število umrlih moških in žensk.

Število umrlih moških in žensk med leti 1909 in 1919⁷¹

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
moški	31	10	21	26	19	28	20	21	28	29	18
ženske	22	16	19	22	28	16	19	21	25	34	14

Število umrlih moških in žensk med leti 1909 in 1919

⁷¹ Prav tam.

V letih 1909, 1911, 1912, 1914, 1915, 1917 in 1919 je umrlo več moških kot žensk. Leta 1916 je umrlo enako število moških kot žensk (21), leta 1910 in 1914 pa je umrlo kar 6 in 12 več žensk. Zanimivo je nihanje smrtnosti. Potem ko je bila leta 1909 smrtnost moških zelo visoka, je naslednje leto padla kar za 66%, potem pa vsako drugo oz. tretje leto dosegla višek oz. je bila večja včasih tudi za 100%. Tudi pri smrtnosti žensk je opaziti tako velika nihanja. Višek je dosegla leta 1913 in 1918. Pred in po tem letu se je vedno gibala okrog 20, le leta 1918 je narasla na 34, nato pa naslednje leto spet padla za skoraj 60%. Ker so bili vpisi v mrliško knjigo izvedeni le do 14. septembra 1919, je bilo število umrlih moških in žensk do konca leta 1919 večje. Upoštevati moramo oktober, ko je bilo v enajstletnem povprečju največ mrtvih, tako da je bilo število mrtvih moških in žensk tudi po 1. svetovni vojni leta 1919 gotovo nad 20 oz. 25.

Smrtnost moških je bila torej večja, kar so ugotovili že statistiki v 17. stoletju. Moških se je rodilo sicer več kot žensk, vendar je bilo med mrtvorojenimi več dečkov, pa tudi v kasnejših letih je bila smrtnost dečkov večja od smrtnosti deklic. Leta 1900 je npr. v Avstriji umrlo skoraj 6% več moških kot žensk, v Nemčiji 10% in tudi podatki za Slovenijo kažejo podobno stanje. V Remšniku na Kobanskem je od leta 1897 do 1927 umrlo 5,5% več moških kot žensk.⁷²

Tudi podatki za Lendavo kažejo podobne rezultate, saj je med leti 1909 in 1919 umrlo 251 moških in 236 žensk, kar je za 5,9% več moških kot žensk.

Starost umrlih

Starost umrlih nam lahko zelo nazorno prikaže, kako so živeli naši predniki. Na začetku 20. stoletja je bilo v Lendavi največ grobov izkopanih za dojenčke, tj. za otroke do prvega leta starosti. Če je otrok preživel prvo leto, je bila že večja možnost, da bo preživel. Med dojenčki je bila smrtnost mnogo večja kot pa med otroci od prvega do 15. leta.

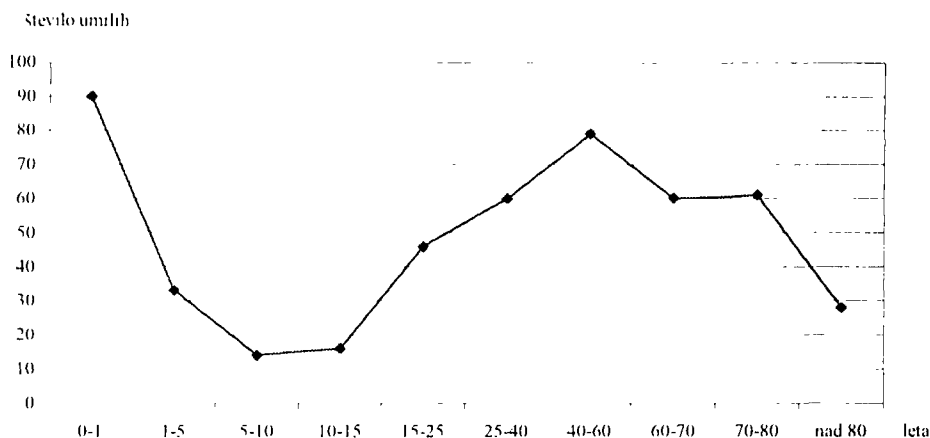
Število in delež umrlih po starostnih skupinah med leti 1909 in 1919⁷³

	0-1	1-5	5-10	10-15	15-25	25-40	40-60	60-70	70-80	nad 80
število umrlih	90	33	14	16	46	60	79	60	61	28
delež	18,5	6,8	2,9	3,3	9,4	12,3	16,2	12,3	12,5	5,8

⁷² Jože Hudales, Od zibeli do groba, revija Borec, Ljubljana 1996, str. 109 in 110.

⁷³ Mrliška matična knjiga Lendava 1. 1907 – 14. 9. 1919.

Število umrlih po starostnih skupinah med leti 1909 in 1919

Umrljivost dojenčkov je bila zelo velika, saj jih je umrla skoraj petina. Velika je bila tudi umrljivost otrok do petega leta starosti, nato pa se je delež umrlih otrok začel zmanjševati. Umrljivost otrok med desetim in petnajstim letom je bila spet večja kot umrljivost otrok med petim in desetim letom. Smrtnost se je nato povečala pri skupini od štirideset do šestdeset let, kjer je znašala 16%. Majhna je bila smrtnost tudi pri ljudeh nad 80 let, le 5,8%, vendar je temu vzrok tudi to, da jih je zelo malo dočakalo tako visoko starost. Veliko jih je umrlo med šestdesetim in sedemdesetim letom, kar četrтина vseh umrlih. Umrlih otrok do 15. leta je bilo zelo veliko, saj je v posameznih letih umrlo tudi več kot 40% otrok. Videli smo že, da je bila smrtnost največja pri dojenčkih do prvega leta starosti, nato se je zniževala. V začetku 1. svetovne vojne je smrtnost otrok padla za kar 50% in se je takšna obdržala še naslednji dve leti, leta 1917 se je povečala za 60% in čez dve leti spet padla za prav toliko. Tudi smrtnost ljudi do 60. leta je bila velika. Pri njih ni opaziti tako velikega nihanja kot pri otrocih, saj se je smrtnost ves čas gibala okrog 30%. Izstopata le leti 1916 in 1917, ko je smrtnost glede na prejšnje leto narasla za 30%. Podatki iz matičnih knjig kažejo, da je smrtnost po vojni padla nazaj na predvojno povprečje, pa temu najverjetneje ni bilo tako, saj se je v mrliško matično knjigo vpisovalo do sredine septembra. Tako je bila smrtnost ljudi po 60. letu tudi po vojni najverjetneje enaka kot med vojno leta 1916 in 1917.

Vzrok smrti

Mrliška matična knjiga nam zelo dosledno navaja vzroke za smrt. Tako lahko dobimo približno sliko zdravstvenega stanja takratnih prebivalcev Lendave. Število navedenih vzrokov je zelo veliko, natančneje 49. Med vzroki smrti se največkrat pojavita izčrpanost in oslabeledost in sicer pri ljudeh nad 60 let. Veliko ljudi je živelo tako dolgo, da so dočakali starost, ko so "lahko umrli zaradi starosti." Pred sedemdesetim letom je ta vzrok smrti le redkokdaj napisan.⁷⁴

⁷⁴ Vojko Pavlin, Prebivalstvo v solkanski župniji 1835 – 1864 na podlagi matičnih knjig (Prvi del), Goriški letnik, Zbornik goriškega muzeja 1994/95, št. 20-21, Goriški muzej, Nova gorica 1995, str. 40

Število in delež vzrokov za smrt med leti 1909 in 1919⁷⁵

	število primerov	delež		število primerov	delež
oslabeledost	82	16,9	škrlatinka	4	0,8
pljučnica	65	13,4	pomanjkljivo delovanje srčnih zaklopk	4	0,8
tuberkuloza	56	11,6	vnetje osrčnika	3	0,6
vnetje črevesne sluznice	43	8,9	vnetje trebušne stene	3	0,6
slabotnost dojenčkov	31	6,4	tumor pljučnih mešičkov	3	0,6
možganska kap	20	4,1	tumor na možganih	3	0,6
vnetje ledvic	16	3,3	samomor	3	0,6
krči	15	3,1	sladkorna bolezen	2	0,5
vnetje možganske skorje	9	1,8	karies kosti	2	0,5
krvavitev pljuč	8	1,7	oslabeledost pljuč	2	0,5
bronhitis	8	1,7	duševna zmeda	2	0,5
nesreča	8	1,7	vnetje mehurja	1	0,2
rak na želodcu	8	1,7	vodna bolezen	1	0,2
rak na črevesju	8	1,7	sifilis	1	0,2
umrl na bojšču	8	1,7	vnetje prsne mreže	1	0,2
oslabeledost hrbtenice	7	1,4	vnetje slepiča	1	0,2
srčni infarkt	7	1,4	oteklina pljuč	1	0,2
degenerativna sprememba jeter	7	1,4	vnetje hrbtenjače	1	0,2
umor	6	1,2	zastrupitev z alkoholom	1	0,2
zamašitev krvnih žil	6	1,2	pretres možganov	1	0,2
vnetje možgan	5	1,0	kronično vnetje mehurja	1	0,2
trebušni tifus	5	1,0	rak na maternici	1	0,2
mongoloidnost	5	1,0	novotvorba na trebuhu	1	0,2
bolezen srca	4	0,8	porod brez otroka	1	0,2
davica	4	0,8			

Za starostjo je drugi najpogostejši vzrok smrti pljučnica, ki ni izbirala starosti. Za njo so umirali tako otroci kot starejši ljudje, kosila pa je tudi med mladimi okrog 20. in 30. leta. Na tretjem mestu je pljučna jetika oz. tuberkuloza, za katero so najpogostejše umirali mladi, stari nad 20 let.

Otroci so jo največkrat preboleli brez infekcijskih znamenj, pri nekaterih starejših pa se primarna infekcija ni ozdravila. Pri nekaterih otrocih, ki so primarno infekcijo preboleli, je bilo nevarno obdobje spet v mladostniški dobi. Posamezni bacili so v pljučih preživel in so se začeli ponovno kopičiti pri mladem odraslem človeku in mu preplavili vse tkivo v okolici pljuč. Pljuča so na to ponovno srečanje z bacili burno reagirala, celice in tekočina so stopili iz krvnih žil v pljučno tkivo, ki je oteklo. Zaradi pritiska celic je prišlo do slabega pretakanja krvi v žilah. Verjetno je, da je bilo med mladimi, ki so umrli zaradi tuberkuloze tudi veliko takih, ki so jo že preboleli v otroštvu, pa nihče ni vedel, da so sploh imeli tu-

⁷⁵ Mrliška matična knjiga Lendava 1. 1. 1907 – 14. 9. 1919.

berkulozo.⁷⁶ Zaradi vnetja črevesne sluznice so umirali predvsem dojenčki, stari do dveh let in starejši ljudje. Dojenčki so množično umirali tudi zaradi krčev, pred katerimi jih ni moglo ubraniti materino mleko. Med prvimi desetimi najpogostejšimi vzroki za smrt so še vnetje ledvic, možganska kap in vnetje možganske skorje. Tudi za temi boleznimi so umirali ljudje stari nad 50 let in več. Ostale bolezni se pojavljajo redkeje. Zelo redko se pojavlja npr. rak, ki v tistih letih še ni bil tako raziskan, kot je danes, tudi različni tumorji se v enajstih letih pojavijo le šestkrat. V obravnavanih letih je osem ljudi umrlo zaradi različnih nesreč, to so bili predvsem otroci, tudi dojenčki. Tako je npr. 17-mesečni otrok umrl zaradi utopitve. Kar polovica vseh nesreč se je zgodila zaradi utopitve, bodisi med kopanjem dojenčka ali pa poleti pri plavanju. Šest ljudi so tudi umorili, največkrat ustrelili ali zabodli. Starost vseh umorjenih se je gibala okrog 20 do 25 let. V mrliško matično knjigo je vpisanih tudi osem moških, ki so umrli na bojišču. To so bili večinoma fantje, stari med 20 in 30 let, pa tudi en moški, star 76 let. Polovica teh je umrla zaradi pljučnice in tuberkuloze. Ostalih 65 je vpisanih v mrliške matične knjige po letu 1919.

István Kepe leta 1916 pred odhodom na fronto v Galicijo z ženo Rebeco Gaál
(Fotografija last Csabe Szaba iz Lendave)

⁷⁶ Miha Likar, Usoda nalezljivih bolezni, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1981, str. 133 in 134

V 487 primerih smrti se je le enkrat, in sicer leta 1912, zgodilo, da žrtve niso mogli identificirati. V mrliško matično knjigo je bilo zapisano, da je šlo za žensko, staro okrog 25 let, ki je umrla na sodišču. Njen izgled je bil podoben izgledu duševne bolnice, bila je srednje postave, imela je podolgovat obraz in sive oči, oblečena pa je bila v sivo krilo in rdečo bluzo. Kot vzrok smrti so vpisali izčrpanost.

Enajstletno obdobje je prekratko, da bi lahko natančneje ugotovili značilnosti prebivalstva kakšnega mesta. Avtorja Jože Hudales in Vojko Pavlin sta npr. preučevala zgodovino Velenja in solkanske župnije za celih 81 let (od leta 1860 do 1941) in 29 let (od 1835 od 1864) ter podatke primerjala tudi z okolico in sta tako prišla do pomembnih ugotovitev oz. razlik med vasjo in mestom.

Vprašanje, ki se postavlja, je tudi, zakaj so nihanja, ki so bila prisotna pri posameznih obravnavah, tako velika, ali so slučajna ali pa se za njimi skrivajo kakšni zakoni in pravila. Prav zaradi tega je še bolj pomembno, da se preučevanje Lendave ne bi končala s to raziskavo, ampak bi se nadaljevalo še za leta naprej in nazaj ter se razširilo še na lendavski okoliš. Številke, ki bi jih tedaj dobili, in ki bi jih lahko primerjali tudi z drugimi mesti po Sloveniji in po svetu, bi nam lahko povedale, kako se je mesto razvijalo in katere so bile njegove posebnosti.

Gordana Šovegeš

LENDVA LAKOSSÁGA AZ ANYAKÖNYVEK ALAPJÁN 1909 ÉS 1919 KÖZÖTT

A születések, házasságok és a halál minden emberi életben nyomot hagynak. Ezért gyakran ezer és ezer kérdés vetődik fel bennünk ezekkel az eseményekkel kapcsolatban. Ha vissza kívánunk jutni gyökereinkhez, meg kellene kérdeznünk dédöreganyánkat, nagyapánkat... Ekkor tudatosodik bennünk, hogy sajnos ők már nincsenek közöttünk és kénytelenek vagyunk betekinteni az anyakönyvekbe.

A Magyar Királyi közigazgatás 1894-ben rendelte el a polgári anyakönyvek vezetését. 1895-ben megalakultak az anyakönyvi járásek és kinevezték az anyakönyvvezetőket és helyetteseiket. Minden anyakönyvvezető köteles volt születési és halottas anyakönyvet vezetni, szabályszerűen házasságkötési anyakönyvet is. A bekötött anyakönyveket Zalaegerszegen hitelesítették és Zala vármegye alispánja aláírásával látták el. Minden év végén az anyakönyvvezető a könyveket lezárta, beírta a bejegyzések számát és pecséttel hitelesítette. A könyv másolatát szintén hitelesítette és elküldte felügyelő hatóságnak, ahol a könyvet felőlvizsgálták miután elküldte a minicipális levéltárnak. Későbbi kugazitásokat az eredeti anyakönyvből és a másolatból is bevették. A másolatok ma a Maribori Területi Levéltárban őrzik, az eredetiek pedig még a lendvai anyakönyvvezető hivatalban vannak. A Murántúli Nemzeti Tanács 1919. október 2.-án megszüntette a polgári anyakönyvvezetést. Ezután az anyakönyveket az egyházi hivatalok vezették. Murántúli hozzászólása után Magyarországhoz 1941. augusztus 15.-én ismét polgári anyakönyveket kezdtek vezetni. A bejegyzéseket ugyanazokba a könyvekbe végezték, amelyeket 1919-ben befejeztek, csak a következő oldalon. Ezek az anyakönyvvezető hivatalok Murántúli felszabadítása után 1945 áprilisában szűntek meg.

Az előbbi oldalakon található táblázatok és ábrák így a lendvának életét mutatják be 1909 és 1919 között. Igen érdekes összehasonlítani az 1. világháború előtti, kozbeni és utáni időszakot. A legtöbb gyermek 1909-ben született, miután a szülések száma csökkent az említett időszak végéig. 1916 után az elhalálozások száma kétszeresre növekedett a születések számához viszonyítva és így 1918-ig az elhalálozások száma meghaladta a születések számát. A házasságon kívüli gyermekek száma 1911-ben volt a legmagasabb, amikor elérte az születések számának egy negyedét, miután csökkentni kezdett. A házasságon kívüli gyermekek édesanyja a legtöbb esetben 19 és 25 év közötti mosónő és cseléd lány volt.

Jellemző Lendvára, hogy az újszülött leányok száma 2,2% meghaladja a fiuk számát. Rendszerint az újszülött fiú száma magasabb a lányok számánál, de később számuk kiegyenlítődik, mivel a fiuk elhalálozása magasabb, mint a lányoknál és a háborúk is megkövetelik áldozataikat.

A tizenegy esztendőben 188 pár kötött házasságot. A házasságok száma évente rendszerint 20 körül forgott, de a háború kezdete utáni évben a felénél csökkent és ez így maradt a háború végéig. Azonnal a háború befejezése után a házasságok száma több mint 70% növekedett. Érdekes

megemlíteni a házások életkorát, amely átlagban 26,4 illetve 31,5 év volt, miközben 1911-ben 36,7 illetve 37,1 évet tett ki.

Ebben az időszakban az emberek tömegesen haláloztak el tuberkulózis és tüdőgyulladás következtében. A háború közt az elhalálozások száma nem növekedett drasztikusan a fronton elesettek miatt, hiszen az anyakönyvekbe csak nyolc a fronton elesett férfi van bejegyezve. A többiek (65) 1919 után jegyezték az anyakönyvekbe.

Korai lenne arról beszélni, mi történt Lendva lakosságával a trianoni békeszerződés megkötése után. Érdekes lenne átvizsgálni az egyházi anyakönyveket, amelyek ebben a korszakban készültek. Mivel Lendván külön vezették az anyakönyveket a városra és környékére, érdekes lenne az adatok összehasonlítani.

Felmerül az a kérdés is, hogy azok a jelentős ingadozások, amelyeket egyes témaköröknél tapasztaltunk, miért jelentkeznek ilyen mértékben, vagy véletlennek minősíthetők, vagy bizonyos törvényszerűségek rejlenek mögöttük, amelyek az akkori lakosságjellegzetességeit, viszonyait tükrözik. Igen hasznos volna, ha ez a kutatás ezen a ponton nem szűnne meg, hanem folytatódna a megelőző és későbbi idoszakra, valamint Lendva környékére is.

SLOVENSKO-HRVAŠKI STIKI PO PRVI SVETOVNI VOJNI 1918-1921

Aleksandra Berberih - Slana *

UDK 94"1918/1921"(497.4:497.5)
329"1918/1921(497.4:497.5)

BERBERIH-SLANA Aleksandra: Slovensko-hrvaški stiki po prvi svetovni vojni 1918-1921. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 123-148, 130 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini

V razpravi avtorica obravnava politične, kulturne, gospodarske in druge stike med Slovenci in Hrvati od združitve v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov do sprejetja vidovdanske ustave 28.6.1921. Ugotavlja, da so bili stiki med obema stranema v tem burnem obdobju polni konfliktov, ki so slabšali medsebojne odnose, vse do začetka delovanja ustavodajne skupščine, ko so se znašli pred nevarnostjo, ki jih je povezala v skupnem nastopu proti centralistični ustavi.

UDC 94"1918/1921"(497.4:497.5)
329"1918/1921(497.4:497.5)

BERBERIH-SLANA Aleksandra: The Slovene - Croatian Contacts after the World War I. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001) 1-2, pp. 123-148, 130 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The present debate deals with the political, cultural, economical and other connections between Slovenians and Croatians from their uniting in one state to the adoption of the Vidovdanska constitution on June 28th 1921. The author has established that the contacts between the two sides were full of conflicts that changed their relationship for the worse. But as soon as the constituent assembly started to work, they felt the danger that connected them to start a joint fight against centralistic constitution.

* Mag. Aleksandra Berberih-Slana, prof. zgodovine in angleščine, mlada raziskovalka, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI - 2000 Maribor.

Slovenski in hrvaški politiki so se pred prvim sklicem državnega zbora po začetku prve svetovne vojne zavedeli, da se bližajo zgodovinski dogodki, kot se je izrazil Janez Evangelist Krek v razgovoru s hrvaškim politikom Josipom Smolako. Dva stara politična nasprotnika sta se zaradi tega dogovorila za sestanek, ki sta se ga poleg njiju udeležila tudi dr. Anton Korošec in dr. Melko Čingrija. Ti štirje politiki so se dogovorili, da bodo ustanovili skupen poslanski "Jugoslovanski klub", ta pa naj bi ob odprtju državnega zbora nastopil s programsko izjavo.¹

Na skupnem sestanku 29. maja 1917 so poslanci Jugoslovanski klub tudi zares ustanovili, podrobneje pa so se dogovorili o vsebini deklaracije, ki naj bi jo sestavil redakcijski odbor. To izjavo, ki je postala znana kot Majniška deklaracija, je Korošec kot predsednik Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917 prebral v državnem zboru. Največ razprav je v zvezi z njo vzbudila formulacija, ki je narodno načelo povežala s hrvaškim narodnim pravom, ter t. i. "habsburška klavzula". V nadaljnjem razvoju je narodno načelo dobilo značaj zahteve po samoodločbi, habsburška klavzula pa "značaj varščine jugoslovanskega gibanja pred preganjanjem oblasti".² Za slovenske pristaše političnega katolicizma in za hrvaške pravaše je bilo zelo pomembno, da je Majniška deklaracija z naštevanjem imen vseh treh narodov dosegla novo stopnjo in presegla prejšnjo velikohrvaško oz. hrvaško-slovensko trialistično idejo, prav tako pa tudi idejo hrvaško-srbske združitve.³

Vendar pa Majniške deklaracije niso podpirali vsi Slovenci in Hrvati. V Sloveniji je Ivan Sušteršič poskušal jugoslovanski značaj deklaracije skrciti in ga vrniti v okvire starega pravaško-katoliškega programa, ki je zahteval le hrvaško-slovensko združitev.⁴ Na Hrvaškem pa večjega prodora deklaracijske politike Jugoslovanski klub ni pričakoval zaradi odpora večinske stranke v saboru, Hrvatsko-srbske koalicije.⁵ In medtem ko je vodilno vlogo v deklaracijskem gibanju prevzela SLS, so bila v Banovini mnjenja o deklaraciji še vedno deljena. Ključni dogodek za deklaracijsko gibanje med Slovenci je bila t. i. ljubljanska izjava škofa Antona Bonaventure Jegliča in predstavnikov političnega katolicizma in liberalcev z dne 15. septembra 1917. Jeglič je s svojo potezo požel veliko odobravanje, in to ne samo med Slovenci, ampak tudi med Hrvati.⁶ Kljub temu pa je bila Hrvatsko-srbska koalicija še vedno zagrizen nasprotnik deklaracije in deklaracijskega gibanja. Po drugi strani pa je deklaracijo podpirala Starčevićeva stranka prava, ki je svojo podporo izrazila tudi na zasedanju hrvaškega sabora 5. junija 1917.⁷ Enako je 25. januarja 1918 naredilo 15 zastopnikov istrskega sabora, 14. aprila 1918 pa tudi vsi saborski zastopniki iz Dalmacije.⁸

¹ Pleterski Janko, *Prva odločitve Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971 (dalje Pleterski), str. 114

² Perovšek, Jurij, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918*, Ljubljana 1998 (dalje Perovšek), str. 14.

³ Pleterski, str. 117

⁴ Prav tam, str. 122.

⁵ Prav tam, str. 135.

⁶ Prav tam, str. 141, str. 143

⁷ V njihovi deklaraciji je bilo zapisano: "Starčevićeva stranka prava radostno pozdravlja enotno izjavo, predstavljeno 30. maja 1917 v imenu zastopnikov v "Jugoslovanskem klubu" na Dunaju, s katero zahtevajo na temelju modernega prava in zgodovinskega hrvatskega državnega prava državno-pravno in upravno združitev vseh tistih dežel monarhije, v katerih živijo Hrvati, Slovenci in Srbi, v eno samostojno, pred vsakim gospostvom tujih narodov svobodno in na demokratski osnovi utemeljeno državno telo, ter poudarja, da je ta zahteva osnova vsega njenega življenja in delovanja od njenega nastanka do danes. Zato poziva cel hrvaški narod, da jo v teh odločilnih časih podpre v njenih prizadevanjih." Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992 (dalje Horvat), str. 12.

⁸ Horvat, str. 12, Pleterski, str. 152.

Najresnejši poskus, da bi dosegli enotnost vseh jugoslovansko usmerjenih strank, je bil sestanek v Zagrebu 2. in 3. marca 1918, katerega pobudnika sta bila Jugoslovanski klub in Starčevićeva stranka prava.⁹ Na tem sestanku politikov iz Slovenije, Hrvaške, Slavonije, Medžimurja, Istre, Dalmacije ter Bosne in Hercegovine so udeleženci v t. i. Marčni oz. Zagrebški resoluciji potrdili nujno potrebo po zbiranju političnih sil, ki so si prizadevale za neodvisno in demokratsko državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Zahtevali so neodvisnost in svobodo ter zagovarjali popolno enakopravnost plemen in veroizpovedi, državljansko svobodo ter pravno in socialno enakost v novi državi, ki pa bi morala dobiti tudi pravico sodelovanja na mirovni konferenci.¹⁰

Čeprav so slovenski politiki želeli ta sestanek v Zagrebu, saj so upali, da bodo na ta način pridobili Hrvatsko-srbsko koalicijo, pa so se po drugi strani zavedali samostojnosti deklaracijskega gibanja in dejstva, da to gibanje ni moglo opustiti Majniške deklaracije. Hrvaške stranke naj bi se torej obvezale na temelju Zagrebške resolucije, slovenske pa naj bi ostale pri Majniški deklaraciji.¹¹

Vendar pa Hrvatsko-srbska koalicija ni bila pripravljena spreminiti svojega stališča. Eden izmed vzrokov je bil strah pred tem, da bi se v politične odnose na Hrvaškem vmešal nov dejavnik. Koalicija je zavračala možnost, da bi se jugoslovansko vprašanje premaknilo z odnosov med Hrvati in Srbi in vključilo tudi Slovence.¹² Zaradi tega se Hrvatsko-srbska koalicija ni želela udeležiti zagrebškega sestanka, Zagrebška resolucija pa ni nikoli postala temelj širšega političnega gibanja, čeprav so podpisi slovenskih predstavnikov na resoluciji deklaracijskemu gibanju dali radikalnejšo noto.¹³ Pa vendar je Jugoslovanski klub 19. marca 1918 poudaril, da Zagrebška resolucija ni bila sklep kluba.¹⁴

V končnem stadiju krize monarhije je politično stanje na Slovenskem, v Dalmaciji in Istri dovoljevalo ustanovitev Narodnega sveta kot predstavnika naroda. Zaradi tega je bil sprejet sklep, da bo za Slovence, Hrvate in Srbe avstrijske državne polovice ustanovljen Narodni svet v Ljubljani.¹⁵ Slovenci pa so si kljub vsemu še vedno zaman prizadevali za pristop Hrvatsko-srbske koalicije k narodnemu gibanju in čakali, kdaj bo Zagreb prevzel vodilno vlogo, ki mu je po njihovem mnenju pripadala.¹⁶

Ko so slovenske politične stranke končno ugotovile, da ne morejo več čakati na odločitev iz Zagreba, je Jugoslovanski klub določil datum za ustanovitev Narodnega sveta. 16. in 17. avgusta 1918 so tako v Ljubljani potekali "Slovanski dnevi", na katerih je bil Narodni svet res ustanovljen. Statut Narodnega sveta je najprej predvideval, da naj bi delovno področje Narodnega sveta obsegalo Slovenijo, Istro in Dalmacijo, a so Dalmatinci izjavili, da se ne bodo pridružili ljubljanskemu Narodnemu svetu, vendar pa naj bi v njega poslali svoje predstavnike.¹⁷

V tem času pa je vlada na Dunaju še zadnjič poskušala osamiti Slovence, in sicer z rešitvijo hrvaškega vprašanja, saj je računala, da bo s tem Hrvate odvrnila od jugoslovanskega gibanja. Eden izmed poskusov, da bi Slovence osamili, je bil

⁹ Pleterski, str. 163

¹⁰ Perovšek, str. 24.

¹¹ Pleterski, str. 165.

¹² Prav tam, str. 165

¹³ Prav tam, str. 170

¹⁴ Prav tam, str. 175.

¹⁵ Prav tam, str. 246.

¹⁶ Naša bodočnost in Zagreb, Slovenski Narod, 3. 8. 1918, št. 175, str. 1.

¹⁷ Pleterski, str. 247; Dalmacija in ljubljanski N.S., Slovenski Narod, 6. 9. 1918, št. 203, str. 3.

obisk predsednika ogrske vlade Istvana Tisze v hrvaških deželah in BIH.¹⁸ Slovenci so bili zaradi teh dogodkov zelo zaskrbljeni. Časniki so kar naprej objavljali izjave raznih hrvaških politikov in ocenjevali razporeditev v Banovini, Dalmaciji in BIH.¹⁹ Vendar pa je Tisza v BIH naletel na popolnoma odklonilno stališče, saj so mu srbski in hrvaški politiki izročili memorandum, v katerem so se izrekli za jugoslovansko združitev, ki je vključevala tudi Slovence.²⁰ Slovensko javnost pa so pomirile tudi izjave hrvaških politikov. Tako je npr. Ante Dulibić na seji poslanske zbornice 10. oktobra 1918 izjavil: "Hrvati ne bodo nikoli pripustili, da bi jih odločili od Slovencev. Slovenci tvorijo najidealnejši in najbolj dragoceni del jugoslovanskega naroda."²¹

Ker pa se v Banovini kljub dejavnosti Narodnega sveta ni nič premaknilo, je bilo njegovo predsedstvo prepričano, da bi bilo potrebno pospešiti ustanovitev Narodnega vijeća v Zagrebu s Hrvatsko-srbsko koalicijo ali brez nje.²² Tako je bilo Narodno vijeće ustanovljeno 5. in 6. oktobra na sestanku odposlancev iz Slovenije, Istre, Trsta, Hrvaške, BIH in Dalmacije. Slovenski časniki so poročali, da so stranke iz vseh jugoslovanskih dežel v teh dveh dnevih izbrale svoje predstavnike v Narodnem vijeću, le udeležba Banovine je ostala odprto vprašanje. To vprašanje pa je bilo rešeno, ko se je tudi Hrvatsko-srbska koalicija odločila za vstop v Narodno vijeće.²³

Kljub temu dogodkom pa so le nekaj dni po ustanovitvi Narodnega vijeća poslanci Frankove stranke prava sestavili komunike, ki je zahteval ustanovitev svobodne in samostojne hrvaške države z združitvijo vseh hrvaških dežel, vključno z Reko in Medžimurjem. Tej državi pa naj bi se po svoji volji pridružili tudi Slovenci. Slovenski časniki se s tem komunikejem niso ukvarjali, zato pa ga niso spregledali starčevičevci, ki so Frankovo stranko prava obtožili, da se je obračala po vetru in da se je bila pripravljena odpovedati Slovincem, ki so za njo bili le "balast".²⁴

Kljub raznim nesoglasjem pa je bilo gibanje že na poti, s katere ni bilo vrnitve. Narodno vijeće je 19. oktobra 1918 odklonilo tudi Karlov manifest, ki je naznanjal preureditev avstrijske državne polovice v zvezno državo, ker pa se je še vedno držal okvirov dualizma, je Slovincem zapiral pot v kakršnokoli jugoslovansko državo. S tem dejanjem je Narodno vijeće pretrgalo zvezo z monarhijo.²⁵ Da pa je Zagreb končno prevzel svojo "vodilno vlogo", kar so Slovenci od njega že dolgo pričakovali, je dokazala manifestacija 22. oktobra v Zagrebu, na kateri so Hrvati prekinili zveze med hrvaško politiko in habsburškim cesarstvom.²⁶

Takšna manifestacija je bila v Ljubljani organizirana šele 29. oktobra na pritisk ljudstva, ob tem pa je Narodni svet vendarle opozoril, da ni organizator manifestacije. Prav tako Narodni svet ni nameraval prevzeti državne oblasti, čeprav so se širile govorice, da to namerava storiti 29. oktobra. Zato pa je tega

¹⁸ Kriza u Hrvatskoj, Slovenski Narod, 11. 9. 1918, št. 207, str. 1.

¹⁹ Politiki iz Banovine o Jugoslaviji, Slovenski Narod, 14. 9. 1918, št. 210, str. 2.

²⁰ Pleterski, str. 312.

²¹ Državni zbor, Slovenski Narod, 11. 10. 1918, št. 234, str. 2.

²² Pleterski, str. 256.

²³ Ustanovitev Narodnega vijeća SHS v Zagrebu, Slovenski Narod, 11. 10. 1918, št. 234, str. 1; Narodno Vijeće, Hrvatska država, 9. 10. 1918, št. 215, str. 3; Prunk, Janko, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992 (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon) str. 189; Osrednji narodni svet, Slovenski Narod, 12. 10. 1918, št. 235, str. 1; Pleterski, str. 256; Ustanovitev osrednjega Narodnega sveta, Slovenski Narod, 14. 10. 1918, št. 237, str. 2.

²⁴ Zaključak frankovačke stranke, Hrvatska država, 14. 10. 1918, št. 219, str. 2.

²⁵ Pleterski, str. 258.

²⁶ Horvat, str. 18; Pleterski, str. 260.

dne hrvaški sabor na zasedanju razglasil konec vsakega državnopravnega razmerja Hrvaške in habsburške monarhije ter Ogrske, prav tako pa je razveljavil tudi hrvaško-ogrsko pogodbo iz leta 1868. Za Slovence je bil posebej zanimiv govor predsednika sabora, ki je poudaril: "Ali bi lahko sedaj, ko delamo na organizaciji naše narodne moči, ali bi lahko pustili Slovence, ki so se toliko stoletij upirali germanskemu pritisku, ali naj jih pustimo kot odsekano vejo?"²⁷

Govorniki na ljubljanski manifestaciji so že omenjali sklepe hrvaškega sabora, vendar pa Narodni svet ni sprejel kakega sklepa o osamosvojitvi in odcepitvi od habsburške monarhije, ampak se je le pridružil sklepom hrvaškega sabora in Narodnega vijeća v Zagrebu. Ne glede na to pa je manifestacija dosegla svoj cilj, saj so to množice tako razumele in sprejele, nepredvideni govornik nadporočnik Mihajlo Rostohar pa je tudi v imenu vseh slovenskih častnikov avstro-ogrske vojske prisegel vdanost in zvestobo Jugoslaviji.²⁸

Predsedstvo Narodnega vijeća je že 29. oktobra imenovalo novo vlado za Hrvaško in Slavonijo. Slovenski Narodni svet pa je zagrebškemu Narodnemu vijeću svojo vlado poslal v imenovanje 31. oktobra.²⁹

Že prav kmalu pa se je pokazalo, da tudi v novi državi ne bo vse tako idealno, kot so si nekateri predstavljali. Pojavili so se prvi spori med narodoma. Tako ena kot druga stran sta se z nostalgijo spominjali časov narodnega preporoda, ker so precej idealistično menili, da med Slovenci in Hrvati v tistih časih nikoli ni prišlo do spora, ljudje pa so sodelovali na vseh področjih. Takoj po združitvi, ko so bili nekateri prepričani, da bodo med njimi izginile vse razlike in da se bo povezava še utrdila, pa so se pojavila nesoglasja, ki so začela uničevati dobre odnose, čeprav so bili večinoma prepričani, da ljudstvo s temi spori ni bilo seznanjeno.³⁰ Tako med Slovenci kot med Hrvati so se pojavljali posamezniki, ki so za slabe odnose krivili izključno časnike oz. novinarje. Sicer so priznavali, da "neka temna napekost trepeta v zraku", ta pa naj bi se izražala predvsem v časnikih, in sicer v "odurni, jedki obliki".³¹ Vendar pa bi bilo pretirano trditi, da so spore povzročali časniki. Opozarjali so na njih, to že, večkrat tudi na neprimeren, izzivalen način, a njihov temelj se je večinoma skrival v politiki.

Obe strani sta za neuspele stike in s tem slabe odnose največkrat krivili pristaše Jugoslovanske demokratske stranke³², slovenske in hrvaške. Hrvaške, ker se niso borili za pravice svojega naroda, ampak naj bi delovali po navodilih iz Srbije, slovenske demokrate pa zaradi tega, ker niso, tako so jih vsaj obtoževali hrvaški časniki, Hrvatom privoščili enakih pravic, kakršne so si izborili za Slovenijo. Tako je časnik Hrvat nekoč zapisal: "Ali so se Slovenci kdaj zavzeli za to,

²⁷ Pleterski, str. 261, 263; Perovšek, str. 49; Svečana sjednica hrvatskog sabora, Hrvatska država, 29. 10. 1918, št. 233, str. 2

²⁸ Pleterski, str. 263, 265, Manifestacijski spreved v Ljubljani, Slovenski Narod, 30. 10. 1918, št. 254, str. 1

²⁹ Horvat, str. 23.

³⁰ Zagreb, 14. veljače, Obzor, 15. 2. 1919, št. 38, str. 3.

³¹ Česa je tudi treba?, Slovenski Narod, 23. 9. 1919, št. 221, str. 1.

³² Jugoslovanska demokratska stranka (JDS); politična stranka jugoslovanskih liberalcev med vojnama. 29. in 30. junija 1918 so slovenski liberalci z združitvijo Narodne napredne stranke na Kranjskem in Narodne stranke na Štajerskem skupaj z drugimi liberalnimi političnimi organizacijami s Štajerske, Koroške in Primorske ustanovili Jugoslovansko demokratsko stranko. Za strankinega načelnika je bil izbran dotedanji načelnik Narodne napredne stranke Ivan Tavčar. Od poletja 1919 do 1922 je JDS v Sloveniji vodil Vekoslav Kukovec, Demokratska stranka je zagovarjala nacionalni unitarizem kot temelj za centralistično državno ureditev. Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1992 (dalje Enciklopedija Slovenije), knjiga 4, str. 333; Perovšek Jurij, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Ljubljana 1998, str. 23.

da hrvaški narod ne bi bil strahovan, da ljudi ne bi zapirali na osnovi prijav in jih potem zadrževali v zaporu cele mesece, brez zaslišanja in brez procesa? Da jim ne bi odvzemali avtonomnih pravic, medtem ko jih sami trdno držijo v svojih rokah. Da se na Hrvaškem sploh ne bi delalo, kot se v Sloveniji ne bi smelo delati, pa tudi na Hrvaškem se brez njihovega pristanka tako ne bi delalo. Kje so zdaj vsi tisti Ilešiči, ki so se nekoč razdajali v ljubezni do Hrvatov, sedaj pa so jim le most, preko katerega morajo iti, da bi prišli na drugo stran Save? "Demokrati" Pribičevićevega kova so med hrvaškim narodom izgubili zaupanje, da iskreno želijo narodno enotnost treh plemen, pa tudi slovensko krilo ni naredilo ničesar proti političnemu manevru, katerega Pribičević vodi v smeri jugoslovanskega dualizma; prav nasprotno, celo sami so se lotili tega, da so se z narodno enotnostjo začeli igrati politike."³³

* * *

Potrebno je ugotoviti, da je na slovensko-hrvaške odnose v obdobju med letoma 1918 in 1921 s slovenske strani najmočnejše vplivala Slovenska ljudska stranka³⁴, saj je od vseh slovenskih političnih strank najaktivnejše posegla v hrvaško politiko, in sicer s pomočjo Hrvatske pučke stranke, pa tudi v politiko Hrvatov v Bosni in Hercegovini. Med Hrvati je stranka našla veliko pristašev, pa tudi nasprotnikov, ki so trdili, da je Slovenska ljudska stranka uničila slogo Hrvatov in jih tako, še posebej v Bosni in Hercegovini, izpostavila pritisku Srbov. Vendar pa je res, da so to stranko k delovanju med Hrvati povabili oni sami.³⁵ Januarja 1919 je na zborovanje zaupnikov stranke iz Hercegovine prispela brzojavka³⁶, v kateri je bilo zapisano: "Čudež se velikemu dejstvu neminljive zasluge V.L.S. za osvoboditev in združitvev Slovencev, Hrvatov in Srbov, želimo in pričakujemo, da se ljudska stranka razširi ter raztegne delokrog svojega blagotvornega dela na vse jugoslovanske dežele."³⁷ Kljub temu pa so hrvaški politični nasprotniki to potezo Antona Korošca pripisali njegovim poskusom, da bi rešil svojo stranko pred propadanjem.³⁸

Prav ti so trdili, da so Korošcevi pristaši v njegovem imenu v Bosni in Hercegovini in na Hrvaškem uvajali nasilno katoliško propagando, ki je Hrvate razdelila na dva tabora. V tem boju naj bi najbolj trpela hrvaštvo in katolicizem, ki

³³ Sloboda govoriti i dužnost šutjeti, Hrvat, 13. 8. 1919, št. 71, str. 1

³⁴ Slovenska ljudska stranka (SLS); vodilna politična stranka katoliške konservativne usmeritve. Nastala je novembra 1905 iz Katoliške narodne stranke. Leta 1909 se je SLS dogovorila s sorodnimi katoliškimi strankami v drugih deželah (Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem; SLS za Goriško; Slovenska kmečka zveza za Štajersko pod vodstvom Antona Korošca) za nekakšno federativno združitvev v Vseslovensko ljudsko stranko. Združena stranka je prevladala na podeželju in med delom delavstva, med meščanskim slojem pa se ni uspela uveljaviti. Bila je ostra politična nasprotnica Slovenske liberalne stranke. SLS se je septembra 1917 odločila organizirati deklaracijsko gibanje v podporo Majniški deklaraciji. To in pa osebne zamere pri Kreku in Korošcu so privedle načelnika SLS Šušteršiča do izstopa iz Jugoslovanskega kluba, 22. novembra 1917 pa je razpustil SLS in ustanovil Slovensko kmečko stranko. Krekovi za-govorniki, ki jih je po njegovi smrti vodil Korošec, pa tega dejanja niso priznali. Ob podpori Antona Bonaventure Jegliča so že po dveh dneh stranko obnovili. Novi načelnik stranke je postal dr. Korošec, ki je odigral pomembno vlogo v Državi SHS in kasneje v Kraljevini SHS. Enciklopedija Slovenije, knjiga 11, str. 410-411.

³⁵ Hercegovski Hrvatje Vseslovenski ljudski stranki, Slovenec, 18. 1. 1919, št. 14, str. 2.

³⁶ Brzojavko so podpisali provincial p. David Nevistić, nadžupnik p. Avgustin Mati, predsednik hrvaškega katoliškega seniorata p. Dominik Mandić in urednik "Narodne Slobode" p. Dane Zubac.

³⁷ Hercegovski Hrvatje Vseslovenski ljudski stranki, Slovenec, 18. 1. 1919, št. 14, str. 2.

³⁸ Zagreb, 22. travnja, Obzor, 23. 4. 1919, št. 92, str. 3.

se je identificiral s hrvaškim elementom. Zato so od Korošca zahtevali, naj umiri svoje pristaše, da v Bosni in Hercegovini ne bi razdelili ljudstva po veri, ki so ji pripadali.³⁹

Kljub vsem kritikam pa je bil dr. Korošec odločen, da bo svojo politiko širil med pristaši, ki jih je našel tudi med Hrvati in ki so bili prav tako vneti kot njegovi nasprotniki. Tako je ob Koroščevem potovanju po Dalmaciji časniki Jadran zapisal, da Dalmacija ne bo nikoli pozabila, kaj je Korošec storil zanjo, da je rešil življenje mornarjev ob uporu v Boki Kotorski, da se je v avstrijskem parlamentu zavzel za časniki Novo doba (ki ga je sedaj neusmiljeno napadal) in da se je skupaj s Krekom ob vsaki priložnosti zavzel za to pokrajino. Njegovi pristaši so ga pričakovali kot nosilca novih idej, moči in reda v državi ter predstavnika narodne moči.⁴⁰

Hrvaški časnik Obzor pa je analiziral vlogo Slovenske ljudske stranke v preteklosti in njen vpliv v sedanosti ter zapisal, da se je stranka od vsega začetka napačno usmerila ter da je poskušala povečati svoj vpliv v Beogradu z organizacijo katoliške stranke med Hrvati, kar pa naj bi bila največja napaka, kot je ocenil "Obzor", saj naj bi bila med Slovenci in Hrvati velika razlika. Na Hrvaškem naj namreč ne bi bilo ultramontancev ne pristašev političnega katolicizma, hrvaška duhovščina pa naj bi bila preveč narodno zavedna, da bi lahko bila katoliška, kot je bila slovenska duhovščina. Ker pa se tega slovenski pristaši niso zavedali, je komentiral pisec članka, je Korošec začel organizirati svojo stranko, najprej v Bosni, nato pa še v Dalmaciji in na Hrvaškem. Menil pa je tudi, da so slovenski pristaši političnega katolicizma živeli v iluzijah, ki so bile obsojene na propad.⁴¹

Kljub temu pa je Korošec aprila 1920. leta ocenil, da se je moč Hrvatske pučke stranke med Hrvati zelo povečala, kar so pokazale tudi občinske volitve, na katerih je dobila več kot 650 občinskih odbornikov. Korošec je ob tem izjavil: "Ne samo, da so si osvojila naša načela srce hrvatskega kmeta, ampak vidimo tudi, da je ideja prijateljstva do kmetijskega stanu, ideja socialnega dela preobrazila družbo tudi po hrvatskih mestih. Doživeli smo veliko veselje, da so Zagreb, Osijek in druga velika mesta volila tudi pristaše naše hrvatske pučke stranke."⁴²

Hrvat Janko Šimrak je na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke izjavil, da bi morala stranka nastopiti z geslom: "Hrvatski in slovenski kmet morata voditi oba isto politiko, morata tvoriti eno samo stranko!" Predsednik Seljačke demokracije Stjepan Barić pa je izjavil, da boj Hrvatske pučke stranke z nasprotniki sploh ni bil težak, ker naj bi bili vsi hrvaški kmetje raje pripravljeni sodelovati s slovenskimi kmeti kot pa s hrvaško gospodo, saj naj bi bil edini cilj hrvaške gospode spreti slovenskega in hrvaškega kmeta, da bi lahko nato sama vladala.⁴³

Kako močno pa je določene politične kroge na Hrvaškem motila prisotnost političnega katolicizma, je najbolje pokazal članek v "Hrvatu", v katerem je pisec napadel škofa Mahniča, ki naj bi na hrvaško ozemlje prvi prinesel seme tega gibanja, "tujskega, neslovenskega, protihrvaškega vpliva", kot so ga poimenovali. Kot da to ne bi bilo dovolj, kot je zapisal "Hrvat", je začel Mahnič nato pridigati proti hrvaškemu nacionalizmu in tako pod krinko vere začel vojno proti Hrvatom

³⁹ Obzoraština i obzoraška politika, Narodna politika, 2. 6. 1919, št. 142, str. 1.

⁴⁰ Koroščeva akcija u Dalmaciji, Obzor, 3. 5. 1919, št. 98, str. 2; Politične novice, Slovenec, 3. 5. 1919, št. 101, str. 2.

⁴¹ Politički optimizam, Obzor, 1919, št. 121, str. 3.

⁴² Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke, Slovenec, 8. 4. 1919, št. 79, str. 1.

⁴³ Prav tam

in Hrvaški. "Hrvat" je nato dodal: "ime hrvaško ni dišalo švabsko-kranjskemu nosu, pa se je pridigalo na Hrvaškem namesto proti hudobiji, nepoštenju, podlosti, in razlagati velike krščanske resnice, se je začel javno ves cerkveni nauk in celotno Sv. pismo obračati proti Hrvatom in proti Hrvaški."⁴¹ In na to nemško-slovensko protihrvaško vabo naj bi se ujeli Hrvati. Mahniču je sledil Krek, njemu pa Korošec, je dalje našteval pisec članka, ki "zdaj politično besno, potuhnjeno, izdajalsko tlači ves hrvaški narod". In s Korošcem naj bi tako Mahničevo gibanje doseglo vrhunec in začelo zapirati hrvaške politike, odpuščati najboljše hrvaške uslužbenice in profesorje ter na splošno prineslo bedo hrvaškemu ljudstvu.⁴⁵

Vendar pa se Korošec na te napade sploh ni oziral in je s svojimi pristaši še naprej deloval med Hrvati, še posebej v času delovanja ustavodajne skupščine, ko je Hrvatom poudarjal, da se bodo Slovenci v sodelovanju z njimi borili za decentralizirano ureditev države.⁴⁶

* * *

Janko Prunk je v svojem članku o Radiću zapisal, da je raziskovanje Radićevega prodora v Slovenijo v bistvu raziskovanje enega temeljnih vprašanj slovensko-hrvaških odnosov med obema vojnama.⁴⁷ S tem se vsekakor strinjam, le da se je v obdobju od 1918 do 1921 ta prodor šele začel in se vsekakor še ni močno razširil. Radić je v govorih na shodih svoje stranke Slovence opozarjal, da so iz strahu pred cesarskim absolutizmom pobegnili v kraljevi absolutizem. Kljub temu pa je bilo stališče Hrvatske pučke seljačke stranke, da so Slovenci "naši najmilejši bratje" in da so se slovenski kmetje že pod Matijo Gubcem borili s hrvaškimi kmeti, torej so sodelovali v preteklosti in naj bi tudi v prihodnosti. Trdili pa so tudi, da so bili slovenski kmetje v še slabšem položaju kot hrvaški, saj naj bi hrvaške zapustil velik del hrvaške gospode, slovenske pa naj bi zapustila in pozabila prav vsa slovenska gospoda.⁴⁸

Seveda ni potrebno posebej omenjati, da zaradi takšnih in podobnih izjav Radićeva politika ni požela velikega odobravanja med slovenskimi politikami. Na splošno so slovenski časniki njegove izjave pripisovali nedoslednosti njegove politike in strahu pred veliko Srbijo, njegovo početje pa so opisovali kot brezglavo. Časnik Slovenske ljudske stranke Slovenec je bil v svojem pisanju še prizanesljiv, saj je Radićevo delovanje opisal kot "tragedijo nadarjenega človeka, a tudi tragedijo stranke, ki je kljub svojim mnogim zmožnim ljudem in kljub lepemu malokmetijskemu programu obsojena na brezpomembnost in izpostavljenost smešenju."⁴⁹ Manj prizanesljivi so bili slovenski liberalci, za katere je bil Stjepan Radić le velezdajalec.⁵⁰

Ta nenaklonjenost dela slovenske javnosti se je najbolje demonstrirala, ko je Stjepan Radić s svojimi sodelavci v marcu 1919 obiskal Ljubljano zaradi obiska francoskih vojnih poslancev, s katerimi je želel razpravljati o ustanovitvi hrvaške neodvisne kmečke republike. Njegov obisk pa ni bil zanimiv le za policijsko ravnanje, ki je o tem sestavilo poročilo, ampak se je pred njegovim hotelom zbralo

⁴¹ Letimični osvrt na katolički pokret u Hrvatskoj, Hrvat, 4. 11. 1920, št. 212, str. 2.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Izjava dra. Korošca, Hrvat, 9. 3. 1921, št. 310, str. 2.

⁴⁷ Prunk Janko, Radić in Slovenci, Zgodovinski časopis, letnik 39, leto 1985, št. 1-2, str. 25.

⁴⁸ Shod seljačke stranke, Slovenec, 4. 2. 1919, št. 28, str. 4; Radićeve hujskarije v Zagrebu, Slovenski Narod, 4. 2. 1919, št. 29, str. 3.

⁴⁹ Hrvatski kaos, Slovenec, 5. 2. 1919, št. 29, str. 3.

⁵⁰ Radićeve hujskarije v Zagrebu, Slovenski Narod, 4. 2. 1919, št. 29, str. 3.

nekaj stotin dijakov, obrtnikov, vojakov in meščanov, tako je vsaj poročal liberalni tisk, ki so želeli Radića "kaznovati". Vendar pa je v tem času Radić že zapustil Ljubljano. Slovenski liberalci so mu sporočili, naj se v Ljubljano več ne vrne, hrvaški liberalni tisk pa je ocenil, da je že tako imel srečo, da je iz Ljubljane odšel živ.⁵¹

Vendar pa so se tudi v Sloveniji našli ljudje, ki so želeli sodelovati z njim. V Posavju se je namreč v krogu ustanoviteljev Samostojne kmečke stranke pojavila ideja, da bi se povezali z Radićem. Samostojni kmečki vodja Ivan Urek je dobil pooblastilo svojih somišljenikov in marca 1919. leta odšel v Zagreb, ker je Radića želel prositi, naj razširi svoje glasilo Slobodni dom tudi v Slovenijo. Vendar pa ni uspel priti v stik z njim, ker ga je takrat že preganjala policija. Poleg samostojnih kmetijcev so si tudi republikanci s povezavo z Radićem obetali dobiti podporo v boju proti dominaciji političnega katolicizma v Sloveniji, nekaj časa pa tudi proti centralistom. Vse to pa se je ujelo z Radićevo željo, da bi svojo stranko kot kmečko in federalistično razširil tudi med kmeti zunaj Hrvaške.⁵²

V času, ko je bil Stjepan Radić v zaporu, so časniki le malo pisali o njegovi stranki. To pa se je spremenilo, ko je bil 27. februarja 1920 izpuščen. Slovenski liberalci so bili nezadovoljni z odločitvijo vlade, ki so jo pripisovali Antonu Korošcu, kateremu niso mogli oprostiti, da je dal izpustiti "voditelja vseh sovražnikov našega ujedinjenja." Očitno si je Korošec resnično prizadeval za Radićevo osvoboditev, saj je sam Radić v svojem pismu soprogi Mariji Radić dne 9. novembra 1919 zapisal: "Dr. Korošec je sporočil, da mu bo v najslabšem primeru uspelo, da nas bodo spustili v hišni zapor."⁵³ Slovenski liberalci so menili, da bo Radić na prostosti s Koroščevim privoljenjem deloval proti Jugoslaviji. Na vsak način so želeli povezati pristaše političnega katolicizma in Radića. Vendar pa so Radićeve "klerikalni prijatelji", kot so opisovali krog okoli časnika Straža, s svojim pisanjem dokazovali nasprotno. V enem izmed njihovih člankov je bilo zapisano: "Hrvaška Radićevščina je priklila iz podobnih razlogov, kakor ruski boljševizem... Taki pojavi so mogoči le samo tam, kjer je ljudstvo politično in kulturno še jako nerazvito, kjer gre bolj za instinkti kakor pa za razsodkom, je socijalno in družbeno neorganizirano in vsled tega dostopno vsakemu demagoškemu hujskanju... Dokler bo Radićevščina omejena samo na Hrvaško, ne bo mogla povzročiti večje nesreče in bo slednjič razpadla sama v sebi. Ako pa bi v isti meri kakor na Hrvškem pognala korenine tudi med Slovenci, povzroči lahko razpad države. Naš kmet ima že znatno narodno in državno zavednost, razume torej, da bi bila samostojna in nevtralna republika Slovenija nemogoča. Za vsakega kdor hoče, da država ne razpade mora biti vsak stik z Radićem izključen."⁵⁴

Prav tako pa je Slovenska ljudska stranka opozarjala, da je imela "bratska hrvatska ljudska stranka" največjega nasprotnika prav v "radićevizmu", kar naj bi začutil tudi Radić in je zato ves svoj tisk usmeril v napade na to stranko, kot so trdili pristaši Slovenske ljudske stranke. Ker pa se je to dogajalo v času volitev v ustavodajno skupščino, so trdili, da to ni bil navaden predvolilni boj, ampak boj dveh političnih metod, saj naj bi bila Slovenska ljudska stranka edina, ki je

⁵¹ Krizman, Bogdan, Korespondencija Stjepana Radića II., 1919-1928, Zagreb 1973, str. 34; Radić v Ljubljani, Slovenski Narod, 20. 3. 1919, št. 68, str. 5, Zašto je bio Radić u Ljubljani?, Riječ SHS, 21. 3. 1919, št. 133, str. 3.

⁵² Janko Prunk, Radić in Slovenci, 1919-1928, Zgodovinski časopis, letnik 39, leto 1985, št. 1-2, str. 25.

⁵³ Krizman, Bogdan, Korespondencija Stjepana Radića II., 1919-1928, Zagreb 1973, str. 388.

⁵⁴ Radić na svobodi, Slovenski Narod, 29. 2. 1920, št. 49, str. 2; Janko Prunk, Radić in Slovenci 1919-1928, Zgodovinski časopis, letnik 39, leto 1985, št. 1-2, str. 26.

resno kritizirala Radićevo stranko in opozarjala na nevarnosti njegove politike.⁵⁵ Radiću so sicer priznavali, da je kmete razredno ozavestil in jim vzbudil zavest o njihovih pravicah, vendar pa so dvomili o njegovih metodah, ki so bile po njihovem mnenju negativne in razdiralne, saj naj bi z njimi zasejal nasprotje med hrvaško inteligenco in kmeti. Priznali so mu, da je bil odličen demagog, vendar pa so trdili, da je prav ta njegova sposobnost omogočila, da so mu ljudje sledili, pri čemer pa niso opazili "nedoslednosti njegovih političnih del". Stjepana Radića so celo poskušali primerjati s Krekom. Razlika med njima pa naj bi bila v tem, da je Krek naredil marsikaj pozitivnega za kmete, Radić pa ni ustvaril niti krepke strankarske organizacije (trdili so, da je njegova stranka temeljila na osebnih zvezah). Sledil naj bi nagonom množice. V težnji za cenanimi uspehi naj bi dal prednost plemenskemu radikalizmu kmečkega ljudstva. Namesto da bi se ukvarjal s socialnimi in gospodarskimi vprašanji, kot se je Krek, se je Radić začel ukvarjati s "politiko katastrofe", so menili.⁵⁶

Slovenec je Radićevo stranko ocenil kot konglomerat vseh nezadovoljnejšev in ljudi, ki so negirali državo in zahtevali nevtravno hrvaško republiko, pa tudi tistih, ki so zahtevali hrvaško republiko v okviru federativne Jugoslavije. Njihov glavni cilj naj bi bilo čimveč pridobljenih glasov za ustavodajno skupščino, kaj pa bi delali potem, bi se odločili šele kasneje. Za njih naj bi bile volitve v ustavodajno skupščino le plebiscit za samostojno hrvaško republiko, in če bi dobili večino na Hrvaškem in v Slavoniji, so pričakovali v Slovenski ljudski stranki, bi se razglasili za hrvaško konstituantno. Zaradi tega so pristaši katoliškega tabora hrvaške kmete opozorili, da je Radić igral "nevarno in brezupno igro". Čeprav so trdili, da so se zavedali, česa je bila sposobna Hrvatska pučka seljačka stranka, jih očitno še vedno niso jemali popolnoma resno, saj so pričakovali katastrofo in razpad Radićeve stranke. Menili so namreč, da bo tudi mogoča zmaga na volitvah poraz njenega programa, po tem pa naj bi "radićevsko-frankovska" stranka (kot so jo imenovali) razpadla in odstopila mesto strankam "pozitivnega dela in socialne reforme".⁵⁷

V času, ko so se dogodki na političnem prizorišču bližali vrelišču, so za dodatno razburjenje poskrbeli slovenski liberalci, ki so v Slovenskem Narodu objavili, da so se radićevci in drugi "prevratni elementi" začeli pripravljati na odločilno akcijo za ustanovitev republike. Te uporniške skupine naj bi na samo veliko noč 1921. leta izvedle državni udar, od Jugoslavije odcepile hrvaške pokrajine in razglasile hrvaško republiko. Vendar pa se je gibanje, kot so opozorili, preneslo tudi med Slovence, saj naj bi se med ljudi pomešali agitatorji, ki so trdili, da bo Jugoslavija v nekaj dneh razpadla, da so se Srbi odločili za Veliko Srbijo in so se že zadovoljili s tem, da se bodo Slovenci in Hrvati odcepili. Tudi antanta naj bi sprejela odločitev, da bodo Slovenci in Hrvati ustanovili skupno državo, ki bi poleg hrvaških in slovenskih pokrajin obsegala še celo Štajersko, Koroško in vso Goriško s Trstom (to je bilo vsekakor neverjetno, saj se niti Italija niti Avstrija ne bi bili pripravljene odreči tem pokrajinam). Ta nova država naj bi se imenovala "Ilirija", nad njo pa naj bi imela protektorat Italija ali Francija, vsekakor ena izmed katoliških držav. Zaradi tega naj bi bila v Sloveniji in na Hrvaškem v kratkem razglašena splošna mobilizacija. Sporazumno s Srbi naj bi bilo mobiliziranih sedem hrvaških in slovenskih divizij, ki bi zasedle prej omenjene pokrajine bodoče dežele "Ilirije".⁵⁸ Liberalci so poskušali najti krivca za širjenje teh govoric. Med

⁵⁵ Radić in njegovo delo, Slovenec, 3. 11. 1920, št. 251, str. 4.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Pozor, državne oblasti!, Slovenski Narod, 26. 3. 1921, št. 69, str. 2.

Hrvati naj bi bili za to seveda odgovorni Radić in njegovi pristaši, med Slovenci pa naj bi se te naloge lotila Slovenska ljudska stranka.⁵⁹

Te trditve niso ostale brez odziva ne na slovenski ne na hrvaški strani. Pristaši Slovenske ljudske stranke so trdili, da o zapisanem niso imeli nobenih informacij, da pa se ne bi čudili, če bi se takšno gibanje med ljudmi res širilo. Vendar pa so menili, da bi morali odgovornost pripisati liberalcem in njihovemu centralističnemu režimu.⁶⁰ Načeloma pa so se držali mnenja, da je bila cela zgodba izmišljotina Demokratske stranke, ki se je zavedala, na kako trhlih nogah je stal njen režim, zato naj bi želela izzvati Hrvate in Slovence s tem, da jih je očrnila. Vendar pa so jih opozorili, da Slovenci in Hrvati (v opoziciji) ne bi nikoli naredili nečesa, kar bi v državi povzročilo izredne razmere, s katerimi bi se lahko vlada okoristila.⁶¹

Kakorkoli že, obdobje od združitve do sprejetja vidovdanske ustave je Radić Slovincem označil z bojem za svobodno opredelitev slovenskega in hrvaškega ljudstva, s širitvijo svojega gibanja na slovenskem ozemlju, z bojkotiranjem dela ustavodajne skupščine in z bojem proti ustavi, ki je bila sprejeta brez večine Slovencev in Hrvatov.

* * *

Kljub različnim nasprotjem med slovenskimi in hrvaškimi strankami pa so bile te sposobne tudi sodelovati (če ne omenjamo slovenskih in hrvaških liberalcev, ki so bili tako združeni v Jugoslovanski demokratski stranki, ter tesnega sodelovanja med Slovensko ljudsko stranko in Hrvatsko pučko stranko). Še posebej se je to pokazalo v času, ko je ustavodajna skupščina načela vprašanje ustave in so tako Slovenci kot Hrvati (razen tistih, ki so bili naklonjeni centralizmu) začutili, da bodo Srbi uspeli uveljaviti ustavo z njimi ali brez njih, zaradi možnosti uveljavitve centralističnega sistema pa so se čutili ogrožene.

Že razprava o pravilniku in prisegi je pokazala, da se bodo morali slovenski in hrvaški poslanci med seboj povezati, če želijo doseči kakšne spremembe. Tako so se 16. januarja 1921 v Beogradu sestali predstavniki Jugoslovanskega in Narodnega kluba, pridružili pa so se jim tudi muslimani. Na tem sestanku so sprejeli sporazum o prihodnjem delu. Govorilo se je celo o tem, da naj bi se te tri skupine združile, kar bi pomenilo 60 poslancev, torej bi bili tretja največja poslanska skupina v ustavodajni skupščini.⁶²

Čeprav so se iz Beograda širile govorice, da odpor Slovencev in Hrvatov proti ustavi ne bo dolgo trajal in da se bodo nezadovoljni predstavniki obeh narodov hitro "asimilirali", so slovenski in hrvaški časniki (razen liberalnih, seveda) Slovence in Hrvate pozivali, naj ne izgubijo izpred oči svojega skupnega cilja, zaradi česar naj bi se povezali na vseh področjih življenja. Predvsem inteligenca – slovenska in hrvaška – bi morala najti način, kot so opozarjali, "da skupaj z ljudstvom ustvari trdno falango", ki naj bi se zavzemala za sporazum s Srbi. Ta propaganda za "demokracijo in jugoslovanstvo" pa se ne bi smela omejiti le na en ali drug narod, ampak bi v tem morali sodelovati vsi Hrvati in Slovenci, saj so se zavedali, da bi bili le skupaj dovolj močni.⁶³

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ O veleizdajniški propagandi, Slovenec, 26. 3. 1921, št. 69, str. 3.

⁶¹ Provokacije, Slovenec, 2. 4. 1921, št. 74, str. 3.

⁶² Klerikali, muslimani in zajedničarji, Slovenski Narod, 19. 1. 1921, št. 14, str. 1.

⁶³ Zagreb, 25. lipnja, Obzor, 26. 6. 1921, št. 172, str. 3.

Seveda pa so se tudi v tem sodelovanju včasih pojavili dvomi. Na Hrvaškem so se namreč vedno pogostejše pojavljale govorice, da "hočejo Slovenci izrabiti Hrvate". Te obtožbe so se nanašale na vprašanje razdelitve države in njene upravne ureditve. Zaradi tega je Anton Korošec na zborovanju Hrvatske pučke stranke v Vinkovcih izjavil, da Nikola Pašić želi spreti Slovence in Hrvate na ta način, da "obeta Slovencev edinstvenost Slovenije, samo da bi mogla Hrvaško tem lažje parcelirati." Hrvatom je zaradi tega trdno obljubil, da jim bodo Slovenci zvesto stali ob strani v boju za decentralizirano ureditev države.⁶⁴

Da je bila obljuba o sodelovanju resno mišljena, je pokazala objava Narodnega in Jugoslovanskega kluba, da bosta v ustavnem odboru v vprašanju avtonomije nastopila skupno.⁶⁵ To je potrdil tudi Korošec, ki se je konec marca mudil v Sarajevu, kjer se je udeležil skupščine Hrvatske pučke stranke. Udeležencem skupščine je zatrdil, da sta Jugoslovanski in Narodni klub v Beogradu v vseh pogledih sodelovala, da sta se trudila, da bi omogočila tudi Radićev prihod v Beograd, zaradi česar sta zahtevala spremembo poslovnika. Napovedal je, da bosta to še enkrat zahtevala na seji konstituantne, ki je bila napovedana za 5. april.⁶⁶ V intervjuju za "Hrvatsko Slogo", ki ga je povzel tudi "Slovenski Narod", je Korošec na vprašanje, "Kaj bosta storila Jugoslovanski in Narodni klub, če sprejme konstituenta centralistično ustavo?" odgovoril, da je vprašanje, ali se bodo predstavniki teh dveh klubov glasovanja v tem primeru sploh udeležili. S tem je točno napovedal prihodnji potek dogodkov.⁶⁷

Kakorkoli že, med hrvaškim in slovenskim ljudstvom se je vedno bolj širilo nezadovoljstvo zaradi dogodkov, povezanih z ustavo, saj so se začeli zavedati, da so bili postavljeni v situacijo brez izhoda in da bo temu delu skupne države ustava vsiljena ne glede na njihove želje. Nastalo situacijo je zelo dobro komentiral hrvaški časnik Obzor, ki je zapisal: "Vlada se je neposredno ponorčevala. Kakšen sporazum? Vlada ima 260 glasov, zakaj bi potrebovala posredovanje Narodnega kluba? Ti Hrvati naj kar gredo za Radićem, naj tudi Slovenci odidejo, oni bodo naredili državo Srbov, Hrvatov in Slovencev brez Hrvatov in brez Slovencev, ker imajo deset Hrvatov in deset Slovencev, je to dovolj. Sto Hrvatov in Slovencev te ustave ne bo priznalo, za temi stotimi pa stojijo sto tisoči volilci Hrvati in Slovenci, oni pa imajo deset Hrvatov, ki so jih izbrali Srbi, in deset Slovencev, ki so izdali svoje volilce. Četudi bi bil med njimi samo en Hrvat in Slovenec, bi jim bilo to dovolj, da bi Evropi lagali, kako je bila ustava sprejeta z največjim sporazumom, samo tisti Hrvati in Slovenci, ki so germanofili in habsburgovci, samo ti so proti tej centralistični ustavi."⁶⁸

Skupna usoda je zbližala hrvaško in slovensko opozicijo v skupnem boju za svobodo izbire. 21. marca 1921 je Janko Šimrak, predstavnik Hrvatske pučke stranke in Jugoslovanskem klubu, zbrane na seji ustavnega odbora opozoril, da je srbska politika med Hrvati in Slovenci izzvala nezadovoljstvo, saj so se zavedeli, da je bil cilj te politike, "da se hrvaško in slovensko pleme pokori srbski hegemoniji", kar pa naj ne bi pomenilo, da Hrvati in Slovenci niso bili za "jugoslovansko idejo", ampak so se le borili proti centralizmu.⁶⁹

⁶⁴ Dr. Korošček shod v Vinkovcih, Slovenski Narod, 10.3.1921, št. 56, str. 3.

⁶⁵ Skupni nastop Jugoslovanskega in Narodnega kluba, Slovenec, 10.3.1921, št. 56, str. 3; Klerikalci in zajedničarji, Slovenski Narod, 12.3.1921, št. 58, str. 1.

⁶⁶ Zanimive izjave dr. Korošca v Sarajevu, Slovenski Narod, 23.3.1921, št. 66, str. 2.

⁶⁷ Dr. Korošec o svoji politiki, Slovenski Narod, 26.3.1921, št. 69, str. 2.

⁶⁸ Zagreb, 23. ožujka, Obzor, 24.3.1921, št. 81, str. 3.

⁶⁹ Za obrambo avtonomij in svobode, Slovenec, 3.4.1921, št. 75, str. 1.

Vendar pa je med obema stranema prihajalo tudi do razhajanj v določenih členih ustave. Kot zanimivost je potrebno omeniti govor hrvaškega poslanca Anteja Trumbića v zvezi z jezikovnim vprašanjem. Na jezo vseh Slovencev je Trumbić namreč izjavil: "Kar se tiče slovenskega govora, bodimo pogumni, v prvi vrsti bodite vi Slovenci, pa rešimo za vselej, da je v vprašanju jezika potrebno čuvati enotnost, ker je jezik prvi pogoj naše kulturne enotnosti. Bratom Slovencev je to potrebno povedati v oči, če pri njih igrajo vlogo kakšni drugi sekundarni razlogi zaradi lokalnih političnih razmer. Slovenski jezik ne more priti v ustavo, ker bi morali potem skozi celo državno življenje uveljaviti trojnost jezika, kar bi imelo za posledico diferenciranje srbskega ali hrvaškega in slovenskega jezika. Zato to izpustimo iz ustave in recimo samo hrvaški ali srbski, kar odgovarja resnici in naravi, kar odgovarja našim občutkom in kar je prvi predpogoj naše kulturne in narodne enotnosti in razvoja." Kar se pa tiče praktične uporabe slovenskega jezika, je Trumbić menil, da bi to vprašanje zaenkrat morali pustiti pri miru, vendar pa bi moralo biti tudi to prej ali slej rešeno.⁷⁰

Ko so uvideli, da s svojimi prizadevanji ne bodo nič dosegli, so začeli slovenski in hrvaški poslanci zapuščati ustavodajno skupščino. Najprej so jo zapustili poslanci Narodnega kluba, ki so bili poleg Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke in Hrvatske stranke prava že tretja hrvaška politična skupina, ki ni nameravala sodelovati v skupščini.⁷¹ Kasneje pa so jo zapustili še poslanci Jugoslovanskega kluba. Svojo odločitev so podkrepili z "Izjavo", ki so jo podpisali Anton Korošec, Stjepan Barić in Nikola Mandić.⁷² V njej so opozorili, da je Jugoslovanski klub vladi predstavil svoje predloge za ustavo, ki so težili k socialni pravičnosti in avtonomiji, vendar pa vladna večina teh zahtev ni upoštevala in je s svojimi odločitvami omogočila "sprejem ustave s pomočjo plemenske majorizacije, t.j. proti plemenski večini Hrvatov in plemenski večini Slovencev."⁷³ Ker so se prepričali o tem, da bo ustava sprejeta "samo od enega dela" naroda, je po mišljenju članov Jugoslovanskega kluba opozicija izgubila vsak pomen. Zaradi tega so se odrekli odgovornosti za vse posledice takšne ustave in v znak protesta zapustili skupščino.⁷⁴

Člani Jugoslovanskega kluba niso niti najmanj dvomili, da bo ta njihova poteza požela med Slovenci in Hrvati veliko odobravanja. Kljub vsemu pa so se

⁷⁰ Govor dra. Anteja Trumbića, *Obzor*, 24. 5. 1921, št. 139, str. 2.

⁷¹ Matijević, Zlatko, *Slom politike katoličkokg Jugoslavenstva*, Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS 1919-1929, Zagreb (dalje Matijević), str. 165; Horvat, str. 108.

⁷² Matijević, str. 166.

⁷³ Jugoslovanski klub zapustil konstituanto, *Slovenec*, 15. 6. 1921, št. 133, str. 1.

⁷⁴ Hrvatski šaljivi časnik "Koprive" se je na račun Jugoslovanskega, Narodnega kluba in Stjepana Radića ob tej priložnosti pošalil s člankom "Bogougodnici". "In takrat je Korošec rekel svojim učencem: 'Zares, zares vam povem, prej se bo kamela zvelikala skozi šivankino uho, kot pa bodo sprejeti naši predlogi za ustavo!' Učenci pa preplašeni vprašajo govorec: 'Kaj naj torej naredimo, učitelj?' In Korošec odgovori: 'V knjigah avstrijske zaveze stoji zapisano: vodite, sinovi Božji t.i. pasiven odpor ob pobiranju poslanskih dnevnic, pa bodo tako vlada kot ljudstvo z Vami zadovoljni. Zato bomo poslušali glas naših duhovnih vodij in z brezplačno karto odpotovali na svoje domove iz Sodome in Gomore beogradske, kdor pa se bo obrnil nazaj, se bo spremenil v steber neocarinjene soli!' In ker je že prej prerok Laginja s svojo burno vojsko srečno prekoratil razburkano morje pri Zemunu, na veliko veselje hrvaškega faraona Radića, so se sedaj Rabi in njegovi učenci brezbrizno posedli v prvi razred, da bi se vrnili na svoje domove v obljubljeni deželi kaptolsko, da bi pridigali o križarskih trpljenjih iz dežele Srbije. Na vse cerkve so pribili in v ves črni tisk so dali sporočilo vernim katolikom Hrvatim in Slovencev, v katerem so, razlagajoč svoje pobožno stališče, rekli tudi naslednje: 'Čeprav je ta naša zahteva pravična in dragi Bog, vseeno vlada g. Nikole Pašića in stranke, ki jo podpirajo, niso resno poskušale priti do sporazuma s Hrvati in Slovenci v ustavnem odboru.' In tako izve narod eshaeski, da je dragi Bog spoštovan član jugoslovanskega kluba in hud nasprotnik kancelparagrafa in srbskega boga." *Bogougodnici*, Koprive, 25.6.1921, št. 25, str. 194.

ogradili od politike Radića in Narodnega kluba, saj je Slovenec poročal, da se je njihova izjava razlikovala v tem, da je Jugoslovanski klub še vedno priznaval državo in državno in narodno enotnost, vendar pa je vso odgovornost za posledice centralistične ustave prepustil vladnim strankam in napovedal "neizprosno borbo" za ustavo, ki bi zadovoljila vsa tri plemena in jim zagotavljala popolno politično, socialno, gospodarsko in kulturno enakopravnost. Slovenec pa je dodal še, da Slovenci in Hrvati ne bodo nikoli pozabili, kdo je izdal načelo države in narodne enotnosti.⁷⁵

Ko je bila ustava 28. junija 1921 kljub vsem očitkom in nezadovoljstvu le sprejeta, je slovenska in hrvaška opozicija javno napovedala skupni boj obeh narodov proti njej. Opozarjali so, da bo imela ustava ne samo slabe, ampak tudi dobre posledice – okreplila naj bi namreč odpor Hrvatov in Slovencev proti centralizmu, saj naj bi "vsak organizem razvil največjo energijo ravno tedaj, kadar je najbolj ogrožen".⁷⁶ Vprašanje ustave je še posebej povežalo Slovensko ljudsko stranko in Hrvatsko Zajednico.

* * *

Vprašanje državne ureditve je med Slovenci in Hrvati oblikovalo skupne politične tabore, vendar pa so se v različnih hrvaških časnikih pogosto pojavljali očitki, da so slovenski avtonomisti poskrbeli za avtonomijo Slovenije, Hrvaško pa naj bi porinili v centralistični sistem, ter da je Hrvaška postala le nepomemben most med "Veliko Srbijo" in "Veliko Slovenijo". Prav ob tej problematiki se je najbolje pokazalo, kakšni so odnosi med Slovenci in Hrvati. In ravno ob tem vprašanju je bilo največ zamer in sporov, ker so nekateri dobili več pravic kot drugi, kar je izzvalo nezadovoljstvo nasprotni strani. Seveda ne Slovenci ne Hrvati niso bili v celoti za centralizem ali za avtonomijo. Vsaka stranka je imela o tem svoje mnenje in bila so zelo različna. Slovenec, časnik Slovenske ljudske stranke, je že leta 1918 objavljal članke, katerih avtorji so se zavzemali za samoodločbo Hrvatov in Slovencev. Eden izmed piscev je zapisal: "Združiti in zenačiti, kar je mogoče; a kar ne gre skupaj, tega ne skupaj tlačiti."⁷⁷

Z nastankom nove države sta se pomešala dva popolnoma različna svetova, ki bi ju bilo težko združiti v centralističnem sistemu, vendar pa so nekateri politiki kljub temu kolebali med centralizmom in federalizmom. V Kraljevini SHS je slovenska Narodna vlada pod vodstvom Slovenske ljudske stranke takoj začela boj za ohranitev avtonomnega položaja Slovenije. Iz Hrvaške so se kmalu po združitvi slišale trditve, da so si Slovenci pridobili več avtonomnih pravic kot Hrvati. Kljub temu pa naj bi se priklanjali centralistični struji, da bi si pridobili še več koristi. Še posebej so ti očitki leteli na račun dr. Korošca, ki je na eni strani sodeloval z vlado, na drugi pa se je boril za večjo samostojnost Slovencev na vseh področjih, kot so trdili hrvaški časniki. Prav tako pa so trdili, da naj bi velika večina Slovencev podpirala tudi zahteve Hrvatov po avtonomistični ureditvi.⁷⁸

Stjepan Radić je že na seji Narodnega vijeća 24. novembra 1918 Slovence opozoril, da bi morali preveriti, ali je njihova procentralistična usmeritev prava, in dejal: "Da omenim najprej vas, Slovence. Vi ste do neba kričali - sami od sebe in povsem prostovoljno - da ste ena duša z nami Hrvati in da se želite združiti z

⁷⁵ Brez Hrvatov in Slovencev!, Slovenec, 15. 6. 1921, št. 133, str. 1.

⁷⁶ Hrvatski listi o sprejetju ustave, Slovenec, 2. 7. 1921, št. 117, str. 3.

⁷⁷ Monarhija ali republika; centralizem ali avtonomija?, Slovenec, 2. 12. 1918, št. 227, str. 1.

⁷⁸ Hrvatska polemika proti centralizmu, Slovenec, 2.2.1919, št. 27, str. 4.

nami in na temelju našega hrvaškega državnega prava. V tem ste vi Slovenci bili enakega mnenja, tako klerikalci, dr Šušteršič, dr Krek, dr Korošec, kot liberalci, dr Tavčar, Triller, Hribar, ter radikalci, dr Ravnikar in tovariši, pa tudi socialisti. Tako so pisali vaši časniki, v tem smislu ste dali podpisovati majsko deklaracijo (s 30. maja 1918), in kar je glavno, svojemu ljudstvu ste govorili, da je to za njih edina rešitev in na tem temelju, na skupnosti, na narodni in državni enotnosti Slovencev in Hrvatov, ste dobili zaupanje ljudstva, prišli ste tudi sem. Vi pa boste rekli: "Mi ne samo da ostajamo na tem temelju, ampak ga tudi razširjamo v narodno in državno enotnost Slovencev, Hrvatov in Srbov." Dobro, dobro, ampak ali ste vi za to in takšno razširitev dobili pooblastila in privolitev svojega naroda? Niste. Vi ga za to niste niti vprašali, vi ga za to niti ne nameravate vprašati, ampak enostavno trdite, da slovenski narod želi, kar vi predlagate, tj. takšno narodno in državno enotnost s Srbijo, po kateri bo v Beogradu vsa vlada in uprava, da Zagreb in Ljubljana ne bosta ob Beogradu in z njim, ampak pod njim."⁷⁹

Starčevićevci pa so slovenske zahteve sprejemali z razumevanjem. Tako so v svojih časnikih pisali: "Slovenci so samo v besedah centralisti, v delih pa pravi in popolni decentralisti, avtonomisti, tako rekoč federalisti, ker oni v vprašanjih skupne narave, kot je zunanja politika, obramba in trgovina ter prehrana, v večini delujejo samostojno, sklepajo pogodbe v zvezi z ozemljem, premirjem, uvozom in izvozom itd. Mi jim tega ne zamerimo, pravzaprav pravimo, da dobro in pravilno delajo, ko skrbijo sami za sebe, ker bodo tako najbolje obranili in zaščitili svojo stvar in interese."⁸⁰

Pristaši Hrvatske pučke stranke, ki so menili, da je imela Slovenija resnično več avtonomije kot Hrvaška, so to pripisali uspešnemu delu Slovenske ljudske stranke in njenega vodje Antona Korošca. Za slabe razmere na Hrvaškem pa so okrivili politiko Narodnega kluba. Hrvatska pučka stranka je Narodni klub obtožila, da je vodil popolnoma neuspešno in nerazumno politiko, kljub temu pa si je drznil napadati Slovence. Zaradi tega je Hrvatska pučka stranka Narodnemu klubu priporočila, naj gredo v uk k posalcem Jugoslovanskega kluba,⁸¹ kar je pristaše Narodnega kluba razburilo. Opozorili so, da Narodni klub za razliko od Slovenske ljudske stranke ni imel niti enega člana v hrvaški vladi in premalo poslancev v saboru, da bi lahko to dosegel. Obsodili pa so poskus Hrvatske pučke stranke, da bi hrvaškim volilcem prikazala, "da lahko za Hrvaško vse naredi Korošček klub in da Narodni klub ni za nič sposoben".⁸²

Debata, ki se je začela med Slovenci in Hrvati, se je nadaljevala med samimi Hrvati, člani Narodnega kluba ter Hrvatske pučke stranke, ki so podpirali Slovence in obtoževali Narodni klub, da ni bil sposoben narediti več za Hrvaško. Zaradi tega je Hrvat objavil članek, v katerem je zatrdil, da je prav Narodni klub izposloval tisto malo avtonomnih pravic, ki jih je Hrvaška sploh dobila. Nadaljeval pa je z izjavo, da bi bilo smešno govoriti o "premišljenih političnih potezah" v Beogradu, ker pravica do avtonomije ne bi smela biti vprašanje političnih potez, ampak vprašanje pravičnosti. Zatrdil je, da Jugoslovanski klub ni izposloval vseh avtonomističnih pravic v Beogradu, ampak naj bi jih slovenska pokrajinska vlada s svojo samovoljo vsilila Beogradu. In samo tako je Korošec dosegel slovensko avtonomijo, je zatrdil "Hrvat", Narodni klub pa tega ni mogel narediti. Dodal pa

⁷⁹ Hrvatski sabor, Zagreb 1995, str. 131.

⁸⁰ Zavide Slovincima!, Rijec SHS, 9. 2. 1919, št. 64, str. 2.

⁸¹ Oni se od "Narodnog kluba" ljute, Narodna Politika, 3. 6. 1919, št. 143, str. 4.

⁸² "Narodna Politika" i pamet, Hrvat, 4. 6. 1919, št. 16, str. 2.

je še, da se je tudi Hrvatska pučka stranka pridružila Jugoslovanskemu klubu, torej bi morala prav ona Hrvatom priboriti vse pravice, ki so jih imeli Slovenci.⁸³

Ker so slovenski liberalci Hrvatom že prej očitali, da so njihove zamisli o samoupravi nezdržljive z državno enotnostjo, so jim ti odgovorili z enako obtožbo. Menili so, da hrvaški avtonomiji tega ne bi smel nihče očitati, medtem ko bi slovenski lahko, še posebej glede na to, da so bili vsi Slovenci združeni in jih je od preostalega dela države ločila tudi jezikovna meja. Torej naj bi bila slovenska avtonomija predvsem "plemenska", hrvaška pa le pokrajinska, kar je pomenilo, da bi lahko prej govorili o slovenskem separatizmu kot pa o hrvaškem. Vse to pa naj bi dokazovala zahteva po slovenski univerzi, dejstvo, da so nekateri slovenski poslanci v parlamentu govorili slovensko itd.⁸⁴

So pa Hrvati kmalu našli "vzrok" za to, da so Slovenci dosegli več avtonomije. "Hrvatska Država" je v obširnem članku opozorila, da Slovenija pred letom 1918 v državnopravnem smislu nikoli ni obstajala. V novi državi pa si je kljub Pribičeviću centralistični politiki zagotovila samoopredelitev, zaradi česar, je menil pisec članka, "za Slovenijo in o Sloveniji danes odločajo samo Slovenci". Slovenci niso dovolili, je ocenil, da bi bilo karkoli o Ljubljani odločeno brez Ljubljane, niti najmanjše podrobnosti. Hrvaška, ki je bila že pred prevratom država in je bila v določeni meri celo samostojna, pa naj bi pod Pribičevićovo politiko izgubila še tisto, kar je že imela. O hrvaških zadevah niso odločali na Hrvaškem, ampak v Beogradu, pa naj je šlo za še tako banalno zadevo kot npr. kdo bo zasedel mesto vaškega zdravnika. In tu je "Hrvatska Država" postavila vprašanje: "Zakaj vse te razlike?" Zelo zanimiv odgovor se je glasil: "Slovenija je tako srečna, da ima samo Slovence in nima niti enega "Slovenčanina", ki bi sovražil, kar je slovenskega, ki bi si že v mladosti za življenjsko nalogo postavil, da mora uničiti Slovenijo, in ki bi z obema rokama zagrabil prvo priložnost po prevratu, da Sloveniji vzame to ali ono, da jo poniža in pomanjša, katerega bi npr. zmotil že naziv, kakor pri nas, kjer je bil pradedni naziv bana kraljevine Hrvatske-Slavonije-Dalmacije čez noč spremenjen v bana Hrvatske in Slavonije. Slovenija takšnega Slovenčanina ni rodila. Samo Hrvaška ima svoje Hrvačane,"⁸⁵ pri čemer so mislili na Svetožarja Pribičevića.

Kljub opozorilom, da pri vprašanju avtonomije Slovenci ne bi smeli sodelovati s Hrvati, sta se Jugoslovanski in Narodni klub marca 1921. leta odločila, da bosta v ustavodajni skupščini glede avtonomije nastopila skupaj, ker je bilo to vprašanje obema stranema zelo pomembno.⁸⁶ Ta skupni nastop pa je sprožil zgražanje nasprotne strani. Minister za trgovino, liberalec Vekoslav Kukovec, ki se je v tem času vrnil iz Londona, je celo izjavil, da naj bi Slovence in Hrvate njihove zahteve po avtonomiji v svetu "jako kompromitirale". Kot je opozoril, je prišlo do tega, da so nekateri politični krogi prenehali verjeti v enotnost države, kar naj bi na njo in njeno gospodarstvo zelo slabo vplivalo.⁸⁷ Ta izjava je razburila pristaše avtonomističnega programa med Hrvati in Slovenci. Zajedničarji so izrazili sum, da je minister tujcem na "demokratski način" obarval stanje v državi. Poleg tega so ga obtožili, da je od tujcev zahteval odobritev režima v državi kakor kakšen trgovski potnik. In to prav liberalec, saj so liberalci prej, ko so nekateri

⁸³ Još o furtimaškom moralu, Hrvat, 6. 6. 1919, št. 18, str. 2.

⁸⁴ "Slovenski Narod" i autonimije, Hrvat, 7. 6. 1919, št. 19, str. 2; Slovenskome narodu, Hrvat, 23. 6. 1919, št. 30, str. 3.

⁸⁵ Marginalije k našem političkom životu, Hrvatska Država, 10. 12. 1919, št. 162, str. 2.

⁸⁶ Skupni nastop Jugoslovanskoga in Narodnoga kluba, Slovenec, 10. 3. 1921, št. 56, str. 3.

⁸⁷ Značajna izjava dra. Kukovca, Hrvat, 11. 3. 1921, št. 312, str. 1.

tuji časniki hvalili avtonomistično gibanje v Sloveniji in na Hrvaškem, trdili, da če "tujec hvali, ni dobro." Torej naj bi za vsako stran - centralistično in avtonomistično - veljali drugačni standardi.⁸⁸ Slovenski avtonomisti pa so se zgražali nad tem, da se je ravno slovenska inteligenca tako spozabila, da se je začela boriti proti samostojnosti Slovencev in Hrvatov.⁸⁹

Korošec je na shodu Slovenske ljudske stranke v Ljubljani aprila 1921. leta izjavil, da se Slovenci, razen manjšine, ne bodo nehalno boriti proti vsiljevanju centralizma Hrvatom in Slovincem. Kritiziral je, da je manjšina vztrajala pri diktatu večini slovenskega in hrvaškega plemena, še posebej glede na to, da je bila ta manjšina na Hrvaškem izvoljena s srbskimi glasovi, in ne s hrvaškimi. Slovincem in Hrvatom je v času najostrejšega boja za spremembo ustavnega načrta zagotovil, da se njihove stranke kljub različnim taktikam zavzemajo za isti cilj: "svobode in ravnopravnosti slovenskega naroda, svobode našega Zagreba in Ljubljane".⁹⁰

* * *

V času mirovne konference v Parizu so med Slovenci in Hrvati nastali novi nesporazumi, saj so se pojavile govorice, da so Hrvati poskušali trgovati s slovenskim narodnim ozemljem, da bi od Italijanov dobili vrnjen čim večji delež hrvaškega ozemlja. Še posebej so Slovenci to očitali Hrvatju Anteju Trumbiću. Že decembra 1918 je Slovenec objavil izjavo enega izmed članov uradne jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu, ki je dejal, da je Trumbić ves čas vojne v tujini zastopal jugoslovanske koristi, vendar pa so imeli Slovenci vedno občutek, da je bilo za njega vprašanje Goriške, Trsta in Istre v podrejenem položaju. Iz njegovih ust ni bilo nikoli slišati, je zapisal novinar, odločne zahteve po teh "najvažnejših kosih slovenske zemlje." Slovenci so zaradi tega zahtevali, naj vlada na mirovno konferenco pošlje posebnega narodnega poslanca, ki bi se zavzemal za slovenske interese.⁹¹

Naj so se hrvaški časniki še tako razburjali zaradi te nezaupljivosti Slovencev, je bila ta pravzaprav razumljiva, saj je Ante Trumbić nekoč igral popolnoma drugačno vlogo. Leta 1905 se je na Hrvaškem namreč pojavila tako imenovana politika "novega kurza", katere začetnika sta bila Frano Supilo in Ante Trumbić. Ta politika je zagovarjala hrvaško-srbsko politično sodelovanje, na Slovence pa sploh ni računala, ker ni verjela, da bi jih bilo mogoče iztrgati iz nemških rok. Prav tako je menila, da bi bilo za protiavtstrijski sporazum z Italijo nujno potrebno žrtvovati Trst, slovensko Primorje in večji del Istre.⁹² In čeprav je Trumbić ob začetku vojne začel poudarjati, da se vprašanje Hrvaške ne more ločiti od vprašanja Slovenije, ni uspel kar tako premagati nezaupanja.⁹³

Njegova politična preteklost je vsekakor omajala zaupanje Slovencev, da bi lahko bil pravičen zastopnik njihovih interesov. Slovenci pa niso bili nezadovoljni le zaradi tega, ampak se niso strinjali niti s hrvaškim pristopom k problematiki mirovne konference. Medtem ko je Slovence skrbelo, da je mirovna konferenca le krinka in da so bili vsi dogovori že vnaprej doseženi brez soglasja Slovencev,

⁸⁸ G. ministar Kukovec o unutrašnjoj situaciji, Hrvat, 12. 3. 1921, št. 314, str. 1.

⁸⁹ Za avtonomno slovensko moderno Ljubljano!, Slovenec, 25. 4. 1921, št. 92a, str. 1.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Ob krizi, Slovenec, 18. 12. 1918, št. 291, str. 1.

⁹² Pleterski, Janko, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 35.

⁹³ Prav tam, str. 36.

predvsem prebivalcev zasedenega ozemlja, je glasilo Starčevičeve stranke prava Hrvatska Država objavilo poziv Hrvatom, Srbom in Slovencem, naj v nedeljo, 22. decembra 1918, protestirajo proti italijanski okupaciji. Temu Slovenci sicer niso oporekali, motilo pa jih je, da je bilo v tem pozivu napisano, naj Hrvati, Srbi in Slovenci protestirajo (samo) proti zahtevam Italijanov po Reki, hrvaškem Primorju, Istri in Dalmaciji, Trst in Goriška pa nista bila omenjena. "Kaj pa Slovenija?" je zapisal časnik Slovenec, "Priatelji Hrvati, tako ne gre! Če že apelirate na Slovence, naj protestirajo proti okupaciji proti Italiji, bi morali gotovo omeniti tudi biser naše slovenske domovine, pljuča, skozi katera dihamo, Trst in našo solnčno Goriško, ter večji del Notranjske in del Koroške." Izjavili so, da so imeli celo italijanski socialisti več razumevanja za slovenske zahteve kot pa Hrvati. Proti temu škandalu, kot so ta dogodek poimenovali, so odločno protestirali.⁹⁴ Časnik Hrvatske zajednice Hrvatska Država se je Slovencem opravičil in zatrdil, da je v svojem pozivu na protest naštel tiste kraje, ki so bili omenjeni v italijanskih pozivih in manifestih, v katerih pa Slovenija ni bila omenjena. Zatrdil pa je, da tudi Hrvati niso pripravljeni prepustiti kateregakoli dela Slovenije tujcem.⁹⁵

Pa niso le Slovenci nasprotovali izbiri politikov, ki naj bi zastopali njihove interese na mirovni konferenci, tudi Hrvati so bili ob tem vprašanju nezaupljivi. Hrvaške liberalce je še posebej razburilo, ker je bil na mirovno konferenco kot delegat poslan tudi Slovenec dr. Ivan Žolger. Hrvati so menili, da naj bi ta predstavljale posebne "plemenske" interese, ker Slovenci v svoji egoističnosti niso razmišljali, kot je zapisal pisec članka, da bi morala za tujino obstajati samo Jugoslavija, ena in nedeljiva,⁹⁶ bali pa so se tudi njegove politične preteklosti, ki bi ga lahko diskreditirala pred tujimi delegati na mirovni konferenci v Parizu. Ivan Tavčar je v Slovenskem Narodu ocenil, da so se zaradi teh obtožb odnosi med Slovenci in Hrvati zelo poslabšali. Izjavil je, da je Sotla ostala meja, kljub temu, da so ljudje vedno upali, da se "Hrvat in Slovenec spojita v eno telo, eno dušo in eno srce". Izjavil je še, da se Hrvati za ogrožena slovenska ozemlja niso zavzeli enako kot za svoja ter da so bili nekateri hrvaški politiki mnenja, da je slovenska zemlja drobiž, ki bi ga lahko s Italijani zamenjali za dalmatinske otoke.⁹⁷

Čeprav Ivan Tavčar ni omenjal imen politikov, ki naj bi "prodali" slovensko ozemlje, je "Obzor" takoj vedel, da je bilo govora o Trumbiću, ki naj bi Italijanom predal Trst, zaradi česar sta se Gregor Žerjav in Korošec iz Ženeve vrnila zelo nerazpoložena in zahtevala, naj postaneta delegata tudi Ivan Žolger in Otokar Rybar.⁹⁸ Vendar pa naj bi te trditve demantiral sam Ante Trumbić, ko je preko dr. Ivana Grudna, ki je skupaj s Hrvatom Ivanom Lorkovićem potoval na posebno misijo v Pariz, Slovencem sporočil: "Pozdravite vse Slovence! Recite jim, da delam za njih, kot da bi bil Slovenec. To ni samo beseda, to je moja dolžnost!"⁹⁹ Vendar pa naj bi bilo normalno, je menil "Obzor", da so se v Zagrebu več ukvarjali z vprašanjem Istre in Dalmacije, v Ljubljani pa s Trstom in Gorico, in to ne bi smel biti vzrok za prepir, saj to, po njihovem mnenju, ni pomenilo, da je bilo Zagrebu vseeno za slovenska ozemlja. Pomembneje bi bilo, je menil "Obzor", da bi

⁹⁴ Delajmo za našo narodno svobodo, Slovenec, 19. 12. 1918, št. 292, str. 1; Kaj pa Slovenija, Slovenec, 19. 12. 1918, št. 292, str. 1.

⁹⁵ Na umirenje "Slovencu", Hrvatska Država, 19. 12. 1918, št. 276, str. 3.

⁹⁶ Proti drju. Žolgerju, Slovenski Narod, 24. 12. 1918, št. 305, str. 3.

⁹⁷ Naše bolezni, Slovenski Narod, 3. 1. 1919, št. 2, str. 1.

⁹⁸ Zagreb, 9. siječnja, Obzor, 10. 1. 1919, št. 7, str. 3.

⁹⁹ Dr. Trumbić Slovincima, Obzor, 9. 10. 1919, št. 6, str. 3.

javnost točno vedela, za katera ozemlja naj se zavzema. Slovenska vlada bi morala od države zahtevati, naj javno predstavi zahteve v zvezi s Koroško in Prekmurjem, šele nato bi se lahko ljudstvo zavzemalo za ta vprašanja. Strinjali pa so se s Tavčarjem, da vprašanje Gorice ni bilo samo vprašanje Slovencev, prav tako kot vprašanje Dalmacije ni bilo samo hrvaško vprašanje.¹⁰⁰

Vendar pa je očitno bilo nekaj resnice v tem, da so se bili nekateri politiki pripravljeni odreči delu slovenskega ozemlja v zameno za Dalmacijo. O tem je poročal tudi londonski Times v svojem članku o jugoslovanskem vprašanju in o italijansko-jugoslovanskem sporu, ki ga je povzel Slovenski Narod. Angleži naj bi bili takemu sporazumu naklonjeni, ker naj bi po njihovem mnenju tak kompromis omogočil miren razvoj Italiji in Jugoslaviji. Slovence pa je bolj kot to zanimalo, kdo so bili tisti politiki, ki so brez vsakega pooblastila in brez slovenskega dela troimenega naroda prodajali slovensko ozemlje. Podobne novice naj bi se že večkrat pojavljale v tujih časnikih, vendar nihče ni objavil imen. Slovenski liberalci so zaradi tega in v interesu Slovencev zahtevali javno objavo imen teh politikov.¹⁰¹

Konec februarja 1919. leta je v ospredje znova prišlo vprašanje, ki so ga slovenski časniki sprožili že konec leta 1918: ali je bil Ante Trumbić res človek, ki bi lahko pravično zastopal slovenske interese na mirovni konferenci, in ali je res nameraval zamenjati slovensko ozemlje za Dalmacijo. Februarja je iz Pariza v Ljubljano prispela brzojavka, ki jo je poslal sam Trumbić in v kateri je zapisal: "Danes, dne 21. januarja sem dobil članek, obelodanjen v 'Slovenec', dne 18. decembra, pod naslovom 'Ob krizi'. Izjavljam, da so vse trditve, ki jih obsega članek glede mene, neresnične in izmišljene in da so zaključki, ki se izvajajo iz njih, brez vsakršnega temelja." Kljub temu da mu je "Slovenec" ob tej priložnosti priznal, da so iz Pariza resnično prišla poročila, ki so dokazovala, da se je Trumbić trudil za osvoboditev slovenskega okupiranega ozemlja, s tem razprava vsekakor še ni bila končana.¹⁰²

Potrebno pa se je vprašati, kaj je Trumbić v resnici želel doseči. V dnevniku Vjekoslava Spinčiča z datumom 20. februar 1919, torej ravno v času, ko je Slovenec napadel Trumbića, najdemo opis razprave, ki je potekala med člani delegacije o možnosti plebiscita za Primorje, ki ga je zahtevala jugoslovanska delegacija v svoji deklaraciji. Zanimivo je, da je Trumbić zahteval izpustitev te zahteve, čemur pa naj bi se uprli Ivan Žolger, Nikola Pašić idr. Ob tem je dalmatinski poslanec Angjelinović izjavil, da je "on" (verjetno je mislil Trumbića) "kot mnogi drugi Dalmatinci spoznal, takoj ko je Italija vstopila v vojno, da so Gorica, Trst in Istra za (del zapisa je nečitljiv op. avtorice) izgubljeni. Zaradi tega so bili bolj popustljivi."¹⁰³ Ali je bilo mogoče, da je bil Trumbić že pred tem prepričan, da je slovensko ozemlje tako ali tako izgubljeno in da se za njega ne bi splačalo boriti?

Le malo kasneje so Trumbića doletele še težje obtožbe, ki jih je sicer objavil Slovenski Narod, vendar se je pri tem skliceval na Journal de Geneve, ki je 30. aprila 1919 v svojem članku "Wilson et Orlando" zapisal, da sta imela ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson in Orlando sestanek, na katerem sta razpravljala o Istri, Reki in Dalmaciji. Wilson naj bi na tem sestanku izjavil, "da mu je gospod Trumbić dejal, da je pripravljen odpovedati se Trstu, Pulju in Gorici".¹⁰⁴

¹⁰⁰ Zagreb, 9. siječnja, Obzor, 10. 1. 1919, št. 7, str. 3.

¹⁰¹ Kdo so ti jugoslovanski voditelji?, Slovenski Narod, 10. 1. 1919, št. 8, str. 2.

¹⁰² Dr. Trumbić in "Slovenec", Slovenec, 27. 2. 1919, št. 48, str. 1.

¹⁰³ Arhiv Republike Hrvatske, Vjekoslav Spinčič, Dnevnik, Leto 1919, sign. 819, 2/23.

¹⁰⁴ Zunanji položaj Slovenije, Slovenski Narod, 24. 5. 1919, št. 121, str. 1; Slovenci i Pariz, Obzor, 27. 5. 1919, št. 120, str. 2.

Hrvaški časnik *Obzor* je zavrnil obtožbe, da so bili Slovenci predmet kompenzacij na mirovni konferenci in da bi bil Trumbiću kilometer dalmatinskega otoka pomembnejši kot vse okupirano slovensko ozemlje, kot je zatrdil liberalni Slovenski Narod. *Obzor* je menil, da so bili ti napadi na Trumbića brez resnih temeljev in da je za nastalo stanje kriv nekdo drug, vendar ni zapisal, kdo naj bi to bil.¹⁰⁵ Ali so s tem mislili na Nikolo Pašića?

Očitno je, da je bil Ante Trumbić vsekakor prepričan o krivdi Srbov, kar pa ni bilo brez osnove. V svojem dnevniku je Vjekoslav Spinčić zapisal: "Mi na to ne bi smeli pristati, je rekel Trumbić, vendar bomo morali pristati na vse, ker smo mali (proti Italiji) in ker je našim Srbom vseeno za naše Primorje." Ko je Spinčić Trumbiću komentiral, da so Srbi (Pašić, regent Aleksander, Drašković idr.) zatrdili, da jim je do Primorja prav toliko kot Primorcem, je Trumbić odvrnil: "Eno je, kar oni nam kot posameznikom govorijo, drugo pa, kaj in kako delajo. Mi se ne razumemo. Dobro vemo, kakšni so."¹⁰⁶

Aprila leta 1920 se je znova pojavilo vprašanje vloge dr. Trumbića v Parizu. Časnik *Slovenec* ga je namreč obtožil, da je na mirovni konferenci igral dvojno vlogo, uradno je bil tam kot delegat, privatno pa kot dr. Trumbić. In njegovo privatno stališče naj bi bilo v nasprotju s stališči celega naroda, saj naj bi namreč izjavil, da je bila združitev Slovenije v okvir kraljevine velika napaka, ker naj bi država imela zaradi Goriške in Trsta največje težave. To vprašanje pa je bilo tudi največja ovira do sporazuma z Italijo. "Se moremo li potem čuditi," je zapisal *Slovenec*, "da taktika naše pariške delegacije ni bila dobra?"¹⁰⁷

Tokrat pa niso bili vsi Slovenci enakega mnenja. Glasilo slovenskih liberalcev Slovenski Narod je namreč objavilo članek, v katerem so opozorili na resnost vprašanja, ki ga je sprožil *Slovenec*. Slovenci naj bi v boju za svoja ozemlja zagrešili že marsikatero nerodnost, ko so poskušali iskati krivce drugje, je menil pisec članka v Slovenskem Narodu, višek svoje nezrelosti pa naj bi pokazali s trditvijo v *Slovincu*. Vesti o tem, da je Trumbić uradno sicer zastopal pravilno stališče, privatno pa naj bi bil pripravljen žrtvovati slovensko Primorje, naj bi širili ljudje, ki v tujini niso mogli doseči mesta, ki bi zadovoljilo njihove ambicije. Slovenski Narod je zapisal, da bo nazadnje prišel še nekdo, ki bo trdil, da je bil ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson pripravljen ugoditi vsem slovenskim zahtevam, vendar mu je Ante Trumbić to odsvetoval. Ljudi, ki so razširjali take govorce, je pozval, naj javno obtožijo Jugoslovanski odbor in njegovega predsednika, saj bi tako ljudje vedeli, s kom imajo opravka, in bi tožnika pozvali, naj predloži dokaze. Zatrdil pa je, da je bil Trumbić zelo naklonjen slovenskim zahtevam, kar naj bi potrdili tudi Slovenci, ki so sodelovali z njim in ki so bili njegovi svetovalci. Je pa vseeno dopustil možnost, da je obstajal kdo, ki bi imel dokaze, da je bil Ante Trumbić resnično nenaklonjen Slovincem. Če takšen človek obstaja, je pozval Slovenski Narod, naj objavi obtožbo in jo podpiše s polnim imenom, saj bi mu bili ljudje hvaležni. Ta dokaz pa naj bi pokazal tudi, da so bili Slovenci, ki so sodelovali s Trumbićem, kratkovidneži in lahkoverneži. S tem pa bi Slovincem pokazali, da jim slovenskemu narodu ni treba priznati kakršne koli zasluge za narodno osvoboditev.¹⁰⁸

Dr. Franko Potočnjak je v svoji razpravi "Rapalska pogodba" leto dni kasneje zapisal, da je dr. Trumbić skupaj z nekaterimi člani Jugoslovanskega odbora začel pogajanja z Italijani, v tem pa naj bi šli celo tako daleč, da so z izgovorom, "da

¹⁰⁵ Slovenci i Pariz, *Obzor*, 27. 5. 1919, št. 120, str. 2.

¹⁰⁶ Arhiv Republike Hrvatske, Vjekoslav Spinčić, Dnevnik, leto 1919, sign. 819, 2/23.

¹⁰⁷ Spor zaradi Reke, S, 4. 4. 1920, št. 77, str. 3.

¹⁰⁸ 'Slovenec' in dr. Trumbić, Slovenski Narod, 9. 4. 1920, št. 80, str. 1.

nam lahko le Italija garantira osvoboditev,” najprej sprejeli italijanske zahteve, nato pa jih celo javno priznali. Dodal je, da za dr. Trumbića “med nami in Italijani ne obstajajo spori, ampak le sporazumi, ki so jih ustvarili skupni sovražniki,” ter ne on ne njegovi sodelavci niso od Italijanov niti enkrat zahtevali, naj se odpovedo svojim zahtevam. Celo nasprotno, v italijanskem tisku, potem pa tudi v angleškem in francoskem je bilo večkrat poudarjeno, je zatrdil dr. Potočnjak, da so bili nekateri jugoslovanski voditelji pripravljeni sprejeti italijanski predlog delne nevtralizacije jadranske obale od Trsta do Drača in Jugoslovani bi se odrekli dela nesporno slovenskih krajev, ki obkrožajo Gorico, in tistih v Istri. Prav tako naj bi obstajalo dosti Hrvatov in Srbov, čeprav zaradi Slovencev tega ne bi priznali, ki so priznavali italijanske pravice v Trstu in večjem delu Istre. Uredniku Tribune naj bi Trumbić priznal to pravico, predstavil pa naj bi celo karto, na kateri je bila Soča predstavljena kot “meja panslavizma”.¹⁰⁹

Kljub vsem nesporazumom so bili predstavniki obeh narodov pripravljeni tudi na sodelovanje. Najbolj so sodelovali ljudje z zasedenih ozemelj, saj so se prav oni zavedali nevarnosti, ki so jih zanje predstavljali spori med ljudstvom in politiki, ki so sovražniku ponudili prednost na pogajanjih. Tako so se 6. januarja 1920 v Zagrebu sestali narodni poslanci z zasedenega ozemlja, na katerem je njihova deputacija, ki je bila v Parizu, da bi na mirovni konferenci razložila zahteve in pritožbe prebivalstva, ki so ga zastopali, predstavila rezultate tega potovanja. Poslanci so se izrekli za združitev vseh poslancev z zasedenega ozemlja v neodvisen parlamentarni klub.¹¹⁰ Vendar pa naj bi bila naloga tega parlamentarnega kluba le zastopanje interesov zasedenih ozemelj, saj bi ostali vsi poslanci še naprej tudi člani svojih dotedanjih parlamentarnih klubov.¹¹¹ Zahvaljujoč tej pobudi je bilo 22. in 23. avgusta 1920. leta v Zagrebu sklicano zborovanje beguncev in članovčasnega narodnega predstavništva z zasedenega ozemlja ter predstavnikov slovenskih in hrvaških političnih strank, ki so ustanovili “Jadranski zbor”, ki naj bi se zavzemal za ugodno rešitev jadranskega vprašanja in za rešitev vseh težav, povezanih z jadranskim vprašanjem.¹¹²

Potrebno pa je opozoriti, da so nekateri v Anteju Trumbiću videli tudi “veliko figuro v poskusih Slovencev za obrambo svojih etničnih meja proti Italiji,” saj naj bi bila celotna dejavnost Trumbića in Frana Supila kot vodilnih likov Jugoslovanskega odbora uperjena proti uresnitvi Londonskega pakta. Trumbić naj bi celo nasprotoval nekaterim britanskim pristašem jugoslovanskega združenja, ki so od odbora zahtevali, naj sprejme kompromisno mejo, ki bi pomenila odstopanje od etnične črte. Pleterski je v svojem članku v knjigi o življenju in delu Anteja Trumbića opozoril, da je ob tej priložnosti podprl predlog slovenskih članov odbora, ki so želeli zaveznikom poslati spomenico, v kateri bi podrobno pojasnili slovensko vprašanje. Čeprav je Supilo temu nasprotoval, je Trumbić idejo podprl in spomenica je bila poslana 2. avgusta 1914. leta. Poleg tega, opozarja Pleterski, je Trumbić na mirovni konferenci s svojim nastopom pripomogel, da je jugoslovanska stran vsaj načelno postavila zahtevo za razmejitev z Italijo v skladu z

¹⁰⁹ Rapallo, Obzor, 27. 3. 1921, št. 84, str. 5.

¹¹⁰ Neodrešena domovina, Poslanci iz zasedenega ozemlja, Slovenski Narod, 9. 1. 1920, št. 6, str. 3.

¹¹¹ Neodrešena domovina, Poslanci iz zasedenega ozemlja, Slovenski Narod, 10. 1. 1920, št. 7, str. 2.

¹¹² Zbor izbjeglica I predstavnika okupiranih krajeva, Obzor, 24. 8. 1920, št. 212, str. 3; Zborovanje beguncev in poslancev iz zasedenega ozemlja, Slovenec, 25. 8. 1920, št. 186, str. 2; Zbor begunaca I predstavnika okupiranih krajeva, Hrvat, 24. 8. 1920, št. 155, str. 1; Za neosvobojeno domovino, Slovenski Narod, 26. 8. 1920, št. 194, str. 1.

etnično črto. Pleterski pa je opozoril tudi, da Trumbić ni bil osebno odgovoren za taktiko jugoslovanske delegacije in Rapalsko pogodbo.¹¹³

Mira Kolar-Dimitrijević pa je opozorila tudi na Trumbićevo vlogo pri reševanju vprašanja severne meje, čeprav je razširjeno mnenje, da se je Trumbić ukvarjal predvsem z jadranskim vprašanjem. Ante Trumbić se je namreč neposredno vključil v vprašanje plebiscita za Maribor in Radgono. Sestanek šefov delegacij petih velesil (ZDA, Anglije, Italije, Francije in Japonske) 25. avgusta 1919 je prinesel odločitev, da se bo s plebiscitom odločilo o pripadnosti Maribora. Že tri ure po sprejemu novice je Trumbić na pogovoru s francoskim predsednikom vlade Clemenceaumem dosegel, da so velesile svojo odločitev preklicale in Maribor prisodile Kraljevini SHS.¹¹⁴

* * *

Vprašanje razmejitve med Slovenijo in Hrvaško, za katero mnogi danes napačno menijo, da je postalo aktualno šele po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, je bilo v resnici aktualno že po prvi svetovni vojni, čeprav sta bila naroda združena v skupni državi. Leta 1919 je namreč izbruhnila t. i. "Prekomurska afera", ko sta avgusta v Maribor prišla predstavnika finančnega ministrstva, ki sta finančnemu ravnanstvu dala nalog, da mora mariborsko finančno ravnanstvo svoje davčne urade ustanoviti samo v soboški župniji, ker je župnija Dolnja Lendava v tem smislu pripadla Hrvaški s centralno upravo v Varaždinu.¹¹⁵ Ob tem so se razširile novice, da je vojaška uprava umaknila tudi slovenske poveljnike orožniških postaj, ki so svojo dolžnost opravljali v lendavskem okraju, in jih nadomestila s hrvaškimi. To naj bi bil jasan znak, da je bila temu delu Prekmurja določena tudi hrvaška politična, in ne samo finančna uprava. Slovenci so bili nad tem zelo presenečeni, sami Prekmurci pa nadvse razburjeni, ker se jim je zdelo, da jim hoče država vsiliti hrvaško upravo in hrvaški uradni jezik.¹¹⁶

Dr. Franc Kovačič je v zvezi s temi dogodki zapisal: "Nikdar bi ne bilo prišlo Prekmurje k nam, ko bi se ne bili slovenski delegati tako živo zanj potegovali. Vprašajmo lojalno brate Hrvate: kaj bi vi rekli, če bi n.pr. mi Slovenci zahtevali pod svojo upravo gornji del Medjimurja okoli Štrigove? Ali bi Vas to ne bolelo? Ali ne sprevidite, da nam ne more biti vseeno, če nam Vi sedaj od ust jemljete Prekmurje, ki smo si ga s težko muko priborili in ki s celim srcem teži k nam? Ali Vam je še premalo nezadovoljnosti in nereda v državi?"¹¹⁷

Liberalni Slovenski Narod pa je v zvezi s tem objavil precej ironičen članek, v katerem je bilo zapisano, da je hrvaška vlada naredila veliko uslugo misli, da bi bilo potrebno odpraviti vse pokrajine in dežele, ki so bile ostanki avstrijske oblasti, ter razdeliti državo v okrožja, da "se ne bodo dogajali taki bedasti dogodki, da posega jedna deželna vlada v področje druge in da se s tem vzbuja grenkoba, ki je med brati nepotrebna", saj naj bi bilo na obeh straneh Sotle še dovolj takih ljudi, ki bi želeli Hrvaško in Slovenijo ločiti z mejniki, ki ne bi bili "več tako visoki

¹¹³ Janko Pleterski, Ante Trumbić i Slovenci u vezi s jadranskim pitanjem, *Život i djelo Ante Trumbića*, Zagreb 1991, str. 89.

¹¹⁴ Mira Kolar-Dimitrijević, Ante Trumbić i borba za dravsku granicu na pariškoj mirovnoj konferenciji, *Život i djelo Ante Trumbića*, Zagreb 1991, str. 93.

¹¹⁵ Finančna uprava v Prekmurju, *Slovenec*, 22. 8. 1919, št. 192, str. 2, Škafar Ivan, Jurišičev pohod v Prekmurje, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2, 1980, letnik 51, nova vrsta 16, str. 409.

¹¹⁶ "Je dala zasesti", *Slovenec*, 23. 8. 1919, št. 193, str. 1.

¹¹⁷ Prekmursko vprašanje, *Slovenec*, 26. 8. 1919, št. 195, str. 1.

kakor prej, pa zato bolj - zabiti v zemljo za vse večne čase, da bo "jedinstvo bolj trdno".¹¹⁸

O Prekmurju je na svojem sestanku 26. avgusta 1919 govoril izvršni odbor Vseslovenske ljudske stranke in je vlado v Beogradu pozval, naj celo Prekmurje dodeli upravnemu ozemlju Slovenije, svojim poslancem pa je naročil, naj se zavzamejo za čimprejšnjo rešitev težave. Že dan pred tem je bilo v Murski Soboti sklicano zborovanje prekmurskega narodnega sosveta, ki ga je sklical in vodil Srečko Lajnšič. Udeležili so se ga vsi vplivni narodni voditelji, ki so sprejeli resolucijo, v njej pa so v četrti točki od vlade v Beogradu zahtevali, naj v lendavskem delu Prekmurja takoj odstrani hrvaško upravo, ker so hoteli Slovenci v Prekmurju imeti nedeljeno slovensko upravo, ne pa vsiljeno hrvaško. To so zahtevali zlasti zastopniki vseh župnij, ki so jih zasedli Hrvati.¹¹⁹

Hrvati so seveda v časnikih odgovorili na vse te napade in obtožbe. Slovence so opozorili, da je hrvaška vlada prevzela del uprave v Prekmurju po nalogu iz Beograda. Zaradi tega so slovenski časniki naredili celo afero in napadli Hrvate, so opozarjali ti, kot da so bili oni odgovorni za delo Pribičevića, ki mu drugače slovenski centralisti "na veliko ploskajo". Prav ti centralisti (liberalci) so pokazali, kakšen je centralizem v praksi, je komentiral "Hrvat", saj bi jim moralo biti vseeno, ali je kje slovenska, hrvaška ali srbska uprava. Menil je, da so slovenski liberalci razlikovali med slovenskim in srbskim separatizmom na eni in hrvaškim na drugi strani, ker je bil samo zadnji prepovedan in preganjan.¹²⁰

Prekmurci, ki na svoje zahteve iz Beograda niso dobili nikakršnega odgovora, so tja poslali svojo delegacijo. Preden pa so se odpravili, so v časnikih objavili sporočilo za javnost, v katerem so pojasnili vzroke za svojo pot. To sporočilo se je glasilo: "Nevarnosti in tudi posledice delitve Prekmurja se jako zavedamo. Jutri potujemo - deputacija prekmurskih Slovencev iz komitata Zala - v Belgrad, da nevedneže pri mizah sklepov informiramo, kakšno ljudstvo prebiva onstran Mure. Mi smo prepričani, da se bo volja našega celokupnega prekmurskega prebivalstva upoštevala, boli nas samo, da se moramo s tem sploh ukvarjati, in sicer sedaj, ko bi rabili vse moči voditeljev ljudstva za prireditve različnih ljudskih taborov, ki so tako potrebni, in pa za različne organizacije!

Mi Prekmurci nikakor nismo Hrvatom sovražni, vendar nočemo, da bi v naše slovenske kraje uvedli hrvaško upravo! Kaj bi pa rekli bratje Hrvati, če bi Slovenci zasedli Zagreb s svojimi uradniki in učitelji?! Kdaj, za božjo voljo, se je slišalo o prekmurskih Hrvatih!?

Tu ima nevoščljivost ali pa nepoznanje našega prekmurskega slovenskega prebivalstva roke vmes. Vsi Prekmurci se bomo proti temu do skrajnosti upirali."¹²¹

Svetozar Pribičević je zaradi pritožb v začetku septembra poslal deželni vladi v Ljubljani ukaz, s katerim je ves upravni del Prekmurja, ki ga je zasedla vojska, do ustavne ureditve razglasil za samostojno upravno enoto pod vodstvom civilnega komisarja. Deželna vlada za Slovenijo je dobila ukaz, naj da civilnemu komisarju vse potrebne uradnike in uslužbence.¹²² Hrvati so to odločitev mirno

¹¹⁸ Prekmurje, Slovenski Narod, 26. 8. 1919, št. 198, str. 2.

¹¹⁹ VL S za Prekmurje, Slovenec, 27. 8. 1919, št. 196, str. 1, Zahteve prekmurskih Slovencev, Slovenec, 27. 8. 1919, št. 196, str. 1, Prekmurski sosvet, Slovenski Narod, 28. 8. 1919, št. 200, str. 2.

¹²⁰ Uprava u Prekomurju, Hrvat, 26. 8. 1919, št. 81, str. 2; Centralisti-separatisti, Hrvat, 26. 8. 1919, št. 81, str. 2.

¹²¹ O delitvi Prekmurja, Slovenec, 30. 8. 1919, št. 199, str. 2.

¹²² Samouprava Prekmurja, Slovenec, 4. 9. 1919, št. 203, str. 1; Uprava u Prekomurju, Hrvat, 4. 9. 1919, št. 89, str. 1.

sprejeli. Ob odhodu hrvaških uradnikov je "Obzor" celo zapisal, da hrvaška vlada ni želela nikomur vsiljevati svoje volje, vendar pa je dodal, da Hrvatom ni bilo žal, ker so menili, da je Prekmurje njihovo, da pa ne bi želeli delati proti volji ljudstva, saj bi se tudi Hrvati v Dalmaciji uprli, če bi jim poslali uradnike iz Banovine, je dodal "Obzor".¹²¹ Kljub temu pa so se v Sloveniji in na Hrvaškem kasneje začele širiti govorice, da je bila celotna zadeva le past, v katero naj bi se zapletli Slovenci in Hrvati ter se med seboj sprli, kar bi ustrezalo predvsem oblastem v Beogradu.¹²¹

* * *

Že tako napete slovensko-hrvaške stike so še dodatno poslabšali drugi spori kot npr. "aprovizacijska afera". Pomanjkanje hrane je bilo velik problem, ki ga je prinesla vojna. Slovenci so poskušali svoje težave rešiti s pomočjo Hrvatov, vendar pa je v prvih mesecih leta 1919 izbruhnila afera, ko so Slovenci Hrvate obtožili, da jim niso hoteli dati potrebnih živil, čeprav naj bi se sami "kopali" v obilju.¹²⁵ Po drugi strani pa so Hrvati trdili, da so dali Slovencem več, kot so zmogli, sumili pa so, da so Slovenci hrano prodajali v tujino, da bi si na ta način "nagrabili kupe denarja".¹²⁶ Zaradi tega se je razvnela prava časniška vojna, ki so jo še posebej podžigali slovenski liberalci z Ivanom Tavčarjem na čelu, on je bil v tem času poverjenik za prehrano.

Odnosi med obema narodoma so bili odvisni tudi od stikov v na prvi pogled nepomembnih zadevah, kot je bilo npr. vprašanje namestitve uradnikov in drugih uslužbencev na hrvaških železnicah. Ker je veliko število slovenskih železniških uslužbencev ostalo brez služb (saj je Slovenija izgubila velik del ozemlja in s tem železniškega omrežja), so bili premeščeni tudi na hrvaške železnice, na katerih je vladal kaos, saj je bilo do prevrata tam večinoma osebje madžarske narodnosti, vsi predpisi in pravilniki so bili v madžarskem jeziku, po prevratu pa so bili odpuščeni vsi, ki niso obvladali hrvaškega jezika.¹²⁷ Čim pa so bili slovenski uslužbenci nameščeni na Hrvaškem, že so se pojavljale težave. Slovenski železničarji so se tako pritoževali nad nesposobnostjo in podkupljivostjo Hrvatov in trdili, da lahko razmere na hrvaških železnicah rešijo le slovenski uslužbenci, Hrvati pa so trdili, da so bili slovenski železničarji na Hrvaškem popolnoma nepotrebni, da so poskušali izpodriniti hrvaške uslužbence in da je njihova zaposlitev na Hrvaškem pomenila le izgubo denarja za državo.¹²⁸

Slovenci so bili zgroženi, ko je bila ljubljanska direkcija južnih železnic 10. januarja 1920 zaprta in je vodenje železnic prevzelo ravnateljstvo v Zagrebu, pa tudi Hrvati nad tem niso bili navdušeni, saj so menili, da je to pomenilo le še več slovenskih uslužbencev na Hrvaškem. To pa so pripisovali pripravam na volitve, saj naj bi bili slovenski železničarji večinoma liberalci, kar naj bi hrvaškim liberalcem omogočilo liberalno vlado.¹²⁹ Slovenci so zahtevali ponovno ustanovitev

¹²¹ Zagreb, 3. rujna, Obzor, 4.9.1919, št. 208, str. 3, "Obzor" o prekmurskem vprašanju, Slovenski Narod, 7. 9. 1919, št. 209, str. 2.

¹²¹ "Narodna Politika" o delitvi Prekmurja, Slovenski Narod, 29. 8. 1919, št. 201, str. 2.

¹²⁵ Težave poverjenika za prehrano v Ljubljani, Slovenski Narod, 11. 1. 1919, št. 9, str. 5.

¹²⁶ Slovenija eksportira samovoljno v Deutschoesterreich, Riječ SHS, 8. 1. 1919, št. 9, str. 3.

¹²⁷ Mal, dr Josip, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 607.

¹²⁸ Bratsko pismo bratom onstran Kolpe, Jugoslovanski železničar, 11. 4. 1919, št. 15, str. 5.

¹²⁹ Što je s našim železničarima, Hrvat, 19. 12. 1919, št. 170, str. 2; Carinjenje, Slovenski Narod, 11. 1. 1920, št. 8, str. 4.

ljubljske direkcije, saj naj bi se po prenehanju njenega delovanja stanje na železnicah še poslabšalo.¹³⁰

Spori glede organizacije železniškega prometa so zelo dobro pokazali, kako Slovenci in Hrvati še niso bili pripravljeni na skupno življenje, na roko pa so šli predvsem centralistom, ki so ta primer predstavljali kot dober razlog za centralizacijo.

Ob prebiranju časnikov iz tega obdobja dobi bralec občutek, da so bili stiki med Hrvati in Slovenci le dolg niz afer, sporov in obtožb. Potrebno pa je razumeti, da je bila v burnih časih po vojni, ko so politiki poskušali ustvariti novo državo, politika izrednega pomena in je iz dnevnega tiska morda izpodrinila vse druge oblike sodelovanja, ki bi to sliko vsaj malo popravile. To področje pa vsekakor zahteva še podrobnejšo raziskavo, saj je tema nadvse zanimiva in aktualna.

Aleksandra Berberih-Slana

THE SLOVENE – CROATIAN CONTACTS AFTER THE WORLD WAR I.

S u m m a r y

We have to state that the Slovene – Croatian contacts between 1918 and 1921 were mostly influenced by political parties and their leaders. On the Slovene side that was most certainly the Slovenska ljudska stranka because it has most actively interfered with the the Croatian political scene and the politics of Croats in Bosnia and Herzegovina through organization of the Hrvatska pučka stranka. Because of that the party and its leader dr. Anton Korošec has gained a lot of friends and supporters and just as many enemies that asserted the Slovenian people's party ruined the unity of Croats and made them more vulnerable to the Serbian pressure.

The only Croatian political party that tried to penetrate Slovenia was the Hrvatska pučka seljačka stranka (later Hrvatska republikanska seljačka stranka) with its leader Stjepan Radić. Radić was convinced that Slovenian upper classes let down the Slovenian peasant and that the same needed some guidance to help him stand on his feet. And Radić offered his political party as the best solution. But during this period his ideas just started their march on Slovenia so he influenced Slovenian political scene more with his attitude towards the centralistic system than with his work among his Slovenian adherents.

Conflicts between Slovenian and Croatian political parties were regularly on the agenda, but the same parties and their leaders were ready to collaborate if necessary. This collaboration was mostly needed when the constituent assembly started to work on the adoption of constitution and both sides realized that they will be outnumbered and thus outvoted by the majority of Serbians and a small number of Slovenians and Croats that supported the centralistic concept of the constitution. Although they still disagreed in some questions they collaborated, but in spite all their efforts the "Vidovdanska constitution" was adopted and that inspired a joint fight for the revision of the constitution.

The question of autonomy was one of those questions that connected the Slovenian and Croatian political opposition, although there were still some reproaches on the Croatian side that Slovenian autonomists settled the matter of autonomy for Slovenia but they pushed Croatia into the arms of a centralistic system. They also reproached them that for Slovenians Croatia was only an unimportant bridge between the "Great Serbia" on one side and the "Great Slovenia" on the other.

On the other side Slovenians accused Croatian political leaders for trying to bargain with Slovenian national territory just to get a bigger part of the Croatian territory from Italy. They laid most of the blame on the shoulders of Ante Trumbić, a Croatian delegate to the peace conference in Paris.

The question of demarcation between Croatia and Slovenia was also a burning question after the world war I. Just as it is today. In 1919 an outbreak of the so called "Prekomurska affair" caused a feeling of uneasiness, because the Croatian authorities took over the financial and military

¹³⁰ Paberki z zagrebškega ravnateljstva, Slovenec, 10. 2. 1920, št. 32, str. 2.

administration in Dolnja Lendava district. Slovenians were outraged and they accused Croatians of stealing their territory, although there were rumours that the whole matter was just a trap for Slovenians and Croats and that the government in Belgrade wanted a conflict between the two sides that would make it easier to rule on the principle "divide and rule".

There were also some other conflicts caused by the lack of food, so called "aprovisation affair", the problem of the railroad organisation, some misunderstandings and insults between politicians etc.

But as minor as they seem they greatly influenced contacts between Slovenia and Croatia nad their relationship.

POSEBNOSTI USPEŠNEGA DELOVANJA SAMOUPRAVE MARIBORSKE OBLASTI NA GOSPODARSKO-SOCIALNEM IN PROSVETNO- KULTURNEM PODROČJU 1927-1929

M i r o s l a v S t i p l o v š e k *

UDK 342.26(497.4)"1926/1927"
328(497.4)"1926/1927"

STIPLOVŠEK Miroslav: Posebnosti uspešnega delovanja samouprave mariborske oblasti na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju 1927-1929. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 149-169, 21 cit.

1.04 Pregledni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini

Razprava povzema poglobitve dosežke mariborske oblastne samouprave iz monografije Slovenski parlamentarizem 1927-1929 s podnaslovom Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma.

UDC 342.26(497.4)"1926/1927"
328(497.4)"1926/1927"

STIPLOVŠEK Miroslav: Particularities of Successful Activities of Self-Government in the Maribor Region on the Economic-Welfare and Education-Culture Area, 1927-1929. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 149-169, 21 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The treatise deals with the major accomplishments of the Maribor region self-government, as from the monograph *Slovene Parliamentarism 1927-1929*, subtitled *Autonomist Endeavours on Part of the Assemblies of the Ljubljana and Maribor Region for Economic-Welfare and Education-Culture Development of Slovenia and for the Implementation of Parliamentarism*.

* Dr. Miroslav Stiplovšek, redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

V zgodovini severovzhodne Slovenije in posebej mesta Maribora po nastanku jugoslovanske države leta 1918 je za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Štajerske, Koroške in Prekmurja pomembno sicer kratkotrajno delovanje mariborske oblastne samouprave konec dvajsetih let Njena avtonomistična prizadevanja so bila hkrati prispevek k napredku vse, tedaj na ljubljansko in mariborsko oblast razdeljene Slovenije.¹ Vidovdanska ustava iz leta 1921, sprejeta proti volji velike večine slovenskih poslancev, je za utrditev unitarizma in centralizma določala oblikovanje novih največjih upravnih enot oblasti (tudi v Sloveniji so zanje uporabljali ta srbski izraz ob poskusih poslovenjenja z oznako okrožja) po gospodarsko-geografskih kriterijih in z omejitvijo na največ 800.000 prebivalcev. To je pomenilo razbitje nacionalnih oziroma zgodovinskih enot, tudi prepolovitev jugoslovanskega dela Slovenije z 1.060.000 prebivalci. Za najvišje funkcionarje državne uprave v oblasteh je določila velike župane kot politične predstavnike osrednje vlade, ki jih je na njen predlog postavljala kralj. Omilitev centralizma naj bi pomenila določila o uvedbi oblastnih samouprav, ki so dobile pristojnosti, da izvajajo za območje oblasti zlasti naslednje naloge: urejanje oblastnih financ in upravljanje oblastne imovine, skrb za javna dela, za prometne naprave in uresničevanje gradbenih predpisov, za pospeševanje gospodarstva, zlasti različnih agrarnih panog, za zdravstvo in socialno skrbstvo ter sodelovanje pri razvoju kulturno-prosvetnih dejavnosti, posebej strokovnega izobraževanja, lahko pa so ustanavljale tudi svoje hranilno-kreditne zavode. Temeljna organa oblastnih samouprav sta bila voljena skupščina kot najvišje telo in od njenih poslancev izvoljeni oblastni odbor z izvršilnimi pristojnostmi. Že ustava, še podrobneje pa nato posebna izvedbena zakonodaja, je določala velike omejitvene in nadzorne pravice osrednjih državnih organov nad delovanjem oblastnih samouprav v uredbodajnem in izvršilnem ter finančnem pogledu, neposredno zlasti velikih županov. Tako je dejansko ohranjala centralizem tudi v samoupravnem izvajanju oblasti oziroma ga je le skromno omilila.

Ta ustavna določila so bila za slovenski narod udarec v dveh pogledih: še tisti tripetinski del Slovenije, ki je ostal v jugoslovanski državi, je bil razdeljen na dve veliki upravni enoti, pomenila pa so zanj tudi poraz avtonomističnih prizadevanj, da bi čim bolj samostojno odločal o temeljnih vidikih svojega nacionalno-političnega, gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja. Zlasti vodilna slovenska politična stranka avtonomistična katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) si je zato prizadevala za revizijo centralističnih določil Vidovdanske ustave. Zaradi takšnih odporov sta bila dejanska parcelacija Slovenije na ljubljansko in mariborsko oblast ter oblikovanje uradov velikih županstev izvedena šele na prelomu 1923/24 leta. Tudi zaradi nasprotovanja centralističnega liberalnega tabora je bila med določili Vidovdanske ustave kot zadnja udejanjena uvedba oblastnih samouprav šele v začetku leta 1927. Tedaj si je SLS zastavila za cilj, da bo kot vladna stranka poskušala pridobiti za slovenski oblastni samoupravi čim več avtonomnih pristojnosti in da bo hkrati prevzela tudi oblastno dominacijo v Sloveniji.

V upravno-politični zgodovini je Maribor po prvi svetovni vojni dosegel dva pomembna viška: leta 1918 je postal sedež Narodnega sveta za Štajersko, ki je

¹ Podrobno glej monografijo M. Stiplovška, Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2000, 497 strani. V tem delu podrobno navajamo vire in literaturo, zato v tem preglednem orisu dokumentiramo le dobesečne navedke ter opozarjamo na najpomembnejšo dokumentacijo.

kot pokrajinski oblastno-politični organ s svojimi ukrepi tehtno prispeval k nagli slovenizaciji uprave in uspešnemu boju za etnično mejo na Štajerskem; leta 1922 pa je bil z vladno uredbo o oblikovanju 33 oblasti v državi določen za sedež mariborske oblasti. Razdelitev jugoslovanskega dela Slovenije na dve oblasti je katoliški Slovenec okarakteriziral kot 'oktroa'² in hud centralistični udarec za slovenski narod, ki mu je bila tako odvzeta "celovitost njegovega lastnega, narodnega ozemlja",³ torej eden od temeljnih pogojev za celovit nacionalni razvoj. Toda zakonodaja je dovoljevala, da sta se dve oblasti lahko za opravljanje skupnih nalog z odobritvijo vlade združili oziroma jih reševali skupaj, kar sta slovenski oblasti nato poskušali v čim večji meri udejanjati, prav tako pa sta si prizadevali kar najbolj izrabiti možnost, da sta preko oblastnih samouprav uspešno urejali posebno pokrajinsko problematiko. Prof. Antoša Leskovec je to pomembno prelomnico v državni ureditvi komentiral takole: "Ob razočaranju nad neupoštevanjem Slovenije znotraj meja kot ene upravne enote pa je Mariborčane navdajalo veselje ob prepričanju, da bo njihovo mesto postalo eden od obeh enakopravnih sedežev najvišjih upravnih oblastev v Sloveniji."⁴ Omenimo naj še naslednjo oceno dr. Janka Prunka: "Preprostega ljudstva, še vajenega starih zgodovinskih pokrajin in pokrajinskega patriotizma, pa razdelitev ni posebej prizadela."⁵

Ozemeljsko jedro mariborske oblasti je bila Štajerska brez sodnih okrajev Brežice, Sevnica in Laško,⁶ razširjena pa je bila z Mežiško dolino oziroma koroškim prevaljskim okrajem in Prekmurjem ter hrvaškim Medjimurjem.⁷ Mariborska oblast je imela 624.121 prebivalcev, od teh skoraj šestino hrvaške narodnosti. Jedro ljubljanske oblasti je bila nekdanja dežela Kranjska, brez območij, ki so prišla v okvir Italije, razširjena pa je bila le z navedenimi štajerskimi sodnimi okraji ter hrvaškim okrajem Kastav, pa še tega so kmalu izločili iz njenega okvira. Ljubljanska oblast je bila tako s 537.079 prebivalci manjša od mariborske, število slovenskega prebivalstva pa je bilo v obeh oblasteh približno enako. Maribor je bil nenaravno središče za Medjimurje, kjer so se, podobno kot tudi v Prekmurju, kazale negativne posledice dolgotrajne pripadnosti madžarski državi. Prav raznolika ozemeljska sestava je vplivala na nekatere posebnosti delovanja mariborske oblastne samouprave v primerjavi z ljubljansko. Na območju mariborske oblasti so veljali različni pravni sistemi, štajerska in koroška deželna zakonodaja, v Prekmurju in Medjimurju pa madžarska ter v slednji delno tudi hrvaški zakonski predpisi glede ekonomsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev, ki naj bi bile v pristojnosti oblastne uprave in samouprave. To je mariborski oblastni skupščini oteževalo uresničevanje uredbodajnih pristojnosti, kajti za uspešno opravljanje nalog oblastne samouprave je morala prilagajati novim razmeram različne stare zakone. V tem pogledu je imela ljubljanska oblastna skupščina lahko nalogo, saj je dejansko spreminjala ali ukinjala le nekdanjo kranjsko deželno

² Slovenec, št. 97, 28. 4. 1922. V Narodni skupščini je na proteste poslancev SLS proti parcelaciji Slovenije predstavnik vlade odgovoril, da je bila v habsburški monarhiji razdeljena na šest dežel, od katerih je imela le Kranjska slovensko večino, sedaj pa samo na dve upravni enoti in tudi v mariborski oblasti imajo Slovenci večino, kar naj bi bil zanje napredek.

³ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1-2, 22.

⁴ Antoša Leskovec, Zgodovina uprave v Mariboru 1712-1941, Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, 286.

⁵ Ilustrirana zgodovina Slovencev, Ljubljana 1999, 317.

⁶ Kot zanimivost naj omenimo, da so si štajerski poslanci tedaj režimske Samostojne kmetijske stranke v Narodni skupščini zamenjati prizadevali, da bi v mariborsko oblast spadala celotna Štajerska.

⁷ Priključitev Medjimurja k mariborski oblasti je Slovenec (št. 274, 30. 11. 1926) ocenil kot "popolnoma zgrešen princip teritorialnosti in ne živih organizmov."

zakonodajo. Ob tem naj posebej poudarimo, da so bile pristojnosti oblastnih samouprav in nekdanjih avstrijskih deželnih avtonomij v pretežni meri enake ali podobne.

Iz takšnega stanja izvira tudi nekaj drugih posebnosti v oblikovanju uprave in samouprave v mariborski in ljubljanski oblasti. Ljubljana je bila pred nastankom jugoslovanske države sedež deželne vlade ter deželnega zbora in odbora za Kranjsko, v prevratnem času sta v njej delovala Narodni svet in Narodna vlada za Slovenijo, nato Deželna vlada (1919-1921) in končno pokrajinska uprava za Slovenijo do oblikovanja uradov velikih županstev. Za slovensko Štajersko kot osrednji del mariborske oblasti je bil do leta 1918 sedež deželnih oblasti v nemškem Gradcu, v Mariboru pa so delovala le oblastva prve instance, tako okrajno glavarstvo za upravne in okrajni zastop Maribor za samoupravne zadeve. Različna pa so bila tudi izhodišča na področju samouprave. Mariborska oblastna samouprava se glede na dejstvo, da je štajerski deželni zbor zasedal v Gradcu ter da je imelo na njegovo delovanje ob absolutni nemški prevladi 15 % slovensko poslansko zastopstvo le skromen vpliv, ni mogla zgledovati pri nekdanji deželni avtonomiji. Nasprotno pa je bilo delovanje kranjskega deželnega zbora in odbora z absolutno slovensko večino in v zadnjem desetletju pred koncem vojne na čelu z SLS, ki je imela nato odločilno vlogo pri vodenju obeh slovenskih oblastnih samouprav, pomemben temelj za samoupravne organe ljubljanske oblasti. Medtem ko so na Kranjskem prek deželne avtonomije uspešno skrbeli za reševanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev, je nemški Gradec v tem pogledu slovensko Štajersko zanemarjal in zaostanke je morala popravljati mariborska oblastna samouprava. Tu so zato pred prvo svetovno vojno vodili odločen boj, da so ostale v slovenskih rokah vsaj nižje samouprave, občine in okrajni zastopi. Prav prek občinskih in okrajnih samouprav se je vodil "velik del našega boja za obstanek", ljudje pa so spoznali velik pomen samouprav za gospodarski in kulturni napredek.⁸

Posledice različne upravne in samoupravne tradicije so se najprej pokazale pri oblikovanju uradov velikih županstev, ki je v Ljubljani potekalo naglo in celovito, v Mariboru pa zaradi kadrovskih in prostorskih težav z zamudo. Tako je prvi mariborski veliki župan dr. Miroslav Ploj konec leta 1923 formiral le sekretariat in oddelek za notranje zadeve, v začetku naslednjega leta še tri resorne oddelke, šele novi veliki župan dr. Otmar Pirkmajer pa je nato do konca leta 1925 poskrbel za delovanje velikega županstva na vseh področjih njegovih pristojnosti, prostore za nove urade pa je odstopilo sresko načelstvo Maribor v sedanji mestni upravni zgradbi. Ti problemi so se nato pokazali tudi pri izgrajevanju mariborske oblastne samouprave in njenih uradov.

Jeseni 1926 se je vlada radikala Nikole Uzunovića končno odločila, da za okrepitev svoje politične moči s prenosom obveznosti na oblastne samouprave razbremeni osrednji proračun, in da predlaga kralju razpis volitev v oblastne skupščine za 23. januar 1927. Zakonodaja o oblastnih samoupravah je določala, da se oblastni poslanci volijo na 10.000 prebivalcev, kar je pomenilo štirikrat večje število mandatov kot za beograjsko Narodno skupščino, pa tudi volilni okraji so bili v primerjavi s parlamentarnimi volitvami manjši, srezi -okraji in mesta z nad 5000 prebivalci. Glede na število prebivalstva je upravno sodišče s sedežem v Celju določilo za slovenski del mariborske oblasti 54 poslanskih mandatov, v dveh medjimurskih okrajih (Čakovec in Prelog) pa naj bi izvolili 10 oblastnih

⁸ Poročilo o delovanju oblastnega odbora mariborske oblasti v letih 1927 in 1928 v fasc. 9, fond oblastnega odbora mariborske oblasti št. 93 v Arhivu Republike Slovenije (ARS).

poslancev. Tako je mariborska oblastna skupščina štela 64 poslancev, ljubljanska pa 53, od teh le enega iz hrvaškega okraja. To je ustvarjalo pričakovanje, da se bosta v obeh večinsko slovenskih oblastnih skupščinah pluralizem v domačem političnem življenju in razmerje moči med posameznimi strankami kazala izraziteje kot pri sestavi slovenskega zastopstva v Narodni skupščini. Zato so se vse politične stranke prizadevno vključile v predvolilni boj, SLS predvsem s hotenjem, da še okrepi svojo absolutno prevlado, manjše stranke pa z upanjem, da bodo vsaj v oblastno skupščino izvoljeni tudi njihovi kandidati.

V predvolilni kampanji je SLS poudarjala izjemen pomen volitev v oblastni skupščini. Tako je kasnejši funkcionar mariborske oblastne samouprave dr. Andrej Veble menil, da bo pomenilo delovanje v oblastnih samoupravah "važen korak" v boju za zakonodajno avtonomijo Slovenije, ki je programski cilj SLS. Medtem ko so bile volitve v Ustavodajno skupščino odločilnega pomena za jugoslovansko ustavo, pa so volitve v oblastno skupščino "dalekosežnega pomena za delazmožnost naših oblastnih samouprav." Dr. Veble je ob primerjavi podobnih pristojnosti deželnih avtonomij in oblastnih samouprav ugotovil, da so bili dosežki kranjskega deželnega zbora in odbora veliki zlasti na gospodarskem in šolskem področju, medtem ko so poslanci Slovenske kmečke zveze v štajerskem deželnem zboru šele z odločno obstrukcijo "končno prisilili nemško večino, da je morala vsaj deloma upoštevati zahteve Spodnjega Štajerja in Slovencev."⁹

V prizadevanjih za čim večji volilni uspeh je voditelj SLS dr. Anton Korošec govoril na shodih v vseh večjih slovenskih središčih. Prav na mariborskem zborovanju je pozitivno odgovoril na vabilo radikalov, da SLS vstopi v osrednjo vlado, kar je posebej povezoval s ciljem, da se na ta način čim prej in v čim večji meri uveljavi slovenska samouprava. SLS je na shodih ostro napadala Samostojno demokratsko stranko (SDS) in Slovensko kmečko stranko (SKS), ker so liberalni poslanci z glasovanjem za Vidovdansko ustavo zakrivili razdelitev Slovenije in uvedbo takšnih oblastnih samouprav, ki so kompetenčno daleč od slovenskih avtonomističnih državnopravnih ciljev. Kot značilnosti volilne kampanje v slovenskem delu mariborske oblasti naj poudarimo, da je SLS v prizadevanjih za okrepitev svoje moči tudi v Mariboru in Celju sklenila volilno koalicijo oziroma oblikovala Združeno gospodarsko listo s slovenskimi radikali in Nemci, ki so bili združeni v Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji, zaradi česar jo je liberalni tabor ostro napadel, ker da gre za narodno izdajstvo. SLS, ki je postavila svoje kandidate v vseh 14 volilnih enotah, je posebno pozornost posvetila tudi prodoru v Prekmurje, da bi v čim večji meri preprečila dotedanje uspešno uveljavljanje Hrvaške seljačke stranke (HSS) v tem slovenskem predelu. Čeprav sta bili SKS in HSS politični zaveznici, pa je pri sestavljanju kandidatnih list v Prekmurju prišlo med njima do razkola. SDS je v predvolilni kampanji poudarila, da razdelitev Slovenije na dve oblasti ni škodljiva: Posavje in Podravje se bosta razvijala vsak s svojim centrom in pomagala "narodu" k napredku z zdravo tekmovalnostjo. Na Štajerskem in Koroškem pa je uspešno potekalo oblikovanje koalicije med Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ), Jugoslovansko socialno-demokratsko stranko (JSDS) in t. i. dekalisti (po Delavsko-kmetiskem listu, legalnem glasilu ilegalne komunistične stranke), kar je imelo za posledico večji uspeh skupne liste Zveze delavskih strank kot v ljubljanski oblasti.

⁹ Slovenec, št. 290, 21.12. in št. 291, 22. 12. 1926; dr. A. Veble, Politični pomen oblastnih skupščin. Kot uspehe slovenskih poslancev je poudaril zlasti ustanovitev prve slovenske kmetijske šole v Št. Jurju ob Južni železnici in prve meščanske šole v Žalcu ter pridobitev subvencij za vzdrževanje cest in za izvajanje hidrotehničnih del.

V mariborsko oblastno skupščino je bilo izvoljenih 40 poslancev SLS, liberalni Napredni blok (SDS in Narodna socialistična stranka) je dobil 4 poslance, po 3 Združena gospodarska lista, Zveza delavskih strank in HSS, SKS pa enega poslanca. V Medjimurju je bilo izvoljenih 7 poslancev HSS, 2 poslanca SDS in en poslanec katoliške Hrvaške pučke stranke (HPS). Strankarsko pestrost sestave mariborske oblastne skupščine še jasneje kaže dejstvo, da sta bila na koalicijski listi v Mariboru in Celju izvoljena poslanca iz vrst Narodne radikalne stranke, na delavski listi pa 2 poslanca SSJ in en poslanec JSDS. Tako so bili v mariborski oblastni skupščini poslanci kar devetih političnih strank, nato pa celo desetih, kajti mariborski radikalski poslanec Rudolf Ravnik je kmalu prepustil mandat predstavniku Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji dr. Lotharju Mühleisnu. Kot zanimivost naj navedemo, da je jeseni 1927, potem ko je socialist Josip Petejan postal poslanec Narodne skupščine, prišel na njegovo mesto Andrej Čanžek kot edini komunist v slovenskih oblastnih skupščinah. To je napovedovalo, da bo v njej prišel do izraza pluralizem strankarskih stališč, tako kot v ljubljanski oblastni skupščini, kjer so bili poslanci sedmih političnih strank. Toda moč absolutnega odločanja je bila v obeh oblastnih skupščinah v rokah SLS, s katero sta v mariborski oblastni skupščini sodelovala tudi oba radikala in poslanec HPS. Toda rezultati v Medjimurju so vplivali, da je bila absolutna večina SLS z zavezniki v mariborski oblastni skupščini z 69 % skromnejša kot v ljubljanski oblastni skupščini, kjer je bila nad tričetrtinska. To dejstvo je vplivalo, da je bila v mariborski oblastni skupščini večina nekoliko popustljivejša do opozicije.

SLS, ki je takšen izid volitev ocenjevala kot svojo veliko zmago v boju za avtonomijo Slovenije in kot odločno obsodbo centralizma, je v času enomesečnih priprav na prevzem vodenja mariborske in ljubljanske oblastne samouprave vstopila v osrednjo vlado. Ob tem si je s spremembo začasnega poslovnika oblastnih skupščin, ki ga je oblikoval minister za notranje zadeve, zagotovila, da bo lahko skupščinsko predsedstvo in oblastne odbore izvolila izključno iz vrst svojih poslancev. Odločno je tudi odklonila poskus mariborskega velikega župana, da bi oblikoval sosvet predstavnikov političnih strank za pripravo prve seje oblastne skupščine in izdelavo osnutka oblastnega proračuna z utemeljitvijo, da s privrženecem SDS zaradi njegovih ukrepov proti SLS ne bo sodelovala.

Poslanci SLS obeh oblastnih skupščin so se skupaj s strankinim vodstvom pred svojo prvo sejo sestali v Celju, kjer so sklenili, da bo temeljna naloga ljubljanskega in mariborskega poslanskega kluba SLS skrb za čim bolj enotno delovanje obeh oblastnih samouprav, kar bo usklajevala skupna eksekutiva obeh klubov. Zahtevali so razširitev pristojnosti oblastnih samouprav, najprej pa pridobitev pooblastila Narodne skupščine za spreminjanje nekdanje deželne zakonodaje, vrnitev nekdanjega deželnega premoženja in zagotovitev zadostnih finančnih sredstev iz osrednjega proračuna za uresničevanje samoupravnih nalog, predvsem z vrnitvijo nekdanjih deželnih davščin, ker da nova obremenitev slovenskih davkoplačevalcev ni mogoča.

Na otvoritvenih sejah 23. februarja 1927 sta se mariborska in ljubljanska oblastna skupščina konstituirali z izvolitvijo predsedstev in oblastnih odborov, na njih sta predstavnika velikih županstev podala obsežni poročili o razmerah in aktualnih problemih na območjih obeh oblasti, poslanski klubi pa so v programskih deklaracijah opredelili svoje poglede na delovanje oblastne samouprave. SLS je dosegla, da so bili za vse vodilne funkcionarje z absolutno večino izvoljeni le njeni privrženci, opozicija je protestirala in zahtevala udejanjenje proporcionalnega načela. Predsednik mariborske oblastne skupščine dr. Josip Leskovar je ob izvolitvi poudaril, da je 23. februar zgodovinski datum, ko namesto "ubijajočega centralizma nastopi avtonomna oblast." Delovno področje oblastne skupščine

Otvoritvena seja mariborske oblastne skupščine 23. 2. 1927 v dvorani okrožnega sodišča

ne ustreza željam, toda ne bo dopustil, da bi postala "posvetovalni organ, temveč, da bo inicijativna korporacija..."¹⁰ V obsežnem ekspezeju je nato namestnik mariborskega velikega župana dr. Leon Stare podrobno osvetlil zlasti problematiko gospodarstva, zdravstva in socialnega skrbstva ter kulture in prosvete z vidika prihodnjega delovanja oblastne samouprave pri njihovem reševanju. Odkrito je priznal, da je urejanje teh zadev država vedno bolj zanemarljiva in da vidi v oblastnih samoupravah zlasti institucijo za svojo finančno razbremenitev. Na prvi seji so tudi predstavniki poslanskih klubov, v mariborski oblastni skupščini so se poslanci združili v štiri klube (SLS, SDS, Narodni seljački in socialistični klub), izrazili svojo pripravljenost za konstruktivno sodelovanje pri izpolnjevanju nalog oblastne samouprave, vsak pa je obrazložil še posebne strankarske poglede nanjo. Tako je predsednik kluba SLS dr. Veble - programski izjavi sta bili v Mariboru in Ljubljani enaki - poudaril, da stranka vidi v oblastnih skupščinah izhodišče za postopno udejanjenje svojega zakonodajnega avtonomizma. Nujna je potreba, da se njihovo sedanje ozko delovno področje kar najbolje izrabi za izboljšanje slabih razmer v Sloveniji. Predsednik kluba SDS Lovro Petovar je poudaril zlasti zakonsko omejitev delovanja oblastne skupščine na gospodarsko-socialne zadeve in nevarnost strankarskih političnih obračunavanj za uspešno delo. V imenu Narodnega seljaškega kluba oziroma HSS je njegov predsednik dr. Ante Odić kot dolgoročno nalogo opredelil zakonodajno avtonomijo Hrvaške in izdvojitve Medjimurja iz mariborske oblasti. Predsednik socialističnega kluba Viktor Grčar je kritiziral zlasti državno vmešavanje v delovanje oblastnih samouprav.

¹⁰ Stenografski zapisnik otvoritvene seje oblastne skupščine v Mariboru dne 23. februarja 1927 v fasc. 10, fond št. 93 v ARS. Na tem mestu naj omenimo, da so v fasciklih 10 do 13 ohranjeni stenografski zapisniki in skrajšani uradni zapisniki vseh sej mariborske oblastne skupščine, prav tako tudi sejni zapisniki mariborskega oblastnega odbora, skupaj pa obsega njegov fond 203 fascikle in 13 knjig. Nekaj pomembnih dokumentov o delovanju mariborske oblastne samouprave je tudi v fondu ljubljanskega oblastnega odbora št. 92 ter sekretariata velikega župana mariborske oblasti št. 86, vse gradivo je v ARS. O poteku sej mariborske oblastne skupščine sta obširno poročala tudi oba vodilna politična lista, katoliški Slovenec in liberalno Jutro, ter časopisje, ki je izhajalo v Mariboru (Slovenski gospodar, Tabor, Mariborski večernik Jutra, Delavska politika, Marburger Zeitung).

neagrarno gospodarstvo, strokovno izobraževanje in prosveto. Oblastni odbor se je nato za reševanje številnih izvršilnih nalog sestajal praviloma enkrat tedensko. Oblastna skupščina je svoje pristojnosti najvišjega telesa, predvsem proračunsko-programске in uredbodajno-zakonodajne naloge, udejanjala na občasnih sklopih sej v okviru treh zasedanj, kajti vsako leto je morala po poslovniku 5. novembra začeti z novim zasedanjem in najprej sprejeti oblastni proračun. Skupaj je imela 28 rednih, v glavnem celodnevni h sej, od spomladi 1927 v mariborski študijski knjižnici oziroma kazinski dvorani, običajno pa se je sestajala v enakih terminih kot ljubljanska oblastna skupščina. Svoje delovanje je sklenila z izredno slavnostno sejo 1. decembra 1928 ob desetletnici zedinjenja, s katero je počastila vse zaslužene v bojih za severno mejo, posebej generala Rudolfa Maistra in člane Narodnega sveta za Stajersko.

Poslanci mariborske oblastne skupščine 23. februarja 1927
(v sredini predsednik dr. Josip Leskovar)

Za prvo leto delovanja obeh slovenskih oblastnih samouprav so značilna njuna skupna prizadevanja, da bi od obeh velikih županov in od ministrstev v Beogradu čim prej in v čim večji meri prevzeli vse zadeve in zavode, ki naj bi jih v skladu z zakonodajo v prihodnje upravljali. Hkrati pa sta za vse prenesene pristojnosti hoteli dobiti od države tudi ustrezna finančna sredstva. Pomemben temelj za izvajanje nalog je bil Finančni zakon za leto 1927/28, ki je dal obema oblastnima skupščinama pristojnost, da poleg že z ustavo določenih pravic do izdajanja izvršilnih uredb k zakonom, ki jih je sprejela Narodna skupščina, lahko spreminjata oziroma prilagajata in ukinjata tudi nekdanjo deželno zakonodajo. Obema oblastnima samoupravama je dovolila tudi prevzem lastništva nekdanjega deželnega premoženja, navedeni zakon pa je tudi zadolžil osrednjo vlado, da prenese zakonsko določene pristojnosti na oblastne samouprave izpod dosedanje uprave posameznih ministrstev. SLS je že konec februarja 1927 kot vladna stranka dosegla zamenjavo obeh velikih županov iz vrst SDS s svojima privrčencema. Veliki župan mariborske oblasti je postal dr. Fran Schaubach. Veliki župani so

imeli pomembne pristojnosti tudi do oblastnih samouprav, npr. pravico do razglasjanja oblastnih uredb oziroma njihovega zadržanja do razsodbe vrhovnega upravnega sodišča Državnega sveta v Beogradu, do dajanja mnenj k oblastnim proračunom pred njihovo potrditvijo s strani ministra za finance in do preprečevanja izvrševanja sklepov oblastnih samoupravnih organov, če so presodili, da niso v skladu z zakonodajo in državnimi interesi. Zato je bila ta kadrovska sprememba pomemben pogoj za uspešno delovanje obeh slovenskih oblastnih samouprav, ki so ju prav tako vodili funkcionarji SLS. To se je pokazalo že v naglem prenosu tistih pristojnosti oblastnih samouprav, ki sta jih doslej izvrševala velika župana.

Dr. Schaubach je mariborskemu oblastnemu odboru najprej predal nekdanje deželno premoženje, ki je bilo v mariborski oblasti gospodarsko pomembnejše od predaje sicer precejšnjega kranjskega deželnega premoženja ljubljanskemu oblastnemu odboru. Za gmotno okrepitev mariborske oblastne samouprave je bila zlasti pomembna pridobitev zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna. Okrepitev njene vloge pa je pomenila sredi leta 1927 predaja pravic do potrjevanja občinskih proračunov oziroma nadzora nad občinami, ki jih je bilo v mariborski oblasti kar 739.

Medtem se je mariborski oblastni odbor, ki je moral uradne prostore deliti z velikim županstvom, odločil, da bo za samoupravne urade kupil Scherbaumovo vilo, sedanji Muzej narodne osvoboditve. Toda z le 700.000 din začetne državne dotacije je lahko opravljal le najnujnejše tekoče posle v pričakovanju, da bo po oblikovanju prvega oblastnega proračuna lahko z nastavitvijo potrebnega uradništva začel udejanjati vse svoje temeljne naloge. Mariborski oblastni odbor je bil tudi organizator skupnih sej z ljubljanskim oblastnim odborom, prva je bila 3. aprila v Celju. Na njih so odborniki obravnavali problematiko tistih zadev in ustanov, ki bi bile lahko skupne za obe oblastni samoupravi oziroma ki bi jih v obeh oblasteh v skladu s splošnimi slovenskimi interesi reševali na enak način, s čimer bi premostili upravno razdelitev Slovenije in skrbeli za njen usklajeni razvoj.

Zapleti s prvimi oblastnimi proračuni pa so pokazali, da bo boj za ustrezno gmotno osnovo za delovanje oblastnih samouprav dolgotrajen in težaven. Minister za finance je zavrnil potrditev prvega mariborskega oblastnega proračuna, ker je vseboval nad 70 milijonov din izdatkov, kritje zanj pa so poslanci optimistično načrtovali iz državnega proračuna. Tudi ljubljanski proračun je potrdil le v obsegu ene petine, vse to pa se je dogajalo v času, ko SLS krajši čas ni imela predstavnika v vladi. Mariborska oblastna skupščina je morala na julijskih sejah sprejeti nov proračun, ki je obsegal le okoli 26 milijonov din, za njegovo kritje pa so bili poglavitni viri dohodki od obeh zdravilišč in desetmilijonsko posojilo. To je omogočilo oblastnemu odboru, ki se je poleti 1927 preselil v Scherbaumovo vilo, odtlej so jo imenovali tudi oblastni dvorec, da je začel uresničevati nekatere naloge zlasti na gospodarskem in socialnem področju. Mariborska oblastna skupščina je po proračunski razpravi spodbudila tudi oblikovanje paritetnega skupnega uredbodajnega odbora z ljubljansko oblastno skupščino in izvolila vanj pet svojih poslancev. Ta naj bi glede na podobne gospodarske in kulturne razmere v obeh oblasteh skrbel za poenotenje zakonodaje oziroma za usklajevanje sprememb nekdanjih deželnih zakonov, o njegovih predlogih pa naj bi odločali obe skupščini na skupnih sejah, za kar bi morali dobiti dovoljenje osrednje vlade.

Mariborski in ljubljanski oblastni odbor sta tesno sodelovala zlasti pri posredovanjih na ministrstvih v Beogradu, da bi jima čim prej predala zadeve in ustanove, ki bi jih v skladu z zakonskimi določili lahko prevzeli. Možnosti za uspeh takšnih prizadevanj so se izboljšale šele po sklenitvi t. i. blejskega pakta julija 1927, ko se je SLS odločila za dolgoročno sodelovanje z radikali v osrednji vladi,

posebej zato, da okrepi samoupravo v združeni Sloveniji. Pri dogovarjanjih z ministrstvi jima je pomagal tudi Jugoslovanski poslanski klub in posebej dr. Anton Korošec. Že septembra sta mariborska in ljubljanska oblastna samouprava kot prvi v državi od ministrstva za zdravstvo prevzeli zdravstvene in dobrodelne ustanove, ki so bile nekdanja deželna lastnina. Mariborski oblastni odbor je s 1. oktobrom prevzel upravljanje šestih bolnišnic in dveh zavodov za onemogle, nadzor nad še dvema zasebnima bolnišnicama,¹¹ ministrstvo pa mu je prepustilo tudi vodenje službe okrožnih zdravnikov. Za to dejavnost je dobil tudi dotacijo iz državnega proračuna, ki pa ni zadoščala za uspešno opravljanje vseh novih nalog. Predsednika obeh slovenskih oblastnih odborov dr. Marko Natlačen in dr. Leskovar sta na beograjski konferenci predstavnikov vseh oblastnih odborov v državi z nekaterimi ministri konec septembra 1927 kot edina imela izdelan podroben program pristojnosti, ki jih želita prevzeti ljubljanska in mariborska samouprava. Dr. Leskovar je ob tem kritiziral večino oblastnih samouprav v državi, da se še ne zavedajo svoje naloge pri omejitvi centralističnega državnega aparata, in poudaril, da so Slovenci prav preko samouprave dosegli pomembne gospodarske in kulturne uspehe. Toda tudi po tej konferenci se je problematika prenosa pristojnosti od države na oblastne samouprave zapletala, posebej zaradi nepripravljanosti centralističnih krogov v Beogradu, da vzporedno z njim zagotovijo iz državnega proračuna oblastnim samoupravam zadostna sredstva za prevzete obveznosti. Tako so lahko na skupni oktobrski seji mariborskega in ljubljanskega oblastnega odbora v Rogaški Slatini ugotovili, da oblastni skupščini ob začetku II. zasedanja 5. novembra ne bosta mogli opraviti svoje prve naloge, sprejetja oblastnih proračunov za naslednje leto.

Na prvi seji je dr. Leskovar v poročilu o delovanju oblastnega odbora samokritično ugotovil, da "nismo mogli bogve kaj napraviti in to radi tega, ker smo šele v razvoju, ker nismo imeli denarnih sredstev in tudi ne osobja."¹² Opozicija je kritizirala zlasti njegov optimizem, da bo dal Beograd samoupravam zadostne dotacije. Ta tehtni pomislek se je kmalu izkazal kot upravičen. Vlada je z uredbo 17. novembra 1927 končno določila za vseh 33 oblastnih samouprav v državi dejavnosti in zavode, ki jih nanje prenaša, in med tistimi, na katere jih je bilo prenesenih največ, sta bili obe slovenski samoupravi. Poleg že navedenih zdravstvenih in socialnih ustanov je mariborska oblastna samouprava dobila v upravljanje sedem dotedanjih državnih kmetijskih posestev in ustanov ter tri specialne kmetijske šole,¹³ pa tudi državne in deželne ceste. Toda za vse zavode in dejavnosti, ki naj bi jih prevzela najkasneje do 1. aprila 1928, so letne dotacije znašale le okoli 10,8 milijona din, kar niti približno ni bilo dovolj. To dejstvo je nato opozicija izrabila za napade na režimsko SLS, ker pri zagotavljanju gmotne osnove za samoupravno delovanje ni bila dovolj uspešna. K temu je treba dodati, da je na ta način v Slovenijo vendarle doteklo več sredstev kot v obdobju liberalne vladavine od leta 1921 do začetka delovanja oblastnih samouprav.

¹¹ Gre za prevzem javnih bolnišnic v Mariboru, Celju, Ptuj, Slovenj Gradcu, Murski Soboti in Čakovcu, domov za onemogle na Ptuj in v Vojniku ter nadzor nad privatnima bolnišnicama v Ormožu in Slovenskih Konjicah.

¹² Zapisnik 1. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1927 s priloženim poročilom predsednika oblastnega odbora v fasc. 11, fond 93 v ARS.

¹³ Mariborska oblastna samouprava je prevzela trsnice in drevesnice v Dramljah pri Celju, Pekrah pri Limbušu, Kapeli pri Radencih, Ptuj in Vukanovcu pri Čakovcu, semenogojno postajo v Beltincih ter kmetijsko poskusno in kontrolno postajo v Mariboru. V njeno upravljanje so prešle dvoletna vinarska in sadjarska šola v Mariboru, enoletna specialna kmetijska šola v Št. Juriju in enoletna specialna šola za poljedelstvo in živinorejo v Rakičanu pri Murski Soboti.

Seznam poslancev oblasne skupščine mariborske dne 5. novembra 1927.

50

Bela Ivan	Mališ Ivan
Barševič dr. Janez	Majster Ivo
Blažič Alojz	Mikšič dr. Ljudek
Blažič Marko	Motnik Matija
Brodarica Alojz	Mundauer Alojz
Cerjak Anton	Neubauer Jožef
Čadež Andrej	Novak dr. Ivan
Čuš Ivan	Oliš dr. Ante
Došli Ivan	Ogršek dr. Anton
Fafit Franz	Olešar Peter
Vinkler Jožef	Ovčar Tomaz
Gedina Stefan	Paršič Anton
Grigaj Viktor	Petrovec Lovro
Graf Ivan	Prinac Franz
Grošelj Franz	Poljanec Ludovik
Horvath Gisa	Radičič Vid
Bratelič Franz	Rajh Jakob
Imškerič Alojz	Roman Peter
Korac Martin	Saša Alojz
Kranjc Dorožica	Slomšek Franz
Kurbač Marko	Sobanbach dr. Boštjan
Kuček dr. Ivo	Staber Jožef
Kalaris Josip	Strgar Ivan
Koševac Ivan	Šebotjan dr. Matija
Križelj Lovro	Šerbanek Ivan
Kugovnik Jurij	Turk Ivan
Kihar Ivan	Žeravnik Jožef
Moderndorfer Vinko	Uranjek Jakob
Leakotar dr. Josip	Vella dr. Andrej
Lovetič Milod	Vodil Ivan
Litrop Stefan	Vupančič Alojz
Lovce Rudolf	Vodil Bartol

Priloga k zapisniku 1. seje II. zasedanja 5. 11. 1927 (Arhiv Republike Slovenije)

Pred začetkom razprave o oblasnem proračunu za leto 1928 na decembrskih sejah je mariborska skupščina - tako kot pred njo ljubljanska - na pobudo kluba SLS in ob soglasni podpori tudi vseh opozicijskih poslancev sprejela protestno resolucijo proti poskusu okrnitve slovenske univerze z zahtevo vladi, da z zadostnimi sredstvi omogoči uspešno delovanje vseh njenih fakultet, pri čemer so v razpravi posebej poudarili zasluge dr. Karla Verstovška za njeno ustanovitev leta 1919. Predsednika obeh oblastnih odborov sta nato v Beogradu pri ministrskem predsedniku tudi skupaj posredovala, da je bila problematika slovenske univerze ugodno rešena. Ta skupna akcija je pomembna kot primer udejanjenja načelne usmeritve mariborske in ljubljanske oblastne samouprave k sodelovanju in enotnemu nastopanju za doseg temeljnih narodnopolitičnih ciljev.

Tako kot v ljubljanski oblastni skupščini so morali tudi v Mariboru predstavniki oblastnega odbora in proračunskega odseka zaradi prenizkih državnih dotacij utemeljevati zlasti potrebo po uvedbi novih davkov, ker bo le z njimi mogoče ustvariti gmotne pogoje za uspešno izvajanje vseh temeljnih nalog in "postaviti samoupravo na lastne noge". Opozicija je zato proračun zavračala, ker naj bi dohodki temeljili na preoptimistični oceni gospodarskih razmer v mariborski oblasti, za prenizko dotiranje države za prevzete naloge pa je krivila oblastni odbor oziroma SLS. Te kritike so predstavniki večine zavračali z ugotovitvijo, da bodo vsa zbrana sredstva ostala na območju oblasti in da bo imelo od njih koristi vse prebivalstvo. Ob tem naj poudarimo, da so bile nekatere razlike med ljubljanskim in mariborskim oblastnim proračunom posledica posebnih gospodarsko-socialnih razmer v mariborski oblasti. V mariborskem oblastnem proračunu so bile posamezne postavke tudi točno določene, zato ni bilo takšnih očitkov o dispozicijskih fondih kot v Ljubljani, kjer je lahko oblastni odbor okvirno določena

sredstva za posamezne dejavnosti razdeljeval po svoji presoji. Proračunska razprava je bila v mariborski oblastni skupščini bolj umirjena kot v Ljubljani. Poslanci so soglasno podprli vse temeljne izdatke proračuna za posamezne dejavnosti ter opozarjali na najbolj aktualne probleme v okoljih, ki so jih zastopali, oziroma na območju cele oblasti, nekateri opozicijski predstavniki pa so glasovali proti posameznim davčnim obremenitvam.

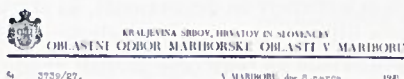
Prvi realni uravnoteženi mariborski oblastni proračun je znašal okoli 42,3 milijona din in ga je minister za finance potrdil le z malenkostnimi spremembami. V primerjavi z ljubljanskim oblastnim proračunom, ki je bil najvišji v državi, je bil za dobro desetino nižji, nekaj razlik pa je bilo tudi glede namembnosti izdatkov za posamezne dejavnosti. Pri dohodkih je dobila mariborska oblastna samouprava od oblastnega premoženja kar tretjino vseh sredstev, ljubljanska le petino, državna dotacija pa je znašala manj kot četrtno vseh dohodkov, v ljubljanskem proračunu pa je ta vir znašal tretjino. Okoli polovica vseh izdatkov je bila v mariborski oblasti namenjena za javna dela in za vzdrževanje deželnih zgradb, največ za delovanje obeh zdravilišč. Za zdravstvo in socialno skrbstvo so določili nad četrtno sredstev, več kot desetino za napredek kmetijstva, za prosvetno-kulturno dejavnost skoraj dva odstotka, za obrt in trgovino le dober odstotek, skoraj šest odstotkov pa za financiranje oblastnih samoupravnih uradov.

S takšnima proračunoma sta lahko mariborska in ljubljanska oblastna samouprava ob angažiranju pretežnega dela lastnih dohodkov v primerjavi s stanjem pod centralistično upravo izboljšali položaj vseh ustanov in dejavnosti, ki sta jih prevzeli od države, pa tudi drugih zadev, ki sta jih začeli opravljati glede na zakonske pristojnosti. V največji meri velja ta ugotovitev za področje javnih gradenj in zdravstva, med gospodarskimi panogami za kmetijstvo, s proračunom pa so bila končno zagotovljena tudi sredstva za organiziranje samoupravnih uradov. Tako je bila po enoletnih prizadevanjih obeh slovenskih oblastnih samouprav zagotovljena gmotna osnova za izvajanje večine njenih pristojnosti, čeprav ne v zaželenem obsegu. Ob tem naj poudarimo, da so oblastni poslanci na sejah v več sto predlogih navedli najbolj aktualne akcije za financiranje iz sredstev oblastne samouprave na območjih, ki so jih zastopali, ali širše v vsej oblasti. Večina teh poslanskih pobud, največ jih je bilo za gradnje cest, je bila lahko glede na razpoložljiva sredstva udejanjena le v skromni meri.

Potem ko je mariborska oblastna skupščina s sprejetjem prvega realnega proračuna opravila svojo temeljno nalogo ob začetku II. zasedanja, je največ pozornosti posvetila uredbodajni dejavnosti oziroma oblikovanju novih pravno-organizacijskih temeljev za posamezne samoupravne dejavnosti in ustanove v njenem upravljanju. Z ljubljansko oblastno skupščino se je dogovorila, da bosta vse uredbe objavljali v skupnem uradnem listu in glasilu Samouprava, ki je začelo izhajati januarja 1928. Za izvrševanje teh nalog pa je bilo posebno pomembno novo pooblastilo Narodne skupščine, ki je s Finančnim zakonom za leto 1928/29 samo ljubljanski in mariborski oblastni skupščini dala pristojnost, da poleg navedenih deželne zakonodaje lahko spreminjata tudi nekatere temeljne poprevertne navedbe Narodne in Deželne vlade za Slovenijo. Tako sta slovenski oblastni skupščini med vsemi v državi poleg izvršilno-uredbodajnih dobili dejansko tudi precejšnje zakonodajne pristojnosti. Mariborski veliki župan je zato upravičeno ugotovil, da je bil z njimi oblastni skupščini "de facto priznan značaj zakonodajnega telesa."¹⁴

¹⁴ Poročilo velikega župana mariborske oblasti v prilogi k zapisniku 1. seje III. zasedanja mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1928, v fasc. 11, fond 93 v ARS.

Ljubljanska in mariborska oblastna samouprava sta na uredbodajno-zakonodajnem področju tesno sodelovali. Ker je bilo glede na upravno tradicijo v Ljubljani več pravnih strokovnjakov za posamezna področja, ki so pri oblikovanju uredb za ljubljansko oblast morali upoštevati v glavnem le deželno zakonodajo Kranjske, je lahko ljubljanska oblastna skupščina svoje uredbodajno-zakonodajne pristojnosti opravljala hitreje kot mariborska. Ta je morala ljubljanske predloge uredb prilagajati posebnim razmeram v mariborski oblasti in pri tem upoštevati kar štiri nekdanje zakonodaje, nekatere pa so morali v Mariboru oblikovati sami za reševanje svojih lastnih problemov (npr. viničarski red). Predviden je bil sprejem posameznih uredb v enakem besedilu za obe oblasti, saj so si prizadevali, da bi za Slovenijo pomembne skupne zadeve urejali pravno enotno. Ko je bila marca 1928 pripravljena takšna uredba za agrarne operacije glede zložb zemljišč in urejanja pašnikov preko skupnega zavoda, je dal mariborski oblastni odbor za njen sprejem, prav tako kot tudi za nekatere uredbe s področja zdravstva in glede ustanovitve skupnega izseljeniškega urada, pobudo za sklic skupnega uredbodajnega odbora in skupne seje obeh oblastnih skupščin v Celju. V pojasnilih svojega predloga je poudaril, da je s takšnim zasedanjem hotel doseči, da se omogoči "skupno zakonito zborovanje obeh oblastnih skupščin" z namenom, da bi "združeni predstavljali nekako skupščino Slovenije", kar bi bila tudi manifestacija za "enotnost Slovenije".¹⁵ Po zakonu je takšna skupna zasedanja lahko dovoljevala

Prejeto: Skupni uredbodajni odbor
in skupne skupščine.

Oblastnemu odboru ljubljanske oblasti
v roko gospođa predsednika dr. Matlača

LJUBLJANA.

Is raznih nasvetov, kako se naj postope v sedadah, ki bi naj bile skupne obeh oblastnih - npr. uredba o agrarnih operacijah in druga - moramo posneti, da še ni dovolj jasen pojem sklope, ki sta ga napravile obe oblastni skupščini, in ki se glasi, da se v avrbo skupne in enotne spremembe, dopolnitve in aeventuone razveljavljene obstoječih delskih zakonov, mariborske in ljubljanske oblasti sklope.

Za to nam naj bode določeno sledeče pojasnilo:

Do sklope je prišlo, da se na zakoniti način omogoči skupno zakonito zborovanje obeh oblastnih skupščin, tamen takega zborovanja ni. Pokazati se namaj skupščini Slovenije, ker bi obe skupščini združeni predstavljal nekako skupščino Slovenije. Misel je sprožil naš vođa g. dr. Korčič, in misel je dobila v nevednem sklopu skupno obliko.

Ore so torej za to, ali hoče ljubljanski oblastni odbor manifestirati na svedah način, ali ne. Ako odgovori na to vprašanje pozitivno, potem se da to izvesti samo s skupno skupščino. Skupni uredbodajni odbor je le za to tu, da se dobi organ, ki pravilno poroči o skupni skupščini. Ako se noče skupne skupščine, potem tudi ni treba skupnega uredbodajnega odbora, ker je se povzročanje v posamezni skupščini kompetentno adino-le lasten uredbodajni odast.

Po našem priporočilu imamo mnogo stvari, ki bi se dale obravnavati v skupni skupščini obeh oblasti, tako ravno uredba o agrarnih operacijah, izseljeniška uredba, uredba o zdravstveni službi na delu in uredba o bolnicah.

Po našem mnenju bi se taka skupščina lahko vršila po veliki noči, če ti se sprejme uredba o agrarnih operacijah 14 dni poprej ali pozneje, je pač vseeno, ker bi ostal ta čas itak sturi, dosežanji položaj, kateri je obstojal še mnogo let.

Ako je torej ljubljanski odbor za tako manifestacijo skupnosti Slovenije, potem bi se naj tako postopalo, kakor smo predlagali, ako pa ljubljanski odbor ni za tako manifestacijo, potem tudi nima misli, sklicovati skupni uredbodajni odbor.

Vsekakor prosimo obvestila.

Sicer smo pa pripravljali, besedilo uredb o agrarnih operacijah sprejeti teko, kakor sta nam ga predložili.

Oblastni odbor

predsednik:

PREDSEDSTVO
ljubljanskega občinskega odbora
v LJUBLJANI
Prejeto dne 1928. 11. 11. 1928
prišlo

Mariborski oblastni odbor je bil pobudnik za sklic skupne seje ljubljanske in mariborske oblastne skupščine oziroma nekakšnega slovenskega parlamenta /Arhiv Republike Slovenije)

¹⁵ Dopis mariborskega oblastnega odbora ljubljanskemu oblastnemu odboru z dne 8. 3. 1928, dopis št. 880 v fasc. 4, fond 92 v ARS.

le beograjska vlada. Ljubljanski oblastni odbor je realno presodil, da bi glede na zelo zaostrene notranjepolitične razmere s predlogom za sklic "skupščine Slovenije" spravili v hudo zadrego tedanjega notranjega ministra dr. Antona Korošca, ker ni bilo pričakovati vladne odobritve. S tem se je moral strinjati tudi mariborski oblastni odbor in obe skupščini sta nato na ločenih sejah sprejeli enotno uredbo o agrarnih operacijah. Obe oblastni skupščini nista sprejeli le pomembne uredbe za ustrežnejšo urejenost zdravstva, različnih agrarnih panog, javnih gradenj in drugih dejavnosti, temveč tudi za izboljšanje zlasti gmotnega položaja občin in okrajnih samouprav, nad katerimi sta po skupnih prizadevanjih in posredovanjih na Državnem svetu in ministrstvu za notranje zadeve, kot leto prej nad občinami, dobili nadzorne pristojnosti. Okrajne samouprave, na Štajerskem okrajni zastopi, so opravljale pomembne naloge pri vzdrževanju in gradnjah okrajnih cest ter reševanju nekaterih drugih medobčinskih zadev. Dr. Schaubach je ob tem prenosu pristojnosti tudi na okrajno raven ugotovil, da se je na ta način "samoupravna stavba, ki ima svoj temelj v občini in svoj krov v oblastni skupščini" dogradila "v svojem bistvenem ogrodju." V ilustracijo obsežnega uredbodajnega dela, ki ga je opravila mariborska oblastna skupščina na II. in III. zasedanju oziroma v letu 1928, naj navedemo podatek, da je mariborski veliki župan v uradnem listu Samoupravi objavil 22 uredb z vseh področij njenega delovanja.

Čeprav je tudi v mariborski oblastni skupščini v razpravah ob sprejemanju proračunov in nekaterih uredb ter poročil o delovanju oblastnega odbora prihajalo do nasprotnih stališč in ocen pozicije in opozicije, pa medstrankarski spopadi niso bili tako zaostreni kot v ljubljanski oblastni skupščini. Huda zaostritev nacionalno-političnih razmer, ki so nastale v državi po krvoprelitju v Narodni skupščini junija 1928, ko je poslanec vladajoče Narodne radikalne stranke streljal na poslance opozicijske Kmečko-demokratske koalicije (KDK), vanjo sta se povezali HSS in SDS, je vplivala tudi na izbruh medstrankarskih spopadov v mariborski oblastni skupščini. Na julijskih sejah je novoustanovljeni klub KDK, vanj so se združili oblastni poslanci HSS, SDS in SKS, ob podpori tudi socialističnih poslancev, podal dva nujna predloga glede zločina v beograjskem parlamentu za prednostno obravnavo, čeprav oblastna skupščina o političnih zadevah ne bi smela razpravljati. Dr. Leskovar je s predlogom resolucije o obsodbi tega dejanja, ki so jo poslanci soglasno sprejeli, poskušal preprečiti nadaljnje razprave o tej problematiki. Toda drugi nujni predlog je obtoževal mariborski oblastni odbor, da je z bojkotnimi ukrepi proti liberalnemu listu Jutro, ki je objavil žaljivo karikaturu dr. Korošca kot notranjega ministra in ga prikazal kot sokrivca tragedije v Narodni skupščini, prekršil svoje pristojnosti in sprejel strankarskopolični sklep. Poldnevna razprava je bila po medsebojnih obtožbah in žalitvah ter burnih protestih podobna ravnanju večine in manjšine v beograjskem parlamentu, z glasovi poslanskega kluba SLS pa je bila uveljavljena poslovniška možnost, da se izglasuje konec razprave in prehod na nadaljnji dnevni red. Tako je večina prekinila neljubo opozicijsko razpravo, ki je dejansko pomenila tudi obtoževanje vladne SLS, in sprejela sklep o pravilnem ravnanju oblastnega odbora glede prepovedi prinašanja Jutra v oblastne urade in prekinitev objavljanja svojih uradnih razglasov v tem listu. Ta ostri spopad je vplival, da nato dr. Leskovar vse do začetka III. zasedanja 5. novembra 1928 ni več skliceval skupščinskih sej, čeprav bi bile za izvrševanje uredbodajnih in drugih tekočih nalog potrebne, prav tako pa so tudi v Ljubljani za nekaj mesecev preložili skupščinsko zasedanje. V tem času se je še okrepila vloga oblastnega odbora, ki je za proslavo desetletnice "osvoboditve Slovenije" ponovno neuspešno predlagal sklic skupne seje obeh oblastnih skupščin v Celju. Tako se je slavnostne seje ljubljanske oblastne skupščine lahko udeležilo le vseh pet oblastnih odbornikov. Dr. Natlačen je v pozdravu predstavnikom "sestrske"

mariborske oblastne skupščine poudaril, da "prvikrat s svojo navzočnostjo pri naši skupni seji manifestirajo za zedinjeno Slovenijo",¹⁶ za njim pa je bil slavnostni govornik tudi dr. Leskovar, ki je poudaril, da ima takšno praznovanje vseslovenski značaj.

Zaostritev odnosov med večino in manjšino se je nato pokazala tudi v večkrat politično obarvani razpravi o mariborskem oblastnem proračunu za leto 1929. Opozicijski poslanci so poudarjali, da nimajo niti najmanjše možnosti nadzora nad delovanjem enostrankarskega oblastnega odbora in morajo zato izrabiti proračunsko razpravo. Kritizirali so zlasti preskromno odmero sredstev za socialno skrbstvo ter za šolstvo in kulturo, dali so številne predloge za akcije na gradbenem, kmetijskem in zdravstvenem področju, po njihovi oceni bi bila potrebna tudi večja gmotna pomoč Medjimurju in Prekmurju, nasprotovali pa so tudi nekaterim davčnim virom. Čeprav so se strinjali s povišanjem novega proračuna za skoraj 50%, znašal naj bi skoraj 63 milijonov din, da bi v letu 1929 še izboljšali gmotne pogoje za vse samoupravne dejavnosti in ustanove, pa je nato večina opozicijskih poslancev glasovala proti njemu kot izraz nezaupnice oblastnemu odboru. Ta je v svojem poročilu navedel velike dosežke v letu 1928 po ureditvi finančnih pogojev za oblastno samoupravo in prizadevno deloval vse do 6. januarja 1929, ko je kralj Aleksander ob razglasitvi diktature ukinil tudi oblastne skupščine in odbore. Pooblastil je velike župane, da namesto njih za izvajanje oblastnih samoupravnih nalog imenujejo komisarje, in jih zadolžil za popoln nadzor nad njihovim delovanjem.

Uslužbenci mariborske oblastne samouprave pred Scherbaumovo vilo (sedaj Muzej narodne osvoboditve), kjer je bil sedež oblastnega odbora in uradov

¹⁶ Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 29. 10. 1928 v fasc. 33, fond 92 v ARS.

Dr. Schaubach je za komisarja mariborske oblastne samouprave imenoval njenega dotedanjega vodilnega funkcionarja dr. Leskovarja. Takšna kadrovska kontinuiteta, enaka je bila tudi v ljubljanski oblasti, je pomenila nagrado dr. Korošcu za nadaljnje sodelovanje v osrednji vladi. Komisarju je omogočala, da je ob opori na samoupravne urade lahko do oblikovanja Dravske banovine jeseni 1929 uspešno opravljal vse naloge, ki jih je programsko in finančno določila oblastna skupščina s svojim proračunom. Ob tem naj poudarimo, da se je v takšnih razmerah povečala vloga centralnega oblastnega urada, v katerem je do konca leta 1928 naraslo število uslužbencev na 67, razporejeni pa so bili v sedmih oddelkih. Komisarju oblastne samouprave so pri njegovem delu pomagali tudi strokovni referenti za posamezne resorje, ki jih je imenoval veliki župan iz vrst vodilnih uradnikov svojega urada. Na sejah strokovnih referentov so pod vodstvom komisarja razpravljali tako o razdeljevanju proračunskih sredstev kot tudi o novih uredbah, vse sklepe pa je potrjeval veliki župan.

15. novembra 1929 so bili s predajo poslov komisarjev ljubljanske in mariborske oblastne samouprave funkcionarjem banske uprave Dravske banovine ukinjeni njihovi posebni uradi kot še zadnji ostanki oblastnih samouprav. Ob tem sta dr. Natlačen in dr. Leskovar poudarjala velike dosežke obeh slovenskih oblastnih samouprav, tudi s hotenjem, da bi na njih temeljilo prihodnje delovanje banske uprave Dravske banovine, medtem ko je opozicija v svojih kritičnih ocenah opozarjala zlasti na primere strankarskega zlorabljanja samouprav, npr. pri razdeljevanju proračunskih sredstev in nastavljanju uradništva. Takšne očitke je dr. Leskovar odločno zavrnil: "Pri vršenju našega dela nismo poznali nobene politike. Naša politika je bila samo delo za javni blagor, od našega dela so imeli korist vsi sloji prebivalstva, ne glede na politično pripadnost."¹⁷ Dejstvo je, da so bile tudi strankarske zlorabe, manjše v mariborski kot v ljubljanski oblasti, za večino pomembnih dosežkov oblastne samouprave pa lahko ugotovimo, da so koristili vsemu prebivalstvu.

Ob razrešitvi izvoljenih organov oblastne samouprave in ob dokončni ukinitvi tudi njihovih ostankov so o pomembnih rezultatih delovanja obeh slovenskih samouprav pisali obširna poročila in objavljali članke. Obe sta dosegli največ uspehov pri izboljšanju razmer v javnih gradnjah, zdravstvu in kmetijstvu ter pri gospodarnem upravljanju deželnega premoženja, prizadevali pa sta si tudi za razvoj prosvete in kulture, v njunem delovanju pa je bilo tudi nekaj razlik oziroma posebnosti, pogojenih z različnimi razmerami v ljubljanski in mariborski oblasti. Obe pa sta si posebej prizadevali, da sta programske, finančne in uredbodajne naloge opravljali čim bolj avtonomno, za vso Slovenijo pomembne zadeve pa usklajeno.

Če se omejimo na pomembne dosežke mariborske oblastne samouprave, naj najprej omenimo oceno oblastnega odbora, da je v manj kot dveh letih "izgradil svojo samoupravo skoraj do popolnosti, spoznavajoč, koliko gospodarske koristi mu donaja." Medtem ko je ljubljanska oblastna samouprava dajala največ proračunskih sredstev za zdravstvo, je bila v mariborski oblasti ta namembnost na drugem mestu, na prvem pa so bila sredstva za gradbeno dejavnost. Za vse gospodarstvo je bila pomembna velika skrb za vzdrževanje in gradnjo cestnega omrežja. V tem pogledu so bila opravljena večja vzdrževalna dela na 14 cestah, cestnih novogradenj je bilo 10, še številnejša pa so bila popravila in gradnje mostov. Za razvoj kmetijstva so bila pomembna številna hidrotehnična dela, pri katerih je

¹⁷ Slovenec, št. 263, 17. 11. 1929.

bila mariborska oblastna samouprava učinkovitejša od ljubljanske, saj je za regulacije rek in melioracije porabila skoraj 6 milijonov din. Za razvoj turizma in hkrati povečanje oblastnega premoženja so bile pomembne velike naložbe v razširitev zmogljivosti Rogaške Slatine, v manjši meri pa tudi Dobrne. Za potrebe oblastne samouprave je financirala tudi večja adaptacijska dela v Scherbaumovi vili in gradnjo 24-stanovanjske zgradbe za svoje uslužbence.

Mariborska oblastna samouprava je poskrbela za nujna vzdrževalna dela v vseh prevzetih bolnišnicah in socialnih ustanovah, večje rekonstrukcije oziroma novogradnje je izvedla v mariborski in celjski bolnišnici, izboljšala pa je tudi opremljenost vseh teh ustanov (npr. bolnišnic z rentgenskimi aparati). Hkrati z odplačilom dolgov zdravstvenih zavodov, ki so nastali zaradi prenizkih dotacij v času centralističnega upravljanja, je poskrbela za izboljšanje financiranja redne dejavnosti. Za uspešno delovanje terenske zdravstvene službe ni poskrbela samo z ureditvijo gmotnega položaja 67 okrožnih zdravnikov, temveč tudi s postopno namestitvijo okoli 130 okrožnih babic. Poskrbela je tudi za plačilo stroškov zdravljenja siromašnih pacientov v bolnišnicah, s čimer je opravljala tudi pomembno socialno nalogo. Finančno je podprla viničarje ter sodelovala z borzo dela pri omilitvi stiske brezposelnih.

Med gospodarskimi panogami je posebne podpore namenila dvigu rentabilnosti kmetijstva, s katerim se je tedaj preživljala več kot polovica prebivalstva. Poskrbela je za povečanje proizvodnje v trsnicah in drevesnicah ter semenogojski postaji, subvencionirala je nabavo različne mehanizacije ter umetnih gnojil in zaščitnih sredstev za poljedelstvo in vinogradništvo, nastanek vzornih kmetij ter nakup plemenske živine, pomagala pa je tudi kmečkemu prebivalstvu Prekmurja ob elementarni nesreči leta 1928. Posebno pozornost je posvetila kmetijskemu strokovnemu izobraževanju in bila na tem področju najuspešnejša med vsemi oblastmi v državi. V mariborski oblasti so pod njeno upravo delovale tri kmetijske šole, posebnost pa so bile kmetijske nadaljevalne šole, ki jih je bilo v šolskem letu 1928/29 nad 40 in jih je v zimskih mesecih obiskovalo okoli 750 kmečkih fantov in deklet. Specializirane tečaje je organizirala za vinogradnike in sadjarje, občasnih kmetijskih predavanj pa se je udeležilo nad 10.000 poslušalcev. Poglavitna oblika pospeševanja razvoja obrti, industrije in trgovine je bilo podpiranje strokovnih šol za njihove potrebe ter dajanje gmotne podpore obrtnim in trgovskim vajencem. V mariborski oblasti so dotirali tudi razvoj turizma.

Na prosvetno-kulturnem področju je mariborska oblastna samouprava s skromnimi sredstvi podpirala zlasti gradnje šolskih poslopij v obmejnih predelih. Dajala je tudi podpore siromašnim učencem in dijakom za nabavo učil in prehrano. V obeh realnih proračunih je tudi konkretno določila podpore gledališčem, prosvetnim, zgodovinskim in muzejskim društvom ter glasbenim maticam, pri čemer naj poudarimo, da je za razliko od sicer nezadostnega državnega financiranja osrednjih kulturnih ustanov v Ljubljani, v Mariboru le Narodno gledališče dobivalo le skromna sredstva iz osrednjega proračuna. Namenila pa je tudi precejšnje dotacije ustanovam vseslovenskega pomena, tako tudi Univerzi in Narodni galeriji, gmotno podprla pa je tudi prizadevanja za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani.

Obe oblastni samoupravi sta podpirali tudi uresničevanje gospodarskih, socialnih in prosvetnih nalog občin in okrajnih samouprav ter skrbeli za smotrno porabo njihovih lastnih sredstev. Za opravljanje finančno-kreditnih nalog za potrebe vseh stopenj samouprav pa je bilo pomembno preoblikovanje Južnoštajerske hranilnice v oblastni denarni zavod. Takšna ustanova je že eno leto

uspešno delovala v ljubljanski oblasti. Ob tej ilustrativni predstavitvi uspehov oblastne samouprave pa je treba ponovno poudariti, da so bili doseženi v pretežni meri z lastnimi davčnimi in drugimi viri.¹⁸ Slovenec je članek o dosežkih slovenskih samouprav sklenil z ugotovitvijo: "Ni bilo v mariborski oblasti one tradicije kot v ljubljanski, kjer je nekdanje tako pozitivno delo bivšega deželnega odbora znatno olajšalo vse delo. Kljub temu pa je mariborska oblast vzorno izpolnila svojo nalogo in si z dobro prevdarjenim delom zagotovila najboljši spomin." To je zasluga oblastnega komisarja, bivših članov oblastne skupščine in vsega samoupravnega uradništva: "Vsem tem iskrena hvala vsega prebivalstva oblasti in vsega slovenskega naroda!"¹⁹ S temi pohvalami so želeli v Ljubljani ublažiti (ne)razpoloženje v Mariboru, kjer so izgubo sedeža oblastne samouprave povezovali tudi z zmanjšanjem možnosti vpliva na uspešno reševanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih problemov na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju. V tem pogledu je bila zanimiva izjava "pridobitvenih krogov", ki so se "na merodajnem mestu celo izrazili, da radi plačajo dosedanje oblastne davščine v dvojni meri, samo da ostane sedež oblasti v Mariboru."²⁰ Po ukinitvi oblastnih samoupravnih uradov je prišlo na Štajerskem do "nedopustne akcije proti dosledni izvedbi zakona o banski upravi". Nanjo so začele iz občin prihajati vloge, ki so zahtevale, naj bi dosedanji oblastni upravni aparat še naprej deloval v Mariboru v okviru banske uprave. Ta je "organizirano akcijo" ostro zavrnila in zagrozila pobudnikom ustvarjanja nerazpoloženja proti "veljavnim zakonom in obstoječemu stanju" z uporabo zakonitih sredstev. Ugotovila je, da za opravljanje dotedanjih nalog oblastne samouprave, ki jih je v celoti prevzela, zakon ne dovoljuje ločenih uradov. Ob sklepu komuniqueja je uprava poudarila: "Vsaka bojazen glede zapostavljanja izvestnih delov banskega območja je povsem neosnovana."²¹ Ta očitno organizirana akcija kaže, da je bil na Štajerskem prisoten odpor in tudi bojazen, da bo imela ukinitve uradov v Mariboru in njihova preselitev v Ljubljano za prebivalstvo negativne posledice. Oblikovanje okrožnega inšpektorata v Mariboru, ta naj bi skrbel za nadzor nad izvrševanjem nalog obče uprave v 13 štajerskih srezih in je nato deloval do leta 1932 pod vodstvom dr. Schaubacha, ni bilo zadostno nadomestilo za izgubo oblastne samouprave in njenega posebnega urada. Zlasti liberalno časopisje je ves čas poudarjalo, da so oblastne samouprave predvsem za severovzhodno Slovenijo velik napredek v primerjavi z dotedanjimi državnimi ureditvami, saj je Maribor postal prvič upravno središče podobnih oblastnih institucij, kot je bila Ljubljana že v desetletjih pred prvo svetovno vojno za deželo Kranjsko. V utemeljevanju, da je razdelitev Slovenije "zdrava in praktična", je spretno izrabljala bojazen Maribora pred ljubljanskim centralizmom.

Prikaz posebnosti in poglobitvinih dosežkov mariborske oblastne samouprave naj sklenemo z ugotovitvijo, da je bilo njeno kratkotrajno delovanje pomembno za izboljšanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih razmer v severo-

¹⁸ Poročilo o delovanju oblastnega odbora mariborske oblasti v letih 1927 in 1928 v fasc. 9, fond 93 v ARS. Slovenec je v št. 262, 16. 11. 1929 objavil članek Ob likvidaciji oblastnih samouprav s podnaslovom Veliki uspehi slovenskih oblasti na vseh poljih. "Kratek pregled storjenega dela" pa je dr. Leskovar podal v poslovilnem govoru uslužbencem samoupravnih uradov (prav tam, št. 263, 17. 11. 1929). Dr. Marko Natlačen je v zborniku Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, ki ga je sofinanciral tudi mariborski oblastni odbor, objavil članek Oblastne samouprave v Sloveniji, v katerem je prikazal tudi glavne dosežke mariborske oblastne samouprave.

¹⁹ Slovenec, št. 262, 16. 11. 1929.

²⁰ Poročilo o delovanju oblastnega odbora mariborske oblasti v letih 1927 in 1928 v fasc. 9, fond 93 v ARS.

²¹ Slovenec, št. 267, 22. 11. in Jutro, št. 274, 22. 11. 1929.

vzhodni Sloveniji, kar je bil hkrati tudi prispevek k splošnemu napredku Slovenije, še posebej ker je številne akcije usklajevala z ljubljansko oblastno samoupravo. Mariborska oblastna skupščina in njen izvršilni odbor sta bila pobudnika reševanja zadev vseslovenskega pomena na skupnih sejah samoupravnih organov. Dveinpolletno delovanje oblastnih samouprav je pokazalo ne le dejstvo, da je temeljne zadeve razvoja Slovenije nujno reševati skupno in enotno, temveč tudi učinkovitost reševanja pomembnih skupnih pokrajinskih zadev prek posebnih pokrajinskih organov. To pa bi bil lahko tudi dragocen nauk za državno ureditev samostojne Slovenije, kajti med občinami in najvišjimi državnimi organi bi bilo koristno tudi oblikovanje interesno povezanih regionalnih skupnosti z ustreznimi pristojnostmi in financami.

Ob sklepu naj poudarimo, da je bilo delovanje ljubljanske in mariborske oblastne skupščine pomembno tako za udejanjenje nekaterih vidikov avtonomije kot tudi začetkov parlamentarizma v jugoslovanskem delu Slovenije. Primerjava njunih dosežkov z drugimi 31 oblastnimi samoupravami v državi je pokazala, da sta najuspešneje opravljali svoje naloge. Z vztrajnimi prizadevanji sta si slovenski oblastni samoupravi uspeli pridobiti med vsemi največje pristojnosti in največ samostojnosti - avtonomnosti pri dejavnostih za razvoj Slovenije, kar je bil primer največje popustljivosti Beograda v centralistični državni ureditvi in njegova nagrada SLS za sodelovanje v osrednji vladi. To dejstvo so na Hrvaškem pretirano označevali, da sta ljubljanska in mariborska oblast neke vrste "država v državi", pravilno pa so poudarili, da se je tako oblastna samouprava izvajala v državi neenakomerno - asimetrično, pri čemer so navajali zlasti ukrepe, s katerimi so osrednje oblasti ovirale in preprečevale avtonomistična prizadevanja v hrvaških oblastnih samoupravah, ki jih je z absolutno večino upravljala opozicijska HSS. Obdobje delovanja oblastnih samouprav je bilo za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije pomembnejše, kot je ocenjevalo dosedanje zgodovinarje, tudi zato, ker je na njunih izkušnjah v tridesetih letih reševala to problematiko banska uprava Dravske banovine. Ne glede na pomembne dosežke pa seveda ni pomenilo udejanjanja tako celovite zakonodajne avtonomije, kot je bil državnopravni cilj večine Slovencev v jugoslovanski državi.

Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta bili v prvi Jugoslaviji tudi edini izvoljeni parlamentarni predstavništvi, kajti v tridesetih letih je banski svet Dravske banovine - v njem so predstavniki vseh okrajev in večjih mest svetovali banu pri sestavljanju proračuna, ne da bi smeli o njem odločati - imenovala vlada. Obe sta si prizadevali, glede na pristojnosti seveda v omejenem obsegu, čim bolj posnemati beograjsko Narodno skupščino in ne samo v njej, temveč tudi v oblastnih skupščinah je potekal spopad med centralizmom in avtonomizmom. Obe oblastni skupščini sta na ločenih sejah programsko, finančno in uredbodajno-zakonsko enotno urejali zadeve vseslovenskega pomena ter reševali posebne probleme na svojih področjih, zaradi zaostrenih notranjepolitičnih razmer sicer nista uspeli zasedati skupaj, da bi delovali kot skupni slovenski parlament, bili pa sta nekakšno nadomestilo zanj. Glede pluralistične strankarske sestave in z njo povezanih medstrankarskih spopadov, ki se kažejo v obsežnih stenografskih zapisnikih, sta bili celo neke vrste predhodnici slovenskega parlamenta, izvoljenega leta 1990; v vmesnih obdobjih so bila namreč slovenska parlamentarna predstavništva sestavljena strankarsko monolitno. Slovenski parlamentarizem se je lahko uveljavil po ureditvi ustavnopravnega položaja Slovenije kot federativne enote v drugi Jugoslaviji, vse pristojnosti pravega državnega parlamenta pa so se lahko razvile šele v samostojni Republiki Sloveniji.

Miroslav Stiplovšek

BESONDERHEITEN IN DER ERFOLGREICHEN TÄTIGKEIT DER GEBIETSELBSTVERWALTUNG MARIBOR IM SOZIOÖKONOMISCHEN UND KULTURELLEN BEREICH

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Verabschiedung der unitaristischen Vidovdan-(St.-Veits-Tags-)Verfassung im Jahre 1921, durch welche die ehemaligen nationalen bzw. historischen Territorien aufgehoben und die sogenannten „oblasti“ (Gebiete/Verwaltungsbezirke) als fortan größte Verwaltungseinheiten mit höchstens 800.000 Einwohnern nach geographischen und wirtschaftlichen Kriterien gebildet wurden, bedeutete einen neuen Wendepunkt in der Durchsetzung des staatlichen Zentralismus. Dieser wurde nur geringfügig abgemildert durch Gebietsselbstverwaltungen, gewählte Gebietsversammlungen und ihre Vollzugsorgane - die Gebietsausschüsse, in deren Zuständigkeitsbereich einige regionale sozioökonomische und kulturelle Angelegenheiten unter Aufsicht der zentralen Staatsbehörden fielen. Doch gerade diese Bestimmung wurde als letzte, erst funfzehn Jahre nach der Annahme der Verfassung umgesetzt.

Slowenien wurde auf die „oblasti“ Ljubljana und Maribor aufgeteilt. Letztere umfasste den Großteil der slowenischen Steiermark, das Mießtal, das slowenische Übermurgebiet (Prekmurje) und das kroatische Zwischenmurgebiet (Medjimurje). Die territoriale Verschiedenheit, die sich im sozioökonomischen und kulturellen sowie im legislativ-rechtlichen Bereich manifestierte, hatte einige Besonderheiten in der Tätigkeit der „oblast“ Maribor im Vergleich zu der „oblast“ Ljubljana zur Folge. Letztere konnte sich auf die Errungenschaften des krainischen Landtags und Ausschusses stützen, während die bescheidene Vertretung der steirischen Slowenen in den Organen der Landesautonomie mit Sitz in Graz keine nennenswerten Erfolge erzielen konnte. Dabei muß hervorgehoben werden, daß die Kompetenzen der ehemaligen Landtage und Landesausschüsse bis 1918 und die der Gebietsversammlungen und Gebietsausschüsse nach der Annahme der Vidovdan-Verfassung gleich oder ähnlich waren.

Bei den Januarwahlen des Jahres 1927 gelang es der katholischen Slowenischen Volkspartei (Slovenska ljudska stranka), mit ihrem autonomistischen Programm die absolute Mehrheit in der Gebietsversammlung der „oblast“ Maribor (dasselbe gilt auch für die „oblast“ Ljubljana) zu erringen. Auf der konstitutiven Sitzung am 23. Februar 1927 konnte sie alle führenden Positionen besetzen. In der Tätigkeit der beiden Gebietsversammlungen spiegelte sich der Parteienpluralismus wider. Bis zur Auflösung der Gebietsversammlungen durch die Königsdiktatur am 6. Januar 1929 wirkten in ihren programmatischen Haushaltsdebatten und Verordnungsbeschlüssen nicht weniger als 11 politische Parteien mit, auch die der deutschen Minderheit. Im Vergleich zu den anderen 31 Gebietsselbstverwaltungen gelang es den Gebietsselbstverwaltungen Maribor und Ljubljana durch ihre gemeinsamen Bestrebungen in Belgrad zu erwirken, daß die meisten Angelegenheiten und Einrichtungen sowie die meisten Verordnungs- und Legislativkompetenzen vom Staat auf sie übertragen wurden. All dies ist als Gegenleistung für die Beteiligung der Slowenischen Volkspartei an der Zentralregierung zu verstehen. Die Asymmetrie im Funktionieren der Gebietsselbstverwaltungen im Staat rief in Kroatien Kritik hervor, so daß in der kroatischen Presse sogar zu lesen stand, die „oblasti“ Ljubljana und Maribor seien „Staat im Staate“.

Angeichts der bescheidenen Mittel aus dem Staatsbudget mußte die Mariborer Gebietsverwaltung zur Durchführung der übernommenen Aufgaben noch erhebliche finanzielle Mittel aus eigenen Quellen sichern. Die größten Erfolge erzielte sie bei öffentlichen Bauten, vor allem beim Straßenbau und bei hydrotechnischen Arbeiten, bei der Finanzierung von Gesundheitseinrichtungen und öffentlicher Fürsorge, bei der Verwaltung des Landesvermögens, bei der Modernisierung der Landwirtschaft, bei der Lösung einiger Probleme im Bereich von Bildung und Kultur, insbesondere des Fachschulwesens. Sie war auch um die Verbesserung der finanziellen Lage von Gemeinde- und Bezirksselbstverwaltungen bemüht und gründete eigenes Geldinstitut. Die beiden slowenischen Selbstverwaltungen konnten die materielle Lage und rechtliche Organisation aller Einrichtungen und Tätigkeiten, die sie von den zentralistischen Behörden übernommen hatten, im Vergleich mit dem Zustand aus der Zeit der zentralistischen Verwaltung, binnen kurzer Zeit wesentlich verbessern. Ihre in großem Maße selbständige Tätigkeit war für die Umsetzung einiger Aspekte der Autonomie und des Parlamentarismus von Bedeutung und bildete seit Herbst 1929 darüber hinaus eine Grundlage für die Banchatsverwaltung des Draubanats zur Lösung von sozioökonomischen und kulturellen Problemen in Slowenien für die gesamten dreißiger Jahre. Die Errungenschaften der Mariborer Gebietsselbstverwaltung waren bedeutend für die Entwicklung der Steiermark, Kärnten und des Übermurgebiets, ihre mit der Gebietsselbstverwaltung Ljubljana abgestimmten Autonomiebestrebungen bedeuteten einen Beitrag zum Fortschritt ganz Sloweniens. Die historische Bedeutung der beiden Gebietsselbstverwaltungen wurde von der slowenischen Geschichtsschreibung bisher nicht gebührend gewürdigt.

VOJAŠKO USPOSABLJANJE PODČASTNIKOV IN ČASTNIKOV V SLOVENSKEM DOMOBRANSTVU

T o m a ž K l a d n i k *

UDK 355.23(497.4)"1941/1945"
94(497.4)"1941/1945"

KLADNIK Tomaž: Vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Slovenskem domobranstvu. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 171-208, 81 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor obravnava na podlagi proučevanja arhivskih virov v Arhivu Republike Slovenije, Fond Slovensko domobranstvo vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Slovenskem domobranstvu. Članek je napisan na osnovi avtorjeve magistrske naloge z naslovom Slovensko vojaško šolstvo (1941-1945).

UDK 355.23(497.4)"1941/1945"
94(497.4)"1941/1945"

KLADNIK Tomaž: The training of Non-commissioned and commissioned officers in the Slovenian Home Guard. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 171-208, 81 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The article deals with the training of non-commissioned and commissioned officers in the Slovenian home guard, based on RS archives, the Slovenian Home Guard Fund. The article is based on the author's final Master's Degree paper, *Slovenian Military Education* (1941 - 1945).

Mejnik organiziranega načrtovanja in izvajanja slovenskega vojaškega usposabljanja med drugo svetovno vojno je vsekakor leto 1943 oziroma kapitulacija Italije, saj za čas pred tem obdobjem o organiziranem usposabljanju starešin podatkov v arhivskem gradivu ni.

* Mag. Tomaž Kladnik, profesor zgodovine, polkovnik Slovenske vojske, načelnik štaba, Center vojaških šol, Koščeva 6, SI - 1210 Ljubljana - Šentvid

V Slovenskem domobranstvu je bilo vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Častniških in Podčastniških tečajih ter slušateljev specialističnih vojaških tečajev v Poveljstvu tečajev centralizirano pod neposrednim poveljstvom Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva. V vodstvu Slovenskega domobranstva so že ob oblikovanju prvih organizacijskih struktur oziroma formacij zavedali pomena, ki ga imajo dobro in pravilno izšolani oziroma usposobljeni starešine za oblikovanje in razvoj vojaške organizacije. Zato so znotraj Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva oblikovali Šolski odsek, ki ga je sprva vodil podpolkovnik Ernest Peterlin, nato pa major Vekoslav Bajec in v okviru katerega sta delovala pododseka za častniški in podčastniški pouk.¹

Bolj kot samo šolanje, usposabljanje prvih častnikov in podčastnikov, je bilo ob ustanovitvi Slovenskega domobranstva pomembno, da so ob kapitulaciji Italije in vračanju interniranih jugoslovanskih častnikov iz vojnega ujetništva oziroma internacije v svoje vrste pritegnili čim več bivših starešin kraljeve jugoslovanske vojske ter starešin, ki so delovali v okviru MVAC oziroma Vaških straž. V ta namen so v vodstvu Slovenskega domobranstva objavljali javne pozive, v internih zaupnih pa opozarjali na pomen starešin v Slovenskem domobranstvu. V ukazu, ki je bil 13. novembra 1943 naslovljen vsem častnikom in poveljnikom Slovenskega domobranstva, je ukazano, da častnik in poveljnik zavzema s svojim odgovornosti polnim položajem v domobranstvu najvišje in najvažnejše mesto, on je motor, gonilna sila, on je organizator, on je prvi borec, on je oče svoje edinice, na njegova ramena pritiska breme nepretrganega težkega dela in skrbi.²

Tako so se v Slovensko domobranstvo bolj ali manj prostovoljno vključevali podčastniki in častniki, ki so svoja vojaško strokovna znanja pred tem pridobivali na vojaških, policijskih, aktivnih in rezervnih častniških in podčastniških šolah Avstro - Ogrske, kraljevine Jugoslavije, na tečajih v okviru MVAC oziroma Vaških straž ali pa tudi na nemških SS - podčastniških tečajih. Ta raznolikost v osnovni vojaški, častniški in podčastniški usposobljenosti in na njeni osnovi pridobljene izkušnje na vojaških vajah v miru in nato v spopadih, v bojnih akcijah, v času vojne, predvsem pa sprememba taktike bojevanja in njena prilagoditev na nove pogoje bojevanja, ki so se osredotočili na nemško taktiko protigverilskega boja, je pomembno vplivala na organizacijo in izvedbo častniškega in podčastniškega pa tudi specialistično rodovskega usposabljanja pripadnikov Slovenskega domobranstva, ki se je razlikovala od začetkov formiranja Slovenskega domobranstva, ko, kot je bilo zapisano v smernicah za organizacijo dela v enotah, ki jih je z ukazom številka 11, 18. 11. 1943 izdal Organizacijski štab Slovenskega domobranstva: "inicijativa, sposobnost in iznajdljivost posameznih poveljnikov igra v današnjih dneh najvažnejšo vlogo. Kjer ima poveljnik glavo na svojem mestu, napreduje ureditev edinice s pohvalo vredno hitrostjo, kjer pa se poveljnik ne znajde, je kaos vsak dan večji."³

Glavna naloga Šolskega odseka, ki se je 1. 3. 1944 preimenoval v Šolsko skupino in ki so jo sestavljali šolski, propagandni in topografski odsek ter odsek

¹ Arhiv Republike Slovenije, Oddelek II., (dalje: ARS, II.) Fond Slovensko domobranstvo (dalje: Fond SD), Dokument z naslovom Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, brez datuma in številke, Fascikel 18. Datum izdaje dokumenta iz njega samega ni razviden, glede na čine, ki so navedeni pri posameznih častnikih, pa je po vsej verjetnosti nastal pred izdajo uredbe o činih iz januarja 1944.

² ARS, II., Fond SD, Fascikel 16, Ukaz Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva (dalje: Ukaz OŠ SD), št. 109, 13. 11. 1943.

³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 16, ukaz OŠ SD, št. 11, 18. 11. 1943.

za sekcije, je bila: "poskrbeti slovenska učna službena pravila, knjige in skice, odnosno ves ostali učni material, pravila razmnožiti in jih razporejati vsem edinicam. Ta naloga je bila radi pomanjkanja strokovnih moči, kakor tudi z ozirom na dejstvo, da slovenski jezik še ni poznal mnogo vojaških izrazov, precej težka in delikatna, vendar danes postojе že vsa važnejša službena pravila in se je pouk v edinicah vršil po njih." Tako so, kot je bilo zapisano v poročilu o delu Šolske skupine, 1. 2. 1945, v okviru Šolskega odseka do takrat izdali 48 raznih pravil na 365 straneh, v nakladi okoli 48.000 izvodov. Med najpomembnejše predmete pri usposabljanju v Slovenskem domobranstvu sta sodila spoznavanje orožja, tako imenovani strelski pouk ter taktika pehote, imenovana borbeni pouk. Zato je bil pri izdajanju pravil in skript poudarek prav na teh dveh področjih. Pravila, priročniki in skripta so bili večinoma prevodi nemških, predvsem pri taktiki. Pri spoznavanju orožja pa so uporabljali tudi italijanska in jugoslovanska pravila, ki so ga v Slovenskem domobranstvu prevzeli od teh dveh vojsk in so jih uporabljali kot učne pripomočke pri usposabljanju enot in slušateljev na posameznih tečajih. Prav tako so bile jugoslovanskega izvora vojaške karte oziroma sekcije. Pravila in skripta so bila napisana tako, da so na eni strani opisovala značilnosti in postopke pri uporabi orožja oziroma v ravnanju v določenih taktičnih postopkih, po drugi strani pa so poučevala izvajalce usposabljanja ter poveljujoče v boju, v metodiki izvajanja usposabljanja, urjenja vojakov in slušateljev na tečajih.⁴

Poveljstvo tečajev je bilo organizacijska enota Šolske skupine, v katerem so bili pod enotnim poveljstvom združeni vsi tečaji Slovenskega domobranstva. Bilo je odgovorno za pripravo in izvedbo tečajev, od sprejema slušateljev na usposabljanje, za usposabljanje samo in po končanem usposabljanju za njihovo razporeditev v posamezne enote. V njegovi sestavi so bili štab, posamezni tečaji ter učitelji, ki so poučevali na enem ali več tečajih in so bili večinoma bivši aktivni starešine pehote. Na tečajih pa so poučevali tudi predavatelji iz vojaškega in civilnega dela družbe, ki pa niso bili v sestavu Poveljstva tečajev. Pri usposabljanju pa so bodisi v njegovem načrtovanju bodisi izvedbi sodelovali tudi nemški častniki in podčastniki. Učitelji na Poveljstvu tečajev so sestavljali Šolski svet, ki je med drugim obravnaval tudi disciplinske prekrške slušateljev in zanje poveljniku predlagal ustrezne disciplinske ukrepe. Poveljstvo tečajev je imelo kot predstavnik "elite" Slovenskega domobranstva pomembno vlogo tudi v predstavljanju Slovenskega domobranstva kot dobro organizirane in usposobljene formacije, tako znotraj domobranstva samega kot tudi za njegovo predstavljanje v javnosti. Tako so njegovi pripadniki aktivno sodelovali na prisegi Slovenskega domobranstva, major Vekoslav Bajec, poveljnik Poveljstva tečajev, pa je bil poveljnik svečanosti v počastitev padlih domobrancev na Orlovem vrhu. Poleg predstavitev Slovenskega domobranstva na javnih prireditvah so o usposabljanju starešin Slovenskega domobranstva pisali tudi takratni časniki, tako Slovenec, Jutro, Slovenski dom, kot štirinajstdnevnik Slovensko domobranstvo, uradno glasilo Slovenskega domobranstva, in Domobranska misel, glasilo Šolske skupine Slovenskega domobranstva.⁵

⁴ ARS, II., Fond SD, Fascikel 286, Dopis Šolske skupine v OŠ SD, št. 397, 9. 2. 1945.

⁵ Prav tam.

PODČASTNIŠKI TEČAJI

Namen in naloga

“Namen in naloga podčastniških tečajev je, da v prvi vrsti spopolnijo one pripadnike domobranstva, ki podčastniške čine že imajo in jih usposobiti za desetarje in zastopnike vodnikov. Šele v drugi vrsti sprejema tudi kaplarje in domobrance, da jih izvežba za bodoče desetarje...v vseh enotah je še dosti podčastnikov vseh činov, ki nimajo prave vojaške izobrazbe ter zavzemajo položaje, za katere niso usposobljeni. Take podčastnike bi bilo potrebno v prvi vrsti poslati na tečaje, ker čine že imajo, manjka pa jim samo še prave vojaške izobrazbe.” Tako je v dopisu vsem enotam Slovenskega domobranstva z naslovom “Na podčastniške tečaje pošiljati prvenstveno podčastnike” opredelil vlogo podčastniških tečajev podpolkovnik Ernest Peterlin, poveljnik Šolske skupine, odseka Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva.⁶

Podčastniški tečaj je bil sestavljen iz dveh vodov, za poveljnika 1. voda je bil z ukazom ševilka 13, 28. decembra 1943, s katerim je bil ustanovljen tudi podčastniški tečaj, odrejen stotnik Ivan Drčar, za desetarja pa višji narednik Milan Kapetanovič in narednik Maksimilijan Geoheli, za poveljnika 2. voda stotnik Albin Cerkvenik, za desetarja pa narednika Alojzij Kopše in Dragutin Koprivšek.⁷

Po potrebi službe je bil za poveljnika podčastniškega tečaja 9. 12. 1944 imenovan nadporočnik Jože Nadrah, do takrat vodnik Dopolnilne čete, 7. 2. 1945 pa stotnik Branko Leskovšek, do takrat poveljnik 16. čete Slovenskega domobranstva.⁸

Poveljniki vodov so morali takoj pričeti s pripravami na sprejem slušateljev 2. 1. 1944 in s pričetkom pouka naslednji dan. Podčastniški tečaj naj bi trajal tri tedne v internatski obliki z izhodi ob nedeljah popoldan. Poveljnik tečajev je moral poveljniku Slovenskega domobranstva dostaviti v pregled in odobritev šolski urnik s seznamom učiteljev za posamezne predmete, ki pa so v arhivskem gradivu v fondu Slovensko domobranstvo samo delno ohranjeni, tako da je o poteku, predmetniku in učiteljih na tečajih možno le sklepati in to na osnovi tega delno ohranjenega arhivskega gradiva. Na prvi tečaj so morali napotiti: poveljnik 1. bojne skupine po dva podnarednika iz vsake čete, skupaj 18 podčastnikov, poveljnik 1. šolske skupine po tri podnarednike iz vsake čete, skupaj 18 podčastnikov in poveljnik 4. bojne skupine po dva podnarednika iz vsake čete, skupaj 14 podčastnikov. S seboj so morali na tečaj prinesiti puško s po 25 naboji in drugo bojno opremo, odejo, pribor za prehrano in druge osebne potrebščine.⁹

Potek podčastniških tečajev

V času od 3. 1. 1944 (v različnih dokumentih je naveden tudi datum 1. 1.), ko se je pričel prvi podčastniški tečaj, pa do 26. 4. 1945, ko se je zaključil zadnji, se je zvrstilo osem podčastniških tečajev in en tečaj za četne narednike.¹⁰

⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopis Šolske skupine Slovenskega domobranstva št. 644, 26. 5. 1944

⁷ Prav tam.

⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 18, Ukaz OŠ SD, št. 6184, 9. 12. 1944 in št. 350, 7. 2. 1945.

⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopis Šolske skupine Slovenskega domobranstva št. 644, 26. 5. 1944.

¹⁰ ARS, II., Fond SD, Fascikel 38 in 39. V Fasciklu 38 so slušatelji razporejeni po tečajih samo poimensko, v fasciklu 39 pa so tudi drugi podatki o slušateljih, vendar so le - ti nepopolni, zato primerjava med posameznimi tečaji, naprimer po poklicu, kraju bivanja, itd. ni možna v celoti.

Prvi podčastniški tečaj

Na prvi podčastniški tečaj, ki je trajal od 3. do 31. januarja 1944, bi moralo biti, kot je razvidno zgoraj, napotenih 50 slušateljev. Na seznamu domobrancev, podčastnikov 1. podčastniškega tečaja v Mostah, je 43 slušateljev. Po činu so bili vsi, razen dveh, podnaredniki, en je bil narednik, en pa kaplar. Glede na leto rojstva so bili rojeni med leti 1900 in 1925, glede na stan pa so bili trije slušatelji poročeni, ostali pa samski. Po kraju bivanja so bili iz okrajev Ljubljana, Ljubljana - okolica, Logatec, Novo mesto, Kočevje, Kranj in Celje. Po civilnem poklicu oziroma izobrazbi so bili kandidat medicine (1), akademik (1), agronom (1), dijak (4), posestnik (4), posestniški sin (16), orožnik (1), šofer (1), fotograf (1), delavec (4), mizar (1), mizarski pomočnik (1), zidar (1), strojni pletilec (1), krojač (2), pekovski pomočnik (1), kovaški pomočnik (1), trgovski pomočnik (1). Pred napotitvijo na podčastniški tečaj so bili vsi, razen kandidata medicine, od tri do osem tednov na vajah (vežbi) v šolski enoti (edinici) v Ljubljani. Iz seznama ocen slušateljev podčastniškega tečaja Slovenskega domobranstva, ki so z uspehom končali podčastniški tečaj v šoli Moste, je razvidno, da je tečaj končalo 43 slušateljev. Od teh je končalo šolanje 5 slušateljev z odličnim uspehom in so bili usposobljeni za vodnika (poveljnika voda), 23 s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni za zastopnika vodnika (namestnika, pomočnika poveljnika voda) in 15 z dobrim uspehom in so bili usposobljeni za desetarja (poveljnika oddelka, desetine).¹¹

Drugi podčastniški tečaj

Drugi podčastniški tečaj je trajal od 2. 2. do 3. 3. 1944. Na seznamu domobrancev, podčastnikov podčastniškega tečaja v Mostah, je 45 slušateljev. Po činu so bili: en narednik, sedem kaplarjev, en redov oziroma domobranec brez čina, ostali pa so bili podnaredniki. Glede na stan je bilo šest slušateljev poročenih z enim do tremi otroki, ostali pa samski brez otrok. Po kraju bivanja so bili iz 29 krajev (Ljubljana, Ježica, Borovnica, Brezovica, Rovte, Loški Potok, Višnja Gora, Begunje, Mirna, St. Rupert, Cerknica, Čatež, St. Jernej, Fara, Šmihel - Stopiče, Škocjan, Toplice, Novo mesto, St. Vid pri Stični, Krka, Dobrnič, Črnomelj, Žuženberg, Orehovec, Trebelno, Bela Cerkev, Stari trg, Ribnica in Šmarjeta). Po civilnem poklicu je bilo največ posestniških sinov in obrtnikov. Pred napotitvijo na podčastniški tečaj so bili vsi, razen treh, po 14 dni na vajah v šolski enoti v Ljubljani.¹²

Kot je razvidno iz skice - Seznam gojencev II. podčastniškega tečaja razporejenih po sedežih v učilnici, so imeli slušatelji pouk v dveh sosednjih učilnicah, ki ju je ločil hodnik, v katerih je bilo v eni 22, v drugi pa 23 slušateljev. V opombi pod skico je zapisan hišni red v učilnici: "Vsak tečajnik za ves čas trajanja tečaja ne menja svojega mesta, marveč ostane na mestu, kamor je bil po gornjem seznamu razporejen. Vsak tečajnik mora vedno priti na čas čist in obrit, zlasti da ima čiste čevlje. Najstrožje je zabranjeno v učilnici jesti ali kaditi. Vsi so dolžni v učilnici paziti na red in čistočo, kjer se ne sme odmetavati nikakoršnih papirjev ali kakšnih drugih odpadkov. Pri vstopu predavatelja, dežurni podčastnik vedno poveljuje gojencem "pozor", na kar vsi strumno vstanejo v stav mirno, a dežurni dotičnemu raportira, koliko ima gojencev na uri v učilnici. Na uri morajo vsi gojenci dostojno sedeti in pazljivo poslušati predavatelja; Ko predavatelj kakšnega gojenca pokliče radi raznih vprašanj in odgovorov, isti strumno vstane ter vedno odgovarja glasno in razločno oslavljajoč vedno prej čin dotičnega predavatelja.

¹¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev prvega podčastniškega tečaja SD.

¹² ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev drugega podčastniškega tečaja SD.

Pri prostem učenju na večernih urah se mora vsak sam za sebe na tihem učiti, ne da bi pri tem druge motil. Vedno pa se mora paziti, da je v učilnici zvečer pravočasno zatemnjeno, o čemer se briga dežurni iz podčastniškega tečaja." Podatkov o uspehu in usposobljenosti slušateljev na zaključku tečaja v dokumentih nisem zasledil, ker pa na seznamu nihče od slušateljev ni bil prečrtan, lahko iz tega sklepam, da so vsi slušatelji tečaj uspešno zaključili.¹³

Tretji podčastniški tečaj

Tretji podčastniški tečaj je trajal od 6. 3. do 2. 4. 1944. Na seznamu gojencev slušateljev III. podčastniškega tečaja je 47 slušateljev. Po činu so bili: dva višja narednika, dva narednika, trije kaplarji, dva domobranca, ostali pa so bili podnaredniki. Na šolanje so bili napoteni iz 34 enot, čet Slovenskega domobranstva. Od teh je končalo 6 slušateljev z odličnim uspehom in so bili usposobljeni: 2 za vodnika, 1 za namestnika vodnika in 3 za desetarja; 29 s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni: 3 za vodnika, 1 za zastopnika vodnika, 3 za namestnika vodnika, enemu je bila ocena usposobljenosti spremenjena, prečrtana iz vodnika v desetarja, ostali pa so bili usposobljeni za desetarja; z dobrim uspehom je šolanje končalo 12 slušateljev, od njih je bil eden usposobljen za namestnika vodnika, ostali pa za desetarja.¹⁴

Četrty podčastniški tečaj

Četrty podčastniški tečaj je trajal od 12. 4. do 17. 5. 1944. V ukazu Organizacijskega štaba št. 6979, 23. 3. 1944 je bil predviden četrti tečaj za izpopolnjevanje podčastnikov v času trajanja od 4. 4. do 4. 5., vendar je bil kasneje prestavljen na zgoraj omenjeni termin. V ukazu je bilo odrejeno, da se na tečaj napoti tiste podčastnike in kaplarje, ki na tem tečaju še niso bili, so neoporečni in kažejo zanimanje za napredek. V ukazu je bilo posameznim enotam, pehotnim četam odrejeno, po koliko pripadnikov svoje enote naj pošljejo na tečaj. Tako so morale po dva pripadnika svoje enote poslati 5. šolska četa in 13., 18., 3., 22., 23., 31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39., 40., 44. in 51. pehotna četa, po enega pripadnika svoje enote pa 2., 5., 16., 17., 19., 25., 26., 41., 42. in 4. pehotna četa, vsi trije vodi oklepne baterije in prvi in tretji vod 7. čete. Tako bi moralo biti na šolanje na četrti podčastniški tečaj, v skladu z zgoraj navedenim ukazom, napoteno 51 kandidatov.¹⁵

Na seznamu slušateljev IV. podčastniškega tečaja pa je 56 slušateljev. Kot je razvidno iz seznama slušateljev so pripadnike svojih enot na šolanje poslali še 2. četa šolske skupine ter 2. vod četne podpore iz Logatca in 3. vod četne podpore iz Rakeka. Po činu so bili: dva narednika, 18 podnarednikov, 24 kaplarjev in 12 domobrancev. Od teh je končalo šolanje 25 slušateljev s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni: 2 za vodnika, 1 za vodnika in narednika čete, 1 za zastopnika vodnika, 21 pa za desetarja in zastopnika vodnika; z dobrim uspehom je šolanje končalo 31 slušateljev in vsi so bili usposobljeni za desetarja.¹⁶

Peti podčastniški tečaj

Peti podčastniški tečaj je trajal od 22. 5. do 22. 6. 1944. V dokumentu številka 245, 22. 7. 1944 je bilo na seznamu slušateljev V. podčastniškega tečaja 48 slu-

¹³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Skica, Seznam gojencev II. podčastniškega tečaja SD.

¹⁴ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev tretjega podčastniškega tečaja SD.

¹⁵ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Ukaz OŠ SD, št. 6979, 23. 3. 1944.

¹⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev četrtega podčastniškega tečaja SD.

šatelj. Kot je razvidno iz seznama, so pripadnike svojih enot na šolanje poslale domobranske čete iz Borovnice, Ljubljane, Pijave Gorice, Novega mesta, Ribnice, Št. Jošta, Rakeka, Dobrave, Velikih Lašč, Iga, Logatca, Polhovega Gradca, Grosupelj, Notranjih Goric, Bele Cerkve, Škofljice, Vrhnike, Kostanjevice, Šiške, Tržišča in iz 26. čete, kjer je naveden kot kraj enote - na položaju. Po činu so bili: en narednik, 11 podnarednikov, 18 kaplarjev in 18 domobrancev. Od teh je končalo šolanje 6 slušatelj z odličnim uspehom in od teh je bil en usposobljen za vodnika, trije za zastopnika vodnika, dva pa za desetarja; 24 slušatelj je končalo šolanje s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni: štirje za zastopnika vodnika, en za desetarja in zastopnika vodnika, devetnajst pa za desetarja; z dobrim uspehom je šolanje končalo osemnajst slušatelj in vsi so bili usposobljeni za desetarja.¹⁷

Šesti podčastniški tečaj

Z ukazom Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 15148, 12. 7. 1944 je bilo predpisano, da naj poveljniki domobranskih enot na 6. tečaj za "spopolnjevanje podčastnikov, ki bo trajal od 26. julija do predvidoma 6. septembra 1944 odrede" po enega, dva oziroma tri podčastnike, odvisno od enote, tako da naj bi bilo na tečaj skupaj napotenih 55 podčastnikov. V ukazu sta bila za 2. baterijo podčastnika, ki morata biti napotena na tečaj, navedena po imenu, poveljniku 61. čete pa je rečeno, naj ne odreja na tečaj novih podčastnikov, ker sta dva podčastnika iz te enote "završila že del pouka na 5. tečaju" in bosta ostala tudi na 6. tečaju.¹⁸

Poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva je v dopisu številka 16863, 7. 8. 1944 poslal vsem enotam Slovenskega domobranstva sporočilo, da je poveljnik tečajev poslal štabu sledeče poročilo: "Od predvidenih 55 tečajnikov se je do danes (dopis je datiran z 31. 7. 1944) javilo na podčastniški tečaj samo 39." Nekatere od enot, ki bi morale poslati na šolanje podčastnike iz svojih enot, tega niso storile, druge pa so jih poslale več, kot jim je bilo to odrejeno z ukazom. V dopisu je prav tako rečeno, da se "poedini poveljniki čet ne pridržavajo izdanih povelj" in razpisov štaba Šolske skupine, saj so na šolanje poslali le 15 podčastnikov ter 10 kaplarjev in 14 domobrancev in nadaljuje: "V principu ne bi imel posebnih pomislekov radi pošiljanja navadnih domobrancev na tečaj, če bi bili res izbrani od telesno zdravih, odpornih in intelektualno sposobnih domobrancev, kateri bi po končanem tečaju bili odrejani za desetarje. Med tem pa so domobranci, poslani na tečaj, po večini telesno šibki in intelektualno manj vredni, s katerimi je delo oteženo, ter bo tudi uspeh temu primeren. Neki poveljniki so šli tako daleč, da so poslali na tečaj moštvo, katero jim v edinici ne koristí, samo da izvršijo povelje, a z namero, da se ga za nekaj časa rešijo, kajti takoj po prihodu so se javili 3 tečajniki na nadpregledni zdravniški pregled, ter so oglašeni za nesposobne in to: podnarednik Slak Anton iz 56. čete, radi pokvarjenega vida vsled eksplozije mine, podnarednik Nagode Ivan iz 46. čete vsled revmatizma in domobranec Einspiller Vinko iz 52. čete, ki ima kroglo v nogi, a podnarednik Lesjak Jože iz 29. čete je vstopil takoj po prihodu v ambulanto radi rane na nogi zadobljene v borbi. Domobranec 37. čete Brezovar Matija je star šele 17 let, telesno še popolnoma nerazvit in šibek, vojaško popolnoma neizvežban in novinec. Na tak način poedine starešine degradirajo šolo na stopno regrutske, na mesto da se sami pobrigajo, da pošljejo dobre, zdrave, telesno in intelektualno

¹⁷ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušatelj petega podčastniškega tečaja SD, št. 245, 22. 7. 1944.

¹⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD št. 15148, 12. 7. 1944.

razvite tečajnike, če že ne podčastnike, pa vsaj domobrance ali kaplarje in na ta način s svoje strani pripomorejo, da bi s časom zgojili sposobne desetarje in podčastnike, kar bi tudi delo v podčastniškem tečaju, ki je le kratkega trajanja, olajšalo. Prosim, da se v tem pogledu poveljniki čet ponovno opozorijo ter da se v bodoče taka praksa preneha." V zaključku dopisa poveljnik Organizacijskega štaba dodaja: "Prednje sporočilo se pošilja poveljnikom na znanje. Mislim, da komentar ni potreben. V bodoče da se na podčastniški tečaj pošiljajo tečajniki, ki bodo res reprezentirali podčastniški zbor Slov. domobranstva."¹⁹

Zaradi zgoraj navedenih vzrokov je 6. podčastniški tečaj trajal dalj časa, kot je bilo predvideno v razpisu in se je zaključil 20. 9. 1944. Iz dokumenta Poveljstva tečajev - podčastniški tečaj številka 358, datiranega v Ljuljani, 14. IX. 1944 - Seznam moštva VI. podčastniškega tečaja Slovenskega domobranstva, je razvidno, da je tečaj obiskovalo 42 tečajnikov. Po činu je bilo 9 tečajnikov podnarednikov, 8 kaplarjev, ostali pa so bili domobranci. V opombi seznama je zapisan učni uspeh in usposobljenost tečajnikov. Štirje tečajniki so zaključili šolanje z odličnim uspehom in so bili usposobljeni za vodnika; šest jih je zaključilo šolanje s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni za zastopnika vodnika, od teh je v seznamu en prečrtan; dober uspeh in s tem usposobljenost za desetarja je doseglo 20 tečajnikov, od teh je pri štirih ocena slab za strelca prečrtana; z oceno slab in usposobljenostjo za strelca je ocenjeno 6 slušateljev, štirim pa je ta ocena prečrtana in spremenjena v oceno dober za strelca; dva tečajnika pa sta ostala neocenjena.²⁰

Sedmi podčastniški tečaj

Poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva je z dopisom številka 20525, 18. 9. 1944, ki je označen z besedo nujno, poslal enotam Slovenskega domobranstva vpoklic na tečaje in sicer na 7. tečaj za "spopolnjevanje" podčastnikov, ki se bo začel 26. septembra in bo trajal predvidoma dva meseca. Enote so morale po posebnem razrezu napotiti na tečaj od enega do šest podčastnikov, tako da bi moralo biti na tečaj skupno napotenih 107 kandidatov za podčastnike. Na koncu dopisa se poveljnik čet opozarja, "da bom vsako netočnost v pošiljanju tečajnikov strogo kaznoval, ker je ravno za podčastniške tečaje bilo do sedaj potrebno nešteto opominov in pisarjenja."²¹

Z dopisom Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 20631, z dne 20. 9. 1944 pa je bil pričetek tečaja prestavljen na 3. oktober.²²

Iz seznama moštva VII. podčastniškega tečaja je razvidno, da so bili na tečaju 104 tečajniki. Po poklicu oziroma izobrazbi je bilo največ posestnikov in posestniških sinov in to 27%, nato delavcev 26% in obrtnikov in obrtniških pomočnikov 24%, večje število slušateljev je bilo pred vstopom v Slovensko domobranstvo oziroma na podčastniški tečaj dijakov in sicer 12%, posamezniki pa so bili po poklicu še akademiki (3%). Po en slušatelj pa je bil po poklicu še cerkovnik, rudar, teolog, tajnik in študent. Večina, 54% slušateljev je bilo rojenih med leti 1920 in 1927, od tega 4 leta 1927 in ob pričetku tečaja še niso bili polnoletni, vendar so tečaj zaključili, kljub temu da je bilo to v nasprotju z veljavnimi predpisi. 41% slušateljev je bilo rojenih v obdobju med 1910 in 1920, 5 slušateljev pa pred letom 1910, najstarejši leta 1908. Tako je bila starostna razlika med najstarejšim in najmlajšim slušateljem skoraj 20 let. Šolanje je uspešno zaključilo 96 slušateljev, ki so ob zaključku usposabljanja dosegli naslednji uspeh: 5 tečajnikov je bilo od-

¹⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD št. 16863, 7. 8. 1944.

²⁰ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev šestega podčastniškega tečaja SD.

²¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD št. 20525, 18. 9. 1944.

²² ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD št. 20631, 20. 9. 1944.

ličnih in so bili usposobljeni za vodnika, 29 tečajnikov je končalo šolanje s prav dobrim uspehom in so bili usposobljeni za namestnika vodnika, 55 tečajnikov je bilo dobrih in usposobljenih za desetarja, 7 tečajnikov je bilo ocenjenih z oceno slabo, od teh sta bila dva usposobljena za desetarja, 5 pa za strelca. Od na začetku vpisanih slušateljev tečaja ni zaključilo 8 tečajnikov, 4 so bili odpuščeni oziroma neocenjeni zaradi bolezni, 2 sta bila premeščena na SS podčastniški tečaj, 2 pa sta bila odpuščena s pripisom "na begstvu". Tečaj se je zaključil 20. 12. 1944.²³

Osmi podčastniški tečaj

Zadnji, 8. podčastniški tečaj Slovenskega domobranstva je potekal med 11. 3. in 26. 4. 1945. Na seznamu tečaja je 59 tečajnikov. Na šolanje so bili napoteni iz 25 "navadnih, strelskih, lahkih" čet, iz 4 težkih čet, pionirske čete in iz dopolnilne čete. Razen štirih, so imeli vsi zapisano številko domobranske izkaznice, tako da z razliko od predhodnih tečajev, kjer je ta podatek manjkal pri večjem delu slušateljev, lahko sklepam, da je bila proti koncu vojne oziroma dela Slovenskega domobranstva v domovini, evidenca pripadnikov le tega bolje urejena kot na začetku. Po činu so večinoma kaplarji oziroma brez čina - vojaki, domobranci. Velika večina, 86%, jih je bila rojena po letu 1920, trije med njimi leta 1927, 12% slušateljev je bilo rojenih med letoma 1910 in 1919, eden, najstarejši na tečaju, pa pred tem obdobjem, in sicer leta 1909. Glede na stan je bilo 5 slušateljev poročenih, z enim do dvema otrokoma, ostali pa so bili samski. V rubriki poklic je pri večini slušateljev, 68% zapisano kmet, 3% je bilo trgovcev, po eden pa je bil študent, dijak in železniški delavec. V rubriki opombe je pri 26 slušateljih zapisano MVAC, pri enem NDH, kjer je že obiskoval podčastniško šolo, pri štirih je zapisano, da so bili ranjeni, pri večini pa še osebna sposobnost, kot je "plavač, smučar, telovadec". V dokumentih nisem zasledil podatkov o njihovem učnem uspehu oziroma usposobljenosti ob zaključku tečaja. Na seznamu podčastnikov 8. tečaja je en slušatelj prečrtan, tako da lahko iz tega sklepam, da je tečaj uspešno zaključilo 58 slušateljev.²⁴

Tečaj za četne narednike

Med 7. in 8. podčastniškim tečajem je v času od 2. 1. do 15. 2. 1945 potekal sicer z rimsko številko VIII. označeni podčastniški tečaj za četne narednike. Na seznamu je 68 slušateljev, s činom podnarednik, narednik in višji narednik. Po poklicu oziroma izobrazbi je bilo največ med njimi kmetov, in to 37%, sledijo obrtniki s 26% in nato skupina, v katero sem združil aktivne podčastnike jugoslovanske in italijanske vojske ter orožništva s činom aktivnega narednika oziroma vodnika, ki predstavlja 10% slušateljev, 9% je državnih uradnikov (brez bivših aktivnih vojakov), 4% je bilo študentov, po 3% pa železničarjev in delavcev, po 1% pa gimnazijskih maturantov, rudarskih nadzornikov, lesnih manipulantov, gostilničarjev in dijakov. 62% slušateljev se je rodilo med letoma 1910 in 1919, 19% v obdobju 1900 in 1909, 15% po letu 1920, najmlajši leta 1924 ter 4% pred letom 1900, najstarejši leta 1889, tako da je bil na tečaju najstarejši slušatelj star 56 let, najmlajši pa 21. 38% slušateljev je bilo poročenih in v tabeli so zapisana tudi imena njihovih žena (tudi dekliški priimek) in otrok z njihovimi rojstnimi podatki. Ker razpisa, ukaza Organizacijskega štaba o napotitvi na tečaj nisem zasledil, je iz rubrike v tabeli seznama "edinica, iz katere je prišel" možno sklepati, da je morala vsaka osnovna enota, četa Slovenskega domobranstva poslati na

²³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev sedmega podčastniškega tečaja SD.

²⁴ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev osmega podčastniškega tečaja SD.

tečaj po enega slušatelja. Tako so bili na šolanje napoteni po en podčastnik iz 55 "navadnih" čet, 3 iz težkih čet, 3 iz vodov železniške baterije, po 1 pa iz štabne čete iz Novega mesta, čete za zvezo, poveljstva tečajev, delovne in dopolnilne čete, 2. baterije in 1. bataljona. V rubriki dan vstopa v Slovensko domobranstvo je najstarejši zapisan datum vstopa 8. 9. 1943, večina, 74% slušateljev, je vstopila v Slovensko domobranstvo leta 1943, zadnji med njimi pa 25. 12. 1944. Iz zadnje rubrike v seznamu slušateljev podčastniškega tečaja za četne narednike, vojaška izobrazba, pa lahko sklepam, da je bil ta tečaj višja, specialistična stopnja podčastniškega usposabljanja podčastnikov Slovenskega domobranstva, namenjen izkušnim in predhodno vojaško dobro usposobljenim podčastnikom, verjetno namenjenih za višje podčastniške dolžnosti v četah, če na njih že niso bili pred prihodom na tečaj, kot pove že ime tečaja, možno pa tudi v bataljonih in drugih enotah in poveljstvih Slovenskega domobranstva.²⁵

O vsebini tečaja je možno sklepati tudi iz nalog četnega narednika: "skrbi za oskrbo čete z orožjem, municijo, hrano in ostalo opremo. On vodi gospodinjstvo čete. Če izpade v borbi kak vodnik, vskoči na njegovo mesto." Zraven poklicnih podčastnikov kraljeve jugoslovanske in kraljeve italijanske vojske ter orožništva, ki sem jih že omenil, so bili na tečaju slušatelji, ki so bili pri MVAC z nazivi, čini: "capo plutone, capo squadra in sergente maggiore" in so jim bili v Slovenskem domobranstvu priznani podčastniški čini; tisti, ki so končali rezervno podčastniško šolo v Beogradu, orožniško podčastniško šolo, podčastniško inženirsko šolo ali so bili naredniki dijaki s činom kaplarja, podnarednika in narednika, dva pa sta končala počastniško šolo Slovenskega domobranstva v Poveljstvu tečajev, kot je zapisano "pri stotniku Cerkvniku", dva pa sta služila vojaški rok v Avstro-Ogrski in sicer v planinskem polku, eden kot Feldwebel. Po rodovski usposobljenosti je bila večina pehotnikov (v originalu pešadija), nekateri iz vrst planinske pehote, posamezniki pa tudi "letalci, podmorničarji, artileristi, pripadniki konjenice, inženirskih enot in enot protivzračne artilerije." Pri enem slušatelju je napisan celo čin podporočnik, čeprav ima priznan čin narednik. V dokumentih nisem zasledil podatkov o njihovem učnem uspehu oziroma usposobljenosti ob zaključku tečaja. Na seznamu tečajnikov sta dva slušatelja prečrtana, med drugim tudi najstarejši, tako da je tečaj uspešno zaključilo 66 slušateljev in so bili usposobljeni za četne narednike.²⁶

URNIK IN VSEBINA DELA

Kot primer urnika usposabljanja na podčastniškem tečaju navajam Urnik za 2 teden pouka VIII. podčastniškega tečaja v času od 20. - 25. III. 1945, datiranega v Ljubljani, 16. III. 1945:

Budnica	5.45
Jutranja telovadba	6.00 - 6.15
Čitanje dnev. povelja	12.00
Večerna ura	19.00 - 20.30 /razen sobote - nedelje/
Mirozov	21.00

²⁵ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Seznam slušateljev tečaja za četne narednike SD. Pri enem slušatelju je zapisan kot datum vstopa v Slovensko domobranstvo 13. 2. 1943, kar je očitna napaka pisca seznama in sem kot letnico vstopa upošteval leto 1944.

²⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 289, Vežbanje pehote in borbeni pouk, Prevod in izvleček nemškega pravila HdV 130/2a, stran 84, Ljubljana - Trst 1944.

Datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
Ponedeljek, 19. III.	8.30-10.30 10.30-11.30 13.00-21.00	Sv. maša. Petje. Izhod.	Učilnica	pn. Stareš ²⁷
Torek, 20. III.	7.30-11.30 14.00-15.45 16.00-17.45	Borbeni pouk: odprte oblike, način pokreta na zemljišču. Oborožitev: lahka strojnica. Vežbe v merjenju s puško.	Letališče Sobe Dvorišče	stotnik Leskošek desetarji stotnik Leskošek
Sreda, 20. III.	7.30-11.30 14.00-14.45 15.00-15.45 16.00-16.45 17.00-17.45	Peh. ekzercir: natikanje noža in vračanje v nožnico. Puško na strel iz stoječeg stava Ponavljjanje. Pohodni kompas. Ponašanje napram starejšim. Svetovno nazorstvo. Discipl. Uredba i Kriz.Zak.	S.p. klub Marc. Učilnica Učilnica Učilnica Učilnica	stotnik Leskošek pn. Valant stotnik Leskošek por. Est.
Četrtek, 22. III.	7.30-11.30 14.00-14.45 15.00-16.45 17.00-17.45 19.00-21.00	Borbeni pouk: Opis in ocena zemljišča, vežbe vida in označevanje ciljev. Vežbe v merjenju s puško. Trovogalno merjenje. Ponašanje na strelišču. Nočna vežba: ponašanje ponoči. Vežbe vida in sluha.	Golovec- Št. Vas. Dvorišče Dvorišče Dvorišče Št. Vas.	stotnik Leskošek st. Leskošek st. Leskošek st. Leskošek pn. Stareš st. Leskošek

²⁷ Okrajšave za čine: pn. - podnarednik, st. - stotnik, por. - poročnik.

Datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
Petek, 23.III.	7.30-11.30	Peh. ekzercir: Leganje in dviganje. Puško na strel iz ležečega stava. Ponavljanje.	Sp. klub Mars	st. Leskošek
	14.00-18.00	Streljanje s puško na stelišču.	Strelišče	st. Leskošek
Sobota, 24.III.	7.30-11.30	Borbeni pouk: prenašanje poročil in povelj. Ponavljanje.	Letališče	st. Leskošek
	13.00-14.00	Čiščenje orožja.	Sobe	desetarji
	14.00-15.00	Urejanje opreme, obleke in stanovanj.	Sobe	službojoči
	15.00-16.00	Pregled orožja in stanovanj.	Sobe	podčast.
	16.00-21.30	Izhod v mesto.	Sobe	st. Leskošek
Nedelja, 25. III.	8.30-10.30	Sv. maša.	Učilnica	pn. Stareš
	10.30-11.30	Petje.		
	13.00-21.00	Izhod v mesto.		

POVELJNIK stotnik,
(podpis - Branko Leskošek)

Iz urnika lahko povzamem dnevni oziroma tedenski urnik usposabljanja na podčastniškem tečaju Slovenskega domobranstva. Ne glede na dan v tednu so bile stalnice v dnevu: budnica oziroma vstajanje tečajnikov, jutranja telovadba, branje dnevnega povelja, večerna ura, ki iz tedenskega urnika po posameznih dnevih ni vedno razvidna, glede na hišni red na tečajih pa je bil ta čas namenjen predvsem individualnemu učenju slušateljev ter na koncu dneva, poziv k počitku ob 21.00 uri. Pouk je bil čez dan razdeljen na tri dele. V dopoldanskem delu pouka, ki se je pričel ob 7.30 in trajal do 11.30 ure, je potekalo predvsem praktično usposabljanje iz taktike (borbeni pouk) in postrojitvenega pravila (pehotni ekzercir). V popoldanskem času pouka, ki je trajal od 14.00 do 17.45 ure, je potekal predvsem pouk oborožitve in streljanje s puško, pouk iz vojaških predpisov in pouk svetovnega nazora.²⁸

²⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 279, Urnik 2. tedna pouka VIII. podčastniškega tečaja v času od 20. do 25. 3. 1945, Ljubljana, 16. 3. 1945.

Organizacijski štab Slovenskega domobranstva je v zaupnem ukazu številka 1785, 19. 3. 1944, na osnovi povelja Višjega SS in policijskega vodje, podrejenim poveljnikom ukazal: "Kljub ponovnim poveljem, da je treba kar najbolj štediti z municijo, je ugotovljeno, da je potrošnja municije izredno velika. To dokazuje, da vodje šolskih skupin ne usposablajo dovolj discipline ognja, na kar je potrebno paziti pri šolanju. Ako bom ugotovil, da se ta veja šolanja zanemarija, bom klical vodje in podvodje na odgovor. Isto velja za slovenske častnike, ki dovoljujejo, da njihovo moštvo po nepotrebnem troši municijo."²⁹

V dopisu številka 2063, 1. 4. 1944, pa je Organizacijski štab "Na znanje in v postopanje" poslal podrejenim enotam dopis z naslednjo vsebino: "Večina italijanskih pušk nese previsoko, zato je potrebno, da se pri streljanju uporablja fina muha ali pa se meri malo nižje. V tem pogledu poučite moštvo za časa strelskih vaj. Kakor moštvo šol, čet, tako tudi moštvo čet na postojankah, mora imeti možnost, da svoje puške na razdalji 100 do 400 m preizkusi in da ugotovi, kako mora meriti, da bo zadetek siguren."³⁰

V večernem delu pouka so se v času med 19.00 in 21.00 uro izvajale nočna taktična urjenja in individualno učenje. Šolska ura je med delovnikom trajala 45 minut, v dopoldanskem in popoldanskem delu dneva so imeli slušatelji po štiri ure pouka, v večernem pa dve, tako da so imeli tečajniki dnevno tudi do deset ur pouka. Teoretični del pouka so izvajali v učilnicah, praktično usposabljanje pa na dvorišču vojašnice v Mostah, na letališču in na Golovcu. Ob sobotah je potekal pouk samo dopoldan in je bil namenjen predvsem ponavljanju, utrjevanju že obravnavanih vsebin, popoldnevi pa so bili namenjeni čiščenju orožja in urejanju prostorov. V času nedelj in praznikov je bilo usposabljanje namenjeno obisku svete maše in petju. Vsebino posameznih predmetov, predvsem taktike in oborožitve kot temeljnih predmetov usposabljanja, sem obravnaval že v poglavju o Šolski skupini (stran 39 in 40), ko sem predstavljal posamezna skripta oziroma pravilnike. Na podčastniških tečajih, kot lahko sklepamo iz zaključnih ocen usposobljenosti posameznih slušateljev, so usposabljali predvsem poveljnike oddelkov pa tudi poveljnike vodov in njihove namestnike oziroma pomočnike, s tem v zvezi je bil tudi nivo usposabljanja pri taktiki - borbenem pouku v skladu z obravnavanimi pravili in vlogo, ki so jo imeli posamezniki v okviru posamezne poveljniške dolžnosti.³¹

Način izvedbe usposabljanja tako moštev enot Slovenskega domobranstva kot tudi slušateljev podčastniškega tečaja, ki so se usposabljali predvsem za dolžnosti poveljnika desetine, oddelka, pa so predpisovala pravila in navodila za izvedbo pouka taktike oziroma borbenega pouka. Kot primer navajam poglavje Desetina v izvidniški službi in na bojni straži, kjer je podrobno opredeljena tudi vloga desetarja oziroma poveljnika desetine, oddelka:

"Splošno.

V izvidniško službo in na bojno stražo pošljemo vedno vso desetino. Ker nastopajo mnogokrat slučaji, ko mora desetar v teh službah samostojno odločati, se mora vsak desetar zavedati odgovornosti, ki jo ima. Če ni bil za to službo posebej izšolan, naj se z razmišljanjem, pogovori in z debatami z drugimi desetarji pripravi na vse mogoče slučaje.

²⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Ukaz OŠ SD, št. 1785, 19. 3. 1944.

³⁰ ARS, II., Fond SD, Fascikel 39, Ukaz OŠ SD, št. 2063, 1. 4. 1944.

³¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 279, Urnik 2. tedna pouka VIII. podčastniškega tečaja v času od 20. do 25. 3. 1945, Ljubljana, 16. 3. 1945.

Desetina v izvidniški službi.

Le v izjemnih slučajih, ko je važno le opazovanje, tvori izvidnico le nekaj mož. Močne izvidnice - več desetin pod vodstvom vodnika - prisilijo sovražnika, ki je pripravljen na obrambo, da izda svojo postojanko in vrsto svojega orožja. Starešina, ki pošlje izvidnico, mora točno in podrobno povedati, kaj želi doznati. Vodja izvidnice obrazloži svojemu moštvu dobljeno nalogo in način, kako jo misli izvesti. Le če bo sleherni borec zapopadel nalogo in njeno izvršitev, bo delo izvidnice uspešno, čeprav bi morda odpadel njen vodja. Razmeroma primerno je opremiti vodjo in moštvo izvidnice (specialka, itinerer, daljnogled, žepna svetilka, pištola za rakete, posebna municija in obleka, rezervna hrana). Ponoči mora moštvo edinice poznati gesla. Izvidnica se v svojem postopanju prilagodi zemljišču in nastopa od opazovališča do opazovališča. Čim bliže prihaja sovražniku, tem manjši so presledki med opazovališči. Ko računa vodja na dotik s sovražnikom, se splazi z enim delom izvidnice naprej. Zaostali del krije njihov nastop ali pa mu sledi. Orožje je pripravljeno na strel. Če naleti izvidnica na sovražnikovo izvidnico ali stražo, naj jo pusti v miru ali pa naj jo kar obide, kakor pač bolje ustreza izvršbi dobljene naloge. Če to ni mogoče, jo mora napasti in s silo izvedeti sovražnikovo glavnino. V takih spopadih je najbolje, če presenetimo sovražnika. Izkoristiti moramo vsako priliko, da ujamemo kakega sovražnika. Izvidnica bo le tedaj izvršila svojo nalogo, če hitro pošlje poročila. Najboljše poročilo ne pomaga, če pride prepozno v roke onega, ki je poslal izvidnico. Če ni drugače zapovedano, mora vodja javiti prvi dotik s sovražnikom. Tudi poročilo, da v kakem odseku odnosno predelu ni sovražnika, je važno. Vsak izvidnik mora pri nastopanju paziti na pot s tem, da si zapomni značilne točke zemljišča. Na enakomernem zemljišču, v noči, megli ali podobnih okoliščinah bo dobro, če si pot obeležimo. Če sovražnik prepreči vrnitev po isti poti, si izvidnica po možnosti izbere drugo pot ali se prebije s silo. V noči naj izvidnica često obstane, leže, prisluškuje in opazuje. Pri spopadu - tudi podnevi - naj izvidnica predvsem uporabi hladno orožje.

Desetina na bojni straži.

Službo bojne straže vrši često cela desetina ali celo več desetin. Bojna straža mora zavarovati počivajoče čete pred presenečenjem in sovražnikovim napadom. Če nima drugačnega povelja, mora straža braniti svoje položaje. Ponoči, v meglenem vremenu, na nepreglednem zemljišču in v bližini sovražnika, je treba povečati število bojnih straž. Posadke naj zavarujejo manjše izvidnice. Položaj - večinoma ob cesti ali poti - izberemo tako, da bomo mogli dobro opazovati in neovirano streljati na večje daljave. Cesto ali pot zgradimo. Položaj naj bo krit in vezan z glavnino po skriti poti, ki omogoča nemoteno pošiljanje poročil in neopaženo pomoč pri sovražnem napadu. Razmeram primerno določi desetar eno ali več stražarskih mest, kjer vršijo službo 1 - 3 borci. Ostali borci počivajo v pripravnem stanju, potem ko so zgradili položaj. Stražar mora imeti podnevi dober pregled v smeri proti sovražniku, predvsem na ceste. Sam mora biti dobro skrit. Vsaj eno stražarsko mesto naj bo na kakem vzvišenem mestu. Ponoči in v megli stoji stražar v neposredni bližini ceste ali pota. Desetar pouči svoje moštvo o splošni legi, nalogi in načinu, kako jo namerava izvesti. On pregleda (izvidi) položaj. Desetar določi: lego položaja, borbeni položaj borcev in L. s.; način izgraditve položaja; stražarska mesta, način in čas izmene; mesto ostalega moštva; način dajanja alarma; poskusno zasedbo borbenega položaja. Desetar nadzoruje staže in njihovo zameno, zveze v sami postojanki in do glavnine in izvršitev svojih zapovedi. Ko je zasedel postojanko, obvesti o tem glavnino. Ko desetar počiva, ga zastopa njegov namestnik.⁴²

⁴² ARS, II., Fond SD, Fascikel 289, Vežbanje pehote in borbeni pouk, Prevod in izvleček nemškega pravila Hdv 130/2a, stran 61 do 65, Ljubljana - Trst 1944.

Način in metode dela na podčastniških tečajih Slovenskega domobranstva so dobro razvidni iz "Poročila o vedenju, discipliniranosti in vršenju službe podčastnikov", ki ga je poveljniku tečajev Slovenskega domobranstva poslal v dopisu številka 563 datiranega v Ljubljani, 1. XII. 1944, poveljnik Podčastniškega tečaja stotnik Ivan Drčar (le ta je bil ob ustanovitvi Podčastniškega tečaja poveljnik enega izmed vodov, v dokumentih pa nisem zasledil datuma njegovega imenovanja na omenjeno dolžnost):

"Po nalogu Poveljnika šolske skupine Slovenskega domobranstva št. 2066, od 7. novembra 1944. leta dostavljam poročilo o delu in uspehu disciplinskih podčastnikov v tem tečaju, ki so končali tečaj na nemški podčastniški šoli orožja S.S. To so naslednji podnaredniki: Starešinič Nikolaj, Šuklje Martin, Čampa Alojz, Kos Vladimir, Kovač Albin in Valant Franc.

1. Vršenje službe: V pehotnem eksercitu so pokazali dober uspeh in pripomogli, da se je izboljšalo vojaško obnašanje tečajnikov. V izdajanju povelj in zapovedi niso dosledni izdanim pravilom in predpisom ter samovoljno odstopajo od ustaljenih in že uvedenih izrazov v Slovenskem domobranstvu. V tem se morajo še izpopolniti. Od navadnih tečajnikov se razlikujejo po boljši vojaški drži in višji splošni izobrazbi, v kolikor jo posamezniki imajo. Njih vojaška izobrazba pa je bolj diletantskega značaja, a njihova izurjenost temelji na več posnemanju tistega, kar so nekoč videli v šoli. Njihove odločitve v praktičnih vajah iz borbenega puka in bojne službe zato ne odgovarjajo vedno trenutni situaciji, pač pa so večkrat popolnoma nasprotno. Poduke radi sprejemajo, te je upati, da se v tem pogledu popravijo.

2. Discipliniranost. V pogledu proti starešinam njihovi disciplini v službi in ven iste v vojašnici ni prigovora. Manjka pa jim takt in pojmovanje discipline v odnosu do tečajnikov, proti katerim so često prestrogi.

3. Disciplinske pogoške in kazne: Podnarednik Kovač Albin se je dne 11. novembra 1944. oddaljil od svoje desetine v Ribnici ob priliki spremstva avto kolone ter odšel v smeri Kočevja brez dovoljenja vodnika spremstva avto kolone ter bil radi tega kaznovan s 5 dnevi odvzema vojne doklade.

4. Ravnanje s tečajniki: Podnarednik Čampa Alojz je ob priliki izvajanja vežb iz eksercira svojim netaktnim postopkom izzval kaplarja Gornika Stanka, da mu je med drugim dejal: "ribniški pes", a za kar je kaplar Gornik Stanko kaznovan s 7 dnevi zapore.

5. Bolovanja: Podnarednik Starešinič Nikolaj je stopil 27. novembra 1944 v ambulantno radi bolečin v nogi /revmatizem/, a podnarednik Šuklje Martin v bolnico dne 29. novembra 1944. leta radi rane na nogi. Rano, odnosno otisek je dobil ob priliki vstopa ali izstopa iz voza električne železnice.

Prednje poročilo dostavljam poveljniku z zagotovilom, da bom poskušal popraviti nedostatke teh podčastnikov s sredstvi, ki mi stoje na razpolaganju, a predvsem s stalnim nadzorom in poukom." Poročilo s pripisom "Prednje poročilo pošiljam s prošnjo za dalje uradovanje. Z navodi poveljnika podčastniškega tečaja se strinjam," je poveljnik Poveljstva tečajev major Bajec poslal dne 1. decembra poveljniku Šolske skupine, le ta pa se je podpisal pod: "Po prejemu na znanje v arhiv."³³

Iz poročila je poleg metod in načinov dela na Podčastniškem tečaju razvidno tudi dejstvo, da so se podčastniki Slovenskega domobranstva, ki so se šolali na

³³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 286, Poročilo o vedenju, discipliniranosti in vršenju službe podčastnikov, dopis poveljnika tečajev SD št. 563, Ljubljana, 1. 12. 1944.

SS - podčastniških tečajih, vračali v Slovensko domobranstvo na podčastniške dolžnosti. Še pomembneje pa je, da so usposobljeni z metodami in načini dela, ki so si jih pridobili na nemški SS - podčastniški šoli, kot inštruktorji usposabljali bodoče podčastnike Slovenskega domobranstva in s tem še bolj zmanjšali razliko in povečali kompatibilnost z nemškimi policijskimi enotami in enotami Slovenskega domobranstva, kar je povečalo možnosti za uspešen boj proti partizanom. Hkrati pa je to tudi ocena podčastnikov, ki so končali šolanje na nemški SS - podčastniški šoli, le - ti so bili zelo disciplinirani, vendar pa s premalo izkušnjami pri delu s slušatelji in premalo izurjeni v uporabi teoretičnega znanja v praksi.

Glede izostankov od pouka zaradi zdravstvenih težav je zanimiv dopis številka 2328, 13. decembra 1944, poveljnika Poveljstva tečajev poveljniku Šolske skupine, v katerem ga prosi, da se uredi čas prihodov tečajnikov k zobozdravniku, saj zaradi tega, ker se v času popoldanskega pouka veliko tečajnikov počastniškega tečaja, še več pa tudi tečajnikov 4. težkega strojniškega voda in celo deseterjev, javlja za popravilo zob, zato "moštvo, katero je ostalo v vodu, ne more imeti zanimanja po razporedu, niti more odsotno moštvo nadoknaditi program, katerega je izgubilo radi odhoda k zobozdravniku". V nadaljevanju predlaga, da lahko gredo slušatelji k zobozdravniku v nedeljo popoldne, saj "je v interesu pouka, da se to nujno regoliše", kar je bilo s strani Šolske skupine tudi odobreno, vendar pod to odobritvijo ni več podpisan podpolkovnik Peterlin, ampak p.z.p. poročnik in nečitljiv podpis (lahko, da kot pomočnik zastopnika poveljnika adjutant v štabu Šolske skupine Meršol).⁴¹

Urniki in vsebina dela na podčastniških tečajih Slovenskega domobranstva sta razvidna, sicer z določenimi omejitvami, ki so posledica cenzure, tudi iz člankov v takratnih slovenskih časnikih in revijah. Tako so o delu častniških tečajev poročali tudi časnik Slovenec in Jutro ter revija Slovensko domobranstvo. Članki opisujejo življenje in delo na podčastniških tečajih ob obisku novinarjev na poveljstvu Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva in v vojašnici Moste, kjer je potekalo usposabljanje podčastnikov. Ti članki so vsekakor izrednega pomena, saj so s kraja samega poročali o usposabljanju in pogojih za delo bodočih podčastnikov Slovenskega domobranstva.

Pod naslovom Slovenski vojak - domobranec, obisk na poveljstvu domobranstva in v vojašnicah, kjer se vadijo novinci, je časnik Slovenec v svoji 2. četrtkovni prilogi, 13. januarja 1944 na vsej zadnji strani predstavil organizacijo in delo Slovenskega domobranstva. Pod vmesnim naslovom: Vojak mora danes mnogo znati, je predstavljen tudi podčastniški tečaj: "V ta tečaj so bili poklicani iz posameznih čet fantje, ki so dosegli podčastniški čin že pri vaških stražah. Čeprav iz izkušnje že znajo uspešno voditi manjše oddelke, jim bo teoretični pouk še povečal njihovo sposobnost v boju proti komunističnim zločincem."⁴²

Ob obisku novinarjev - "zastopnikov ljubljanskih listov", ki so obiskali tečaje Slovenskega domobranstva v vojašnici v Mostah, je Jutro o podčastniškem tečaju zapisalo: "Podčastniški tečaj je imel svojo uro na dvorišču. Enak namen ima kakor oni tečaj za častnike. V močnem vodu so sami krepki možje in fantje vseh podčastniških činov. Gledamo jih pri redovnih vežbah. Tesno je dvorišče in vsaka vaja na njem je zato tem težja, saj se je treba neprestano obračati. Kljub temu so brezhibno izvajali povelja svojega častnika - učitelja, tako da jih nismo občudovali samo novinarji - laiki, temveč so bili vidno zadovoljni tudi naši spremljevalci,

⁴¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 16, Dopis št. 2328, 13. 12. 1944 poveljnika Poveljstva tečajev poveljniku Šolske skupine.

⁴² Vojak mora danes mnogo znati, Slovenec, leto LXXII, št. 9, 13. januar 1944, str. 6.

višji domobranski častniki. Tudi udeleženci podčastniškega tečaja so vsi fantje od fare, prava, vzpodbujajoča slika zdravega slovenskega ljudstva, ki se je dvignilo, da otrese komunističnega zajedalca s svojega narodnega telesa. Vsi stanovi in poklici so zastopani po njih, najbrž tudi vsi predeli naše pokrajine. Po edinicah bodo krepka in zanesljiva opora svojim častnikom in svojemu moštvu. Med njimi so mnogi, ki so prestali že marsikak vroč spopad s komunističnimi kardeli in ki mirno zro nasproti bodočim spopadom, kolikor jih bo še potrebnih, da bo komunizem z vsemi svojimi pojavi dokončno izginil z naših tal.³⁶

V Slovincu pa so usposabljanje podčastnikov ob istem obisku opisali: "Šli smo tudi v prostore podčastniškega tečaja. Učilnica ima stare klopi, ki so jih uporabljali nekdanji moščanski šolarčki, ležišča v stražnici se ločijo od ostalih po tem, da so slamnjače polnjene z žaganjem. ... Udeležence podčastniškega tečaja smo našli na dvorišču, ko so se urili v raznih obratih. Začudili smo se, kako da ima skoraj vsak podčastnik drugačno puško. A so nam povedali, da si je vsak prinesel k tečaju s seboj svojo staro "ljubico". V nečem pa je tudi prednost te različnosti orožja. Vsi se bodo lahko do dobra seznanili z vsemi tipi, ki pridejo pri nas v poštev. Fantje so se obračali na stotnikova povelja kot en mož, a gospod podpolkovnik Peterlin nam je dejal: "Gospodje, ne mislite, da šolamo te podčastnike za elegantno kretanje na paradi, važno je, da jih usposobimo za spretno voditelje desetin v borbi."³⁷

Revija Slovensko domobranstvo v svoji 10. številki prinaša fotoreportažo z usposabljanja na podčastniškem tečaju s pripisi k fotografijam: "Nemški častnik vadi domobrance v držanju puške pri leganju na tla. Domobranci na terenu so po takem šolanju, še bolj pa, ko sami preizkusijo svoje vojaške sposobnosti v boju, pravi mojstri; Podčastniki - pripravniki se urijo po častnikovih navodilih; V boju gre za sekunde, zato se domobranci zlasti urijo v hitrem leganju in dviganju; Domobranci se vadijo v desetinah, tako da se vsakdo izmed njih res čim popolneje izvežba; Pozdrav s puško; Nemški častnik z inštruktorji se vrača z domobranci v kasarno."³⁸

O načinu in pomenu ideološke vzgoje na podčastniškem pa tudi drugih tečajih kot predavatelj na le teh ter o dvomih, razmišljanjih in pričakovanjih v častniškem in podčastniškem zboru Slovenskega domobranstva, o smiselnosti svojega boja, predvsem pa o odgovornosti predstavnikov meščanskih političnih strank in domobranskega vodstva v Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva za njihov položaj in usodo, v svojih spominih piše Stanko Kociper. Januarja 1944 je podpolkovnik Peterlin organiziral in priredil na šoli v Mostah vrsto domobranskih tečajev in mu na njih zaupal ideološko vzgojo udeležencev. Tako je januarja 1944 govoril na tečaju za domobranske podčastnike, na tečaju za domobranske signaliste in na tečaju za domobranske minometalce. Ti njegovi govori oziroma predavanja so bili "samo iskanje miselnih nastavkov", na katerih naj bi začel med vojsko, ki je bila nosilec protikomunistične obrambe, sistematično razvijati ideološke prvine skupne narodne problematike zaradi komunistične revolucije v času okupacije ter razmer in njim ustreznih dolžnosti, ki naj bi jim

³⁶ Obisk v domobranskih strokovnih tečajih na šoli v Mostah, Jutro, leto XXIV, št. 16, 21. januar 1944, str. 2. Članek podrobneje predstavlja častniški tečaj, zato njegov zapis podrobneje obravnavam v poglavju o častniških tečajih.

³⁷ Vojaški tečaji domobrancev v moščanski šoli, Slovenec, leto LXXII, 21. januar 1944, str. 3. Članek podrobneje predstavlja častniški tečaj, zato njegov zapis podrobneje obravnavam v poglavju o častniških tečajih.

³⁸ Slovensko domobranstvo, leto I, številka 10, str. 2, fotoreportaža.

njujo sledile. V govorih je "tipal" za mišljenjem, ki je vladalo v vojski. Kot raziskovalec je "brizgal med svoje poslušalce miselni serum in ostro opazoval odziv." Ta opazovanje naj bi potrdila ali zavrgla smer nameravane ideološke vzgoje in propagande. Hotel je zvedeti, koliko je zaposloval možgane vojakov kompleks vprašanj tedanjega časa, ki jih je predstavljala komunistična revolucija. Hotel si je ustvariti jasno sliko miselnosti teh mož in fantov, ki so bili nosilci skupne usode in so bili zbrani z vseh koncev ter bili predstavniki miselnosti, ki je vladala v slovenskem domobranstvu.³⁹

Podpolkovnik Peterlin mu je dal nalogo, naj obdela vprašanje nergaštva in stremuštva v domobranstvu. Ne da bi postavljaj kakršne koli dogmatične trditve, razen seveda trditve o zločinskem značaju in usodnosti komunistične revolucije za časa okupacije, je načrtno skušal izzvati odmev na svoje misli. Nadalje pravi, da je prišel do presenetljivih zaključkov. Tako zatrjuje, da je te fante in može že biološka, posamična zaskrbljenost ljudi, ki so bili v bojni črti in vsak trenutek "izpostavljeni zahrbtnemu napadu komunističnega tolovaja", intenzivno zaposlovalo premišljevanje o celem kompleksu vprašanj, ki jih je prinašal čas: "Ti moške in fantje so premišljevali o preteklosti in vzrokih, ki so privedli do položaja, v katerem so bili kot člani trpečega naroda zaskrbljeni vsaj za svojo individualno usodo, če si že, stopnji izobrazbe ustrezno, niso zastavljali vprašanj tudi o skupni usodi slovenskega naroda. Ti, ki so stali na tej strani usodne ločnice, ki jo je s krvjo potegnila komunistična revolucija, so se iz najrazličnejših, včasih čisto osebnih nagibov končno spraševali samo to, kaj bi bilo najbolj prav storiti, da se ohranijo. S tem pa so seveda kot člani nekomunističnega dela slovenskega naroda tudi že iz individualnih, osebnih motivov njujo zastavljali nam vsem skupno vprašanje. Jasno sem videl, da so poznali usodnost časa in razmer, ki jim je lahko vsaj delno kljubovala samo skrajna enotnost cilja, ki naj bi ovrgla vse drugotne namene in ljubosumje in osredotočila vse sile samo in izključno na obrambo pred komunističnim navalom. Niso bili več samo klerikalci, liberalci, itd. in niso gledali na položaj samo iz svojega bivšega organizacijsko političnega vidika. Čutili so se borci protikomunističnega naroda, bili so zares domobranci. Zavedali so se, da so predstavniki vsega protikomunističnega naroda. Njen edini cilj je bil iz individualne biološke zaskrbljenosti vojaka na fronti izhajajoča težnja za obrambo pred navalom morilskega komunizma. Z vsemi sredstvi, ki jih je pač nudil položaj, ki ga niso zakrivali, iz njega pa so se morali rešiti!" V nadaljevanju piše, da so hoteli biti združeni v tem edinem cilju, od katerega je bilo odvisno vse drugo in imeti čim več soborcev na fronti in v zaledju. Kakor so bili sami enotni v enotnem cilju borbe proti komunizmu - skupnem sovražniku, tako so hoteli imeti tako široko urejeno enotno zaledje, da bi se lahko vsak čas, ob vsaki priložnosti in kjerkoli nanj naslonili. Zavedali so se nevarnosti za golo življenje in hitro ločili med bistvenimi in nebistvenimi vprašanji. Slovenski domobranci pa so bili po svojem delu predstavniki naroda: ta je bil v nevarnosti za svoje življenje, ki ga je v skladu s svojim značajem živel stoletja. Slovenski domobranci, "ki so stali s puško v roki na položajih in tako videli dejstva v vsej goloti, so ostro ločili med bistvenimi in nebistvenimi vprašanji časa. - Ni jim šlo za to, kdo od nekomunistov jim bo v prihodnosti vladal in kakšne oblike naj bi imel njihov nekomunistični dom. Vedeli so, da bo vse mogoče z lahkoto urediti pozneje, če bo narodu prihranjena pokora komunističnega nasilja. Da, šlo jim je za to, da se kot nekomunisti ohranijo in s tem narod obvarujejo pred komunistično ujmo. Zato so hoteli imeti vse za seboj; vse, za katere so stali na straži. Vsak dan so videli smrt, ko je bratska roka kosila med njimi. Jasno jim je bilo, da bo za vse pobite očete in sinove nekoč moral

³⁹ Stanko Kociper, *Kar sem živel*, Mladinska knjiga, 1996, Ljubljana, str. 126 do 130 in 133.

dajati odgovor, obračun, zakaj so padli! Ravno zato, ker so bili vojaki na fronti, kjer je prežala smrt za vsakim grmom, so morali vedeti, kdo je zanje odgovoren. Zato so hoteli imeti za seboj združene sile vseh tistih, ki je po njihovem družbenem in političnem položaju padala nanje ta odgovornost. Hoteli so imeti za seboj še več: na skupnih osnovah združen narod! Zato pa so bili brez dvoma odgovorni tisti, ki so dejansko ali ki naj bi narod predstavljali v njegovih političnih organizacijah! V dvomih razburkanega časa so se počutili varne samo s takšnim zaledjem. Zato so jih očitno vznemirjali in begali valovi razburkanih tekmujočih interesov, ki so butali vanje.”⁴⁰

V nadaljevanju svojih spominov in razmišljanj pravi, da je opazil še nekaj: “Ker je borca na položajih fronta naučila zavreči vse misli na postranske cilje, ko je šlo za golo življenje, so si želeli avtoritete, ki bi se zaradi usodne borbe, katero so vodili s svetovnim komunizmom na naših tleh, tudi dvignila nad vse pomisleke na stranske cilje. Njih usodna borba s svetovnim komunizmom na slovenskih tleh je bila javna, na očeh vsega sveta. Zato so seveda nujno hoteli imeti nad seboj avtoriteto, ki bi upala javno, pred vsem svetom prevzeti in nositi odgovornost zanje. Ta njihova želja pa jih je praktično vodila samo h generalu Rupniku, ki je že takrat javno, pred vsem svetom nosil naloženo odgovornost.”⁴¹

Kociper je nato še osmega februarja 1944 “iskal odziv” na novem tečaju domobranskih signalistov; 11. februarja so “z vso jasnostjo odgovorili na moje poizvedbe” domobranski podčastniki na tečaju v Mostah; 13. februarja se je kot zastopnik poveljnika Krenerja udeležil zborovanja dijakov višješolcev v frančiškanski dvorani v Ljubljani; tam mu je “študentska mladina dala pritrdilni odgovor na moje poizvedbe; 15. in 19. februarja je enako odgovorila slovenska inteligenca v domobranstvu, domobranski častniki na tečaju v Mostah.”⁴²

NAPREDOVANJE SLUŠATELJEV

Napredovanje slušateljev, ki so končali podčastniški tečaj, v višji čin in njihova evidenca nista bila popolna, kar pričata dva dopisa. Prvega, s številko 6143, 5. 12. 1944, je poslal enotam Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, drugega s številko 25, 4. 1. 1945 pa poveljnik Šolske skupine. V prvem piše, “da je do sedaj končalo šolanje lepo število podčastnikov, kaplarjev in domobrancev”..., “da bi se napredovanje vseh teh tečajnikov, ki so do sedaj z uspehom končali svoje šolanje, izvedlo v redu, morajo poveljniki čet dostaviti pisno poročilo in mnenje o vsakem tečajniku posebej v sledečem: ime in priimek, sedanji čin, če zasluži napredovanje v sledeči višji čin, kratko motivacijo, zakaj ga predlaga, zakaj ne (junaško delo, okoliščine, držanje v akciji).” V dopisu Šolske skupine pa je dodano, da adjutantski odsek Organizacijskega štaba ne razpolaga z vsemi potrebnimi podatki za napredovanje gojencev posameznih podčastniških tečajev, “ki so se vršili v letu 1944 v Poveljstvu tečajev v Mostah, zato je potrebno poslati naslednje podatke: ime in priimek ter očetovo ime, sedanji čin, datum rojstva, datum vstopa v domobranstvo, od kdaj je na terenu, kateri tečaj je završil, sedanja jedinica.” Priložen je seznam gojencev, za katere manjkajo podatki, in poziv poveljnikom “edinic naj za vse navedene res točno prekontolirajo, če se nahajajo v njihovih edinicah in dostavijo vse zahtevane podatke.”⁴³

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopisa OŠ SD št. 6143, 5. 12. 1944 in poveljnika Šolske skupine št. 25, 4. 1. 1945.

Kot primer navajam odgovor poveljnika 2. težke čete številka 217, 11. 12. 1944: "glasom povelja" pošiljajo seznam tečajnikov, ki so do sedaj končali podčastniški tečaj v Mostah, v katerem so napisana tudi mnenja o posameznih tečajnikih, ki so večinoma enaka, in sicer: "je discipliniran in hraber, dober vodja, v akcijah je pogumen in discipliniran, tečaj je opravil že pri vaških stražah, predlaga se napredovanje zaradi hrabrega udejstvovanja."⁴⁴

V ukazu Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 5, 24. 1. 1945, so bili poveljniki enot opozorjeni na smovoljno napredovanje tečajnikov podčastniškega tečaja, ki se po odpustu s tečajev, čim pridejo v svoje enote, sami povišajo v čin podnarednika, narednika oziroma višjega narednika. Tako morajo vsi, ki nimajo pisnega ukaza za čin, ki ga nosijo, takoj zamenjati apoleta, čeprav so v enotah kot domobranci oziroma kaplarji na podčastniški dolžnosti desetarjev in inštruktorjev.⁴⁵

TEČAJI ZA PODČASTNIKE SLOVENSKEGA DOMOBRANSTVA PRI NEMŠKI PODOFICIRSKI ŠOLI V LJUBLJANI

Čeprav je tema članka vojaško šolstvo Slovenskega domobranstva, je zaradi povezave z usposabljanjem podčastnikov in častnikov Slovenskega domobranstva nujno na kratko omeniti tudi nemško podoficirsko šolo v Ljubljani.

Kot je razvidno iz dopisa Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 11426, 23. 5. 1944, so morali poveljniki čet poslati na 6 - tedenski podčastniški tečaj pri nemški podoficirski šoli po enega podčastnika. Tako bi moralo biti na šolanje napotenih 55 podčastnikov. Posameznik je moral za udeležbo na usposabljanju izpolnjevati naslednje pogoje: "da je po naravi inteligenčen, osebno hraber, da je pokazal, da ima smisla za poveljevanje, tako da bo pozneje enkrat lahko stopil tudi v častniški tečaj, da je visok najmanj 175 cm in več in da po možnosti govori ali vsaj razume nemški jezik."⁴⁶

Očitno pa vse enote zgoraj navedenega povelja niso izpolnile, saj Organizacijski štab v zaupnem dopisu številka 3205, 21. 6. 1944, opozarja, da se takoj, brezpogojno in brez izgovora pošlje v Ljubljano po en podčastnik ali sposoben domobranec na tečaj v nemško podčastniško šolo, ki so se do sedaj izkazali v borbi in po svojih duševnih sposobnostih ter pridejo pozneje v poštev za častnike. Prav tako je posebej poudarjeno, da se bodo po končanem tečaju vrnili v svojo enoto.⁴⁷

Organizacijski štab Slovenskega domobranstva je na osnovi naloga Višjega SS in policijskega vodje, z zaupnim ukazom številka 5797, 5. 11. 1944, obvestil vse enote Slovenskega domobranstva, da se bo pri nemški SS podčastniški šoli pričel drugi podčastniški tečaj, ki bo trajal štiri mesece. Tako so morale vse strelske čete in 2. šolska četa poslati na tečaj po dva podčastnika, vse težke čete ter 1. in 2. baterija pa po enega podčastnika s činom podnarednika oziroma narednika. Skupaj so tako morale enote Slovenskega domobranstva na tečaj poslati 125 podčastnikov. Kandidati so se morali javiti 10. 11., ob 8., uri v Ljubljani na Srednji tehnični šoli zaradi zdravniškega pregleda. Na šolanje so morale enote poslati vse tiste, ki še niso bili na nobenem tečaju (častniškem ali podčastniškem) ter so zdravi in sposobni, vendar ne tistih, ki so ranjeni in zato manj sposobni.⁴⁸

⁴⁴ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopisa poveljnika 2. težke čete SD.

⁴⁵ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OS SD, št. 5, 24. 1. 1944.

⁴⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopisa OŠ SD enotam SD, št. 11426, 23. 5. 1944.

⁴⁷ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Dopisa OŠ SD enotam SD, št. 3205, 21. 6. 1944.

⁴⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD, št. 5797, 5. 11. 1944.

Usposabljanje in vsebino dela tečajnikov, ki so končali omenjeni tečaj, predvsem pa njihovo usposobljenost, sem podrobneje obravnaval v poglavju Urnik in vsebina dela na podčastniških tečajih. Dodatno pa ga podrobneje predstavljam na osnovi Spominskega lista I. častniškega in II. podčastniškega SS tečaja Slovenskega domobranstva v poglavju Častniški tečaji.

ČASTNIŠKI TEČAJI

USTANOVITEV TER POGOJI ZA VPIS

Častniški tečaj je bil ustanovljen, ko je bil za poveljnika Častniškega tečaja, z ukazom števila 13, 28. decembra 1943, odrejen stotnik Josip Štor, ki je moral takoj pričeti s pripravami na začetek častniškega tečaja, "katerega pričetek pa bo določen naknadno."⁴⁹

V razpisu Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva števila 1055, z dne 16. 1. 1944, je objavljen razpis za prijave na častniški tečaj Slovenskega domobranstva in pogoji za vpis nanj, ki ga navajam v celoti:

"Poveljstvo Slovenskega domobranstva ima namen ustanoviti mesečni častniški tečaj za šolanje častnikov za Slovensko domobranstvo. Za vstop v ta tečaj mora vsak gojenec izpolnjevati naslednje pogoje:

1/ Da je popolnoma zdrav in sposoben za vršitev službe v edinici.

2/ Da ni mlajši od 18 in ne starejši od 35 let.

3/ Da ima najmanj 6 razredov srednje šole ali odgovarjajoče izobrazbe.

4/ Da se nahaja že najmanj 6 mesecev v efektivni borbi proti partizanom v protikomunističnih edinicah, računajoč od 1. 1. 1944 nazaj.

5/ Da se je za časa službe v edinici odlikoval z vzglednim vedenjem, organizatorično sposobnostjo, iniciativo, hrabrostjo in smislom za poveljevanje.

6/ Da ga poveljnik priporoči.

Da bi poveljstvo moglo izdati nadaljnje ukrepe glede formiranja tečaja, naj poveljniki rednim potom dostavijo temu štabu imena domobrancev, ki izpolnjujejo postavljene pogoje in žele postati domobranski častniški pripravniki. Ti podatki naj obsegajo: priimek in ime, rojstni podatki, sedanji čin in čin v MVAC, šolske kvalifikacije in izobrazba, poklic, v katerih edinicah se je nahajal zadnjih 6 mesecev, v čem se zlasti odlikuje, pripombe in mišljenje nadrejenih poveljnikov. V poštev pridejo vsi domobranci zaključno do čina narednika. Za višje narednike / zastavnike/ dostaviti zaseben seznam po istih zgoraj navedenih točkah. Podatke dostaviti najkasneje do 24. I. 1944."⁵⁰

V ukazu števila 1072, 13. 5. 1944, Organizacijski štab Slovenskega domobranstva objavlja ponoven razpis za častniški tečaj. Poveljnikom je bilo naročeno, naj ponovno "prekontrolirajo", če imajo v četi še koga, ne glede na čin, ki izpolnjuje pogoje in želi priti na tečaj. Nato so ponovljeni pogoji za vpis, ki so enaki kot v prvem ukazu, z opombo, da "prošenj onih kandidatov, ki ne izpolnjujejo pogojev, ne jemati v postopek."⁵¹

Kot primer prijave na častniški tečaj navajam dokument, Seznam moštva 25. čete za vstop v častniški tečaj, ki ga je v dopisu števila 350 s položaja, 10. VI. 1944, Organizacijskemu štabu poslal poveljnik 25. čete Slovenskega domobranstva nadporočnik - podpis Boh Ivan:

⁴⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD, št. 13, 28. 12. 1943.

⁵⁰ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Razpis OŠ SD, št. 1055, 16. 1. 1944.

⁵¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 17, Ukaz OŠ SD, št. 1072, 132. 5. 1944.

V tabeli je na tečaj prijavljen Oražem Franc, rojen 27. 10. 1922, s činom kaplar in činom v MVC vicecasq., po šolski izobrazbi je absolvent trgovske akademije, brez poklica, do sedaj je bil v MVAC v Dolenji vasi od 24. marca 1943 do 8. 9. 1943, od 16. 9. 1943 do 25. marca 1944 je bil v 16. četi SD, od 25. 3. pa v 25. četi SD. Pod tabelo je napisano "mišljenje nadrejenega mu poveljnika: Ves čas službovanja v moji četi je bil imenovan Oražem Franc, obveščevalec moje čete, poslušen, discipliniran in hraber borec proti komunizmu. Zato ga priporočam, da se ga sprejme v častniški kurz." Pod mnenjem poveljnika je pripisano še "mišljenje šefa obveščevalnega centra 17: Ves čas službovanja v okolišu mojega centra je imenovan kaplar Oražem Franc izredno aktiven in hraber borec proti komunizmu, poslušen in discipliniran. On je bil edini izmed vseh tamošnjih študentov aktiven borec že pri V.S. v Dolenji vasi pri Ribnici. Radi tega ga priporočam, da se ga sprejme v imenovani častniški kurz." Kaplar Oražem na častniški tečaj, ki naj bi se pričel 21. junija, ni bil spejet, kar je razvidno iz Vpoklica sprejetih kandidatov na častniški tečaj, ki ga je izdal Organizacijski štab pod številko 12346, 4. junija 1944, saj je bila kljub temu, da je bil razpis za tečaj objavljen 13. maja, prijava poslana prepozno. Vendar pa poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva v dopisu številka 14681, 6. VII. 1944, odreja zaradi odpusta dveh tečajnikov s častniškega tečaja naknaden vpoklic na častniški tečaj tudi za kaplarja Franca Oražma iz 25. čete. Iz izpitnega seznama tečajnikov II. (5.) častniškega tečaja s končnim uspehom, rangom in številom točk, 14. 9. 1944, je razvidno, da je Franc Oražem končal šolanje z dobrim uspehom, dosegel 102,56 točke in s tem 39. mesto (rang) med 49 slušatelji. V predlogu za razpored tečajnikov, ki ga je 18. 9. 1944 poslal poveljnik Šolske skupine poveljniku Slovenskega domobranstva, je predlagal, da se kaplar Franc Oražem razporedi v 114. četo. 1. 1. 1945 pa je bil povišan, imenovan v čin narednika in to kot domobranec brez čina, iz česar lahko sklepam, da mu čina, ki si ga je pridobil pri vaških stražah v Slovenskem domobranstvu, niso priznali.⁵²

Kot primer prošnje za oprostitev s častniškega tečaja navajam prošnjo Ivana Raztresna, vodnika 42. čete za zavarovanje proge Polhov Gradec, ki je na "raportu za oprostitev od častniškega tečaja" predal poveljniku 42. čete Skupine za zavarovanje proge naslednjo prošnjo: "Podpisani Raztresen Ivan, vodnik tuk. čete Slov. Domobr. v zvezi povelj Org. štaba št. 6460 od 15. t.m. izjavljam: Služil sem djački rok /A/ v biv. Jugosl. vojski od 20. I. 1940 do 20. I. 1941 in to, pri letalstvu. Napravil sem vse predpisane izpite, ki so bili takrat potrebni za rezervnega letalskega častnika s prav dobrim uspehom. Izpite sem polagal v Pančevu /opšti kurs za vazduh. rezerv. oficire/, v Kraljevu /motoristički in monterski kurs/ in v Sjetlini pri Sarajevu /električarski kurs/. Zadnje tri mesece djačkega roka sem služil praktično v eskadrili v Mostarju na tam. letališču; to radi tega, ker je baš takrat izšla nova uredba, da se djački rok podaljša od 9 na 12 mesecev. Vse zgoraj navedeno lahko dokažem z Vojniško izpravo, ki se sedaj nahaja v Org. Štabu. Pri zaključku djačkega roka dne 20. I. 1941 je izjavil takratni naš komandir, da bomo v poletju poklicani na dvomesečne vežbe kot naredniki - dijaki in nato bomo po uspešno končani vežbi I.XII. proizvedeni v čin potporočnika. To se pa ni zgodilo, ker je prišel prej razpad biv. Jugoslavije. Dne 30. IX. 1942 sem vstopil v vaško stražo v Št. Joštu in nato sem bil capo formazione v Žažarju, kjer sem ostal vse do italjanskega razpada. Mislim, da odtehta skoro enoletna neprekinjena

⁵² ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Seznam moštva 25. čete za vstop v častniški tečaj, št. 350, na položaju, 10. 6. 1944.

služba v vaških stražah ono dvomesečno vežbo, ki je bila v biv. Jug. vojski potrebna, da se je narednik djak povišal v čin potporočnika. Zdi se, da se mi ne poznajo izpiti, katere sem napravil v Jug. vojski in naj bi sedaj šel ponovno v častniški tečaj skupno z onimi, ki sploh niso bili vojaki v biv. Jug. vojski, če so pa bili, niso imeli prava na potporočniški čin radi premalo šolske izobrazbe in s tem tudi ne na služenje A djačkega roka. Zato prosim nadrejene z ozirom na vse to, kar sem zgoraj omenil, da se me oprusti častniškega tečaja, ker sem že enega dovršil v Sl. Dom." Sledi podpis in na naslednji strani istega dokumenta poveljnik 42. čete Slovenskega domobranstva nadporočnik Golob v dopisu zaupno, številka 24, datiranega v Polhov Gradec, 17. III. 1944, obvešča o tem poveljnika Skupine za zavarovanje proge Vrhnika: "Dostavljam prednji raport poročnika - vodnika tukajšnje čete Raztresena Ivana. Mnenja sem, da so njegovi, navedeni razlogi upravičeni in priporočam ugodno rešitev, to tem bolj, ker bi ga četa, kot vodnika, ravno v tem času zelo pogrešala. Četna obuka, katero vršim, je ravno sedaj v polnem razmahu, tako v pogledu ekzercira, kakor tudi teorije. Poročnik Raztresen vrši stalni nadzor nad ekzercirjem, zelo občutno pa pomaga pri teorijskem delu obuke. G. Komandanta naprošam za dejstvo, da iz razlogov Raztresenovih navedb izposluje popolno oprostitev od tečaja, če pa to nikakor ni mogoče, vsaj preložitve njegove udeležbe na kasnejši termin. S prošnjo v nujni nadaljni postopek." Sledi podpis poveljnika čete in pod njim dopis poveljnika Skupine za zavarovanje proge številka, zaupno 62, datirana v Vrhniki, 20. III. 1944: "Poveljniku Slov. domobr. (Org. štab). - S prednjo prošnjo se popolnoma strinjam in jo odločno podpiram ter prosim, da se tej prošnji tudi iz razlogov službe in varnosti ugodí." Sledi nečitljiv podpis poveljnika Skupine za zavarovanje proge Vrhnika in pod njim dopis Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 21. III. 1944 in zaupno številko 1804 "Poveljniku Šolske Skupine Slov.d. - Na postopek." Pod podpisom podpolkovnika Krenerja je dopis poveljnika Šolske skupine Slovenskega domobranstva podpolkovnika Peterlina z zaupno številko 73, brez datuma: "Poveljniku 42. čete. - Napotite imenovanega takoj na tečaj v Ljubljani, kakor je bilo javljeno po telefonu dne 24. marca" in z roko pripisano v nadaljevanju "nadporočniku g. Golobu v Polhovem Gradcu." Pod tem dopisom pa je pripisano sledeče: "Ker imenovanemu ni potrebno obiskovati ponovno častniškega tečaja, kar mu je bilo ustmeno sporočeno, v arhiv." in podpis podpolkovnik Peterlin. Tako se je v času od 17. 3. do 24. 3. prošnja vodnika - poročnika Raztresena, glede na tedanje razmere sorazmerno hitro zvrstila v celotni liniji poveljevanja Slovenskega domobranstva in nazadnje, kljub sprva drugačni odločitvi poveljnika Šolske skupine Slovenskega domobranstva, zanj ugodno rešila.⁵³

Podobnih prošenj, kot sta ti dve, ki sem ju navedel, je med dokumenti, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, možno zaslediti še več, vendar ni mogoče slediti celotnemu poteku zadeve kot v navedenih.

POTEK ČASTNIŠKIH TEČAJEV

Častniški tečaji Slovenskega domobranstva v organizaciji in pod poveljstvom Poveljstva tečajev so potekali v času od 16. 1. do 7. 9. 1944, in sicer:

1. tečaj, ki je trajal med 16. in 30. 1. 1944;
2. tečaj, ki je trajal med 5. in 23. 2. 1944;

⁵³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 282, Prošnja Ivana Raztresena iz 42. čete za zavarovanje proge Polhov Gradec za oprostitev s častniškega tečaja.

3. tečaj, ki je trajal med 28. 2. in 21. 3. 1944;

4. (označen tudi kot I.) tečaj, ki je trajal med 23. 3. in 17. 6. 1944 in

5. (označen tudi kot II.) tečaj, ki je trajal med 22. 6. in 7. 9. 1944.⁵⁴

Pri številčenju častniških tečajev je v dokumentih moč zaslediti častniške tečaje v različnih časovnih obdobjih z isto zaporedno številko tečaja, tako imata na primer tečaja, ki sta potekala med 16. in 30. 1. ter med 23. 3. in 17. 6. isto zaporedno številko tečaja in sta oba označena kot 1. častniški tečaj Slovenskega domobranstva.

Vendar, kot je razvidno že iz samega trajanja posameznih tečajev pa tudi iz seznama udeležencev in vsebine, ki sta jih obravnavala, sta se med seboj razlikovala. Sam sem tečaje označil tako, kot so navedeni zgoraj, po časovnem zaporedju, kot so potekali.

Prvi častniški tečaj

Prvi častniški tečaj se je pričel 16. januarja 1944 (podatek tudi za 17. januar) in trajal do 1. februarja istega leta. Na tečaju je bilo 5 slušateljev s činom nadporočnika in 7 slušateljev s činom poročnika. Na šolanje so bili napoteni po en slušatelj iz 13., 17., 6., 16., 18., 19. in 14. čete 1. bojne skupine, iz 45. čete 4. bojne skupine, iz 2. čete 5. bojne skupine in iz 5. čete šolske skupine ter po dva slušatelja iz 43. čete 4. bojne skupine. Prvi, izpopolnjevalni, kot so ga tudi imenovali, častniški tečaj je zaključilo vseh 12 slušateljev, ki so pričeli s šolanjem, z oceno, ki je samo opisna in zajema samo usposobljenost slušateljev: sposoben za poveljnika čete.⁵⁵

Drugi častniški tečaj

Drugega častniškega tečaja se je udeležilo 16 slušateljev, od tega jih je bilo 6 s činom nadporočnika, ostali pa s činom poročnika. Na šolanje je bil napoten po en slušatelj iz naslednjih enot Slovenskega domobranstva: iz 12., 15., 26., 19., 16. in 11. čete 1. bojne skupine, iz 24. in 25. čete 2. bojne skupine, iz 41. čete 4. bojne skupine, iz 1., 3., 4. in 5. čete 5. bojne skupine ter iz 4. čete 1. šolske skupine. Šolanje so uspešno zaključili vsi slušatelji, dva z oceno odlično, ostali pa z oceno prav dobro.⁵⁶

Tretji častniški tečaj

Tretjega častniškega tečaja se je udeležilo 9 slušateljev, 4 s činom nadporočnika in 5 s činom poročnika. Na šolanje je bil napoten po en slušatelj iz 15., 42., 3., 21., 5., 9. in 24. čete ter dva iz 15. čete 4. šolske skupine. Ob zaključku šolanja so bili trije slušatelji ocenjeni z oceno prav dober, ostali pa z oceno dober.⁵⁷ Iz zgoraj navedenih, dokaj skopih podatkov lahko povzamem, da so prvi trije častniški tečaji Slovenskega domobranstva trajali sorazmerno kratek čas, pa tudi ocena ob zaključku usposabljanja je samo opisna in je zajemala, ali samo usposobljenost slušateljev: sposoben za poveljnika čete ali pa samo splošen učni uspeh. Iz tega je možno sklepati, da je bil namen začetnih častniških tečajev osvežitev znanja in njegova prilagoditev novim razmeram, v katerih so se častniki znašli ob ustanovitvi Slovenskega domobranstva in njihove vloge znotraj nove vojaške formacije. Tečajev se je udeležilo skupaj 37 častnikov s činom nadporočnik

⁵⁴ ARS, II., Fond SD, cel fascikel 38.

⁵⁵ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Seznam slušateljev prvega častniškega tečaja SD.

⁵⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Seznam slušateljev drugega častniškega tečaja SD.

⁵⁷ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Seznam slušateljev tretjega častniškega tečaja SD.

in poročnik, ki so verjetno bili že ali pa so bili predvideni za opravljanje dolžnosti poveljnika čete.

Četrti častniški tečaj

Na osnovi razpisa častniškega tečaja, ki ga je Organizacijski štab Slovenskega domobranstva izdal 16. januarja 1944, je poveljnik štaba podpolkovnik Krener izdal pod številko 6460, 15. III. 1944, ukaz o napotitvi tečajnikov na častniški tečaj. Ukaz je bil zraven Šolski skupini in Poveljstvu tečajev, v organizaciji katerih se je tečaj izvajal, poslan tudi poveljstvom enot Slovenskega domobranstva, ki so morale poslati na tečaj pripadnike svojih enot, in sicer: Zaščiti okraja Novo mesto (16 izvodov), Skupini za zavarovanje železniške proge, 33 četam, delovni četi, 1. in 2. bateriji, 1. in 2. pionirski četi, oklepni bateriji (3 izvodi). V skladu z ukazom je bilo na tečaj napotenih 50 tečajnikov, s tem da je bil eden že v originalu ukaza prečrtan. Glede na predhodno vojaško izobrazbo, ki so jo imeli slušatelji pred prihodom na tečaj in ki je razvidna iz čina, s katerim so prišli na tečaj, lahko ugotovim, da je bila le ta zelo različna. Tako je bilo na šolanje napoteno: 1 nadporočnik, 9 poročnikov, 8 višjih narednikov, 1 narednik, 7 podnarednikov, 2 kaplarja in kar 21 domobrancev brez čina. Na "Seznamu tečajnikov, ki so se javili v Častniški tečaj dne 22. marca 1944", ki nosi številko 31 in datum 23. marec 1944, so v opombi zapisani popravki činov, ki so bili v razpisu napisani napačno, tako so bili dejansko na šolanju: 2 nadporočnika, s tem da nadporočnika z razpisa v tem seznamu ni, 4 poročniki, 8 višjih narednikov, 1 narednik, 12 podnarednikov, 3 kaplarji in 17 domobrancev brez čina. Tečajniki so morali na tečaj prinesiti odejo, v kolikor jo imajo, tudi rjuhe in blazino, ves pribor za "jelo", pribor za britje in umivanje, pravila in skripta. Vsem tečajnikom so morali poveljniki "izdati plačo in doklade do zaključno 31. marca ter jim ob odhodu izdati objave, izvirnike in novčane dodatke." Na koncu ukaza je še enkrat poudarjeno, "imenuvani tečajniki se morajo javiti neizogibno na dan 22. marca popoldne v poveljstvu tečajev v osnovni šoli v Mostah." Iz naknadnih dopisov Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva poveljniku Šolske skupine, 17. 3., 21. 3. in 22. 3. 1944 je razvidno, da je bilo, verjetno zaradi urgenc iz enot, na šolanje naknadno poslano še 6 tečajnikov, ki pa so bili zamenjava za tiste, ki na tečaj niso prišli. Tako je na "Seznamu tečajnikov, ki so se javili v Častniški tečaj, 22. marca 1944" 47 slušateljev, na izpitnem seznamu ob koncu tečaja pa 48 slušateljev, saj je bil en slušatelj, podnarednik, na šolanje napoten 24. marca. Vendar pa na končnem seznamu najdemo 6 drugih slušateljev, ki jih na začetnem seznamu ni in obratno, 6 slušateljev, ki so bili na začetnem seznamu, na končnem, izpitnem, ni. To si lahko razlagam s tem, da so bili slušatelji iz tega ali onega razloga med šolanjem odpušteni in namesto njih so vpoklicali na šolanje druge.⁵⁸

Kot primer navajam naredbo poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 13, 29. 4. 1944: "Odpust podnarednika Černe Antona in domobranca Šuštar Janeza s častniškega tečaja. Podnarednik Černe Anton, slušatelj častniškega tečaja SLD, je na dan 16. 4. 1944 popoldne, ko so se tečajniki častniškega tečaja vračali v stroju nazaj iz cerkve v Poveljstvo tečajev, neprenehoma kršil strojevo disciplino z govorjenjem. Na večkratni opomin nadporočnika g. Rataj Franca, ki je vodil tečajnike iz cerkve, ni reagiral, temveč je še

⁵⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Ukaz o napotitvi tečajnikov na častniški tečaj OŠ SD, št. 6460, 15. 3. 1944, Seznam tečajnikov prvega častniškega tečaja št. 31, 23. 3. 1944, Dopisi OŠ SD o naknadni napotitvi na častniški tečaj, 17. 3., 21. 3., 22. 3. 1944.

naprej govoril v stroju. Ko so tečajniki peli domobransko pesem "Legionarji" tretjo vrstico "Lastne vrste si preštejmo" ni pel z omenjenim besedilom, marveč je pel "Lačne vrste si preštejmo" in to tako glasno, da je bilo slišati tudi izven stroja. Imenovani je tudi drugače slabega ponašanja, nediscipliniran, neresen ter je s takšnim ponašanjem do sedaj pokazal, da ni zrel, da bi postal domobranski častnik. Imenovani je tudi priznal, da je pel omenjeno pesem z besedami, ki so zgoraj navedene. Domobranec Šuštar Janez, slušatelj častniškega tečaja SLD je v toku častniškega tečaja pokazal slab uspeh iz predmetov bojne službe in pehotnega egzercirnega pravila. Istotako je imenovani tečajnik do sedaj pokazal, s svojim neresnim vedenjem, s svojo malomarnostjo in nevojaškim ponašanjem, da ni dorasel, da bi postal domobranski častnik. Šolski svet poveljstva tečajev SLD, ki se je sestal na razpravo po omenjenih predmetih na dan 17. 4. 1944 je odločil, da imenovana po svojem obnašanju, nedisciplini in ostalih karakternih lastnostih, a domobranec Šuštar Janez razen tega še radi pokazanega neuspeha iz dveh predmetov, ne zasluži, da bi postala domobranska častnika, ter oba predložil za odpust iz tečaja z vsemi zakonskimi posledicami. Poveljnik šolske skupine je predlog Šolskega sveta Poveljstva tečajev sprejel in oba imenovana odpustil iz častniškega tečaja. Poveljniki edinic naj omenjeni primer objavijo moštvo svoje edinice s potrebnim podukom. Poveljnik tečaja bo imenovana takoj napotil v svoje edinice."⁵⁹

Ob koncu tečaja so slušatelji opravljali zaključni izpit, kar lahko sklepam le iz ohranjenega "Izpitnega seznama tečajnikov I. častniškega tečaja Slovenskega Domobranstva". Od 48 slušateljev dva tečaja nista zaključila, ker sta zaradi tega, ker sta bila v bolnici, ostala neocenjena, pri enem je zapisano odpuščen, pri drugemu pa invalid. Na izpitu so bili slušatelji točkovani in na osnovi doseženega števila točk, za katere pa v arhiskem gradivu ni razvidno na kakšen način, po kakšnih kriterijih so jih dosegli, so dosegli naslednji učni uspeh: 9 slušateljev je bilo odličnih, z doseženim številom točk od 135,54 do 130,88; 13 slušateljev je bilo prav dobrih z doseženim številom točk od 129,73 do 120,05; 24 slušateljev je doseglo dober uspeh z doseženim številom točk od 119,42 do 104,92. Slušatelji, ki so prišli na šolanje kot nadporočniki oziroma poročniki so bili napoteni v enote za poveljnike čet, vsi ostali pa za vodnike v pehotne in strojnične čete. Verjetno naknadno je na seznam pripisan podatek in označba o povišanju slušateljev v višji čin. Tako so bili 1. 1. oziroma 30. 1. 1945 slušatelji naredniki povišani v čin poročnika, slušatelji kaplarji in domobranci pa v čin narednika.⁶⁰

Peti častniški tečaj

Zadnji, 5. (II.) častniški tečaj se je začel z vpoklicem tečajnikov, in sicer na osnovi razpisa častniškega tečaja, ki ga je Organizacijski štab Slovenskega domobranstva izdal 16. januarja 1944 in nato ponovil 13. maja 1944. Poveljnik štaba podpolkovnik Krener je izdal pod številko 12346, 4. junija 1944, ukaz o vpoklicu sprejetih kandidatov na častniški tečaj številka 2. Na šolanje je bilo napotениh 54 pripadnikov Slovenskega domobranstva iz 40 "navadnih" čet, iz dveh vodov težkih strojnic, pionirskega voda, voda za zvezo, moto - voda, protioklepnega voda, voda jurišnih topov, iz enot Zaščite okraja Novo mesto in Poveljstva tečajev ter 1. udarnega bataljona. Ob napotitvi na tečaj so imeli bodoči

⁵⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 16, Ukaz OŠ SD o odpustu iz častniškega tečaja, št. 13, 29. 4. 1944.

⁶⁰ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Izpitni seznam tečajnikov prvega častniškega tečaja Slovenskega domobranstva.

sluša telji naslednje čine: 8 čin višjega narednika, 2 čin narednika, 10 čin podnarednika, 7 čin kaplarja, 27 pa jih je bilo ob prihodu na šolanje brez čina. Zraven navodil, kaj naj vse sluša telji prinesejo s seboj na šolanje in kje in kdaj naj se javijo, je bilo v razpisu, verjetno zaradi izkuš enj s prihodom sluša teljev na predhodni častniški tečaj, dodano: "Za tečajnike, ki se iz kakršnega koli razloga ne morejo udeležiti tečaja /napr. bolezen, begstvo itd./ naj poveljniki čet sporočijo štabu šol. skupine najpozneje do 18. junija. Premeščene v druge edinice pošlje na tečaj nova edinica." Na šolanje je prišlo, kot je razvidno iz "Seznama II. pripravniškega častniškega tečaja - Poveljstva tečajev Slovenskega domobranstva", številka 1102, 29. VI. 1944, 51 sluša teljev, 4 od napot enih se niso javili, eden je bil aretiran 29. 6., eden je bil odpuščen na lastno prošnjo 4. 7., eden pa odpuščen 8. 7. Namesto tega sta bila na šolanje 6. 7. dodatno vpoklicana dva nova sluša telja. Tako je na seznamu, ki nosi datum 5. 9., 50 sluša teljev, na izpitnem seznamu 14. 9. in na predlogu za razpored po zaključku šolanja 18. 9. pa 49 sluša teljev. Iz izpitnega seznama tečajnikov II. častniškega tečaja številka 434, 14. 9. 1944, je razviden uspeh sluša teljev ob koncu tečaja, in sicer: 19 jih je zaključilo šolanje z odličnim uspehom in so dosegli od 118,99 do 111,50 točk; 17 je bilo prav dobrih z doseženim številom točk od 110,44 do 104,57; 12 sluša teljev je zaključilo šolanje z dobrim uspehom in točkami od 102,82 do 90,63; en sluša telj pa je dosegel 85,64 točk in učni uspeh "dovoljen". V primerjavi s predhodnim tečajem se je kriterij točkovanja doseženega znanja na zaključnih izpiti h spremenil, saj so sluša telji za doseg o boljše ocene potrebovali manj točk. Vendar tako kot za predhodni, tudi za ta tečaj v arhivskem gradivu ni moč zaslediti kriterijev, ki so veljali na zaključnih izpiti h častniškega tečaja. Vsi sluša telji so bili usposobljeni za vodnike pehotne in strojnične čete.⁶¹

Poveljnik Šolske skupine je v dopisu številka 501, 18. 9. 1944, predlagal poveljniku Slovenskega domobranstva razpored tečajnikov II. častniškega tečaja. V predlogu so navedeni kriteriji razporeditve: "Pri sestavljanju sem imel v vidu sledeča načela: 1) višji naredniki in naredniki so razporejeni v one edinice, ki vodnike najbolj rabijo (po podatkih iz F odseka Org. štaba, za Horjul slučaj poročnika Bastiča); 2) ostali so razporejeni predvsem v udarne bataljone; 3) tečajniki, ki so prišli iz zaščite okraja, naj gredo zopet nazaj, s tem da jih po edinicah razporedi poveljnik Zaščite okraja; 4) da noben tečajnik ne pride nazaj v svojo edinic o." Predlog prerazporeditve tečajnikov, ki je priloga dopisa upošteva zgoraj navedene kriterije, tako da je večina tečajnikov razporejenih v "navadne", strelske čete, posamezniki pa v 1. težko četo, pionirski vod v Kočevje, 3. vod železniške baterije, pionirsko četo, 2. baterijo, 8 pa v "Zaščito okraja". Glede napredovanj v čin je pripisan enak podatek kot pri predhodnem tečaju.⁶²

Ob zaključku tečaja so sluša telji zadnjih dveh tečajev kot dokaz o njegovem uspešnem zaključku dobili diplomo, katere avtor je bil profesor Mežan, tiskala pa jo je Ljudska tiskarna. V arhivskem gradivu sem zasledil ohranjene prazne obrazce diplom, in en obrazec izpolnjene, podpisane in ožigosane s suhim žigom Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva. Na začetku obrazca je bil prostor za čin, ime in priimek tečajnika, nato prostor za ime enote, čete, iz katere so tečajnika napotili na tečaj, sledil je čas izvedbe tečaja in tiskan tekst, da je

⁶¹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Ukaz OŠ SD o vpoklicu na častniški tečaj številka 2, št. 12346, 4. 6. 1944, Seznam drugega pripravniškega častniškega tečaja, št. 1102, 29. 6. 1944.

⁶² ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Dopis poveljnika Šolske skupine v OŠ SD, št. 501, 15. 9. 1944.

obiskoval častniški tečaj v Poveljstvu tečajev Slovenskega Domobranstva ter prostor za uspeh in rang, ki ga je dosegel ob zaključku tečaja. Sledi prazen prostor za usposobljenost ter napis, da mu je priznan zastavniški čin, kar je na ohranjenem originalu diplome prečrtano, iz česar lahko sklepam, da slušateljem, ki so končali častniški tečaj, niso podelili čina zastavnika. Vendar pa lahko iz zapisa v časniku Slovenec sklepamo, da so slušatelji častniškega tečaja ob zaključku šolanja vendarle dobili čin, naziv zastavnik in bili razporejeni v enote Slovenskega domobranstva. Po izkazanih dosežkih v boju proti partizanom so izpolnjevali pogoje za napredovanje, imenovanje v višji, častniški čin, vendar samo tisti, ki so imeli ob prihodu na šolanje že podčastniški čin, ostali pa so bili povišani, imenovani v podčastnike.⁶³

Pod naslovom Napredovanja domobranskih častniških pripravnikov je časnik Slovenec, 3. 1. 1945 zapisal: "Na novega leta dan je general Rösener izdal za slovensko domobranstvo posebno povelje, s katerim je v poročnike povišal 29 domobranskih častniških pripravnikov, ki so bili že prej podčastniki, 31 pripravnikov, ki so bili do sedaj brez čina pa imenoval za narednike. S tem poveljem je dobilo najvišje priznanje svojih vojaških vrlin 60 mladih slovenskih zastavnikov, ob enem pa je dobilo priznanje tudi celotno slovensko domobranstvo, kajti imenovani napredovanci so prvi domobranci, ki so izšli iz domobranske častniške šole, ki je dosedaj že v dveh večmesečnih tečajih pripravila domobrancem častniški naraščaj. Sama diploma častniške šole pa še ni zadostovala za napredovanje v častnika. Vsak domobranski zastavnik, ki je z uspehom dovršil častniški tečaj, se je moral izkazati tudi v boju. Vsi spodaj imenovani domobranci so se v številnih bojih Meničaninove bojne skupine izkazali za odlične vojake in voditelje vojaških skupin. Za poročnike so bili imenovani naslednji višji naredniki: Ovnik Jože, Gregorič Alojzij, Kalan Peter, Zorko Vinko, Pajič Jože, Škrlj Stanislav, Kovač Anton, Trdan Alojzij, Tomažič Stanko in Kranjc Jože. V poročnike so bili povišani naredniki: Osebek Franc, Remec Jakob, Gorenc Jože, Vidmar Rudolf in naslednji podnaredniki: Pirnovar Boleslav, Ilješ Franc, Gorše Anton, Zorko Martin, Kristan Bojan, Cerar Janez, Pogačar Peter, Budja Stanko, Habjan Franc, Vovk Alojzij, Žvan Ivan, Platnar Anton, Gostič Ciril, Zajec Anton, Volovšek Drago. Za narednike sta bila imenovana kaplarja: Kovačič Jože in Grilc Slavko ter domobranci: Fik Milan, Šivic Nikolaj, Cerovšek Jože, Karlin Alojz, Truden Anton, Jenko Jože, Petrič Anton, Žužek Ivan, Rozman Dušan, Cerar Franc, Stariha Božo, Kobal Anton, Urh Riko, Erznožnik Ivo, Štrukelj Zdravko, Tomec Vekoslav, Vižintin Stane, Zupanc Franc, Novak Janez, Homovec Franc, Pipp Dušan, Logar Franc, Horvat Mirko, Reven Slavko, Lovše Janez, Oražem Franc, Šušteršič Anton, Praznik Ivan in Žužek Nikolaj. Slovenski domobranci so na svoje najmlajše častnike ponosni in vedo, da jih bodo mladi častniki kakor doslej tudi v bodoče hrabro vodili v boj proti brezbožnemu komunizmu."⁶⁴

TEČAJ ZA ČASTNIŠKE PRIPRAVNIKE PRI NEMŠKI SS - PODČASTNIŠKI ŠOLI

Kot je razvidno iz dokumentov pa tudi iz poročila Šolske skupine se je z zaključkom 5. (2.) častniškega tečaja, 7. 9. 1944, zaključilo tudi usposabljanje

⁶³ ARS, II., Fond SD, Fascikel 287, Diploma častniškega tečaja Slovenskega domobranstva.

⁶⁴ Napredovanja domobranskih častniških pripravnikov, Slovenec, leto LXXIII, št. 1, 3. januar 1945, str. 3.

častnikov Slovenskega domobranstva na častniških tečajih Poveljstva tečajev Šolske skupine. Ni pa se zaključilo usposabljanje častnikov, bolje rečeno bodočih častnikov Slovenskega domobranstva.⁶⁵

Tako je Organizacijski štab Slovenskega domobranstva pod zaupno številko 6382, 30. decembra 1944, kot zelo nujno podrejenim enotam poslal dopis, v katerem so zapisali: "radi izpopolnitve častniškega zbora SD, bo prirejen poseben tečaj za častniške pripravnike pri nemški SS - podčastniški šoli v Ljubljani. / Artilerijska vojašnica./" Vpoklicanih je bilo 40 podčastnikov in domobrancev, ki so bili po činu: 2 višja narednika, 1 narednik, 25 podnarednikov, 7 kaplarjev in 5 pripadnikov Slovenskega domobranstva brez čina. Na šolanje so bili poslani iz 26 čet, 2. baterije, 3. voda železniške baterije in iz Poveljstva tečajev. Vsi imenovani so se morali takoj ali najkasneje do 2. 1. 1945, zjutraj, javiti v SS podčastniški šoli v Artilerijski vojašnici v Ljubljani, na Dunajski cesti. S seboj so morali prinesiti vso osebno opremo in orožje.⁶⁶

Da pa je usposabljanje slušateljev potekalo vsaj v sodelovanju s Poveljstvom tečajev Slovenskega domobranstva, priča podatek, da bodo tečajniki "na plači in številčnem stanju" v Poveljstvu tečajev.⁶⁷

Kot zelo nujno pa je 19. januarja poveljnik Organizacijskega štaba poslal enotam dopis za naknaden vpoklic 8 slušateljev, saj se prvemu vpoklicu na častniški tečaj zaradi bolezni in obiskovanja drugih tečajev ni odzvalo 8 slušateljev prvega vpoklica. V nadaljevanju pa je podpolkovnik Krener dodal: "Opozarjam poveljnike, da vse odrejene takoj pošljejo na tečaj, ki se je že začetkom meseca začel, a ne more redno delati, ker ni vseh tečajnikov, a poveljniki poedinih čet niso smatrali za nujno, takoj sporočiti, da se poedinci tečaja ne morejo udeležiti. Če pa se kdo od navedenih tečaja ne more udeležiti iz važnega vzroka, sporočiti poveljniku šolske skupine, da odredi drugega."⁶⁸

O poteku tečaju priča Spominski list I. častniškega in II. podčastniškega SS tečaja Slovenskega domobranstva, ki je pisan dvojezično, slovensko - nemško. Na prvi strani je skupinska fotografija vseh tečajnikov, s poveljujočimi starešinami v prvi vrsti, ki so bili po uniformah in oznakah na njih sodeč predvsem Nemci.⁶⁹

Na drugi in tretji strani spominskega lista so fotografije, ki so naslovljene z "Dopoldne na vežbah" in "Bojna služba" in prikazujejo detajle iz usposabljanja slušateljev. Iz fotografij je moč razbrati naslednje aktivnosti slušateljev in njihovih nemških inštruktorjev: na pohodu, v postroju s pozdravom z orožjem, streljanje v premikanju, natikanje bajonetov na puške, opazovanje bojišča, streljanje, premagovanje žičnih ovir in premikanje na bojišču, protioklepni boj in maskiranje. Na četrti strani so fotografije iz svečanosti ob zaključku šolanja, pod katerimi piše: "Tečajniki kot častna četa postrojeni pred odhodom", "Na čelu parade" in "Med pozdravom".⁷⁰

Na peti strani je fotografija častnikov Slovenskega domobranstva in nemške vojske na čelu z generalom Rupnikom, saj so zaključnim izpitom, ki so bili 12. marca 1945, verjetno pa tudi svečanosti ob zaključku usposabljanja, prisostvovali

⁶⁵ ARS, II., Fond SD, Fascikel 286, Dopis Šolske skupine v OŠ SD, št. 397, 9. 2. 1945.

⁶⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 285, Dopis OŠ SD, št. 6382, 30. 12. 1944.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 285, Dopis OŠ SD, brez številke, 19. 1. 1945.

⁶⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 279, Spominski list prvega častniškega in drugega podčastniškega SS tečaja Slovenskega domobranstva, marec 1945.

⁷⁰ Prav tam.

“gg. gen. Rösener z nemškim štabom in gen. Rupnik z domobranskim štabom ter poveljnik g. polkovnik Krener.” Ob fotografiji je zapis o pomenu in vlogi obeh tečajev: “Ponosni smo, da smo postavljeni v veliki čas, ki terja od nas tudi velikih dejanj. Rešiti moramo svoj narod brezbožnega komunizma, ki nam preti z duhovno kakor tudi telesno smrtjo. Toliko tisočev slovenskih mož in žena, sinov in hčera je že padlo kot žrtev tega razdejanja, ki nas ruši od znotraj ven, in ki grozi, da nas popolnoma uniči. V tej borbi med Zlim in Dobrim spoznavamo, da je danes potrebna armada neustrašnih in vojaško najpopolneje izvežbanih borcev. Prostovoljno smo stopili v vrste Slovenskega domobranstva, da pomnožimo udarno moč tistih, ki rešujejo Domovino pred kulturnim barbarstvom. Zato smo hvaležni, da smo bili poslani na ta tečaj, kjer smo se vživljali v železno disciplino, si utrdili mišice, izurili prožnost in vzdržnost telesa ter ojeklenili duha in voljo, da ne bomo klonili pred napori, ki nam jih bo prinesel boj s sovražnikom. Ob zaključku tega tečaja se najprej spominjamo vseh tistih borcev, ki so padli v boju za sveto stvar. Klanjamo se vsem žertvam, ki jih je terjal komunizem med Slovenci, kajti vsi ti so padli za to, za kar smo mi pripravljeni dati življenje. Hvaležni pa bomo tudi svojim voditeljem, ki so nam z lastnimi napori utrjevali telo in duha, da bomo na loku napetih dni kot strelica, ki bo skozi meglo in oblake prva pohitela k soncu, k zmagi.”⁷¹

Iz kronike I. častniškega pripravniškega in II. podčastniškega SS tečaja, ki je objavljena na sedmi strani spominskega lista je razvidno, da sta oba tečaja od 1. januarja 1945 potekala skupaj, s tem da II. slovenski podčastniški SS tečaj od 15. novembra 1944. In kot sem že zapisal zgoraj, so imeli slušatelji obeh tečajev zaključni izpit na isti dan, 12. marca, pa tudi šolanje so zaključili skupaj, in to 15. marca 1945. Iz tega lahko z veliko verjetnostjo sklepam, da so se tečajnikom podčastniškega SS tečaja, ko so zaključili začetno fazo usposabljanja, pridružili na usposabljanju večinoma že izkušeni domobranski podčastniki, na SS tečaju častniških pripravnikov ter da so nadaljevali usposabljanje po podobnem programu in usposabljanje zaključili skupaj. Na zadnji strani spominskega lista so karikature, ki prikazujejo šolanje slušateljev s smešne strani (z nemškimi prevodi).⁷²

Iz ustanovitve častniškega pripravniškega tečaja pripadnikov Slovenskega domobranstva pri nemški SS podčastniški šoli in hkratno ukinitvijo ali vsaj prenehanjem usposabljanja na Častniškem tečaju Poveljstva tečajev, lahko sklepam, da so Nemci želeli šolanje starešin Slovenskega domobranstva kar se da prevzeti v lastne roke. S tem so hoteli doseči še večji vpliv na usposabljanje v Slovenskem domobranstvu, kot so ga imeli do takrat, ko so bili na usposabljanjih na tečajih prisotni nemški starešine. Slovensko domobranstvo, predvsem pa starešine, so si na tak način prizadevali kar najbolj usposobiti in izuriti za skupne boje proti partizanom, s tem pa tudi odvzeti Organizacijskemu štabu Slovenskega domobranstva že tako okrnjeni vpliv in odločanje o usposabljanju častnikov vojske, ki ji poveljuje, oziroma bolje rečeno, ki bi ji naj poveljeval.

Na šesti strani so pod naslovom “Zdrav duh v zdravem telesu” fotografije iz športne vadbe slušateljev, prikazane so vaje iz borilnih veščin in samoobrambe pred napadom z nožem ter pesem, pod katero je podpisan Tine Debeljak:⁷³

⁷¹ Prav tam.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

“Naša himna”

Dom braniti, domobranci,
 naš je svetli vzor,
 da ne stro ga nam viharji,
 ne sežgo svetov požarji,
 ne uniči naš razdor:
 domobranci, hej, vsi v zbor!
 Stopa zdaj na plan
 slovenski domobran!

Bog in Narod! pravdi stari,
 spet gre zanju boj;
 ko najvišji srd vihari,
 domobranec v ščit udari:
 Jaz sem tu! Nasilnik, stoj!
 Narod moj je samosvoj!
 Stopa zdaj na plan
 slovenski domobran!

Proč nasilje! Proč moritve!
 Samovolja proč!
 Narod naš gre v dan zoritve -
 domobranec stopa v bitve,
 da vsi bomo nekoč:
 Ena Srenja, Ena Moč!
 Stopa zdaj na plan
 slovenski domobran!

URNIK IN VSEBINA DELA

Urnik oziroma obseg in vsebina tedenskega dela na častniškem tečaju sta razvidna iz “Wohendienstplan Für die VI. Ausbildungswoche des Offiziersanwärterlehrganges vom 31/VII - 5/VIII. 44” oziroma tedenskega načrta dela, ki nosi datum 28. VII. 1944 ter je v dokumentih samo v nemškem jeziku in sicer:

Dan in datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
Ponedeljek, 31. 7.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	7.30-11.30	Borbeni pouk: zveze in orientacija, vodenje skupine po skici.	Letališče	stot. Tomic
	12.15	Kosilo.	jedilnica	dežurni

Dan in datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
	14.00-15.00	Pouk nemškega jezika.	učilnica	dr. Šmalc
	15.00-16.00	Inženirstvo.	učilnica	nadporočnik Goršič
	16.00-18.00	Obveščevalna služba.	učilnica	stot. Kuhar
	19.00-21.00	Delovna ura	učilnica	dežurni
Torek, 1. 8.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	8.00-9.00	Branje kart.	učilnica	stot. Cof
	9.00-10.00	Oborožitev.	učilnica	stot. Cof
	10.00-11.00	Borbeni pouk, teoretično.	učilnica	stot. Tomic
	11.00-12.00	Oborožitev.	učilnica	stot. Tomic
	12.15	Kosilo.	jedilnica	dežurni
	14.00-15.00	Vodenje dokumentov.	učilnica	poročnik dr. Žebot
	15.00-16.00	Psihologija.	učilnica	dr. Weber
	16.00-17.00	Pravila službe.	učilnica	nadporočnik Goršič
	17.00-18.00	Šport.	telovad.	Kermavner
	19.00-21.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	21.00-23.00	Nočno urjenje, zveze in orientacija.	Sv. Vas	stot. Tomic
Sreda, 2. 8.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	7.30-11.30	Borbeni pouk: pohod, pohodni red, prenos povelj in sporočil.	Marijina ledina	stot. Tomic
	12.15	Kosilo.	jedilnica	dežurni

Dan in datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
	14.00-15.00	Pouk nemškega jezika.	učilnica	dr. Šmalc
	15.00-16.00	Vojaške kreposti in odlike.	učilnica	major Bajec
	16.00-17.00	Oborožitev.	učilnica	stotnik Cof
	17.00-18.00	Sanitetni pouk.	učilnica	dr. Iljič
	18.00-21.30	Izhod.		
Četrtek, 3. 8.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	7.30-11.30	Borbeni pouk: Obkolitev, zaseda, preizkava in zavarovanje vasi.	Sv. Vas jedilnica	stotnik Tomic dežurni
	12.15	Kosilo.		
	14.00-15.00	Pouk nemškega jezika.	učilnica	dr. Šmalc
	15.00-16.00	Psihologija.	učilnica	dr. Horvat
	16.00-17.00	Oborožitev.	učilnica	stotnik Cof
	17.00-18.00	Verouk.	učilnica	dr. Lenček
	19.00-21.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
Petek, 4. 8.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	8.00-9.00	Inženirstvo.	učilnica	nadporočnik Goršič
	9.00-10.00	Oborožitev.	učilnica	stotnik Cof
	10.00-11.00	Borbeni pouk, teoretično.	učilnica	stotnik Tomic
	11.00-12.00	Zveze.	učilnica	stotnik Ilovar
	12.15	Kosilo.	jedilnica	dežurni
	14.00-18.00	Met bojnih ročnih granat.	bolnica	stotnik Tomic
	19.00-21.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	21.00-23.00	Ponovitev, nočno urjenje, napad.	Sv. Vas	stotnik Tomic

Dan in datum	Čas	Vrsta pouka	Mesto	Nadzor
Sobota, 5. 8.	5.00	Vstajanje.	sobe	dežurni
	5.30-6.00	Jutranja športna vadba.	dvorišče	Kermavner
	6.00-7.00	Delovna ura.	učilnica	dežurni
	7.30-11.30	Borbeni pouk: napad iz daljše razdalje: izbor cilja, odpiranje ognja, vodenje ognja, boj, vpad.	letališče	stotnik Tomic
	12.15	Kosilo.	jedilnica	dežurni
	14.00-15.00	Čiščenje orožja.	sobe	dežurni
	15.00-16.00	Urejanje sob in opreme.	sobe	dežurni
	16.00-17.00	Kopanje.	sobe	dežurni
	17.00-21.30	Izhod.		

Pod urnikom je na desni strani natipkan podpis vodje tečaja, stotnik Slovenskega domobranstva, s podpisom, iz katerega je moč razbrati ime Leo. I. Tomic, na levi pa napis soglaša - Einverstanden Hauptman der Schp., s podpisom Köhl.⁷⁴

Na osnovi urnika usposabljanja lahko povzamem tako dnevni kot tedenski potek pouka, usposabljanja, kot tudi predmetnik in izvajalce usposabljanja. Sama struktura urnika in tudi razporeditev usposabljanja sta podobni tistemu na podčastniških tečajih. Delovni dan je bil razdeljen na tri dele, ob stalnici, jutranji vadbi in delovni uri, se je dopoldanski del usposabljanja pričel ob 7.30 in trajal do 11.30. Na urniku so bili predvsem vojaško strokovni predmeti, kot so borbeni pouk, njegove teoretične določbe oziroma praktično izvajanje, spoznavanje oborožitve, zveze in branje kart, po kosilu se je ob 14.00 pričel popoldanski del pouka. Poleg vojaško strokovnih predmetov, kot je oborožitev in izvedba streljanj, obveščevalna služba, vodenje dokumentov in pravila službe, so se izvajali tudi splošni predmeti, kot so: športna vzgoja, pouk nemškega jezika, psihologija, verouk in pouk o vojaških krepostih in odlikah. V tretjem, večernem, oziroma nočnem delu pouka, ki se je pričel ob 19.00 in je trajal tudi do 23.00, pa je bila večinom delovna ura, ki je po vsej verjetnosti pomenila samostojno učenje ali pa so se slušatelji odpravili na nočno urjenje. Ob sredah zvečer in ob sobotah popoldne so imeli slušatelji odobren izhod iz vojašnice. Tako so imeli slušatelji dnevno od 8 ur pouka ob sredah, do 12 ur pouka dnevno v času nočnega urjenja, ob sobotah pa je bil pouk samo dopoldan, popoldne pa je bil namenjen čiščenju orožja in

⁷⁴ ARS, II, Fond SD, Fascikel 279, Wohendienstplan Für die VI. Ausbildungswoche des Offiziersanwärterlehrganges vom 31. 7. - 5. 8. 1944 oziroma Tedenski načrt dela za 6. teden usposabljanja na častniškem tečaju, 28. 7. 1944.

opreme ter za vzdrževanje osebne higiene, kar je tedensko znašalo 54 ur usposabljanja. Največji del, 22 ur oziroma 40% pouka je bilo namenjeno taktičnemu usposabljanju oziroma, kot so ta predmet navajali v prevodu v dokumentih Slovenskega domobranstva, borbenemu pouku. Da je bilo poimenovanje predmeta ustrezno, priča tudi njegova vsebina, tako sta bili teoretičnemu delu tega predmeta na teden namenjeni le 2 uri, vse ostale pa praktičnemu urjenju. Vsebine pri predmetu so temeljile na Splošnih in posebnih pravilih domobranske taktike oziroma borbenega pouka.⁷⁵

Osnovni cilj usposabljanja je izhajal iz nalog poveljnika voda, vodnika: "Vodnik je vodja in prvoborec svojega voda in pomaga četnemu poveljniku. S svojim zgledom vpliva v nevarnosti svojim borcem samozavest, mir in prisotnost duha ter vzpodbuja k izpopolnjevanju dolžnosti. Dobro mora poznati značaj, sposobnost, lastnosti in uporabljivost svojih borcev. Naj jim bo tudi prijatelj in svetovalec, naj vzbuja v njih veselje do službe in podjetnost. Krepi naj tovarishтво v svojem vodu."⁷⁶

Podrobneje pa so v obravnavanem tednu usposabljali slušatelje v orientaciji in prenosu sporočil na bojišču ter na protipartizanskem načinu bojevanja, kot so obkolitev, zaseda, preizkava in zavarovanje, kot tudi napadi iz daljših in krajših razdalj in s tem v zvezi izbor cilja, odpiranje ognja in njegovo vodenje ter boj in vpad. Nosilec oziroma izvajalec borbenega pouka je bil poveljnik oziroma vodja tečaja stotnik Tomic, skupaj z disciplinskimi častniki in podčastniki na tečaju, ki so ga izvajali na letališču in na vadiščih pri Sv. vasi. Kot sestavni del borbenega pouka lahko štejemo tudi predmete, kot so inženirstvo, zveze, obveščevalna služba in branje kart. Pomemben delež 8 ur na teden je v predmetniku imel predmet oborožitev, iz samega razporeda tedenskih ur pa lahko sklepamo, da so bile 4 namenjene teoretičnemu spoznavanju posameznih orožij v učilnici, 4 pa streljanju na strelišču pri bolnici. Ostali vojaški predmeti so bili namenjeni spoznanju pravil službe, vojaške dokumentacije ter vojaških kreposti in odlik, katerega izvajalec je bil major Bajec. Zraven častnikov Slovenskega domobranstva so bili izvajalci pouka tudi priznani civilni strokovnjaki, ki so bili nosilci splošnih predmetov. Najpomembnejši je bil pouk nemškega jezika, katerega je poučeval dr. Šmalc, in je bil na urniku 3 ure tedensko, sledila je psihologija z dvema urama tedensko, katero sta poučevala dr. Weber in dr. Horvat, ter verouk, ki ga je enkrat tedensko poučeval dr. Lenček. Kljub temu da iz urnika ni razvidno, da bi nemški častniki neposredno sodelovali pri izvedbi pouka, pa njegov prevod v nemščino priča o nezaupanju Nemcev do izvedbe usposabljanja slušateljev na častniškem tečaju Slovenskega domobranstva in o nadzoru, ki so ga izvajali nad njim. Ideološko vzgojo, pomembni del usposabljanja na častniški tečajih, je predaval dr. Kociper.⁷⁷

Vsebinska in izvedba usposabljanja na tečajih pa sta bili neposredno odvisni tudi od aktualnih dogajanj na bojišču in obratno. Tak je na primer koncept številka 262, brez datuma in glave, ki ga je poveljniku Slovenskega domobranstva namenil po vsej verjetnosti poveljnik Šolske skupine, saj se dokument nahaja skupaj z ostalim arhivskim gradivom in se nanaša na ukrepe, ki bi jih morali izvesti na častniškem in podčastniškem tečaju na osnovi zahtev, ki so mu bili posredovani

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ ARS, II., Fond SD, Fascikel 279, Vežbanje pehote in borbeni pouk, Prevod in izvleček nemškega pravila HdV 130/2a, Ljubljana - Trst 1944, str. 67.

⁷⁷ ARS, II., Fond SD, Fascikel 279, Wohendienstplan Für die VI. Ausbildungswoche des Offiziersanwärterlehrganges vom 31. 7. - 5. 8.1944 oziroma Tedenski načrt dela za 6. teden usposabljanja na častniškem tečaju, 28. 7. 1944.

s tremi dokumenti v letu 1944 in jih v arhivskem gradivu nisem zasledil. Tako je, kot pravi v navedenem dokumentu, prišel poveljnik Šolske skupine do naslednjih sklepov:

“1/ občutek strahu pri častnikih in moštvu je logična posledica naše oborožitvene inferiornosti. Če trupa trpi ogenj poljskih haubic, poljskih in brdskih topov ter protioklepni topov, proti kateremu nima obrambnih sredstev, je povsem prirodno, da se poskuša potegniti iz takega ognja. Razmerje med številom srednjih minometalcev pri tolovajih in pri nas gre vedno v korist partizanov. Čisto isti slučaj je tudi s strelivom; dočim razpolagajo tolovaji s skoraj neomejeno količino, je sarža pri SD omejena. In še vedno se sliši tisto stereotipno: porabi se preveč! Iz zadnjih borb na Dolenjskem je znano, da razpolagajo tolovajske brigade s po 2 protioklepni puškama; ko protioklepni topovi in puške gladko prebijajo naše bunkerje, stoje naše enote brez obrambe, odgovora.

2/ Stanje pod 1) ne bo noben pouk odpravil, ampak samo primerna oborožitev.

3/ Stanje puščanja ranjencev je nemogoče, a je odvisno predvsem od drugarstva a potem od starešin, začeniši od desetarja do poveljnika čete.

4/ Nedostatek boljših zvez je edino vprašanje materiala. Če ni boljših sredstev na razpolago, potem pridejo v poštev tudi najprimitivnejša sredstva.

5/ Tudi gibljivost poveljnika in štaba bataljona je odvisna od sredstev. Če ni mehaničnih prevoznih sredstev, potem ostane pač pešačenje.

6/ Kar se tiče opomb, da častniki niso vedno spredaj, bi pripomnil, da načelno in normalno ni komandno mesto častnika, poveljnika bataljona ali poveljnika čete spredaj. Sicer pa zadnje izgube naših častnikov jasno prikazujejo, kje so bili naši častniki.

7/ Kar se tiče izobrazbe in pouka, je bil pisec poročila od 17. 5. 44 takrat sam na vodečem mestu, kje bi lahko omogočil boljšo in daljšo izobrazbo. Sklep: največja večina nedostatkov je materialna, ki pa ne leži v mogočnosti Slovenskega Domobranstva.”⁷⁸

Kot je razvidno iz zgornjega dokumenta je poveljnik Šolske skupine zavrnil vse očitke, da je slabo usposabljanje častnikov in podčastnikov krivo za izgube domobranskih enot v bojih s partizani, temveč so le posledica slabe oborožitve in logistične oskrbljenosti domobranskih enot.

Organizacijski štab Slovenskega domobranstva pa je v svojih rednih ukazih predstavljal v posebnem poglavju tudi aktualno “situacijo pri tolovajih”, kjer so predstavili obveščevalne podatke o organizaciji partizanskih enot na posameznih območjih in njihovo taktiko bojevanja, na osnovi tega pa dajal navodila domobranskim enotam o protiukrepih, predvsem pa zelo podrobna navodila o taktiki bojevanja proti partizanskim enotam v posameznih primerih ter zapovedi o neprestanem usposabljanju vseh enot v zvezi s tem, še posebej pa na častniških in podčastniških tečajih Slovenskega domobranstva.⁷⁹

Urniki in vsebina dela na častniških tečajih Slovenskega domobranstva sta razvidna, sicer s določenimi omejitvami, ki so posledica cenzure, tudi iz člankov v takratnih slovenskih časnikih. Tako sta o delu častniških tečajev poročala tudi časnik Slovenec in Jutro. Članka v obeh časnikih sta za predstavitev življenja in dela na častniških tečajih vsekakor izrednega pomena, saj sta s kraja samega poročala o usposabljanju in pogojih za delo bodočih častnikov Slovenskega domobranstva, zato ju povzemam v celoti.

⁷⁸ ARS, II., Fond SD, Fascikel 286, Koncept št. 262, brez datuma in glave ter naslovnika.

⁷⁹ ARS, II., Fond SD, Fascikel 286, Ukazi in Navodila OŠ SD.

Jutro je 21. januarja 1944, v članku pod naslovom Obisk v domobranskih strokovnih tečajih na šoli v Mostah, poročalo o usposabljanju v častniških tečajih Slovenskega domobranstva, ki se zaključí: "Sprejme nas skupina mladih častnikov. Namen tečaja je strokovna izpopolnitev njegovih udeležencev, saj so naloge, ki se stavljajo domobranskim častnikom v borbi proti komunističnim kardelom, bistveno drugačne od onih, za kakršne so se pripravljali in usposabljali, ko so nekdaj polagali častniške izpite. Ves sedanji tečaj bi lahko označili kot tečaj za prešolanje častnikov. Mladi, vedri fantje so to. Pozna se jim, da so sami prostovoljci, ki so se postavili v službo velike stvari iz ljubezni do nje in iz prepričanja, da na tej poti najbolje služijo svojemu narodu. Razgovor z njimi te navda z zaupanjem in optimizmom. Strokovno še bolj podkovani, bodo odlični vodniki svojim soborcem po domobranskih edinicah v boju za ohranitev in napredek našega naroda."⁸⁰

O istem obisku novinarjev v vojašnici Moste je v članku pod naslovom Vojaški tečaji domobrancev v moščanski šoli - Ravnanje z modernim orožjem in gverilska taktika sta glavni predmet pouka - je poročal tudi časnik Slovenec, ki se zaključí: "Fantje, ki so se že vsaj pol leta udeleževali borbe s komunisti in ki imajo primerno izobrazbo ter veselje za častniško službo, bodo tudi kmalu poklicani na častniški tečaj. Tako bo imelo domobranstvo v kratkem lepo število mladih, navdušenih fantov, strokovnjakov za vse službe v sodobni vojski. Tedaj bo vse domobranstvo en sam meč v rokah poveljstva."⁸¹

POVZETEK

V Slovenskem domobranstvu so kmalu po ustanovitvi 26. oktobra 1943 pričeli z organiziranim in načrtnim usposabljanjem svojih pripadnikov, predvsem starešin. Poglavitni namen usposabljanja na častniških in podčastniških pa tudi drugih tečajih Poveljstva tečajev Šolske skupine Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva je bil poenotiti do takrat pridobljeno vojaško znanje, ki so ga pripadniki Slovenskega domobranstva pridobili v okviru vojsk oziroma formacij, katerih pripadniki so bili pred vstopom v Slovensko domobranstvo. To znanje je bilo potrebno prilagoditi zahtevam, ki so izhajale iz nalog Slovenskega domobranstva oziroma njihovih pripadnikov, glede na hierarhično dolžnost, ki so jo v policijsko - vojaški formaciji opravljali in položaju Slovenskega domobranstva kot celote, ki je bila sestavni del formacije, ki ji je poveljeval nemški SS in policijski general Erwin Rösener. Tako je bil najpomembnejši del usposabljanja namenjen spoznavanju in uporabi oborožitve ter borbenemu pouku oziroma spoznavanju in urjenju v protigverilski, protipartizanski taktiki. Obvladovanje so morali slušatelji podčastniškega in častniškega tečaja po zaključku usposabljanja na tečajih, preden jim je bil podeljen podčastniški oziroma častniški čin, dokazati oziroma potrditi tudi v boju kot poveljujoči častniki oziroma podčastniki Slovenskega domobranstva. S tem so se tako usposobljeni in izurjeni ter v boju izkazani, na novo imenovani in povišani častniki Slovenskega domobranstva, pridružili tistim svojim bojnim tovarišem, ki so svojo vojaško izobrazbo oziroma usposobljenost pridobili v miru na vojaških šolah za aktivne ali rezervne starešine. Skupaj so se nato v formacijah Slovenskega domobranstva, predvsem v četah, obo-

⁸⁰ Obisk v domobranskih strokovnih tečajih na šoli v Mostah, Jutro, leto XXIV, št. 16, 21. januar 1944, str. 2.

⁸¹ Vojaški tečaji domobrancev v moščanski šoli, Slovenec, leto LXXII, št. 13, 21. januar 1944, str. 3.

gateni z novim znanjem in izkušnjami, predvsem kot poveljniki desetnin in vodov, vključili v boj proti partizanskim enotam.

V Slovenskem domobranstvu so, kljub vsem omejitvam, pri katerih je bil vsekakor odločilnega pomena nemški nadzor oziroma določanje vsebine in namena usposabljanja, uspeli načrtovati, organizirati in izvesti usposabljanje častnikov in podčastnikov in so s tem, kljub vojnemu času in ob vseh nesoglasjih v vrstah slovenskega protirevolucionarnega vodstva, vsaj nakazali bodoče, vendar nikoli uresničeno, organizirano vojaško šolanje bodočih podčastnikov in častnikov Slovenskega domobranstva oziroma Slovenske narodne vojske.

Tomaž Kladnik

THE TRAINING OF NON-COMMISSIONED AND COMMISSIONED OFFICERS IN THE SLOVENIAN HOME GUARD

S u m m a r y

Soon after its establishment on 26 October 1943, the Slovenian home guard began organized training of its service members, in particular senior officers. The main purpose of NCO and officer training, as well as of other courses which were provided by the Education Group of the Slovenian Home Guard Organizational Staff, was to standardize military expertise acquired by the Slovenian home guards in the army or the organization which they were members of before joining the Slovenian home guard. Their expertise had to conform to the requirements deriving from the mission of the Slovenian home guard and their service members depending on the hierarchical duty applied in the police and military organizations, and on the situation in the entire Slovenian home guard which was part of a formation commanded by the German SS and the Police General Rösener. The most significant training elements were, therefore, familiarization with and handling of weapons, combat training, and familiarization with and training in anti-guerrilla and anti-partisan tactics. After completing the course, the participants in the NCO and officer training course had to apply their recently acquired expertise as commanding officers or NCOs in real combat situations. Thus trained and having demonstrated their skill, newly commissioned or promoted Slovenian home guard officers joined their comrades in arms who had acquired their military expertise during peacetime at military schools for active duty and reserve officers. Thus, they joined home guard units, in particular companies, in the combat against partisan units.

Regardless of all the restraints, in particular German supervision as well as German determination of the content and purpose of training, the Slovenian home guard succeeded in planning, organizing and implementing officer and NCO training. In this manner, they managed to indicate the possible future development for training NCOs and COs of the Slovenian home guard respectively Slovenian National Army, despite the war and all the disagreements within the leadership of the Slovenian counter-revolution.

NABAVNE IN PRODAJNE ZADRUGE V MARIBORSKEM OKROŽJU 1945-1946

Slavica Tovšak *

UDK 334.732.3(497.4 Maribor)"1945/1946"

TOVŠAK Slavica: Nabavne in prodajne zadruge v mariborskem okrožju 1945-1946. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 209-243, 63 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Najbolj pogosta oblika zadrug v obdobju po drugi svetovni vojni so bile na slovenskem, kakor tudi na nekdanjem jugoslovanskem prostoru nabavno-prodajne zadruge. V mariborskem okrožju jih sledimo že od meseca maja 1945 naprej. Zlasti je bila pomembna njihova ustanovitev v Mariboru in drugih večjih krajih, kjer so pomenile eno izmed najvidnejših komponent v procesu preskrbe prebivalstva. Kasneje so se ustanovljale tudi v manjših krajih, pogosto kot poslovalnice. V razpravi je prikazan njihov razvoj v okrajih in krajih mariborskega okrožja, odnos do Nabavljalnega zavoda Slovenije, odnos do državnih trgovskih podjetij in vsakdanja problematika, ki je nekje bolj, drugje manj ovirala njihovo delovanje in opravljanje funkcij, zaradi katerih so bile ustanovljene.

UDC 334.732.3(497.4 Maribor)"1945/1946"

TOVŠAK Slavica: Purchase and Sales Cooperatives in the Maribor District, 1945-1946. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 209-243, 63 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German

The most frequent form of cooperatives after the Second World War in Slovenia, as well as in the area of the former Yugoslavia, were purchase and sales cooperatives. In the Maribor District, they are to be found already as of May 1945. Their establishment in Maribor and other larger settlements was of particular importance, as they were one of the most prominent components in the process of procurement on part of the populace. Later they were established in smaller settlements as well, often as agencies. Their development is depicted

* Mag. Slavica Tovšak, Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, SI - 2000 Maribor.

in this contribution, as to municipalities and settlements of the Maribor district, their relationship to the Procurment Office of Slovenia, the relationship to state commercial companies and the everyday problematics, which presented an obstacle, to a larger or lesser degree, at their activities and discharging of duties, for which they were established.

Zametke nabavno-prodajnega združništva v najširšem pomenu besede lahko iščemo v Angliji, kjer je že zelo zgodaj nastala prava združna proizvodnja. Te oblike zadrug so bile usmerjene v spoznanje o lastni proizvodnji, ki je omogočala zalaganje združnikov oziroma konzumentov s prav tako lastnimi proizvodi. V njihovi posesti so bile tovarne in kmetijska proizvodnja. Zdržne tovarne, ki so bile npr. last konzumnih zadrug, niso producirale za trg, ampak za potrebe združnikov, ki so bili hkrati lastniki tovarn. S takšnim sistemom so se izognili hiperprodukciji, ki je po njihovem tolmačenju spremljala nezdržno industrijo. Vsaka nabavno-prodajna zadruga bi se morala zato v perspektivi na določeni stopnji razvoja ukvarjati z lastno proizvodnjo.¹ Takšni tipi zadrug so se pojavili tudi v Nemčiji, Belgiji, Franciji in drugod. Sicer pa so nabavne zadruge na osnovi splošnih načel za svoje člane nabavljale najrazličnejše potrebščine. Tako so se izognile posrednikom in trgovcem, ki so v verigi prodaje dražili blago.

Teoretiki združništva so že zelo zgodaj razdelili zadruge v skupino nabavnih zadrug in skupino prodajnih zadrug. Za prodajne zadruge so sprejeli natančno določena poslovna načela:

1. Deležni kapital naj bo zadostno velik, tisti član, ki bo zadruge uporabljal v večji meri, naj vplača tudi več deležev.
2. Obvezna je oddaja blaga zadrugam.
3. Kmetijske pridelke naj zadrugi prepustijo v komisijsko prodajo.
4. Vodstvo zadruge mora biti v najboljših rokah.
5. Zadruga mora prodajati samo kvalitetno blago.²

Nabavno-prodajne zadruge so povsod kot osnovni tip zadrug nastajale tudi v Mariborskem okrožju. Po drugi svetovni vojni so pričele najprej delati, saj so se tovrstne trgovine na združni podlagi odpirale že po 23. maju 1945. Takratni pripravljalni odbor je dal zadrugam združno obeležje in pripravil vse potrebno za organizacijo članskih sestankov po mariborskih četrtih. S tem so bili dani pogoji za izvedbo ustanovne skupščine Nabavne in prodajne zadruge v Mariboru, ki je bila 26. 8. 1945.³ Njena ustanovitev je bila povezana z vprašanjem preskrbe prebivalstva z živili in drugimi življenjskimi potrebščinami. Mariborske in tudi druge NAPROZE naj bi zajele čim širši krog prebivalstva in v celoti prevzele pridelke s podeželja, jih prodajale mestnim zadrugam, ki bi jih nato disperzirale naprej prebivalstvu. Tovrstna zadruga naj bi postala center oskrbe z vsem, kar je bilo potrebno za zagotovitev normalnih življenjskih pogojev. Sam ustanovni občni zbor Nabavno-prodajne zadruge v Mariboru je s političnim referatom odprl predsednik Mestnega narodnoosvobodilnega odbora v Mariboru Karel Reberšek, šele nato je bila dana beseda o pomenu združnega gibanja predstavniku Iniciativnega združnega odbora za Slovenijo.

Prisotni so bili seznanjeni z dejstvom, ki so ga temeljito občutile vse zadruge, da so namreč Nemci zadruge spremenili v družbo z o. z. in določili družbeno glavnico na 100.000 RM, ki pa ni bila plačana, ampak samo knjižno prevedena.

¹ Miloš Štibler, *Združništvo*, Kmetijska matica, Ljubljana 1931, str. 14.

² Prav tam, str. 61.

³ Pokrajinski arhiv Maribor, Poročilo upravnega odbora NAPROZE za leto 1945, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za združništvo, AŠ 176.

Od nje je pripadalo 80 % vzajemnosti nemške delavske skupine s centralo v Hamburgu, 20 % pa Dunajski veletrgovski družbi. Tako so naše zadruge dobile status pridobitvenih trgovin brez kakršne koli možnosti odločanja njenih članov.⁴

Na ustanovnem občnem zboru so bili predstavljeni tudi zadružna pekarna, trije zadružni gostinski obrati in restavracija za prehrano. Iz narodne imovine sta bili dodeljeni zadrugi dve trgovini. Članstvo zadruge je doseglo zavidljivo raven – 10.363 zadružnikov s 33.667 družinskimi člani, kar je pomenilo 20 % prebivalstva.⁵

Ob sprejemu poročila na konferenci nabavnih in prodajnih zadrug v Mariboru, ki je potekala čez dober mesec, to je 2. oktobra 1945, je bila ob prisotnosti delegatov sprejeta tudi resolucija v 13 točkah, ki je bila popotnica NAPROZAM pri njihovem delu:

1. Pri ustanavljanju novih nabavnih in prodajnih zadrug ter njihovih poslovalnic je potrebno obračati posebno pozornost na to, da se zadruge in poslovalnice ustanovijo samo tam, kjer so za to podani gospodarski, organizacijski in strokovni pogoji. Strogo se je treba izogibati lahkomišelnemu ustanavljanju zadrug in združnih poslovalnic.

2. Ustanovljene zadruge je treba čimprej razmejiti, jim dati z ustanovnimi občnimi zbori pravno obliko in jih pri sodiščih registrirati. Člani tvorijo osnovo vsake zadruge, saj brez članov ni zadrug. Dolžnost odbora vsake zadruge je, da včlanijo v svojo zadrugo vse delovno ljudstvo v svojem okolišu.

3. Na vseh sestankih in skupščinah naj se polaga posebna pozornost povečanju zadružne obratne glavnice z vplačilom vpisanih deležev po vseh članih. Če pa ti ne zadostujejo, naj se razpravlja na sestankih o drugih možnostih za povečanje obratnih sredstev.

4. Posebno pozornost je treba posvetiti pridobitvi in vzgoji zadružno usmerjenih strokovnih moči za vodstvo posameznih poslovalnic in zadrug kot takih. Nameščenice je treba plačati po uredbi in jih vključiti v socialno zavarovanje.

5. K zadružnemu sodelovanju je treba pritegniti zlasti žene, ki so vsak dan v stiku z nabavno in prodajno zadrugo. Prav tako je treba pritegniti k sodelovanju množične organizacije OF in delavce ter – nameščenice sindikatov, s katerimi je treba sodelovati roko v roki.

6. Vzgoji članov in odjemalcev v prave in zavedne zadružnike je treba posvetiti vso pozornost, ker bomo samo tako dosegli stabilnost naših zadrug. V ta namen je treba prirejati zadružne sestanke, zborovanja, predavanja in med članstvo razširiti zadružni tednik "Nova zadruga", tako da bo ta zadružni list v vsaki družini.

7. Zadruge morajo paziti na to, da delujejo po trgovinsko-računskih načelih in morajo skrbeti, da posamezne poslovalnice ali zadruge v celoti ne bodo poslovale s pasico. Uvesti pa je treba knjigovodstvo kakor tudi vse pomožne in kontrolne knjige in tiskovine v smislu zadevnih navodil revizijskega oddelka IZOS-a. Skrbno vodeno knjigovodstvo bo najboljši kažipot za dobro gospodarsko poslovanje posamezne zadruge.

8. Pri ustanavljanju novih zadrug je treba upoštevati že obstoječe nabavljalne in prodajne, nakupovalne ali konzumne zadruge, ki jih je treba – kolikor so aktivne – vključiti v novo zadrugo, sicer pa likvidirati. Obenem kaže težiti za tem, da se stari zadružni kader, kolikor ni kompromitiran, vključi v zadružno poslovalnico.

⁴ Vestnik mariborskega okrožja, št. 43/1. 9. 1945, str. 4.

⁵ Prav tam.

9. Ustvariti je treba najožje stike z NOOO kakor tudi z Navodom, da bi se pravilno razdelila živila, manufaktura, obutev itd. kakor tudi zaradi vnovčevanja kmetijskih pridelkov. Z Navodom naj se uredi tudi odstotek zaslužka, ker dose-danji ne krije niti minimalnih upravnih stroškov.

10. Zaradi preskrbe opreme v trgovinah, skladiščih, trgovinskih lokalih, pro-metnih sredstev in potrebnih kreditov je potrebno ustvariti najožje stike s pri-stojnimi državnimi organi.

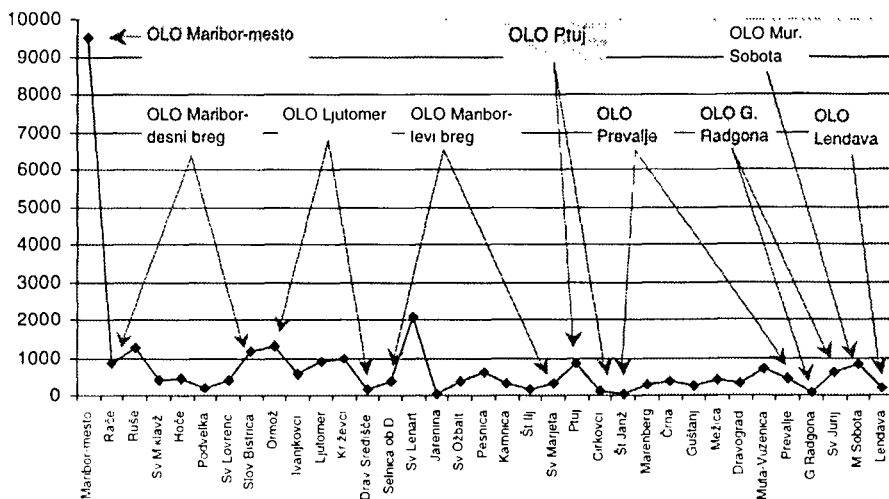
11. Nabavne in prodajne zadruga naj osredotočijo svoje delovanje na nabavo gospodinjskih potrebščin in potrebščin kmetijskega gospodarstva ter na vnovčevanje kmetijskih pridelkov. Zaradi tega naj se nabavne in prodajne zadruga izogibajo ustanavljanju odsekov za posle, ki spadajo v delokrog posebnih zadrug.

12. Prodaja blaga v nabavno-prodajnih zadrugah naj se izvaja samo proti plačilu v gotovini. Skrajno previdne morajo biti zadruga pri vnovčevanju kmetij-skih pridelkov, da ne zabredejo v nepotrebne izgube.

13. Okupator je na področju mariborskega okrožja izropal in uničil zadruž-ništvo ter mu s tem povzročil ogromno materialno škodo. Vrednost odnesenega in uničenega blaga presega 120 milijonov predvojnih dinarjev. Apeliramo na vse pristojne oblasti, da se na temelju potrjene višine prijavljene škode dajo novemu enotnemu zadružništvu na razpolago najnujnejša denarna sredstva.

Razdeljevanje racioniranih živil naj bi potekalo pod kontrolo zadružnikov, s čimer bi bili izključeni vsi posredniki. S tem je zadružništvo prevzelo velik del trgovine s kmečkimi pridelki, hkrati pa je bila to priložnost, da dobro organizirana zadruga obračuna s privatnim sektorjem in raznimi trgovci in špekulanti.⁶ Ti so bili vedno glasnejši s propagandnimi parolami, da bodo vse NAPROZE likvidirale zasebno trgovino, da niso sposobne nabaviti vsega blaga, ki ga potrebujejo zadružniki, grozili so z visokimi cenami.

Iz poročila Okrožnega iniciativnega zadružnega odbora za mariborsko okrož-je v mesecu septembru 1945 je razvidno, da so bile ustanovljene NAPROZE v vseh devetih okrajih mariborskega okrožja.⁷

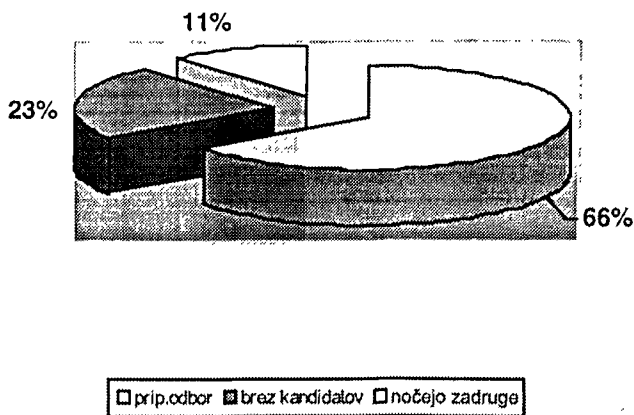
⁶ Prav tam, str. 29.

⁷ Okrožni ljudski odbor Maribor 1945–1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

V devetih okrajih⁸ mariborskega okrožja je delovalo 35 NAPROZ z 28.931 člani. Vendar v vseh okrajih niso pokazali pretiranega navdušenja niti za ustanavljanje zadrug niti za izvolitev iniciativnih odborov. Zgovorno je poročilo Okrajnega iniciativnega odbora za zadruge pri Okrajnem odboru OF Murska Sobota iz meseca julija 1945, ki izstopa v primerjavi z drugimi okraji.⁹

Zadružništvo je bilo precej na mrtvi točki tudi v Vuhredu, kjer so dobičkarji preprečevali delovanje iniciativnega odbora.

Sklep o ustanovitvi NAPROZE v okraju Dolnja Lendava je bil sprejet na sestanku zadružnikov že 12. 6. 1945, vendar le s sedmimi člani. Sklenili so, da bo NAPROZA v Dolnji Lendavi imela svoja oddajališča v Turnišču, Črenševcih, Veliki Polani, Bogojini in Beltincih. Vendar je bilo predvideno, da bo s poseganjem magične meje 500 članov v nekem kraju dan pogoj za osamosvojitve in ustanovitve samostojne zadruge. Brez problema so bili izvoljeni iniciativni zadružni odbori za kraje: Turnišče, Črenšovce, Veliko Polano, Bogojino, Beltince, Dobrovnik, Malo Polano, Brezovico, Lipo, Bratonce, Kapce, Gaberje, Petišovce, Melince, Benico, Pince, Lipovce, Motranjevece, Kobilje, Srednjo in Gornjo Bistrico, Rankovce, Gomilce, Žitkovce, Mostje.¹⁰ Zadruga je imela 674 članov s 1400 družinskimi člani. Delež je znašal 150 din, jamstvo je bilo trikratno.

Okrajni ljudski odbor Murska Sobota - odnos prebivalcev okraja do ustanavljanja zadrug v letu 1945¹¹

⁸ Primerjava z Zakonom o upravni razdelitvi Slovenije, ki je natančno določal kraje, ki so spadali v določene okraje, ni možna, saj je bil zakon objavljen 8. septembra 1945, poročilo pa je obravnavalo čas do sprejetja zakona.

⁹ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

¹⁰ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

¹¹ Kraji, ki so izvolili 3-članski pripravljalni zadružni odbor: 1. Adrijanci, 2. Andrejci, 3. Bakovci, 4. Bekovci, 5. Bodonci, 6. Boreče, 7. Borejci, 8. Brezovci, 9. Budinci, 10. Čepinci, 11. Čikečka vas, 12. Černelavci, 13. Dankovci, 14. Dolnji Slaveči, 15. Domajinci, 16. Domanjševci, 17. Fokovci, 18. Gorica, 19. Gornja Lendava, 20. Gornji Petrovci, 21. Gradišče, 22. Hodoš, 23. Ivanjševci, 24. Kančevci, 25.

V letu 1946 se je število članov dvignilo na 1200 s 5720 družinskimi člani. Obsegala je polovico okraja in je imela deset poslovalnic v vseh večjih vaseh. Opremljena je bila s skladišči, trgovino z manufakturnim blagom, špecerijo in železnino in imela svojo pekarno ter dve zadrudni gostilni. Predvidena je bila ustanovitev krojaškega in čevlarskega odseka ter gradnja zadrudnega doma. V zadrugi je bil razmeroma močan sindikat, mnogi uslužbenci so se vključili v upravno-politični tečaj. Vsako poslovalnico je tedensko pregledal poslovni odbor.¹²

Že takoj v začetku je v posameznih okrajih prišlo do nejasnosti in nerazumevanja navodil, saj so se posamezni referenti napačno sklicevali na Ministrstvo za trgovino in preskrbo, ki naj bi posameznim NAPROZAM dodeljevalo le določeno vrsto blaga.

Zadruge so nastajale pospešeno, pripravljale so občne zборе in sprejemale zadrudna pravila z dopolnitvami, ki jih je pozneje posredoval Iniciativni odbor za zadrudništvo, npr.,

- da sme zadruga po potrebi odpreti tudi podružnice,
- da so sicer lahko člani zadruge tisti, ki jim je bila odvzeta narodna čast in državljanske pravice, vendar nimajo niti glasovalne pravice niti ne morejo biti voljeni,
- da imajo lahko zadruge z več kot 2000 člani delegatski sistem pri volitvah.¹³

Navdušenje posameznih zadrug in tudi krajev po ustanavljanju poslovalnic oziroma podružnic, so nekoliko umirile smernice Iniciativnega odbora za zadrudništvo o ustanavljanju le-teh:

1. Ustanovila naj bi se le tam, kjer je to ekonomično in ima možnost za razvoj. V prvi vrsti pa mora imeti vsaka poslovalnica toliko odjemalcev, da pokrije stroške najemnine, kurjave, elektrike, čiščenja, zaposlenega osebja. Če teh pogojev ne more zagotoviti, naj se raje usposobijo razdeljevalnice, kjer bi se zadrudnikom od časa do časa, ko prispe blago, izvršila razdelitev.

2. Kot varianta je bil predlagan skupen odvoz v določen kraj. Zadrudniki bi lahko prinesli v zadrudno poslovalnico steklenice, posode, zadrudni funkcionar pa bi poskrbel, da se blago dostavi v določen kraj.¹⁴

Sicer pa je Iniciativni zadrudni odbor za Slovenijo izdatno poskrbel za normalno delovanje zlasti tistih zadrug, ki so po številu članov in krajevni razsežnosti predstavljale velike in močne gospodarske organizacije. V ta namen je bil namreč

Košanovci, 26. Križevci v Prekmurju, 27. Krog, 28. Krnci, 29. Krplivnik, 30. Kruplivnik, 31. Kupšinci, 32. Kuštanovci, 33. Kuzma, 34. Lemerje, 35. Lončarovi, 36. Mačkovci, 37. Mali Dolenci, 38. Markišovci, 39. Markovci, 40. Martinje, 41. Matjaševci, 42. Moravci, 43. Murska Sobota že posluje, 44. Nemčovci, 45. Neradnovci, 46. Noršinci, 47. Novi Breznovci, 48. Nuskova, 49. Panovci, 50. Petanjci, 51. Polana, 52. Perdašinci, 53. Prosečka vas, 54. Prosenjakovci, 55. Puconci, 56. Puževci, 57. Rankovci, 58. Rogaševci, 59. Sebeborci, 60. Serdica, 61. Sodišinci, 62. Stanjevci, 63. Stari Beznovci, 64. Strukovci, 65. Sveti Jurij, 66. Šalamenci, 67. Šalovci, 68. Šulinci, 69. Tešanovci, 70. Tišina, 71. Topolovci, 72. Trdkova, 73. Tropovci, 74. Vadarci, 75. Vanča vas, 76. Vaneča, 77. Veliki Dolenci, 78. Veščica, 79. Ženkovci, 80. Ženavlje. Kraji, ki niso imeli kandidatov: 1. Cankova, 2. Dolina, 3. Fikšinci, 4. Gederovci, 5. Gornji Slaveci, 6. Gerlinci, 7. Ivanovci, 8. Kramarovci, 9. Kukeč, 10. Lucova, 11. Lukačevci, 12. Martinje, 13. Mlajtinci, 14. Moščanci, 15. Murski Petrovci, 16. Murski Črnci, 17. Otovci, 18. Pečarovci, 19. Peskovci, 20. Pertoca, 21. Poznanovci, 22. Predanovci, 23. Radovci, 24. Rakičan, 25. Ratkovci, 26. Skakovci, 27. Vidonci, 28. Vučja Gomila. Kraji, ki so odkrito izjavili, da ne želijo zadrug: 1. Bokračci, 2. Gornji Črnci, 3. Korovci, 4. Kovačevci, 5. Krajna, 6. Krašči, 7. Motovilci, 8. Ocjinje, 9. Ropoča, 10. Satahovci, 11. Selo, 12. Sotina, 13. Središče, 14. Večeslavci.

¹² Ljudska pravica, št. 154/5, julij 1946, str. 4.

¹³ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945–1946, Iniciativni odbor za zadrudništvo, AŠ 146.

¹⁴ Nova zadruga, št. 4/20. 9. 1945, str. 2.

zaradi potrebe po izvajanju delegatskega sistema izdan poseben Pravilnik o volitvah delegatov za skupščino nabavljalnih in prodajnih zadrug in poslovnih odborov poslovalnic.¹⁵

Citirani pravilnik je predvideval stalne članske sestanke iz območja poslovalnic, kjer naj bi razpravljali o odprtih vprašanjih in iskali rešitve za nastale probleme. Določeni sestanki naj bi bili združeni z družabno-kulturnimi prireditvami in naj bi hkrati združevali vzgojno poanto za notranjo preosnovo združnikov.

Pravilnik je predvideval tudi ustanovitev t.i. poslovnih odborov, ki bi se na eni strani pojavljali kot samoupravni organi poslovalnic, na drugi pa kot pooblaščenca upravnih odborov.

Poslovni odbor naj bi v smislu 11. člena pravilnika razbremenil upravni odbor, saj bi nastopal kot posrednik med poslovalnico in upravnim odborom, nadzoroval uslužbenca poslovalnice in v mejah pooblastil upravnega odbora reševal tekoče zadeve poslovalnic. Močno povezanost poslovalnic je omogočal 13. člen, saj je predvideval aktivno udeležbo predsednika poslovnega odbora na sejah upravnega odbora, ki je bil celo zadolžen sklicevati seje konferenc vseh poslovnih odborov.¹⁶

Pri tem je bila seveda v celoti ohranjena notranja zgradba zadrug z vsemi tremi vitalnimi organi, to je upravnim odborom, nadzornim odborom in skupščino. Poslovni odbor ni bil organ zadruge v pravem pomenu besede, temveč le pooblaščenec upravnega odbora, ki je zastopal interese svoje poslovalnice. Tako oblikovana zadružna zgradba naj bi se transmisirala v okrožni zadružni centrali.

V mariborskem okrožju so uvedli celo sistem terminskega poslovanja, kjer so določili tedenski turnus, na osnovi katerega je lahko posamezen zadružni uslužbenec v tednu dni obdelal več poslovalnic. O namembnosti prostorov, ki bi se dodelili zadrugam, so odločali:

- ♦ Komisija za upravo narodne imovine,
- ♦ Mestna uprava nepremičnin,
- ♦ Odsek za trgovino in preskrbo.

Pri ustanavljanju poslovalnic je bil močan poudarek na njihovem videzu. Posebej je bilo poudarjeno, da mora biti prijazna in čista ter opremljena s primerno tehtnico, utežmi, posodami, merami. Zadružnik ni smel imeti občutka, da je prišel v zakoten, neurejen prostor, temu primerno urejen in izobražen je moral biti tudi uslužbenec.¹⁷

O tem je na svojih sejah razpravljal že tudi Iniciativni zadružni odbor. Ugotovljeno je bilo, da je na splošno strokovna izobrazba zadružnega osebja nezadostna. Vsak posameznik, ki se je hotel udeleževati na zadružno-gospodarskem področju, je moral biti usposobljen in polno odgovoren. Zato so bili predvideni zadružni tečaji.¹⁸

Če k takšnemu razmišljanju dodamo poročilo Iniciativnega zadružnega odbora Okrajnega odbora OF Maribor desni breg v juliju 1945, lahko ugotovimo, da je bila večina zadrug že prej pozorna na izbiro osnovnega prostora. V ta namen so si morali pridobiti dovoljenje Mestne uprave za nepremičnine (MUNI), ki je razpolagala tudi z opremo. Tako je npr. v Lovrencu na Pohorju delovala podružnica v prostorih nekdanje konzumne zadruge, limbuška podružnica ruške zadruge

¹⁵ Pravilnik je v celoti objavljen v Novi zadrugi, št. 2/6. 9. 1945, str. 4.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Nova zadruga, št. 3/1945 str. 2.

Analiza opravljenega dela NAPROZE v Mariboru je do konca leta 1945 razkrila vrsto problemov, ki so ovirali njeno aktivnost. Zadruga je pričela svoje poslovanje z eno volovsko vprego, parom konj in petimi tovarnimi, za silo usposobljenimi avtomobili. S tako skromnim prevoznim parkom je bilo potrebno mesečno prevoziti 140.000 kg živil v skladišča in od tam v prodajalne. Dnevno so razvažali po 8.500 hlebov kruha. Vmesni prosti čas je bil namenjen prevozu drv iz krajev, oddaljenih do 40 km, v skladišča.²²

Neprijetno je bilo tudi dolgotrajno čakanje na živila, čeprav je sodelovalo pri razdeljevanju 190 uslužbencev. Mnogi so zaradi tako neurejenih razmer zapuščali zadrugo in se vračali k privatnim trgovcem. Članstva bi bilo verjetno še več, če ne bi predstavljali ovire stari deleži bivših zadrug, ki so bili vplačani, a še niso bili priznani za izplačilo. Le-to je bilo vezano na likvidacijo nekdanjega *Versorgungsrings*.²³

Leta 1941 je namreč okupator likvidiral na Spodnjem Štajerskem 34 zadrug in jih vključil v tako imenovani *Versorgungsrings*. Med temi zadrugami so bile tudi:

- Nabavljalna zadruga državnih uslužbencev,
- Podružnica Nabavljalne zadruge uslužbencev Državnih železnic v Mariboru,
- Konzumno društvo Delavski dom,
- Splošna Nabavna in prodajna zadruga na Pobrežju.

Iz teh zadrug je ustvaril okupator 9 prodajaln. Ukini je vse fonde in druga likvidna sredstva teh zadrug ter prizadel tem štirim zadrugam vojno škodo v višini 42.000.000 din. Po vseh predpisih o valorizaciji obveznosti in terjatev, ki so jih posamezne zadruge imele pred okupacijo, je bilo najprej nujno ugotoviti aktivo in pasivo.

Nadaljnja poročila o delu mariborske NAPROZE sicer priznavajo določene napake pri delu, vendar je iz njih opazna precejšnja aktivnost. Tako je imela v prvi polovici leta 1946 že 39 poslovalnic različne vsebine: največ je bilo špecerijskih (23), ena delikatesna, dve manufakturni, ena železnina, ena s steklom in porcelanom, ena je bila namenjena prodaji čevljev, ena pekarna in osem gostiln. Število članov se je povzpelo na 6.575 (največ je bilo delavcev) s 23.269 družinskimi člani in 25.345 potrošniki. Zadruga je imela kot veliko trgovsko podjetje kar 37 % vsega prometa in raznoupornega blaga. Zadrugne posle v NAPROZI je opravljalo 283 zadrugnikov (16 uradnikov, 2 pisarniški pomožni osebi, 30 poslovodij, 12 blagajničark, 50 trgovskih pomočnikov, 50 vajencev, 29 trgovskih delavcev, 7 šoferjev, 12 steklarjev, 1 steklarski vajenec, 1 mizar, 1 mehanik, 5 pekovskih pomočnikov, 21 gostincev, 8 delavcev in viničarjev, 1 ključavničar, 1 čevljarski delavec).²⁴ Vsaka poslovalnica je imela petčlanski poslovni odbor, ki je tedensko poročal upravnemu odboru o delu in problemih v svojem okolju. Sledila so mesečna posvetovanja vseh poslovnih odborov.

Kaj vse so prodajale prodajalne NAPROZ? Šlo je predvsem za osnovna živila, kot so moka (bela, koruzna, zdrobi, pšenični zdrob), testenine, sladkor, pralni prašek, sol, milo, suha hrana, sir, riž, marmelada, mleko v prahu, rum. Manjkalo tudi ni kruha, vina, piva, ruma, radenske vode, žganja, malinovca, drv in premo-
ga.²⁵

²² Poročilo Upravnega odbora NAPROZE za leto 1945, Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, AŠ 176.

²³ Prav tam.

²⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, Četrtni ljudski odbor Magdalenske četrti 1945-1947, AŠ 6/23.

²⁵ Prav tam.

V prvih treh mesecih po osvoboditvi je bila več kot prisotna stiska zaradi pomanjkanja hrane, zlasti v mestih. NAPROZE se povsod niso organizirale v smislu navodil, zato je Okrožni odbor OF, Iniciativni odbor, pošiljal združništvu resna opozorila okrajem, naj vplivajo na NAPROZE, ki imajo pravico in dolžnost zbirati poljedelske pridelke za NAVOD.²⁶

Okraji so bili zadolženi priskrbeti zadrugam pooblastila, na osnovi katerih bodo NAPROZE zbirale žitarice zaradi velikega pomanjkanja hrane, ki je pestila Mariborsko okrožje.

Navod je organiziral odkup tako, da je na osnovi predloga okrajnih oziroma krajevnih NOO pooblastil zadruga ali zasebne trgovce ali druge ustanove kot pooblaščenec zbiralec. Ti so imeli določene svoje nakupovalce, tako da je imela vsaka vas in vsak kmet možnost prodati svoje pridelke pooblaščenecem.

Pri tako oblikovani organizacijski shemi so izvajali Navoda, pooblaščenec zbiralec ter razdeljevalci samo trgovinsko tehnične posle brez kakršne koli oblastne funkcije (npr. pri določanju posameznih obrokov ali nakazovanju živil).²⁷

S tem da se je s posebnimi uredbami Navod poistovetil z državno-trgovskim podjetjem in kot takšen postal edini pooblaščenec nakupovalec žita in fižola ter priviligiran pooblaščenec za nakup krompirja, je sprožil vrsto polemik o demokratičnosti tega dejanja in navajanju Navoda na čisti birokratizem. Privatni sektor je namreč kljub predpisom našel pot za odkup tovrstnih proizvodov in v primernem trenutku organiziral prodajo za velik zaslužek. Zato so se kritiki tedanjega časa nagibali k pomembnejši vlogi zadrug pri skrbi za prehrano in odkup. Interese njihovih množic, tudi na področju prehrane, je lahko v dovoljeni meri ščitilo le zdravo združništvo ali konkretnije nabavno-prodajne zadruga, ki so v vaseh in v mestih lahko edine izvajale neposredne nabave in zamenjave blaga, brez vmesnih posrednikov.²⁸

Tako so bili kot pooblaščenec nakupovalci v mariborskem okrožju določeni v posameznih okrajih naslednji:

Maribor, mesto:

1. Kmetijska zadruga, Maribor, Meljska cesta 10,
2. Splošna bolnišnica.

Maribor, desni breg:

1. Nabavna in prodajna zadruga, Sv. Lovrenc na Pohorju,
2. Nabavna in prodajna zadruga Ruše,
3. Nabavna in prodajna zadruga Hoče,
4. Nabavna in prodajna zadruga Rače,
5. Kmetijska zadruga Slovenska Bistrica,
6. Stanko Rajšp, Požega, p. Rače, Pragersko.

²⁶ Z uredbo Ministrstva za trgovino in preskrbo je bil v Uradnem listu SNOS in NV SL št. 44 z dne 17. 10. 1945 preimenovan Banovinski prehranjevalni zavod v Ljubljani, ki je bil ustanovljen z uredbo o ustanovitvi banovinskega prehranjevalnega zavoda v Ljubljani 5. oktobra 1940, Službeni list Kraljevine banske uprave Dravske banovine št. 81/1940 (med vojno Pokrajinski prehranjevalni zavod PREVOD), v Nabavljalni zavod Slovenije NAVOD v Ljubljani kot zavod federalne Slovenije, Uradni list SNOS in NV št. 44/1945. Predsednika Navoda je na osnovi 3. člena uredbe imenoval minister za trgovino in preskrbo. Navod je imel svoje podružnice, smiselno pa se je njegovo delo vezalo na predpise Banovinskega prehranjevalnega zavoda. Z odločbo vlade LRS z dne 30. avgusta 1946 (Uradni list LRS št. 58/1946) je bila uredba prilagojena določbam splošnega zakona o državnih gospodarskih podjetjih, ki je izšel 24. julija 1946 v Uradnem listu FRJ št. 62.

²⁷ Vestnik mariborskega okrožja, št. 69/I. z dne 31. 10. 1945, str. 4.

²⁸ Ljudska pravica, št. 244/9. 10. 1945, str. 8.

Maribor, levi breg:

1. Nabavna in prodajna zadruga Kamnica,
2. Nabavna in prodajna zadruga Sv. Peter – Rupertče,
3. Nabavna in prodajna zadruga Pesnica,
4. Nabavna in prodajna zadruga Št. Ilj,
5. Nabavna in prodajna zadruga Sv. Marjeta ob Pesnici,
6. Nabavna in prodajna zadruga Sv. Lenart,
7. Nabavna in prodajna zadruga Selnica ob Dravi,
8. Nabavna in prodajna zadruga Marenberg.

Gornja Radgona:

1. Nabavna in prodajna zadruga Gornja Radgona,
2. Škerlec, trgovec, Gornja Radgona,
3. Evgen Kuzmič, Apače,
4. Leopold Prah, Vratja vas,
5. Kmetijska zadruga Sv. Jurij ob Ščavnici,
6. Vinko Zorko, Sv. Benedikt.

Dolnja Lendava:

1. Ivanec Menc, Dolnja Lendava,
2. Ludvik Ferenčak, Dobrovnik,
3. Štefo Štefko, Ivanci,
4. Anton Košar, Beltinci,
5. Jožef Fridrik, Beltinci.

Ljutomer:

1. Nabavna in prodajna zadruga Ljutomer,
2. Kmetijska zadruga Križevci.

Ptuj:

1. Nabavna in prodajna zadruga Ptuj.
2. Kmetijska zadruga Ormož,
3. Nabavna in prodajna zadruga Sv. Lovrenc – Dravsko polje,
4. Nabavna in prodajna zadruga Cirkovci.

Prevalje:

1. Nabavna in prodajna zadruga Vuzenica,
2. Nabavna in prodajna zadruga Dravograd,
3. Kmetijska zadruga Prevalje.

Murska Sobota:

1. Nabavna in prodajna zadruga Murska Sobota, po svojih podružnicah,
2. Karl Flisar, Murska Sobota,
3. Ivan Benkič, Soboborci,
4. Janez Harl, Križevci,
5. Franc Forjanič, Dolnji Slaveči,
6. Ludvik Podlesnik, Vanča vas,
7. Ludvik Goričan, Kupšinci,
8. Franc Ferenčič, Krog,
9. Franc Kerec, Korovci,
10. Franc Lepoša, Veliki Dolenci,

11. Koloman Čarni, Ratkovci,
12. Karel Kampl, Serdica.²⁹

Intenzivno se je vključila tudi Okrožna zadružna centrala Maribor, ki je imela sedež na Ciril Metodovi ulici št. 1, ki je NAPROZAM posredovala odkupne cene žitaric za pšenico (3.70 din za kg), rž (3,55 za kg), oves (3,15 za kg), soržico (3,40 za kg), ječmen jari (3,55 za kg), ječmen ozimni (3,15 za kg).³⁰

Zadruge so zbrano žito, ki so ga odkupile od kmeta in mu izstavile potrdilo kot dokaz o prodaji, s katerim se je lahko izkazal tudi v primeru, da bi prišlo npr. do prisilne oddaje žita, nato predale okrajnim podružnicam Navoda, ki so izstavili ustrezno potrdilo, s katerim je zadruga dobila plačilo pri Okrožni zadružni centrali, ki je k osnovni ceni izračunala tudi pribitek.

Pri izvajanju aktivnosti so bile zadruge posebej opozorjene na disciplino in natančno izvajanje navodil in morebitne sankcije, ki bi lahko sledile v primeru samovolje. Okrožna zadružna centrala je bila celo pripravljena ponuditi namenski predujem, kolikor zadruge ne bi bile likvidne pri vplačilu za prevzeto žito.

Zelo zanimivo, konkretno in plastično, je težave in probleme pri svojem poslovanju, nabavi in prodaji, ki so bili tudi problemi drugih NAPROZ, kljub zvenečim političnim govorom o uspešnem delovanju zadrug, v mesecu septembru 1945 opredelila v svoji spomenici, naslovljeni na Ministrstvo za trgovino in prekrbo v Ljubljano NAPROZA z o. j. v Slovenski Bistrici, ki je imela poleg centrale še 14 podružnic s 14.700 člani:

1. Zadrugi primanjukjeta še vsaj dva pettonska kamiona.
2. Navezava na Navod ni najbolj posrečena, saj ima na razpolago premalo osnovnih živil, kot so moka, sladkor, zelje, zakuha.
3. Dotok živil je nereden, kar povzroča med delavci nezadovoljstvo, saj ne morejo kljub živilskim kartam uveljaviti pravice do živil.
4. Zadruga ima veliko škodo, ker se pri moki, sladkorju in drugih živilih tehta bruto za neto, tara pa se ne upošteva.
5. Veliko je pomanjkanje tekstilnega blaga, ki ga zadružniki kljub nakaznicam ne morejo dvigniti (ni osebnega perila, hlačevine, štofa, primanjukjeta modri malinos in gradl). Ko blago vendarle pride, se več tednov čaka na račun, češ da cene še niso določene.
6. Zadružnik vse predolgo čaka na rešitev prošnje za odobritev nakaznic za oblačila in čevlje, ki morajo biti nujno usklajene s potrebami in razpoložljivim blagom.
7. Za obnovo porušenih domov močno primanjkujejo palično železo, žičniki in drugi gradbeni material.

8. Zadruga v Bistrici je predlagala kreditiranje dobavljenega blaga vsaj na 30 dni, ker ji je primanjkovalo denarnih sredstev.³¹

Natančno čez eno leto po ustanovitvi, avgusta 1946 (po nekaterih podatkih je potekal ustanovni sestanek NAPROZE v avgustu 1945, po drugih pa v septembru istega leta) so na občnem zboru NAPROZE ugotavljali, da je bilo 85 % prebivalstva vključeno v zadružni sektor. Zadruga je imela tudi pekarno v Peklu in Slovenski Bistrici, gostilno s prehrano, mesarijo v Slovenski Bistrici in gostilno

²⁹ Prav tam.

³⁰ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945–1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, dopis št. 880, AŠ 176.

³¹ Pokrajinski arhiv Maribor, Spomenica, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945–1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

v Spodnji Polskavi. Zadruga je oskrbovala 4011 članov z 18.031 družinskimi člani. Vse zadružne obveznosti je opravljalo 84 zaposlenih, zadruga pa se je zadolžila za vsoto v višini 5,000.000. Zanimivi so bili sklepi, ki jih je sprejela skupščina:

1. Na zadružni deski se bodo objavljali kontingenti.

2. Na poslopu centrale zadruge bo skrinjica za želje in pritožbe; knjige bodo uvedene tudi v vseh poslovalnicah.

3. Ustanovil se je produktivni zadružni oddelek s čevljarско, krojaško in ključavničarsko delavnico. V ustanavljanju je bil tudi oddelek za sadje in sočivje. Pri krajevnih ljudskih odborih naj bi zadolženi zadružniki poskrbeli za povezavo med ljudsko oblastjo in zadružništvom. Pod takšnimi pogoji se bo lažje izdelal gospodarski načrt, predlagano pa je tudi bilo, da je v zadružnem odboru vsaj ena predstavnik AFŽ.⁴²

Iniciativni odbor za zadružništvo Okrajnega odbora OF Marenberg je že v mesecu juniju in juliju 1945 sprožil obširno akcijo ustanavljanja NAPROZ (te so poslovale že od 24. junija 1945 naprej), posebne prostore pa sta si zagotovili že zadrugi na Muti in v Vuzenici. V vseh okrajnih zadrugah je bilo čutiti največje pomanjkanje žeblicev, sladkorja, delavskih oblek. Intenzivno je bilo zanimanje za ustanovitev potrošniške zadruge.⁴³

NAPROZA Marenberg je imela avgusta 1945 že štiri prodajalne in tri podružnice z 800 člani.

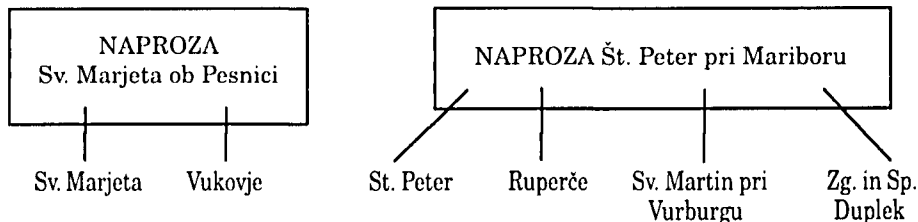
Zadruga na Muti je obsegala kraje: Primož, Sv. Jernej, Pernico, Gortino.

Zadruga v Ribnici na Pohorju kraje: Josipdol, Hudi Kot, del Lehna, Janžev Vrh.

Delokrog zadruge v Podvelki pa je bil: Brezno, Remšnik, Brezni Vrh.

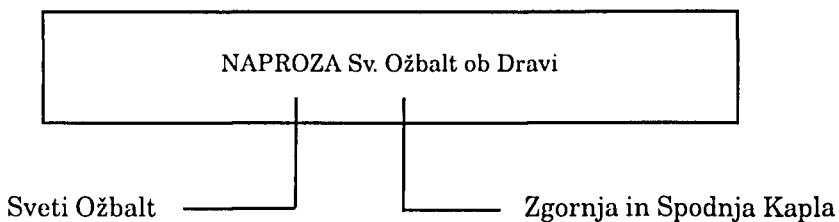
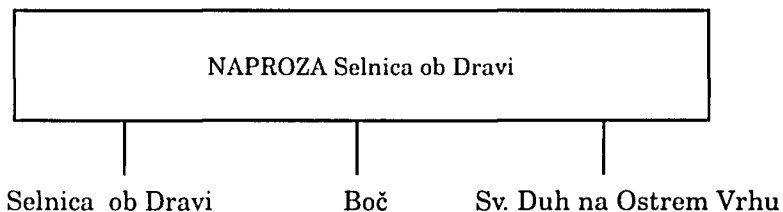
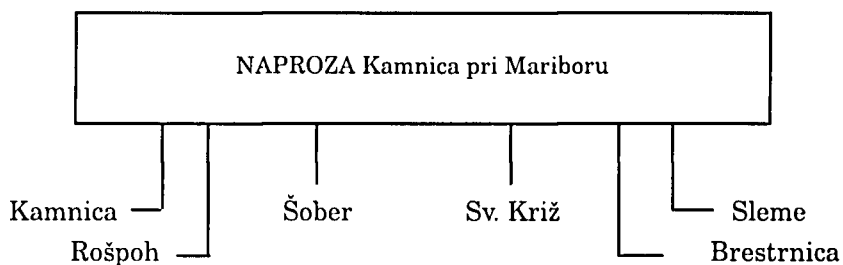
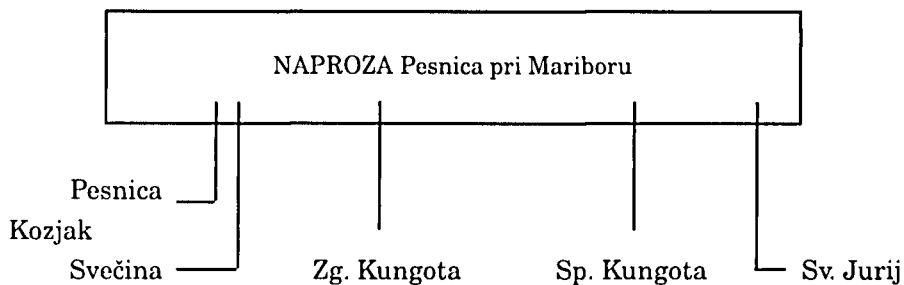
Krajevni iniciativni odbori so zaživeli že v mesecu juliju v Marenbergu, na Muti, Breznu, Josipdolu, Vuzenici, Kozjem Vrh, Ribnici.

Že 21. maja 1945 se je pri Okrajnem odboru OF Maribor – levi breg ustanovil iniciativni odbor za zadružništvo, ki je imel svoje prostore v Krekovi ulici 9. Sledila je organizirana mreža krajevnih iniciativnih odborov in organizacij nabavnih in prodajnih zadrug z omejenim jamstvom.

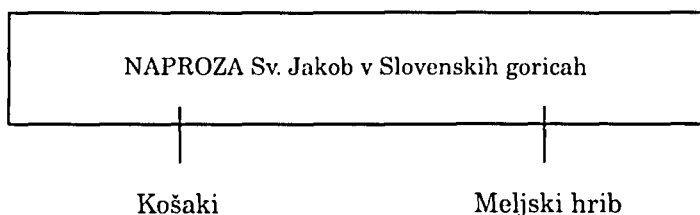
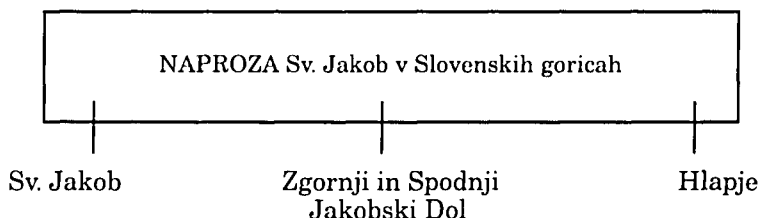
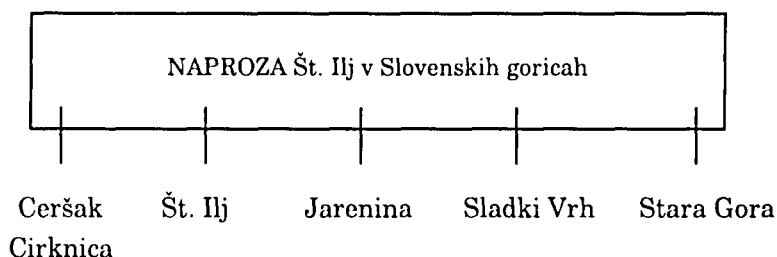
⁴² Vestnik mariborskega okrožja, št. 48/12. avgust 1946, str. 6.

⁴³ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

Skupaj je bilo 2685 združnih članov s 14.100 družinskimi člani.

Tik pred otvoritvijo so bile NAPROZE:

Skupno je pomenilo v najkrajšem času izjemno številčno in organizacijsko strukturo – 4285 članov ali 80 % celotnega prebivalstva okraja.³¹

NAPROZA v Pesnici je začela s poslovanjem sicer že 6. julija 1945, do ustanovne skupščine pa je prišlo v januarju 1946. Ubadala se je s težavami, ki so bile značilne za vse NAPROZE - pomanjkanjem obratnega kapitala za nabavo blaga. Sedež centrale je bil v Pesnici (186 članov), delovali pa sta še dve poslovalnici (Zg. Kungota - 185 članov), Jarenina (186 članov). Pri delu je bila uspešna, saj je zbrala za oskrbovanje industrijskih krajev in vojske 142.496 kg krompirja, 200 kg slanine, 80-100 l mleka dnevno (za delavce, vojake, otroke).

NAPROZA v okraju Ptuj je bila osnovana 12. julija 1945, ustanovni občni zbor pa je imela 24. septembra 1945; izvoljen je bil 12-članski upravni odbor, tričlanski nadzorni odbor, sprejeli so pravila in se dogovorili o najemu posojila v višini 1 milijona din. S tem denarjem so nameravali kupiti manufakturno blago in tehnični material. Z ustanovnim sestankom je prenehal delovati iniciativni upravni odbor, ki je pripravljaval v 10 sejah predloge za vključitev zadruga v gospodarski sistem okraja. Od komiteja za upravo narodne imovine je prevzela trgovino

³¹ Vestnik mariborskega okrožja, št. 29/28. 7. 1945, str. 6.

Artenjak. V njej je bila zasežena precejšnja količina semen (zadruga jih je prodala po ceni iz leta 1939 + 30 %) in strupov. Zadruga je imela zastopstvo Jugopetrola, nakupovala je krmila in semenska žita, od članov pa poljske pridelke. Imela je 43 uslužbencev, ki so skrbeli za 8900 potrošnikov. Delež je znašal 150 din, jamstvo je bilo petkratno.

NAPROZA v Ormožu je bila ustanovljena 28. julija 1945. Zadruga je imela 5 poslovalnic, 12 uslužbencev in okoli 550.000 mesečnega prometa. Poleg Navodovih nacioniranih živil je zadruga prodala dva vagona cementa, en vagon apna, zbrala je dva vagona krompirja, 8000 kg ježic.³⁵

Ljutomerska NAPROZA je pričela poslovati 8. julija 1945, mesec dni zatem je imela že ustanovno skupščino. Od komisije za upravo narodne imovine je prevzela trgovino z železnino in steklom, tako da je imela 2 poslovalnici in odsek za usnje. Zanimiv je bil najem kredita v znesku 100.000 proti jamstvu celotnega odbora. Zadruga je imela šest uslužbencev. Precejšnja konkurenca je bila privatna trgovina, ki je imela razmeroma močan kapital. Velik problem so bila prometna sredstva, saj so bile poslovalnice močno oddaljene.

Zanimivo sliko o nevestnem poslovanju vaše NAPROZE, kjer je gospodarila nestrokovnost, nezainteresiranost, nespoštovanje dogovorjenega in slaba organizacija dela, lahko razberemo iz ohranjenega zapisnika izrednega občnega zbora NAPROZE v Ivanjkevcih, 26. maja 1946.³⁶ Do zadruge je vladal nezaupljiv odnos, zato so zadružniki množično odhajali po nakupe v Ljutomer ali Ormož. Opazili so namreč, da je poslovodja neupravičeno kril pomanjkanje masti z oljem, dolival vodo vinu, prijazno stregel samo tistim, "ki so nekaj pomenili", zadruga pa je bila pogosto neopravičeno zaprta. Na takšno nekompromisno in odprto diskusijo je skušal pomirjujoče vplivati predstavnik IZOS-a Vojko Nemec z besedami: "Zdi se mi, da niste pravilno razumeli zadružništva. Današnje zadružništvo je čisto nekaj novega, tudi oblast je drugačna. Kolikor vse ne teče, kot je treba, smo krivi vsi. Zadružništvo ne pozna nobene razlike med ljudmi. Poslovodja kdaj zagreši. Ne bomo ga obesili. Za vse nepravilnosti v zadrugi so krivi vsi zadrugarji. Ljudska gospodarska organizacija je naša gospodarska armada pod kontrolo ljudstva. Velika in graje vredna je napaka izstopati iz zadruge in dajati mesto špekulantom. V zadružništvu nastopa že drugo razdobje: borba s cenami, in to zaradi koristi ljudskih množic. Uspeh bo, če bomo vsi sodelovali. Dobra zadružna organizacija je pot svobode." Govornik je na koncu izrekel vse priznanje tudi Rusiji, edini deželi svobode.

Zadružniki so bili na občnem zboru seznanjeni z dolgovi okrajni posojilnici Ljutomer, zadružni in kmetijski banki v Ljubljani, okrajnemu ljudskemu odboru, odseku za finance, okrožni zadružni centrali v Mariboru, Navodu v Ljubljani, Vinarski zadrugi Ljutomer in Ormož ter Blagovni centrali v Ljubljani, ki so bili še neporavnani in so skupno znašali 353.994,08 din.

Dolžnikov zadrugi je bilo približno toliko, vendar so bile njihove vsote znatno manjše, npr.:

- ♦ Vinogradniška zadruga Železne dveri Ljutomer je dolgovala 3.920 din za 980 kg krompirja,
- ♦ Vinogradniška zadruga Ivanjkevcji je dolgovala 420 din za 85 kg graholke,
- ♦ KLO Ključarovci 1600 din za 8 sodov škropiva,

³⁵ Arhiv Republike Slovenije, Planska komisija Ljudske republike Slovenije 1945-1951, fasc. 1/10.

³⁶ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

- ♦ KLO Žerovinci 2600 din za 13 sodov škropiva,
- ♦ KLO Lahkonci 2000 din za 10 sodov škropiva.

Kot dolžniki so nastopali še posestvo Pitter, veleposestvi ormoške graščine in nekaj posameznikov.³⁷

Izhodišče NAPROZE v Murski Soboti je bilo nabavljalna zadruga državnih uslužbencev, ki je ustanovilo svoje delovanje med okupacijo. Zadruga je imela 2003 člane z 8000 družinskimi člani. Ustanovna skupščina je bila 2. avgusta 1945. Največje težave je imela s prometnimi sredstvi zaradi oddaljenosti poslovalnic.

Prva poslovalnica v okraju je zaživela že 12. julija 1945, naslednji mesec je zaživela v Slovenji vasi, Selah, sledile so še pri Sv. Barbari v Halozah, Sv. Lovrencu in Majšperku.³⁸ Poleg zadružnih gostiln je v okraju delovala še zadružna pekarna. Skupno število članstva v okraju je doseglo 1538 članov s 7023 družinskimi člani. Največji problem zadruge je bilo pomanjkanje blaga in prometnih sredstev.³⁹

V okraju Prevalje so o ustanovitvi NAPROZE razpravljali že v mesecu juliju 1945. Imela naj bi podružnice v Mežici, Guštanju, Črni, Lešah, Žerjavu in Sv. Heleni. Zadružna organizacija med poslovalnicami še ni bila dobro vzpostavljena, saj so poslovalnice delovale brez nadzora, precej samostojno. Vse poslovalnice so imele težave z NAVODOM, saj jim ni priznal kala pri moki in soli. Zadrugi in poslovalnicam so dobro konkurirali privatni trgovci.

V mesecu septembru 1946 so na sestanku konference upravnikov NAPROZ-a v Prevaljah še vedno ugotavljali, da so NAPROZE med seboj premalo povezane, da se še vedno borijo s kroničnim pomanjkanjem prometnih sredstev, da dvigujejo premalo blaga za podružnice oziroma poslovalnice. Poudarili so zahtevo, da mora biti pri prevzemu kontingentov prisoten predstavnik sindikata, zlasti v delavskih središčih, ki bi moral imeti večji vpliv na uslužbenca NAPROZA. Nasprotno pa je bil državni sektor v Prevaljah občutneje bolje založen z blagom.

Privatni sektor je imel skoraj povsod na zalogi predmete in blago, s katerim si je navezoval potrošnike. V skoraj vseh zadrugah je bilo premalo samoiniciative in premalo sodelovanja s kmeti.⁴⁰

V skladu s septembrskimi zapisi in ugotovitvami je 3. novembra 1946 potekala izredna skupščina NAPROZE za Mežiško dolino z o.j. Prevalje. Prisotni so bili predstavniki oblasti (okrožni zadružni referat, predstavnik OF, KLO, okrajnega LO in delegati iz krajev Helena, Črna, Žerjav, Mežica, Prevalje, Leše, Guštanj; vse zadruge Mežiške doline so se združile v enotno zadružno enoto, ki bo oskrbovala Spodnjo in Gornjo Mežiško dolino s kraji: Guštanj, Prevalje, Leše, Mežica, Žerjav, Črna, Helena) z živilskimi in gospodarskimi potrebščinami. Zadrugi je še vedno ostalo 16 poslovalnic, prišlo pa je tudi do združitve z Delavskim konzumnim društvom v Ljubljani z vso aktivo in pasivo oziroma poslovalnice v Guštanju, Prevaljah, Mežici in Črni in Kmetijsko blagovno zadrugo v Prevaljah. Predvideni kontingent manufakture se je delil v razrezu tako:

30 % - privatni sektor

40 % - zadružni sektor

30 % - državni sektor (ena sama prodajalna v Prevaljah).⁴¹

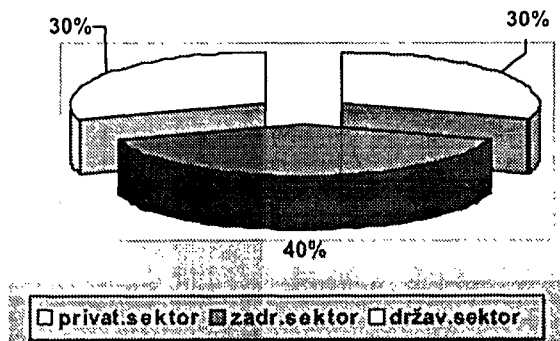
³⁷ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

³⁸ Vestnik mariborskega okrožja št. 55/29. septembra 1945, str. 4.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

⁴¹ Prav tam.

Zaradi priključitve Dravograda k Prevaljem je bilo smotrno, da je samostojna NAPROZA v tem kraju ostala⁴² (ustanovni občini zbor NAPROZE je namreč potekal 21. julija 1945).

Zadruga v Dravogradu je imela 392 članov s 1500 družinskimi člani, delež je znašal 150 din, jamstvo je bilo petkratno. Zadruga je bila naslednica dveh zadrug iz stare Jugoslavije in je bila zastopnica Jugopetrola, v načrtu je bila ustanovitev zadružne gostilne in poslovalnice za prevzem mleka.

V Sv. Ožbaltu ob Dravi so odprli zadružno trgovino 10. julija 1945, teden dni zatem so izvolili pripravljalni odbor zadruga, ki pa zaradi neurejenih razmer na sodiščih še ni mogel izvesti občnega zbora oziroma registracije v zadružni register. Zato so kljub dobremu poslovanju ustanovni občni zbor lahko izvedli šele 18. novembra 1945. Zadruga je v prehodnem obdobju delovala zelo uspešno, saj je imela lastni tovorni avtomobil, zadostno zalogo lesa in drv, s katerim je lahko zalagala celo Maribor. Sprejeli so zadružna pravila in določili delež 150 din s tem, da je vsak zadružnik jamčil še s petkratnim zneskom vpisanega deleža. Predvidli so tudi ustanovitev poslovalnice v Breznem.⁴³

Zadruga v Breznem je začela poslovati 19. junija 1945 in je imela 800 članov. Delež je znašal 150 din, jamstvo je bilo enkratno. Imela je 2 uslužbenca.

Uspešno je bilo ustanavljanje NAPROZE v Rušah, saj je bila že 28. maja 1945 odprta prodajalna Ruše I. Izvoljen je bil iniciativni zadružni odbor, v zadrugi je bilo 9 zaposlenih (poslovodja, 2 pomočnici, 3 vajenci in 3 vajenke). Dobava živil je potekala dokaj nemoteno prek OF in Navoda. Vpisanih je bilo 566 članov z 2247 družinskimi člani. Z nenehnim večanjem števila članstva se je že junija pojavila potreba po odprtju prodajalne Ruše II, za katero je dala prostor Olga Požar. Odprtje je bilo 6. julija 1945. Podružnico so nekaj dni zatem dobili tudi Puščava, Limbuš in Sv. Lovrenc na Pohorju. Tako je prek NAPROZE v Rušah potekala oskrba konec avgusta 1945 za 2266 članov v Rušah, 1500 članov v Lovrencu, 391 članov v Puščavi in 600 članov v Limbušu. Upravičena in skromna je bila torej zahteva po primernem vozilu za prevoz blaga in enem motornem kolesu.⁴⁴

Na 3. seji pripravljalnega odbora NAPROZE v Kamnici, 7. julija 1945, so bila odobrena zadružna pravila, zadruga si je zagotovila sedež pri Strohmeierju in pri Schroku inventar. Za prevoz blaga so uporabili zaplenjen avtomobil na

⁴² Prav tam.

⁴³ Vestnik mariborskega okrožja, št. 79/ str. 5.

⁴⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za zadružništvo, AŠ 176.

dvorišču nekdanjega trgovca Večernika v Brestrnici. Razen Kamnice in Brestrnice je zadruga pokrivala tudi kraje Rošpoh, Jelovec, Slemen in Šober.

Notranjo strukturo NAPROZ je bilo med ohranjenimi dokumenti možno rekonstruirati le pri novo ustanovljeni NAPROZI v Ljubljani, s predvidevanjem, da so se tej shemi prilagajale tudi ostale tovrstne zadruge. Poleg izvršnega odbora je bil imenovan tudi upravni odbor, oba organa sta imela za nemoteno delo tudi namestnika. Sledili so posamezni odseki, in sicer: fuzijski, organizacijski, gradbeni, nabavno-razdelilni, finančno-gospodarski in propagandno-vzgojni odsek. Delo vseh je nadziral nadzorni odbor.

V septembru in oktobru 1945 so zadružne konference po posameznih okrožjih razkrile vrsto problemov, s katerimi so se srečevale posamezne NAPROZE pri organiziranju in izvrševanju svojih obvez.

Tako je med zaključnimi ugotovitvami precej izstopalo spoznanje o še vedno prisotnem oportunizmu do zadrug tako na vasi kot v mestih. Zadružni aktivisti so podlegli golemu praktikizmu in namerno spregledali pomembno politično vlogo NAPROZ. Zato je postalo celotno nabavno-prodajno združništvo nevarno izpostavljeno načelom poslovnega združništva, ki je bilo prisotno v predvojni Jugoslaviji. Zato so s sprejetimi sklepi zadružnih konferenc zadružniki napovedali boj proti praktikizmu in poslovnemu združništvu.⁴⁵

Okrožne zadružne konference konec leta 1945 so opozorile tudi na vrsto nerešenih upravno-organizacijskih vprašanj, zlasti pri NAPROZAH, ki so bila strnjena v posamezne sklope in kot takšna posredovana celotni zadružni organizacijski strukturi:

1. Takoj naj se izvedejo ustanovne skupščine NAPROZ, kjer jih doslej še ni bilo, istočasno pa se naj izvrši natančna razmejitev okoliša posameznih zadrug, ki mora biti usklajena z zadružniki samimi in pristojnim okrožnim zadružnim iniciativnim odborom. S tem bo dobila zadruga svojo pravno obliko, saj se še vedno dogaja, da so poslovalnice v dilemi, ali so samostojne ali ne.

2. Nekatere zadruge še vedno niso upoštevale navodil, da morajo predložiti potrebne ustanovne listine v registracijo okrožnemu sodišču, da se tako omogoči nastopanje zadruge kot pravne osebe.

3. Zadruge si morajo bolj prizadevati za povečanje članstva, zlasti je potrebno pritegniti "industrijske in obrtne delavce" ter vso delovno inteligenco. Dejansko članstvo in pripadnost k zadrugi je bila vezana na plačilo ustreznega deleža, saj je zadružnik s tem prispeval k obratni glavnici zadruge, ki je pogoj za njeno delovanje.

4. Tesno povezano z zadružnim deležem je bilo tudi jamstvo. To je pomenilo vezanost na zadružni kolektiv, kjer posameznik ni izkoriščal le bonitet, temveč je postajal tudi soodgovoren za uspehe in neuspehe celote. Jamstvo je pomenilo za ostalo zadrugo nekakšen gotovinski kapital, saj je sestavni del zadružne obratne glavnice oziroma zadružnega premoženja. Pri tem so torej morale zadruge računati na to, da se je velikost eventualnih zadružnih posojil določala po višini in obsegu jamstva. Z drugimi besedami je to pomenilo, da je majhno jamstvo dokazovalo že začetno nezaupanje do zadruge, kar je posledično pomenilo njen neuspeh.

5. Še vedno ni bilo do kraja izpeljano vprašanje razmerja do predvojnih zadrug, kjer je bila nekoliko sprejemljivejša situacija za zadruge, ki so bile pod italijansko okupacijsko oblastjo. Tam je prišlo v najslabšem primeru samo do združitve zadrug, zadruge pa, ki pa so bile pod nemško okupacijsko oblastjo, so bile v

⁴⁵ Nova zadruga, št. 7/11. 10. 1945, str. 1.

nezavidljivem položaju, saj so nemški "Versorgungssingi" v Beljaku in Mariboru v zvezi z "Gemeinschaftswerkom" v Hamburgu povzročili vrsto zapletov.⁴⁶

Primerjava stanja NAPROZ v nekaterih okrožjih do februarja 1946 pove, da je delovalo na mariborskem okrožju 30 zadrug s 104 poslovalnicami in 11 odseki, medtem ko je bilo v ljubljanskem okrožju 29 zadrug, 94 poslovalnic in 11 odsekov. Celjani so imeli 20 zadrug, 84 poslovalnic in 8 odsekov. V novomeškem okrožju je bilo 29 NAPROZ,⁴⁷ skupna številka je navrgla kar 108 poslujočih zadrug s 350 poslovalnicami, vrsto odsekov in so po svojem številu družinski člani vključevali 2/3 prebivalstva Slovenije.

Podatki se bistveno ne razlikujejo od analize stanja NAPROZ v posameznih okrožjih, ki je bila izdelana v uradih Planske komisije leta 1946. Planska komisija LRS je bila predhodnica Načrtne komisije LRS, ki je postala 17. 6. 1946 organ vlade LRS. Prevezela je vse pristojnosti dotedanje komisije za gospodarski načrt oziroma Urada za gospodarski načrt pri Predsedstvu vlade LRS. Več pri poglavju Republiški upravni organi LRS, ki so bili vezani na delovanje kmetijstva in zadrug 1945–1946.

NAPROZE pa niso izvrševale svoje obveznosti le z nakupom in prodajo, ampak so bile pogosto pozvane tudi h konkretnim akcijam. Znana je bila npr. uredba o odkupu semenskega krompirja, kjer so prevzele okrajne odkupne komisije funkcijo odkupovalca na terenu.⁴⁸ K izvajanju te aktivnosti so bile pozvane tudi NAPROZE. Navodove odkupovalke, naj tudi same stopijo v stik s pristojnimi okrajnimi odkupnimi komisijami in pomagajo, da se zbere z odkupi dovoljna količina semenskega krompirja. Predstavniki NAPROZ so bili naprošeni, da na terenu razlagajo pomen te akcije in s tem pripomorejo, da se odkup izvrši v celoti.⁴⁹

V NAPROZAH je bilo konec leta 1945 25% nepismenih članov, sicer pa je socialna struktura dokaj pestra:

kmeti - 40%

delavci - 34%

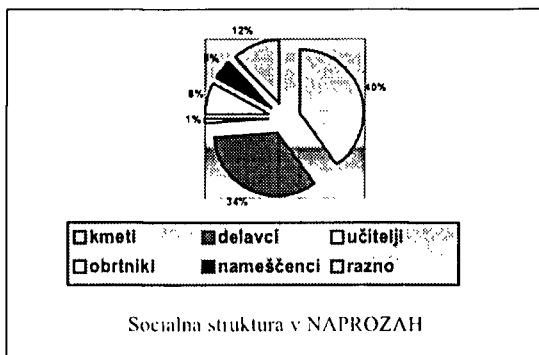
učitelji - 1%

obrtniki - 8%

nameščenci - 5%

razno 12%.

Prevladovali so torej kmetje in delavci.

⁴⁶ Nova zadruga, št. 8/18. 10. 1945, str. 4.

⁴⁷ Nova zadruga, št. 5/ 30. 1. 1946, str. 1.

⁴⁸ Uradni list, št. 48/31. 10. 1945.

⁴⁹ Nova zadruga, št. 10/6. 3. 1945, str. 75.

Direkcija Navoda v Ljubljani je z nenehnimi okrožnicami, ki jim lahko spremljamo še v letu 1946, nenehno opozarjala zbiralce (zadruge in trgovce), naj dosledno upoštevajo navodila o zbiranju zlasti krompirja, fižola, žita itd. Izogniti so se morali zadrževanju zlasti krompirja v skladiščih, po vsaki odpremi so morali sproti pripraviti obračun pri podružnici Navoda in dvakrat tedensko poročati direkciji v Ljubljano podatke o količini zbranega krompirja, citirati številko vagona in kraj, kamor so ga odposlali.

Za razjasnitev funkcije Navoda v sklopu celotnega prehranjevalnega sistema je bil dobrodošel članek v Vestniku mariborskega okrožja iz konca meseca junija 1946, ki je striktno pojasnjeval organizacijo prehranjevalne službe, ki se je delila na oblastveni sektor (ugotavljanje potreb, določanje obrokov, kontingentov, kontrolo) in sektor nabavne narave (nakup in prodaja živil, prevoz hrane, skladiščne službe), ki ga je po navodilih in nadzoru ministrstva za trgovino in preskrbo opravljal Navod.

Oblastveni sektor, kamor so spadali trgovinski odseki krajevnih, okrajnih in okrožnih ljudskih odborov ter Ministrstva za trgovino in preskrbo, je imel naslednje naloge:

Ljudski odbori so morali mesečno ugotavljati število oseb, ki jih je bilo treba prehranjevati oziroma oskrbovati z racioniranimi predmeti. Sem so spadali vsi, ki niso pridelovali živil ali pa so jih pridelovali v nezadostni meri. Glede na to se je prebivalstvo delilo na popolne oskrbovance in na one, ki so pridelovali sami zadostne količine živil, razen onih, ki se pri nas ne pridelujejo, kakor so npr. sladkor, sol itd., ter končno na delne oskrbovance, ki so pridelovali sicer nekaj živil, toda ne v zadostni meri. Pri opravljanju teh poslov so morali ljudski odbori paziti, da se npr. samooskrbovanec ni vodil na listi delnih oskrbovancev ali pa, da se npr. isti osebi ni dajalo dvojno.

Krajevni in kvartni odbori so prejeli živilske nakaznice od okrajnih ljudskih odborov ter jih izročali potrošnikom, vrsto poedinih obrokov pa je določalo od primera do primera ministrstvo na osnovi stanja zalog. Okrajni ljudski odbori so obračunavali izdane živilske nakaznice z odrezki, ki so jih pošiljale zadruge, trgovci, peki itd. Na osnovi obračunanih živilskih nakaznic so okrajni ljudski odbori izdajali vsem zadrugam in trgovcem nakazila za dvig živil pri Navodu.

Ljudski odbori so morali imeti natančen pregled nad zalogami živil, pridelkov in živine na svojem območju. Imeti so morali natančen pregled vsakokratnih obremenitev oziroma dajatev civilnega prebivalstva svojega območja za potrebe vojske in civilne uprave. V popisnih in zbirnih listih so morali redno beležiti spremembe o stanju pridelkov in živine.

Za točno izvajanje določb maksimalnega cenika in kaznovanje kršiteljev so prav tako skrbeli ljudski odbori. Tako so nadzirali poslovanje Navodovih podružnic, poslovanje zadrug in trgovcev ter poslovanje pekov, mesarjev itd.

Naloge nabavnega sektorja je opravljal v Sloveniji Navod in so bile naslednje:

Navod je imel izključno pravico nabavljati vsa racionirana živila. Prevzemal je kontingente od UNRRE in domačih proizvajalcev. Blago je nabavljal tudi v tujini. Nabavljal ga je s prostovoljnimi odkupi na osnovi natančno predpisanih cen. Zbrano blago je Navod prodajal po natančno določenem načrtu zadrugam, trgovcem, pekom, mesarjem itd. Opravljal je tudi priložnostne intervencije na trgu z neracioniranimi živili (sadje, perutnina, jajca). Navod je nastopal tudi kot zakupnik glavne zaloge monopola za Slovenijo (tobak in tobačni izdelki). Mreža Navodovih podružnic po slovenskih okrajih je dosegla število 31, nekaj pa jih je bilo tudi v Splitu, Reki in Beogradu.

Navod je skrbel za redno uskladiščenje in za pravilno razmestitev skladišč in blaga in opravljal transport nakupljenih predmetov od prodajalcev do svojih skladišč. Izdajal je racionirano blago zadrugam in ostalim maloprodajalcem po razporedu oblasti ter opravljal blagajniške, knjigovodstvene in ostale pisarniške posle, povezane z nabavo in prodajo živil. Težave so bile zlasti s prevozom, saj je bilo potrebno npr. vso UNRRINO blago prevažati iz južnih dalmatinskih luk, zlasti iz Splita z borimi 35 tovornimi avtomobili z nosilnostjo 2–3 tone. Druge luke v severnem Jadranu, med njimi je bil tudi Trst, so bile ogrožene zaradi min. Nič bolje ni bilo s prevozom žitaric iz Banata, saj so bile železniške proge porušene in je bilo treba napraviti veliko daljšo pot prek Madžarske in Avstrije. Navod je doživel razmeroma ostro kritiko na sestanku Ministrstva za trgovino in preskrbo dne 21. junija 1946, ko je Edvard Kardelj le-temu očital, da "posluje čisto po kapitalističnem načelu", saj hoče iz svoje distribucijske funkcije potegniti čim večji dobiček. Samo pri masti zasluži Navod za celotno mesečno režijo. Pri tem je Navod pozabljal, da si sme zaračunavati le tisti procent, ki je vezan na stroške distribucije oziroma eventualnega rizika.⁵⁰

V prvi polovici leta 1946 se je pri marsikaterem zadružniku pojavilo vprašanje t. i. ristorna (dividende, procenti, povračila), ki pa je bil lahko realiziran šele, ko se je zadruga postavila na močne finančne temelje, ko je bil deležni kapital dovolj izrazit in ko se je pri zadrugi lahko pričel ustvarjati fond rezerv. Zadruga v nastajanju, brez tradicije in z rastočim blagovnim prometom o ristornu niso razmišljale, saj so za lastni razvoj potrebovale sredstva, ki so pogosto presežala njihove finančne podlage. Zato je bilo NAPROZAM priporočeno, da se ristorno ne izplača, ampak se pribitek doda k rezervnemu fondu. Še vedno so ostajala ta sredstva skupna last, nekakšen socialni kapital zadruga, ki je omogočal njen nadaljnji razvoj.

Odnos med zadružnikom (nabavno-prodajne zadruga), trgovino ter privatnim oziroma državnim sektorjem je zaslužil posebno tolmačenje in posebno pozornost obravnave še sredi leta 1946, ko je bil sklican 21. junija 1946 sestanek na Ministrstvu za trgovino in preskrbo LRS, ki ga je vodil sam minister Tone Fajfar s pomočnikom in načelnikom omenjenega ministra.⁵¹ Povabljeni so bili tudi predstavniki zadružnega sektorja, oddelka za zadružništvo pri Predsedstvu vlade R Slovenije, kontrolne komisije pri Predsedstvu vlade R Slovenije, Ministrstva za industrijo in rudarstvo, Mestnega ljudskega odbora Ljubljana ter mari-borskega, celjskega in novomeškega okrožja.

Minister za trgovino je ocenil splošno stanje, ki je kazalo na precejšnjo neurejenost, nejasnost in iskanje pravih poti do uspešnega dela. Jasnejše smernice je ponudila beograjska konferenca vseh federalnih ministrstev za trgovino in preskrbo, prisoten je bil tudi predsednik kontrolne komisije Edvard Kardelj. V vseh republikah, tudi v Sloveniji je bil še vedno neizdelan in sistematično organiziran sistem distribucijske in trgovske mreže. Posamezne republike so nemo-teno in vsaka po svoje reševale relacijo producent-konzument (proizvajalec-nakupovalec), kar je imelo za posledico kopičenje blaga po skladiščih, zaslužkarstvo pri številnih posrednikih in posledično visoke cene. Ni bilo načrta dejanskih potreb prebivalstva, zato je nekaterih artiklov primanjkovalo, drugih pa je bilo preveč. Zaradi izrazito centralistične narave državnih veletrgovskih podjetij je

⁵⁰ Arhiv republike Slovenije, Ministrstvo za trgovino in preskrbo Ljudske republike Slovenije 1945-1951, AŠ 10.

⁵¹ Zapisnik sestanka z dne 21. 6. 1946, Arhiv Republike Slovenije, Ministrstvo za trgovino in preskrbo 194 5-1951, AŠ 10.

Kontrolna komisija predlagala, da se po posameznih področjih uvedejo skladišča in tako izvede decentralizacija. To je z drugimi besedami pomenilo, da se podružnice čim prej prelevijo v samostojne veletrgovine, npr. Usteks bi se razdelil na tri podjetja: skladišče v Ljubljani, Mariboru in Celju, ki naj bi bila samostojna, vezala bi jih le skupna uprava kot koordinator. Sprejeta je bila misel Edvarda Kardelja, da "sme državna veletrgovina delati zgolj za režijo".⁵² S to trditvijo je ostro nastopil proti monopolizmu veletrgovine, ki se je lahko ob slabem nadzoru kaj hitro spremenila v kapitalistično institucijo. Kardelj je izrekel kritiko in hkrati napotke tudi zadrugam, ki pod nobenim pogojem ne smejo nastopati v funkciji zaslužkarskega grosista, ampak je njihova glavna naloga v tem, da pritegnejo čim več kmečkega prebivalstva. Odpraviti je potrebno vselej prisotno miselnost, da je državni sektor konkurenca zadrugnemu. Privatnemu sektorju pa je bila namenjena vključitev le v primerih, ko sta pod težo bremen klonila državni in zadrugni sektor.

Ministrstvo za trgovino in preskrbo je zadruge obravnavalo le v sklopu določanja kontingentov blaga, veliko manj so bile angažirane pri zbiranju kmečkih pridelkov. Bolj kot kar koli jih je zanimala prodaja, ki je omogočala dobiček. Kot negativna je bila na sestanku označena prodaja proizvodov nezadrugnikom v tistih krajih, kjer sta obstajala poleg zadruge še državni in privatni sektor.

Na sestanku so bili sprejeti pomembni in zavezujoči sklepi:

1. Funkcionarji IZOS-a bodo redno hodili na posvet na Ministrstvo za trgovino in preskrbo.
2. Ministrstvo za trgovino in preskrbo bo vodilo skupno personalno politiko ne le za državno distribucijo, ampak tudi za nabavno-prodajni zadrugni sektor.
3. Zadrugni sektor bo imenoval svojega predstavnika v kontrolni oddelek Ministrstva za trgovino in preskrbo.
4. Ljudski odbori na terenu morajo sodelovati z blagovnimi centralami, zlasti se morajo na tem nivoju reševati vse pritožbe, ne pa da se te direktno naslavljaajo na Kontrolno komisijo ali Javnemu tožilstvu.
5. Predstavniki zadrugnega sektorja se mora udeleževati sej upravnikov državnih trgovinskih podjetij.
6. Državna podjetja in zadrugni sektor morata biti povezana v skupnem sindikatu.
7. Organizirani bodo posebni tečaji za vodilne funkcionarje nabavno-prodajnega zadrugništva in državnih trgovinskih podjetij, da se bo pravilneje vodila trgovinska politika.
8. Pri likvidaciji trgovin in pri njihovi reorganizaciji itd. naj v polni meri sodeluje zadrugni sektor.⁵³

V polovici leta 1946 je bilo celotno Mariborsko okrožje dokaj dobro pokrito z nabavnimi in prodajnimi zadrugami in poslovalnicami, v okviru NAPROZA pa so bila tudi posamezna podjetja. Pričujoča shema kaže na njihovo razporedenost:

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

OKRAJ DOLNJA LENDA	Zadruga Dolnja Lendava	
	Poslovalnice:	Dolnja Lendava
		Dolnja Lendava /manufaktura/
		Dolnja Lendava /železnina/
		Turnišče
		Dolina
		Gornja Bistrica
		Mostje
	Podjetja:	Dolnja Lendava gostilna
		Zadruga Velika Polana
	Poslovalnice:	Črenšovci
		Velika Polana
		Odranci
		Hotica
OKRAJ LJUTOMER	Zadruga Ivanjkovci pri Ormožu	
	Poslovalnica:	Ivanjkovci pri Ormožu
	Zadruga Križevci pri Ljutomeru	Dolnja Lendava /manufaktura/
	4 poslovalnice:	Križevci
		Veržej
		Vogričovci
		Mala Nedelja
	Podjetja:	Križevci /kmetijski oddelek/
	Zadruga Ljutomer	
	Poslovalnice:	Ljutomer
		Razkrižje
		Železna gora
OKRAJ MARIBOR, MESTO	Zadruga Hoče	
	Poslovalnice:	Hoče I
		Hoče II
		/v mesecu aprilu sta se priključili še poslovalnici zadruga Sv. Miklavž na Dravskem polju/
	Zadruga Kamnica pri Mariboru	
	Poslovalnice:	Kamnica
		Brestrnica
	Zadruga Maribor	
	Poslovalnice:	Rotovski trg 2
		Frankopanova c. 34
		Čafova ulica 5
		Stritarjeva 17
		Pobrezje Aleks. 106

		Tezno Ptujška c. 1
		Studenci Aleks. 1
		Pobrežje Aleks. 2
		Studenci K.P. c. 14
		Meljska c. 57
		Rotovski trg 6 /posoda/
		Cafova 5 /manufaktura/
		Košaki 100
		Jurčičeva 5 /železnina/
		Partizanska c. 17 /steklo/
		Gosposka 22 /čevlji/
		Limbuš
		Zgornje Radvanje
	Podjetja:	2 pekarni v Mariboru, 3 gostilne, 1 mizarska in 1 čevljarska delavnica
OKRAJ MARIBOR, OKOLICA	Zadruga Pesnica	
	Poslovalnice:	Pesnica
		Jarenina
		Zgornja Kungota
		Sv. Jakob
	Zadruga Podvelka	
	Poslovalnice:	Podvelka
		Ribnica na Pohorju
	Zadruga Ruše	
	Poslovalnice:	Ruše I
		Ruše II
		Puščava
		Bistrica
		Lobnica
	Zadruga Selnica ob Dravi	
	4 poslovalnice:	Selnica ob Dravi
		Fala
	Zadruga Sv. Lenart v Slov. goricah	
	Poslovalnice:	Sv. Lenart v Slov. goricah
		Sv. Lenart v Slov. goricah /papirnica/
		Sv. Anton v Slov. goricah
		Sv. Jurij v Slov. goricah
	Zadruga Sv. Marjeta v Slov. goricah ob Pesnici	

	Poslovalnice:	Sv. Marjeta ob Pesnici
	Zadruga Sv. Ožbalt ob Dravi	
	Poslovalnice:	Sv. Ožbalt ob Dravi
		Brezno
		Sv. Peter pri Mariboru
	Poslovalnice:	Sv. Peter pri Mariboru
		Nebova
		Št. Ilj v Slov. goricah
	Poslovalnice:	Št. Ilj v Slov. goricah
		Štrihovec
		Sladki vrh
	Podjetja:	Gostilna v Št. Ilju v Slov. goricah
OKRAJ MURSKA SOBOTA	Zadruga Murska Sobota	
	Poslovalnice:	Murska Sobota
		Bodonci
		Beltinci
		Cankova
		Dolnji Slaveči
		Fokovci
		Gornja Lendava
		Križevci
		Kušanovci
		Lemerje
		Moravci
		Puconci
		Prosečka vas
		Petajnci
		Predanovci
		Prosenjakovci
		Rogaševci
		Ratkovci
		Sebeborci
		Šalovci
		Veliki Dolenci
		Večeslavci
		Hodoš
	Podjetja:	Lesni oddelek v Murski Soboti
	Zadruga Ženavlje	
	Poslovalnice:	Ženavlje
		Markovci
		Gornji Petrovci
		Adrijanci

		Trdkova
		Martinje
OKRAJ PREVALJE	Zadruga Dravograd	
	Poslovalnice:	Dravograd
		Libeliče
		Št. Janž pri Dravogradu
	Zadruga Marenberg	
	Poslovalnice:	Marenberg I
		Marenberg II
		Vuhred
		Vas Radelca
	Podjetja:	Gostilna v Marenbergu
	Zadruga Prevalje	
	Poslovalnice:	Prevalje
		Leše
		Guštanj
		Črna I
		Črna II
		Mežica I
		Mežica II
		Mežica III
		Helena
	Podjetja:	Pekarna Žerjav
		Mesarija Guštanj
		Kmetijski oddelek, Prevalje
	Zadruga Slovenj Gradec	
	Poslovalnice:	Slovenj Gradec
		Šmartno
		Dolič
		Pameče
	Podjetja:	Gospodarski oddelek v Slovenj Gradcu
	Zadruga Vuzenica	
	Poslovalnice:	Vuzenica
		Muta /Zgornja/
		Muta /Spodnja/
OKRAJ PTUJ	Zadruga Ormož	
	Poslovalnice:	Ormož I
		Ormož II
		Ormož III
		Ormož IV
		Središče
		Sv. Tomaž

		Obrež
		Velika Nedelja
	Podjetja:	Lesni oddelek v Ormožu
	Zadruga Cirkovce	
	Poslovalnice:	Cirkovce
	Zadruga Ptuj	
	Poslovalnice:	Ptuj
		Ptuj /manufaktura/
		Ptuj /usnjarski oddelek/
		Ptuj /železnina/
		Bukovci
		Sela
		Slovenja vas
		Žetale
		Sv. Barbara
		Sv. Lovrenc na Dravskem polju
		Sv. Marjeta na Dravskem polju
		Majšperk
		Grajena
		Zavrč
		Placar
		Juršinci
		Borl
		Podlehnik
		Stoperce
		M. Okič
	Podjetja:	3 gostilne v Ptuju pekarna v Ptuju lesni oddelek v Ptuju
OKRAJ RADGONA		
	Zadruga Gornja Radgona	
	Poslovalnice:	Gornja Radgona
		Sv. Benedikt
		Slatina Radenci
		Ščavnica
		Janžev Vrh
		Apače
	Zadruga Ivanjci	
	Poslovalnice:	Ivanjci
		Okoslavci
	Zadruga Sv. Jurij ob Ščavnici	
	Poslovalnice:	Sv. Jurij ob Ščavnici
		Sv. Duh

		Sovjak
	Podjetja:	2 gostilni in 1 mesarija
		pri Sv. Juriju
OKRAJ SLOVENSKA BISTRICA	Zadruga Rače	
	Poslovalnice:	Rače
		Fram
		Dobrovce
	Zadruga Slovenska Bistrica	
	Poslovalnice:	Slovenska Bistrica
		Venčesl
		Tinje
		Šmartno
		Zg. Poskava
		Pragersko
		Vrhloga
		Črešnjevec
		Laporje
		Pekel
		Poljčane
		Studenice
		Makole
		Zgornja Bistrica
		Sl. Bistrica /železnina/
		Sl. Bistrica /papirnica/
		Sl. Bistrica /manufaktura/
	Podjetja:	pekarna gostilna mesarija
	Zadruga Sv. Miklavž na Dravskem polju	
	Poslovalnice:	Sv. Miklavž
		Marija Brezje /sedaj je zadruga z obema poslovalnicama priključena zadrugi Hoče/ ⁵⁴

⁵⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, Okrožni ljudski odbor Maribor 1945-1946, Iniciativni odbor za združništvo, AŠ 176.

Precejšnja so bila tudi prizadevanja sindikatov, da bi se čim intenzivneje in pravičneje vključili v prehranjevalni in razdeljevalni sistem, zlasti v mestih. Tam je bilo potrebno poskrbeti tudi za pravilno kategorizacijo delavcev po težavnosti in vsebini opravljenih del. Tako je bil ustanovljen v letu 1946 pri Glavnem odboru Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev Slovenije sektor za preskrbo in združništvo, ki je imel le občasnega referenta, čemur so bile primerne tudi vzporedno delujoče aktivnosti.⁵⁵

Zato se ne smemo čuditi, če se je GO ESZDNS navduševal predvsem za ustanavljanje delavsko nameščenskih nabavno-prodajnih zadrug. Te naj bi temeljile na načelih "notranje demokracije, kontrole in konstruktivne kritike", vključevale pa naj bi tako nove kot stare zadržnike. Prisotnost sindikalnega vpliva naj bi bila opazna že pri samem vodstvu zadrug. Zanimiv je "sindikalni podatek", na osnovi katerega je bilo do konca leta 1946 v slovenske NAPROZE vključenih 30.262 članov sindikalnih organizacij.⁵⁶

S strani sindikalnih forumov mestne NAPROZE v glavnem niso doživljale ugodne kritike. Tudi v mestnih poslovalnicah ni bil kader na zavidljivi ravni, prisotno je bilo protekcionastvo in dajanje blaga "pod pultom"; zato je bila vse glasnejša zahteva po njihovi reorganizaciji in ustanovitvi delavskonameščenskih zadrug. V letu 1947 je to pomenilo začetek delovanja potrošniških zadrug, ki so imele manjši teritorialni obseg, v letu 1948 pa so vprašanje preskrbe delavcev prevzele t.i. delavske preskrbovalnice.⁵⁷

V letu 1946 so na področju oskrbe še vedno delovali privatni sektor, združni sektor, ki je bil ocenjen kot preveč enostransko usmerjen nabavno-prodajni sektor in je kot takšen zanemaril proizvodnjo živil ter iniciativo manjših proizvajalcev, in državni sektor. Država je v sedaj že planiranem gospodarstvu ocenila primernost nastajanja državnih veleblagovnic – magacinov, kjer se je lahko vsakdo oskrbel s tem, kar je potreboval.

V Sloveniji je pozneje kot drugje v Jugoslaviji nastal NARODNI MAGACIN (dalje NAMA) kot državna ustanova s podružnicami po vsej državi. Te podružnice NAME so bile v bistvu veleblagovnice s prehrambenimi, oblačilnimi, galanterijskimi in luksuznimi predmeti. Nama je prodajala predvsem industrijske proizvode, njihova mreža s poslovalnicami je bila predvidena v vsaki izmed republik.⁵⁸

V Sloveniji je leta 1946 poleg NAME delovalo pet državnih trgovinskih podjetij: Usteks (nabavljalo in prodajalo je usnje, usnjene izdelke, obutev, čevljske potrebščine, manufakturno blago), Papir-promet (trgovalo je s papirjem in vsemi grafičnimi potrebščinami), Železnina (nastopala je kot grosistka za železo in njene izdelke, stroje in orodje vseh vrst, kolesa, športno blago, motorna kolesa in stavbno steklo), Kurivo-promet (vodilo je oskrbo z drvmi, premogom) in gostinsko podjetje Turist hotel (prevzelo je vodstvo in izkoriščanje državnih gostinskih podjetij ter upravljalo posle gostinstva). Bile so samostojne pravne osebe, direktno pod nadzorstvom ministrstva za trgovino in preskrbo LRS in so bile vpisane v trgovinski register v skladu z zakonskimi predpisi o državnih podjetjih. S čistimi dobički teh podjetij je smela razpolagati samo vlada LRS. Blago so nabavljali neposredno pri proizvajalcih in ga dostavljali trgovcem, kar je pomenilo pocenitev razdelilnega sistema. Imeli so pregled nad potrebami države in zato so lahko da-

⁵⁵ Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1995, str. 128.

⁵⁶ Poročilo o delu GO ESS za leto 1946, Arhiv republike Slovenije, Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije 1945–1974, k. 14.

⁵⁷ Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950, Ljubljana 1995, str. 138.

⁵⁸ Ljudska pravica, št. 91/17. april 1946, str. 3.

jali smernice za proizvodnjo, kar je bil pomemben element pri izdelavi vsedržavnega gospodarskega načrta.

Trenja med državnim in zadružnim sektorjem so bila načeta v intervjuju z ministrom za trgovino in preskrbo pri vladi LRS Tonetom Fajfarjem v mesecu juniju 1946. Skladno z ugotovitvami republiške kontrolne komisije je potrdil, da je prihajalo do neprimernih poslovnih potez zaradi po svoje prirojene razmejitve poslovanja med državnimi veletrgovinami in zadružnimi blagovnimi centralami. Npr.: "Železnina" in "Usteks"⁵⁹ sta prevzemala blago od UNRRE ali iz tovarne in po tem zaračunala svoj dohodek. Del blaga sta nato odprodala okrožni blagovni centrali v Celju in Mariboru, ki je spet zaračunala svoj bruto dobiček in šele po tem je blago distribuirala naprej.

Državna trgovinska podjetja so celo zahtevala, da mora iti skozi njihove roke tudi blago, ki bi ga lahko ceneje dobavili iz tovarne, npr.: državno podjetje z železnino je zahtevalo, da bi stroje, ki jih je naročilo neko industrijsko podjetje, delovali izključno prek Železnine, kar bi pomenilo takojšno podražitev za 3%. S tem je bila dejansko kršena zvezna uredba, na osnovi katere sta smela biti od proizvajalca do potrošnika največ dva posrednika.

Tako državni kot tudi zadružni sektor sta bila nagnjena k monopolističnim tendencam, kar je zlasti s strani državnih podjetij vodilo v netrgovsko poslovanje, preveliko režijo (npr. Vino, Kurivo promet, nekatere NAPROZE). To je vodilo v ustvarjanje dobičkov, kar ni bil namen niti NAPROZ niti državnih prodajaln, ki so si z uredbami že hotele uzakoniti svoje poslovanje.⁶⁰

Avgustovska konferenca (leta 1946) poslovnih zvez nabavno-prodajnih zadržug v Ljubljani, ki so se je udeležili predstavniki poslovnih zvez NAPROZ v Ljubljani, Mariboru in Celju, okrožni zadružni referenti, predstavniki Inicijativnega zadružnega odbora za Slovenijo in Ministrstva za trgovino in preskrbo, je odprla vrsto problemov na relaciji delovanja NAPROZ in poslovnih zvez kreditnega sistema. V Sloveniji so delovale tudi poslovne zveze NAPROZA, v Mariboru (včlanjenih 32 NAPROZ), Ljubljani (včlanjenih 51 NAPROZ) in Celju (včlanjeno 20 NAPROZ) in so imele vse naravo blagovnih central. Kot takšne so imele vlogo nabav gospodarskih in življenjskih potrebščin vseh vrst, vnovčevanja raznovrstnih pridelkov in izdelkov, ustanavljalca skladišč in poslovnih objektov, nabavljalca inventarja, zbiralca podatkov za zadružno statistiko, povezovalca zadržug z ljudskimi oblastmi in državnimi podjetji.

Eden izmed osrednjih izpostavljenih problemov na konferenci je bil povezan z zadolženostjo NAPROZ, ki so dolgovale blagovnim centralam okoli 32 milij. din. Njihovo zadolženost naj bi pomagal reševati izdatni kredit v višini 60 milij. din, za katerega je Ministrstvo za trgovino in preskrbo potrebovalo merila za presojo kredita in merila za izdelavo razdelilnika. Veliko breme pri delu blagovnih central so pomenile stare zaloge, zlasti je to veljalo za državno centralo v Mariboru.

⁵⁹ "Usteks" je z uredbo ustanovila vlada LRS (Ur. L. LRS št. 22/16. marec 1946) kot Državno trgovsko podjetje Slovenije za promet z usnjem in tekstilijami. Podjetje je delovalo kot pravna oseba pod nadzorom ministrstva za trgovino in preskrbo. Tretji člen uredbe je opredelil njegovo dejavnost, ki je obsegala nakup in prodajo usnjenih izdelkov, obutve, čevlarskih potrebščin, manufakturnega blaga, konfekcije in drugih tekstilnih izdelkov. Uredba je bila dopolnjena z odločbo (Ur. L. LRS, št. 58/4. september 1946), ki je upoštevala 69. člen splošnega zakona o državnih gospodarskih podjetjih in na predlogu ministrstva za trgovino in preskrbo. Usteksu so bile dodeljene naloge nekdanje d.d.Tkanine z dopolnitvijo za čevlje in usnje. Usteks je razdeljeval blago maloprodajalcem na terenu in imel pregled nad količino blaga po okrožjih in okrajih.

⁶⁰ Ljudska pravica, št. 133/9. junij 1946, str. 3.

Tudi same NAPROZE so imele težave zaradi pomanjkanja skladišč, visokih železniških tovornin in kratkega izkladalnega časa. Kadrovske problemi, vidni v letu 1945, so se kljub raznim izobraževalnim tečajem nadaljevali še v letu 1946 pa tudi oblastni organi so se do zadrug obnašali precej mačehovsko, npr. pri deljevanju poslovnih prostorov, prevoznih sredstvih itd. Poslovne zveze same so se preveč omejele na trgovsko plat. Več bi lahko storile pri notranji konsolidaciji, upoštevanju modernih poslovalnih metod. Same NAPROZE so se premalo povezovale. Preslabo so prišli do izraza poslovni odbori, ki pogosto niso vedeli, kaj naj počnejo. Tako ni bilo povezave med upravnimi in poslovnimi odbori na eni strani in uslužbenci na drugi strani.

Nujno bi bilo lotiti se realizacije vodenega knjigovodstva in moderne statistične službe. Beseda je na konferenci tekla tudi o ustanovitvi federalne centralne agenture, ki bi zadruge obveščala o neposrednih nabavnih virih in skrbela za vrnitev blaga, ki ga zadruge niso mogle spraviti v promet. Agentura bi imela tri referate:

- ♦ trgovino v območju republike,
- ♦ trgovino z drugimi republikami,
- ♦ trgovino s tujino, ki bi bila vodena prek Ministrstva za zunanjo trgovino.

Poslovne zveze so zaradi svoje enostranske dejavnosti dejansko postale blagovne centrale, čeprav je bil namen njihove ustanovitve veliko širši.

Prevzele naj bi tudi večino nalog, ki so bile doslej namenjene Iniciativnemu združnemu odboru za Slovenijo, ta pa se je pripravljaj na preimenovanje v prihodnjo Zadrugno zvezo Slovenije, ki bi opravljala revizijsko oziroma nadzorno poslanstvo.⁶¹

Problemi nabavno-prodajnega združništva so bili ponovno postavljeni v ospredje na konferenci poslovnih zvez NAPROZA, ki je potekala 4. oktobra 1946 na Oddelku za združništvo pri Predsedstvu vlade LRS in so jih sedem dni zatem, 9. oktobra 1946, analizirali tudi na seji Ekonomske komisije pri CK KPS. Ocenjeno je bilo, da je pri mnogih NAPROZAH še vedno prisotna razmeroma močna tendenca po dobičkarstvu, kar se je očitno pokazalo pri odkupu poljedelskih pridelkov (krompir, sadje) in odnosu do Navoda.

Njihovo mlačno prisotnost pri izvajanju odkupa so opravičevali s pomanjkanjem strokovnih kadrov, saj sicer ne bi prišlo do tolikšnega popuščanja in naklonjenosti do privatnega sektorja. V številnih zadrugah so se pojavili primanjkljaji, pritoževali so se nad premajhno prisotnostjo IZOS-a na terenu. NAPROZI so vse bolj težili k sklepu, da bodo prodajale produkte le združnikom. V organizaciji in poslovanju NAPROZ je bilo čutiti nenačrtnost pri organizaciji in poslovanju ter negativen odnos do oblastnih organov in sodelovanje s sindikati. Pri mnogih NAPROZIH, ki so postali močni, je bilo čutiti težnjo po oportunističnem nastopanju do celotne gospodarske politike, centralizaciji in zahtevah po oblikovanju grosističnega aparata v okrožnih centralah.⁶²

Od 16 zadrug v okraju Maribor-okolica je bilo konec leta 1946 devet NAPROZ, kar je bilo razvidno iz poročila Okrajnega komiteja KPS Maribor-okolica. Imele so politično in gospodarsko dokaj slab kader, ki je zaviral in dušil iniciativo ostalih združnikov. Pokazali so se šele prvi poizkusi izvajanja decentralizacije, istočasno pa so bile vidno prisotne parole o kolhozih - "skupnih kotlih", davkih kot sredstvu za vključevanje kmetov v združništvo.

⁶¹ Ljudska pravica, št. 185/10. avgusta 1946, str. 4.

⁶² Arhiv Republike Slovenije, Oddelek I., arhiv CK KPS, AŠ 10.

Po oceni dr. Milana Lemeža, ki je v Novi zadrugi izpostavil nekaj najbolj perečih problemov NAPROZA v mesecu novembru 1946, so do prvega polletja NAPROZE zajele 45% prebivalstva Slovenije, s pristavkom, da je bilo njih število nenehno v porastu. Nesorazmerno malo je bilo v njih kmečkega prebivalstva, prevladovali so delavci, uslužbenci, mali obrtniki. To je bil zaskrbljujoč podatek ob dejstvu, da je bilo v nekaterih predelih do 90% kmečkega prebivalstva (Prekmurje, Haloze, Dravsko in Ptujsko polje, kraji med Sotlo, Savo, Savinjo in Voglajno in Belo krajino). Ponovno je bila poudarjena ugotovitev, ki je bila prisotna že ves čas delovanja NAPROZ, da so bile NAPROZE vse preveč usmerjene v razdeljevanje racioniranega in neracioniranega blaga, še vedno pa so zanemarjale zbiranje poljskih pridelkov in pridelkov kmetijske proizvodnje. Temu je botrovala premajhna prisotnost upravnih odborov pri poslovanju NAPROZ, saj so bili premalo aktivni pri njihovem vodenju, določitvi smeri dela, kontroli nad distribucijo. Dominirali so poslovodje, ki so bili nestrokovni in so zadrugne mline usmerjali po svoje, brez zborov zadrugnikov, članskih sestankov, konferenc poslovnih odborov in sodelovanja upravnih odborov.

Čez mesec dni je njegovo oceno dopolnil predsednik Iniciativnega odbora za zadrugništvo Slovenije Maks Krmelj, ki je govoril o 114 NAPROZAH na ozemlju Slovenije, v katerih je bilo včlanjeno 133.183 članov. Mnoge od njih so bile prevelike in so zajele celoten okraj brez mreže poslovalnic, ki bi olajšale njihovo dejavnost. Tudi zelo oddaljene poslovalnice so izgubile svoj pomen, saj so postale navadne trgovine. Poslovanje z njimi je postalo drago in zbirokratizirano ter vedno težje obvladljivo. Prav tako so bile neuspešne izrazito male zadruge, najboljše rezultate so pokazale zadruge z 200–600 aktivnimi člani. Zato je bila nujna reorganizacija prevelikih in premajhnih NAPROZ, ki je bila predvidena za začetek leta 1947.

Kot je bilo že omenjeno, so NAPROZE obstajale do leta 1947, ko je nastala razdelitev na kmetijsko nabavno-prodajne zadruge in potrošniške zadruge (splošne, obrtniške, delavske). Istočasno so bile ukinjene tudi okrožne zadrugne centrale, namesto njih so se ustanovile Okrajne poslovne zveze, ki so združene našle svoje mesto v Republiški poslovni zvezi.

Mariborska NAPROZA se je reorganizirala šele po III. redni skupščini, 21. marca 1948, ko je bil sprejet na predlog upravnega odbora predlog o razdružitvi v šest samostojnih krajevnih delavsko-nameščenskih potrošniških zadrug, ki naj bi delovale v konceptu politike decentralizacije. To so bile:

1. Koroška delavsko-nameščenska potrošniška zadruga za okoliš zahodnega dela mesta z mejno črto Kopališka ulica–Trg svobode–Ciril-Methodova ulica.
2. Kolodvorska delavsko-nameščenska potrošniška zadruga za okoliš vzhodnega dela mesta.
3. Delavsko-nameščenska potrošniška zadruga za Pobrežje–Brezje z okolišem Pobrežja, Brezje, Zrkovci.
4. Delavsko-nameščenska potrošniška zadruga Tezno z okolišem Tezna.
5. Delavsko-nameščenska potrošniška zadruga za Magdaleno, Novo vas in Radvanje.
6. Delavsko-nameščenska potrošniška zadruga Studenci.

Prihodnje, samostojne, krajevne delavsko-nameščenske potrošniške zadruge v Mariboru naj bi osnovala Glavno mestno zadrugo potrošniških zadrug v Mariboru.

Krajevne zadruge so se popolnoma osamosvojile po opravljeni inventuri 31. marca 1948 in takrat se je istočasno ustanovila Glavna mestna zadruga, ki je

prevzela vse posle centralne NAPROZE; člani dotedanjih NAPROZ pa so postali člani novoustanovljenih krajevnih zadrug.⁶³

Slavica Tovšak

ANSCHAFFUNGS- UND VERKAUFSGENOSSENSCHAFTEN IM MARBURGER KREIS

Zusammenfassung

Anschaffungs- und Verkaufsgenossenschaften entstanden als Form der Genossenschaftlichen Bewegung, die vereinzelt in eine wirtschaftliche Form mit eigener Produktion, schon im 19. Jahrhundert zuerst in England hinauswuchs. Später haben sie sich auch in andere europäische Länder erweitert, in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auch in die Länder der Donaumonarchie. In Slowenien finden wir sie auch in der Zwischenkriegszeit, als ihre Organisatoren bedeutende slowenische Politiker waren. Besondere Rolle und Bedeutung, insbesondere in der Ernährungssphäre, hatten die Genossenschaften im Sozialismus nach dem Jahr 1945.

Im Mariborer Kreis haben sich die ersten Genossenschaftlichen Geschäften, als Grundsegment der Anschaffungs- und Verkaufsgenossenschaften, schon nach dem 23. Mai 1945 geöffnet. Sie hatten die Aufgabe die Bevölkerung mit grundlegenden Lebensmitteln zu versorgen.

Die Anweisungen für ihre Tätigkeit waren mit der gesamten politischen Orientierung angepasst. Die Rechtslage für ihre Tätigkeit bekamen sie mit der Gerichtsregistrierung und mit Anwerbung von neuen Mitgliedern, die von fachlich befähigten und politisch überprüften Kader geleitet worden sind. Dieser war verpflichtet Kontakt mit den Nationalbefreiungsausschüssen als Machtkörpern anzuknüpfen, so auch mit dem »Navod« (Anschaffungsanstalt Sloweniens) als eine Anstalt des föderativen Sloweniens, dessen Präsidenten der Resorminister für Handel und Versorgung ernannte.

Anschaffungs- und Verkaufsgenossenschaften waren vor allem für die Beschaffung von Haushaltsgütern, Bedarfsgegenständen in der Landwirtschaft und für die Einlösungen der landwirtschaftlichen Erzeugnissen verpflichtet.

Bis Ende 1945 waren diese Genossenschaften schon in allen von neun Bezirken des Mariborer Kreises tätig. Zusammen gab es 35 Genossenschaften, mit über 28 000 Mitglieder. Im folgenden Jahr stieg deren Zahl enorm.

Bei Gründung der Genossenschaften und dessen Geschäftsstellen war es besonders im Mariborer Kreis schwer einen dementsprechenden Platz und einen sachgemässen fachlichen Kader zu finden. Besonders auf dem, vom Krieg schwer beschädigten Stadtgebiet von Maribor, war es dringend notwendig im Gespräch, mit der Kommission für das Nationalvermögen, mit der Stadtverwaltung für Immobilien und mit der Behörde für Handel und Versorgung zu sein. Wiederholt waren solche Genossenschaften in Räumen von ehemaligen Genossenschaften und Kaufmänner untergebracht, die ihr Vermögen verloren haben z. B. in Fram und in Rače sind es die Räume von ehemaligen Kaufmänner Högenwart und Langersšek gewesen.

Die Aktivitäten der Genossenschaften im ersten Nachkriegsjahr wurden auch von vielen anderen Problemen gehindert, unter dessen vom Transport. Maribor verfügte im Jahr 1945 nur über einige Pferde, Ochsen gespannen und wenigen ausgestatteten Kraftfahrzeugen. Auch deswegen sind die Wartereien um Lebensmittel zu bekommen so lang gewesen. Es gab auch Beispiele, das wegen der ungeordneten Verhältnissen einige Mitglieder zu Privatkaufmänner zurückgegangen sind. Diese waren nämlich mehr erfinderisch und sie missachteten viele Vorschriften und haben Produkte abgekauft, die es im Mangel gab.

Ende 1945 offenlegten die Genossenschaftskonferenzen, die in einzelnen Kreisen stattfanden, Probleme der Anschaffungs- und Verkaufsgenossenschaften, die ihre Pflicht nicht ausführten und Organisationsprobleme gehabt haben. Der Status der Genossenschaften und dessen Geschäftsstellen war noch unklar, sowie der Auftritt der Genossenschaften als eine Rechtsperson. Auch die Frage der Mitgliedschaft und des fachlichen Kader war offen. undefiniert hingegen war auch die Beziehung zu den »Navod« (Anschaffungsanstalt Sloweniens). Der hatte ausschliesslich das Recht rationierte Lebensmittel zu beschaffen und die angesammelte Ware nach Formvorschriften, anderen Genossenschaften zu übermitteln. In allen slowenischen Bezirken gab es 31 Zweigstellen von »Navod«.

⁶³ Zapisnik III. skupščine NAPROZE, Pokrajinski arhiv Maribor, Glavna potrošniška zadruga Maribor, 1929–1953, AŠ 1.

Die Jahre 1945 und 1946 waren für die Genossenschaften als Zeit der Abstimmung und Übereinstimmung bei Lösung der Probleme im Dreieck zwischen Genossenschaften, dem privaten und staatlichen Sektor bekannt. Im Zusammenhang mit dem Suchen der gemeinsamen Lösungen auf höchstem Behördennivo hat das Ministerium für Handel und Versorgung besondere Verpflichtungen bekommen. Über Genossenschaftsprobleme wurde auf Sitzungen der ökonomischen Komision beim Centralkomitee der Kommunistischen Partei Sloweniens (CK KPS) verhandelt. Die Kommunistische Partei Sloweniens hat insbesondere die Probleme, der immer mehr sichtlichen Spekulation, beim Ankauf der Landwirtschaftsprodukte in Beziehung mit dem »Navod« ausgeklammert.

Die Anschaffungs- und Verkaufsgenossenschaften existierten bis 1947 als die Verbraucher-genossenschaften auf einer und die landwirtschaftlich Einkaufs- und Anschaffungsgenossenschaften auf der anderen Seite entstanden. Anstelle der Genossenschaftszentralen in Kreisen entstanden geschäftliche Bünde in Bezirken.

MARIBORSKI POGOVORNI JEZIK

Mihaela Koletnik*

UDK 811.163.6' 282(497.4 Maribor)

KOLETNIK Mihaela: Mariborski pogovorni jezik. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 245-254, 9 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Mariborski pogovorni jezik je neknjižna socialna zvrst slovenskega jezika. Govor ne ločuje tonemskih nasprotij. Samoglasniški sistem sestavljajo dolgi naglašeni in nenaglašeni kratki samoglasniki. Soglasniški sistem se od knjižnega razlikuje le v posameznih razvojih. V pregibanju prevladuje nepremični naglasni tip na osnovi. Najobsežnejša plast besed je kot v knjižnem jeziku, opazni pa so številni germanizmi in kalki.

UDC 811.163.6' 282(497.4 Maribor)

KOLETNIK Mihaela: Maribor Colloquial Speech. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 245-254, 9 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Maribor colloquial speech is a non-literary social type of the Slovene language. This speech does not differentiate among phonemic contrasts. The system of vowels is composed of long emphasised and not emphasised short consonants. The system of consonants differs from the literary standard only as to individual developments. At bending, an immobile emphasis type on the basis prevails. The most voluminous stratum of words is as in literary language, though Germanisms and transformed foreign terms are numerous.

Maribor, drugo največje slovensko mesto, je gospodarsko, kulturno, izobraževalno in znanstvenoraziskovalno središče severovzhodne Slovenije. Nastalo je na stičišču petih naravogeografskih enot: Slovenskih goric, Dravske doline, Kozjaka, Pohorja in Dravskega polja. Staro mestno jedro je nastalo na Mariborski ravnini, in sicer na levem bregu reke Drave. V 19. in 20. stoletju se je začelo

* Dr. Mihaela Koletnik, docentka, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnost, Koroška cesta 160, SI - 2000 Maribor.

širiti proti vznožju Slovenskih goric in na drugi strani Drave proti obronkom Pohorja. Najstarejši sledovi poselitve na mestnem ozemlju so iz mlajše kamene dobe (2. tisočletje pr. n. š.), o prebivalcih na tem ozemlju pa pričajo tudi najdišča iz pozne bronzaste in železne dobe, t. i. obdobja kulture žarnih grobišč med letoma 1100 in 700 pr. n. š. V 8. st. so se zaradi vdora tujih ljudstev prvotni prebivalci umaknili na obronke Pohorja, kjer je nastalo gradišče Poštela. V obdobju rimske vladavine, ki se je končalo v drugi polovici 2. stoletja, ni na mestnem ozemlju nastalo nobeno večje naselje. V času preseljevanja ljudstev so tod gospodarili Huni, Vzhodni Goti, Franki in Langobardi. O slovanski naselitvi na območju Maribora ni sledov. Slovani so naselili obronke Pohorja, zadrževali pa so se tudi v krajih ob rimskih cestah. Po propadu obrske države je mariborski okoliš spadal pod frankovsko oblast, nato je bil del Kocljeve Spodnje Panonije, okoli leta 975 pa je ponovno prešel v sestav nemške države. Vključen je bil v Podravske marko ali mejno grofijo, katere naloga je bila varovati Veliko Karantanijo. Državno mejo naj bi varovala vrsta gradov med Radgono in Ptujem, med njimi tudi mariborski. Še pred prvo omembo gradu na Piramidi se na tem območju omenjajo zaselki Razvanje, Radvanje, Limbuš, Studenci, Kamnica, Melje, Pobrežje, Dogoš, Zrkovci in Duplek. Imena teh krajev so slovenska, nahajajo pa se v listinah, s katerimi se je podeljevala posest posameznim nemškim posvetnim fevdalcem. To so bili predvsem mejni grofje ter samostani v Admontu, Šentpavlu in Vetrinju.

Maribor je v virih prvič omenjen leta 1164 kot grad Marchpurch (grad v marki), čeprav je verjetno stal že v 11. stoletju in služil za obrambo pred Madžari. Naselbina, ki je dobila ime po gradu, je nastala v prvi polovici 12. stoletja. Zametek mesta je bila skupina hiš med današnjim Pristanom in Koroško cesto. Maribor se kot trg prvič omenja leta 1209, kot mesto pa leta 1254. V 12. in 13. stoletju se je mesto razširilo na območje, kjer so danes Koroška cesta, Glavni trg in Židovska ulica. Leta 1282 je prišel Maribor v roke Habsburžanov. Njegov hiter gospodarski razvoj (obrt, trgovina) je trajal do konca 15. stoletja, ko se je začelo obdobje zastoja, ki je trajalo do začetka 18. stoletja. To krizo so povzročili: izgon Židov, pojav zgodnjega kapitalizma, zmaga protireformacije, razvoj cehovstva, naravne katastrofe (požari, epidemije) in turški vpadi. Obrtna in trgovska stagnacija Maribora je znova okrepila njegov kmetijski značaj, ki se ga je mesto otreslo šele v 19. stoletju, saj se je z izgradnjo železniške proge Dunaj–Trst za Maribor začela doba industrializacije. Po odpravi fevdalizma je Maribor postal upravno središče za vso slovensko Štajersko, po prenosu sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Maribor pa tudi pomembno cerkvenopolitično središče. Leta 1863 je začel v mestu izhajati nemški časopis Marburger Zeitung. Slovenci so leta 1861 ustanovili svojo čitalnico. Leta 1867 je začel izhajati tednik Slovenski gospodar, leto kasneje pa dnevnik Slovenski narod. Od leta 1872 do leta 1878 je izhajal slovenski družinski časopis Zora, od leta 1872 do 1877 pa Slovenski učitelj. Leta 1903 je bilo ustanovljeno zgodovinsko društvo, ki je leto kasneje začelo izdajati znanstveni Časopis za zgodovino in narodopisje.

Pred 1. svetovno vojno so se nasprotja med nemškim nacionalističnim meščanstvom in Slovenci zaostila. Nemci so konec 19. stoletja ustanovili Schulverein, ki naj bi ob pomoči šolstva izvajal germanizacijo, in Südmarko, ki naj bi Nemcem omogočila priseljevanje na slovensko Štajersko in nakup zamljišč. 1. novembra 1918 je v mestu prevzel vojaško oblast Rudolf Maister, ki se je uprl priključitvi mesta k Avstriji; skupaj s prostovoljci je zasedel območje do slovenske narodnostne meje. Senžermenska mirovna pogodba je leta 1919 omogočila priključitev Maribora in večine slovenske Štajerske k Jugoslaviji. Ob koncu 1. svetovne vojne, še zlasti pa po postavitvi hidroelektrarne na Fali, se je mesto še bolj industrializiralo. Leta 1921 je živelo v mestu 21,4 % Nemcev, leta 1931 pa le še 8,3 %.

Po 2. svetovni vojni so bile vse sile Mariborčanov usmerjene v obnovo porušenega mesta, sočasno pa se je začel nov gospodarski vzpon.

Prva šolska ustanova v Mariboru je bila župnijska šola iz leta 1224. Leta 1758 je bila ustanovljena gimnazija. Leta 1859 je z bogoslovjem Maribor dobil prvo visoko šolo, leta 1869 učiteljske, leta 1870 realno, 1872 pa deželno sadjarsko in vinogradniško šolo. Po 2. svetovni vojni je mesto dobilo več višjih šol, leta 1975 pa Univerzo, pri kateri deluje tudi Univerzitetna knjižnica.

Mesto Maribor je središče severnoštajerskega pokrajinskega pogovornega jezika.¹ Pokrajinski pogovorni jezik je neknjižna socialna zvrst slovenskega jezika. Nastane kot zemljepisno nadnarečje za opravljanje nalog, ki jih ima v vsenarodnem okviru knjižni jezik. Prvine neknjižnega pogovornega jezika so ali splošne (vseslovenske) ali pa pokrajinsko obarvane; zlasti izrazita pokrajinskost se kaže v naglaševanju in pri stavčni fonetiki. Uporablja se v sproti nastajajočih govornih položajih, kot so pogovor v ožjem krogu, na cesti, v družabnih stikih, na delovnem mestu, v družini. Neknjižni pogovorni jezik se predvsem govori, za posebne namene pa lahko tudi zapiše (Toporišič 2000: 21).

Zinka Zorko ugotavlja (1992: 43), da se je mariborski pogovorni jezik oblikoval na neposrednem stičišču štajerske in panonske narečne skupine, opazen pa je tudi vpliv vzhodnokoroškega narečja, ki se pri Selnici in Rušah dotika severnoštajerskega narečja. Slovenskogoriško narečje se Maribora dotika pri Melju in v Košakih (Zorko 1992: 44), od Selnice do Kamnice se govori štajerski kozjaški govor (Zorko 1992: 45), na Studencih se Mariboru približuje štajersko severnopohorsko narečje, štajersko vzhodnopohorsko narečje pa se govori vzhodno od Radvanja (Zorko 1992: 46).

Glasoslovje mariborskega pogovornega jezika²

Naglas in kolikost

Govor ne ločuje tonemskih nasprotij. Naglas ni vezan na določeno mesto v besedi. Govor pozna dolge naglašene in nenaglašene kratke samoglasnike. Naglasno mesto je kot v izhodiščnem sistemu, le zlogi, ki so bili tam pred naglašeniimi kratkimi zadnjimi zlogi, so naglašeni: *'te:ta, 'ko:sa, 'me:glā*. Posebnost mariborščine sta dva naglasa v daljših tvorjenkah: *'ča:so'pi:s, d're:vo're:t, 'Ma:ri'bo:r, 'o:t'pi:sali*. V govoru se kaže tudi velika težnja po posplošitvi naglasa na vse ali večino oblik iste besede: *p'rō:so, p'rō:sla, p'rō:sli, p'rō:ste (vel.); 'pe:s 'pe:sa, 'so:set 'so:seda, 'lu:č 'lu:či*. Zaradi umika naglasa z zadnje cirkumflektirane dolžine ali kračine, zlasti zaradi predloga ali predpone, je v posameznih besedah naglašen prvi besedni zlog: *b'la:go, p're:več, 'u:xa, 'za:čne*.

Samoglasniški sistem

Samoglasniški sistem mariborskega pogovornega jezika vsebuje dolge naglašene in kratke nenaglašene samoglasnike.

Dolgi naglašeni samoglasniki

i:		u:
e:		o:
e:	(o:)	
a:		

¹ Tako Jože Toporišič (2000: 21).

² V članku predstavljam rezultate raziskave, ki sem jo opravila v mestnem jedru (središču) na levem bregu Drave.

Izvor

Dolgi i je iz stalno dolgega in staroakutiranega i: *k'ri:š*, *'li:st*, *'pi:šem*, *'si:n*, *t'ri:*, *'xi:ša*, *'li:pa*, *'ri:ba*; *'di:m*, *'mi:š*, *'ni:č*, po mlajšem naglasnem umiku naglašenege i: *'vi:ski*, govori se v imenih: *'I:gor*, *'Ni:na*, *'Ti:na* in prevzetih besedah: *b'li:nker*, *'ci:gl*,³ *g'vi:xt*, *k'ši:r*, *ma'ši:na*.

Dolgi u je iz stalno dolgega in staroakutiranega u: *'du:ša*, *k'lu:č*, *'lu:č*, *'ku:xam*; *'bu:kva*, *'ku:ra*, *'mu:xa*, *'u:ste*; *k'ru:x*, *'ku:p*, *'tu:*, po mlajšem naglasnem umiku naglašenege u: *'xu:do*, *'u:xa*, govori se v imenih: *'Mu:rska*, *P'tu:j*, *'Su:za* in prevzetih besedah: *f'ru:štik*, *'pu:cam*, *'pu:mpa*, *št'ru:dl*, *'šu:xi*.

Dolgi ozki e je iz stalno dolgega, umično naglašenege in novoakutiranega e: *je'se:n*, *'le:t*, *'pe:č*, *'še:st*; *'se:stra*, *'te:ta*, *'ze:mila*; *'ne:so*, *'re:ko*, *'se:dn*,⁴ *'se:ster*, *'že:n* (rod. mn.), stalno dolgega in staroakutiranega nosnega e: *de've:t*, *i'me:*, *'pe:t*, *'ve:žem*; *'de:tlca*, *s're:ča*, stalno dolgega in staroakutiranega jata: *b're:k*, *k'le:t*, *m'le:ko*, *'re:žem*, *z've:zda*; *b're:za*, *'ce:sta*, *'de:lat*, *'le:to*, *'me:sto*, *'re:zat*, *ži've:t*; *'de:t*, govori se v imenih: *'De:nis*, *'Le:nart*, *'Me:lje* in prevzetih besedah: *'de:ka*, *'ke:tna*, *k'ne:dli*, *'pe:nzli*, *š'te:nge*, *'te:pix*.

Dolgi ozki o je iz stalno dolgega, umično naglašenege in novoakutiranega o: *'bo:k*, *gos'po:t*, *'mo:st*, *'no:č*, *'šo:la*; *'dō:bra*, *'ko:za*, *'vo:da*, *'vo:jna*, *'vo:jska*; *'bo:tra*, *'co:ta*, *'xo:dim*, *š'ko:da*, *'vo:zim*; *'ko:š*, *'no:š*, *'po:st*; *'ko:s*, *'o:s* (rod. mn.), stalno dolgega in staroakutiranega nosnega o: *go'lo:p*, *k'lo:p*, *k'ro:k*, *'mo:š*, *'zo:p*; *'go:ba*, *'ko:ča*, *'to:ča*; *'mo:ški*, stalno dolgega in staroakutiranega samoglasniškega l skupaj z u:⁵ *'do:uk* (sam.), *'vo:uk*; *'vo:una*, *'žō:una*; *'po:ux*, po mlajšem naglasnem umiku naglašenege o: *'o:trok*, govori se v imenih: *'Bo:ris*, *Do'go:še*, *'Po:xorje* in prevzetih besedah: *d'rō:t*, *'xo:f*, *k'no:f*, *pla'fo:n*, *š'tō:pli*, *'zo:s*.

Dolgi široki e je iz staroakutiranega nosnega e, jata, novoakutiranega e in polglasnika v zadnjem ali edinem besednem zlogu: *'ve:č*, *'ze:t*; *x're:n*; *k'me:t*; *'de:š*, *'pe:s*, umično naglašenege polglasnika: *'te:ma*, *'me:gla*, po mlajšem naglasnem umiku naglašenege e: *p're:več*, govori pa se tudi v prevzetih besedah: *'ge:rm*, *'xe:rc*, *p'le:x*. Je alofon ozkega e v glasovnih zvezdah -er: *x'če:rka*, *ve'če:r*; *'me:ra*, *'ve:ra*, -ej: *nap're:j*, *sta're:jši* in -eu:⁶ *x'te:u*, *za'če:u*.

Dolgi široki o je redek fonem. Pri posameznih govorcih je alofon ozkega o v zlogih -lo-, -oj in ro-: *č'lo:vek*, *'vo:jna*, *ot'ro:ki*.

Dolgi a je iz stalno dolgega in staroakutiranega a: *d'va:*, *g'la:va*, *k'ra:l*, *'la:s*, *t'ra:va*; *d'la:ka*, *'ja:goda*, *k'ra:va*, *'ma:ti*; *b'ra:t*, *'ja:s*, *'na:s*, stalno dolgega in novoakutiranega polglasnika: *'da:n*, *'la:n*, *'va:s*; *'la:xki*, *'ma:ša*, *s'na:xa*, po mlajšem naglasnem umiku naglašenege a: *b'la:go*, *'sa:mo*, *'ta:krat*, *'za:čnem*, govori se v imenih: *'A:na*, *Ko'ša:ki*, *'Ma:rko* in v prevzetih besedah: *'ca:jtnge*, *f'la:ša*, *'xa:mer*, *'ka:sa*, *'ta:lar*, *'ža:jfa*.

Samoglasniški r se izgovarja skupaj s polglasnikom:⁷ *'brf*, *pos'trf*; *'grča*, *'xrbet*.

Kratki nenaglašeni samoglasniki so i, u, e, o, a in polglasnik. Bistveno se ne razlikujejo od knjižnega jezika. V vzglasju besede se u- pred nezvenečim nezvočnikom izgovarja kot [f]: *fk'ra:dla*, *f'se:dla*, *fst'ra:šli*. Nenaglašeni e je širok, o pa ozek. Prednaglasni o je nastal tudi iz u: *o'bo:gala*, *ok'va:rjam*, *opo'ko:jenci*,

¹ Zaradi lažjega tiska samoglasniške vloge *l* ne označujem s krožcem pod črko.

⁴ Zaradi lažjega tiska samoglasniške vloge *n* ne označujem s krožcem pod črko.

⁵ Zaradi lažjega tiska je polkrožec pod *u* izpuščen.

⁶ Glej op. 5

⁷ Zaradi lažjega tiska je znak za polglasnik izpuščen.

opo'ra:blam, ponaglasni pa tudi iz *-il*, *-el*, *-al* in polglasnika *z l*: *'ku:ro*, *'mɔ:lo*; *'vi:do*, *'ve:do*, *'de:lo*, *z'ri:xto*; *'ne:so*, *'re:ko*. Samoglasniški *l* nastane zaradi izgube samoglasnika ob *l*: *'ka:šl*, *'kɔ:tl*, samoglasniški *n/m* pa zaradi izgube samoglasnika ob *n* ali *m*: *sn/sm*, *ko'pa:lnc*, *p'ri:dn*, *š'ma:rnce*.

Glasovi *i*, *e* in polglasnik se izgubljajo v zvezi z zvočniki: *b'li:*, *'xɔ:dla*, *'ku:xna*, *'vo:zla*; *'ve:dla*, *'vi:dli*; *'tɔ:pl*. Pogosto se izgublja končni *i* v glagolskem nedoločniku: *'de:lat*, *'ku:pit*, *'pa:zit*, do izgube *i*, *e*, *o* pa prihaja še v redkih posameznih primerih: *'dɔ:st*, *dru'ga:č*, *'ka:k*, *'ma:l*, *'ma:m*, *'ta:k*, *'ka:k*.

Soglasniški sistem sestavljajo *l*, *r*, *m*, *n*, *j*, *nj*, *v* (z variantama *f* in *u*)⁸, *p*, *t*, *k*, *s*, *š*, *b*, *d*, *g*, *z*, *ž*, *č*, *f*, *c* in *x*. Od knjižnega sistema se razlikuje le v posameznih razvojih. Palatalni *l'* se je razvil v srednji *l*: *'čɛ:uli*, *domiš'la:va*, *'lu:di*, *Šen'ti:lska*. Končni *-l* se v naglašenem zlogu izgovarja kot *-u*: *'da:u*, *'me:u*, *'pi:u*, sicer kot *-o*: *'ve:do*, *po'ti:sno*, *'ne:so*, *'pi:so*. *R* je kot v knjižnem jeziku, le na koncu besede pri pregibanju izgublja palatalni element: *xek'ta:ra*, *me'xu:ra*, *ol'ta:ra*, skupini črč in žrč sta ohranjeni: *č're:šna*, *ž're:bli*. Disimilacija *r-r* > *n-r*: *z'ma:ntrana*. *N'* > *n*: *k'ni:ga*, *'lu:kna*, *'ɔ:(j)gn*, *sp're:dna*, *'za:dna*, med samoglasniki in na začetku besede se ohranja: *bob'ne:nje*, *'ko:nji*, *'ku:xanje*, *spo'mi:njam*, *živ'le:nje*; *n'ji:va*, *n'je:na*; sestavini se lahko tudi zamenjata: *'ko:jnski*, *kos'ta:jn*, *'ma:jnši*, *po'ma:jnkanje*, *z'ma:jnkalo*. V je zobnoustnični soglasnik: *'va:ga*, *'ve:dla*, *'vi:dli*, *sve'to:vna*, *v'ne:tje*, *v'bo:lnci*, redkeje ustničnoustnični: *g'la:una*, *'ra:uno*, *zd'ra:ula*; *'a:uto*, pred nezvenečimi soglasniki, v sklopu *-rv* in na koncu besede je [f]: *f'ča:six*, *f'sa:ki*, *fs'xa:jalo*, *f'k'le:t*, *fs'lu:žbo*; *'brf*, *'črf*, *ko'ra:kof*, *p'ra:flp'ra:u*; v vzglasju lahko onemi: *'ča:six*, *'sa:ki*, *z'di:gnli*. *J* se pojavlja tudi kot novonastali prehodni glas: *'be:žji*, *'ɔ:jstra*, *'pɔ:jsla*. *P*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g* in *x* so dobro ohranjeni. Nezvočniki imajo razvrstitev kot v knjižnem jeziku. Primarna *dl* > *l*: *'vi:lce*, *'vi:le*. Sekundarna *tl*, *dl* > *l* v glagolskem deležniku: *'pa:dla/pa:la*, *'je:dla/je:la*, *p'le:tla/p'le:la*. V soglasniškem sklopu zaradi lažjega izgovora *t* lahko onemi: *'krsni*, *'lu:šna*. Prim. še: *dn* > *gn*: *g'na:r* in *xč* > *šč*: *š'če:rka*. Skupina *šč* že lahko prehaja v *š*: *dvo'ri:šče*, *p'lo:šča*; *s'pu:ša*, *s'pu:šajo*. *Z*, *ž* pred nezvenečimi nezvočniki in na koncu besede pred premarom > *s*, *š*. *F* se premenjuje z *v* (glej zgoraj); v starejših in mlajših prevzetih besedah: *'fa:ra*, *f'ri:šna*, *š'tu:nfe*, *'ža:jfa*.

Oblikoslovje

Samostalniška beseda

Pri samostalniku so v ednini ohranjeni vsi trije spoli. Žensko obliko imajo nekateri samostalniki srednjega spola (*g'ne:zda*, *'ja:jca*, *'o:kna*), v dvojini in množini pa samostalniki srednjega spola postanejo ali žensko- ali moškospolski. Med samostalnike moškega spola prehajajo tisti, ki osnovo podaljšujejo s *-t*.

Samostalniki 1. moške sklanjatve se sklanjajo po naslednjem naglasno nepremičnem naglasnem tipu: *st'ri:c-ɔ-a -u/o -a -u/o -om*; *-i -o/-oul-of -om/-am -e -ix/-ax -il-ami*; *-a -o/-oul-of -oma -a -ix/-ax -oma*.

Po nepremičnem naglasnem tipu se sklanjajo tudi samostalniki knjižnega premičnega, končniškega in mešanega naglasnega tipa: *'so:set* *'sɔ:seda*; *'pe:s* *'pe:sa*; *s've:t* *s've:ta*. Samostalniki, katerih osnova se končuje na govorni samoglasnik, to podaljšujejo ali z *-j*: *'Da:ni* *'Da:nija*, *'Hi:mne* *'Hi:mneja*, *'Mi:xa* *'Mi:xaja* ali s *-t*: *'Ma:rko* *'Ma:rkota*, *Z'la:tko* *Z'la:tkota*. Samostalniki na *-r* osnove ne podaljšujejo: *me'xu:r* *me'xu:ra*, *me'sa:r* *me'sa:ra*. Govor ne pozna podaljševanja

⁸ *Z* u označujem ustničnoustnični soglasnik; zaradi lažjega tiska je polkrožec pod *u* izpuščen.

osnove z -ov- v dvojini in množini: *c'v'e:ta*, *g'ra:da*; *c'v'e:ti*, *g'ra:di*, naglašene končnice -u v rod. ed.: *'mę:sta*, *'zi:da* in končnice -je v im. mn.: *b'ra:ti*, *'la:si*, *'mę:ži*, *'zo:bi*.

Samostalniki 2. in 3. moške sklanjatve, npr. *'de:lo'vę:dja*; *TAM-ę* se sklanjajo po prvi moški sklanjatvi, samostalniki 4. sklanjatve pa po pridevniški sklanjatvi tipa *'lę:p-i* *'lę:p-ęga/-iga*.

Samostalniki 1. ženske sklanjatve se sklanjajo samo po nepremičnem naglasnem tipu: *'ma:m-a-e-i-o-i-o*; *-e-ę-am-e-ax-ami*; *-i/-e-ę-ama-i/-e-ax-ama*. V sklanjatvi ni odstopanj od knjižne norme, le v im. in tož. dv. se je začela posploševati množinska končnica -e. Tako se sklanjajo še samostalniki tipa *'te:ma* *'te:me* in *'vę:da* *'vę:de*. Samostalniki ž. sp. na -ev imajo tudi v im. ed. obliko: *b're:skva*, *'bu:kva*, *'ce:rkva*. Tudi samostalniki 2. ženske sklanjatve se sklanjajo samo po nepremičnem naglasnem tipu, npr. *pe'ru:t* *pe'ru:ti*, *'kę:st* *'kę:sti*, *'lu:č* *'lu:či*. Odstopanje od knjižne norme je v daj., mest. in or. dv. ter mn., saj so se v teh sklonih posplošile a-jevske končnice. Samostalniki 3. sklanjatve, npr. *I:nes*, *'Ka:rmen*, se sklanjajo z ničtimi končnicami, 4. sklanjatev pa je enaka ženski pridevniški sklanjatvi.

Samostalniki srednjega spola lahko ohranjajo svoj spol in sklanjatev le v ed., saj v dv. in mn. postanejo ali žensko- ali moškospolski. Pri neštevnih je srednji spol ohranjen: *ka'mę:nje*, *m'lę:ko*, *že'le:zo*. Sklanjatveni vzorec: *'mę:st-o-a-u/-o-o-u/-o-om*; *-e-ę-am-e-ax-ami*; *-i/-e-ę-ama-i/-e-ax-ama*. Premični naglasni tip je ohranjen pri samostalniki, ki osnovo podaljšujejo s -t-: *'te:le* *te'le:ta*; po nepremičnem naglasnem tipu se sklanjajo samostalniki mešanega naglasnega tipa: *b'la:go* *b'la:ga*, *'srce* *'srca* in tisti, ki osnovo podaljšujejo z -n-: *'vi:me* *'vi:mena*. Podaljševanja osnove s -s ni, saj ti samostalniki že v ednini postanejo žensko-spolski: *č're:va*, *d're:va*, *'kę:la*, *'ę:ka*, *'pe:ra*, *'u:xa*. Med ženske samostalnike so prešli tudi množinski samostalniki srednjega spola: *'drve*, *'ję:tre*, *o'ča:le*, *p'lu:če*, *'u:ste*, *v'ra:te*. Med ničto sklonljive samostalnike s. sp. se štejeta *'ję:sti* 'hrana' in *'pi:ti* 'pijača'. Tretja sklanjatev posamostaljenih pridevnikov je enaka pridevniški sklanjatvi.

Osební zaimki se sklanjajo kot v knjižnem jeziku, le v mest. mn. se posplošuje oblika *pri* *'na:m*, *pri* *'va:m*, v im. dv. pa *'mi:jad'va*; *'vi:jad'va*. V sklanjatvi os. zaim. za 3. os. se je posplošila imenovalniška osnova: *'ę:n* *'ę:nęga*; *'ę:na* *'ę:ne*; *'ę:ni* *'ę:nix*; *'ę:nad'va*; *'ę:nixd've:x*. Vprašalna zaimka *k'dę* *'kę:ga* in *'ka:j* *'kę:ga* *'če:sa* opravljata tudi vlogo oziralnih zaimkov. Poljubnostna zaimka sta *'ke:ri* *'kđę* in *'ka:j*, vlogo nedoločnega zaimka pa poleg *'ne:kaj* *'ne:ke* opravljata tudi posamostaljena pridevniška zaimka *nek'te:ri* in *'ne:ki*. Nikalni zaimki so *'ni:xče*, *'ni:č*, *do'be:n* *do'be:dn*, celostna *sta'f'sa:ki* in *f'se:*, drugostna pa *d'ru:gi* in *d'ru:go*.

Pridevniška beseda

Pri pridevniku prevladuje določna oblika tudi za nedoločnost. Kate-gorija določnosti se lahko izraža s členom *ta* pred kakovostnim pridevnikom; kadar ima pridevnik funkcijo samostalniške besede, stoji v določni obliki: *ta m'la:jši*, *ta sta're:jša*. Sklanja se kot v knjižnem jeziku, le v rod. ed. m. in s. sp. ter v tož. ed. m. sp. je tudi končnica -iga, v mest. ed. m. in s. sp. pa končnica -emu/-emo. Sklanjatev za moški spol: *'lę:p-i* *-ęga/-iga* *-emu/-emo* *-ęga/-iga* *-emu/-emo* *-im*; *-i-ix-im* *-e-ix-imi*; *-a-ix-ima* *-a-ix-ima*. Za srednji spol je posebna oblika le v im. in tož. ed., druge končnice so enake kot v m. sklanjatvi. Sklonske končnice za vse tri spole sovpadajo tudi v dv. in mn., le v im. mn. in im. ter tož. dv. se sklanjatev pridevnikov ž. sp. razlikuje od sklanjatve pridevnikov m. in s. sp. V govoru prevladuje opisno stopnjevanje z bolj: *'bę:li* *'bęl* *'bę:li* *'na:j'bę:l* *'bę:li*; *'lę:pi* *'bę:l* *'lę:pi* *'na:j'bę:l* *'lę:pi*.

Pridevniški zaimki

Svojilni zaimki *'mɔ:j*, *'mɔ:ja*, *'mɔ:jo*, *t'vɔ:j*, *t'vɔ:ja*, *t'vɔ:jo*, *n'jɛ:gou*, *n'jɛ:ni*, *'na:š*, *'va:š*, *n'ji:xou* ter povratni svojilni zaimek *s'vɔ:j*, *s'vɔ:ja*, *s'vɔ:jo* se sklanjajo po pridevniški sklanjatvi. Druge oblike so še: *'mɔ:ji*, *'mɔ:je*, *'mɔ:jad'va:*, *'mɔ:jid've:*, od *'ɔ:nix* 'njihov', od *'na:jud've:x* 'najin', od *'va:jud've:x* 'vajin', od *'ɔ:nixd've:x* 'njun'. Kazalni vrstni zaimki so *'tɔ:ti -a -o*, *'ti:sti -a -o*, *'ɔ:ni -a -o*, kakovostni *'ta:ki -a -o*, količinski je *'tɔ:lko*. Oziralna zaimka sta *'kɛ:ri* in *'ki:*, vprašalna *'ka:ki -a -o* in *'kɛ:ri -a -o*. Poljubnostni in oziralnopoljubnosti zaimki so po obliki enaki vprašalnim zaimkom, mnogostni zaimek je *'dɔ:sti'kɛ:ri -a -o*, drugostni *d'ru:gi -a -o*, nedoločni pa *'nɛ:ki -a -o*. Celostna zaimka sta *f'sa:ki -a -o* in *'ɕɛ:li -a -o*.

Števniki

Glavni števniki se sklanjajo po pridevniški sklanjatvi. Naglas je nepremičen na osnovi: *d'va:d've:* *d've:x d've:ma d'va: pri d've:ma z d've:ma*; *'ɔ:sn 'ɔ:smix 'ɔ:smim 'ɔ:sn pri 'ɔ:smix z 'ɔ:smimi*. Vrstilni števniki: *'prvi*, *d'ru:gi*, *t'rɛ:tji*, *d'va:jsti*, *s'tɔ:ti*, *'ta:užnti*. Ločuje se z množilnimi in glavnimi števnikmi: *d'vɔ:jni 'šu:xi* 'dvoji čevlji'; *t'ri: 'ja:pke* 'troje jabolk'. Če je potrebno označiti, da snovni samostalnik pomeni več vrst, se uporabljajo ali množilni ali glavni števniki: *t'ɔ:jna marme'la:da* in *t'ri: marme'la:delt'ri: 'sɔ:rte marme'la:de* 'troja marmelada'. Množinski samostalniki se štejejo ali z glavnimi ali z množilnimi števnikmi: *t'ri: x'la:če* in *t'ɔ:jne x'la:če* 'troje hlač'. Večkratna danost istega se izraža z množilnimi števnikmi: *d'vɔ:jne v'ra:te*, *d'vɔ:jna 'ša:jba*.

Glagol

Glagol ni doživel velikih sprememb. S knjižnim jezikom se razhaja v predpretekliku, ki se ne uporablja. Deležij na *-č*, *-aje* in *-ši* ni. Deležnik na *-č* je redke in običajno postane pridevnik: *no'sɛ:ča 'žɛ:nka*. Nedoločnik je samo kratak. Spregatev se od knjižne razlikuje le v 1. os. dv.: *'dɛ:la-m -š -ɔ, -ma -ta -ta; -mo -te -jo*. Enako se spregajo: *'da:m*, *'vɛ:m*, *'jɛ:m*. Pri glagolih, katerih samoglasnik je bil kratko naglašen, se je naglas umaknil za zlog proti začetku besede: *'gɔ:r 'ɔ:tprem*, *'za:čnem*. Glagoli s korenem na *-č* imajo v nedoločniku *-t* kot tipično obrazilo za to obliko: *ob'lɛ:čt*, *post'ri:čt*. V velelniku se je posplošila edninska osnova tudi v dv. in mn.: *z'nɔ:si*, *z'nɔ:sta*, *z'nɔ:ste*. Glagoli na *-k*, *-g* so posplošili sedanjiško osnovo: *'dɔ:l se s'lɛ:či*, *post'ri:ži*, *'re:čte*. Velelnik glagola *iti* ima oblike: *'i:di*, *g'rɛ:mo*; *'i:ta*, *g'rɛ:ma*, glagolov *objeti*, *vzeti* in *sneti* pa *ob'ja:mi*, *ob'ja:mte*, *v'za:mi*, *v'za:mte*, *s'na:mi*, *s'na:mte*. V dvojinski in množinski obliki deležnika na *-l* za srednji spol se je posplošila moška oblika, dvojinska oblika deležnika na *-l* za ženski spol pa je enaka množinski obliki. Pogosta uporaba prislovov ob glagolu kaže na nemški vpliv: *'dɔ:l f'sɛ:st*, *'dɔ:l pok'ri:t*, *'gɔ:r o'bu:t*, *'gɔ:r za'ku:rit*, *s'ku:p z've:zat*, *'vu:n 'ku:xat*, *'vu:n f'si:pat*.

Prislov

Prostorski: *b'li:zo*, *'da:uč*, *do'ma:*, *do'mu:*, *'dɔ:l*, *'fu:rt*, *'gɔ:r*, *'gɔ:ri*, *'ka:m*, *'ki: 'kje*, *'nɔ:t*, *'nɔ:tri*, *'pɔ:lek*, *p're:k*, *'sɛ:m*, *'ta:m*, *'tu:*, *'vu:n*, *'vu:ni*, *'za:di*.

Casovni: *'dɔ:k* 'dokler', *'dɔ:pɔ:udne*, *f'čɛ:raj*, *f'tɛ:mi*, *je'sɛ:ni*, *'lɛ:tos*, *po'zi:mi*, *'pɔ:l* 'potem', *'pɔ:zno*, *p're:j*, 'prvo 'najprej', *'tɛ:* 'tedaj', *'ti:stik'ra:t* 'takrat', *ve'čɛ:r*, *z'gɔ:daj*, *z'ju:traj/v'ju:tro*.

Vzročni: *za'ka:j*, *za'tɔ:*.

Lastnostni: *'bɔ:go*, *'dɔ:bro*, *'dɔ:stik'ra:t*, *'xi:tro*, *'ka:k*, *'kɔ:lko*, *'lɛ:po*, *'ma:lo*, *s'la:bo*, *'ta:k*, *'tɛ:ško*, *za'dɔ:sti*.

Stopnjujejo se opisno: *'bɔ:go 'bɔ:l 'bɔ:go*, *'na:j 'bɔ:l 'bɔ:go*; *'xi:tro 'bɔ:l 'xi:tro 'na:j 'bɔ:l 'xi:tro*.

Predlog, členek, veznik in medmet so kot v knjižnem jeziku. Posplošene in stalne so le velelnice za velevanje živalim, za pozdrave ipd.: 'xə:p, 'di:ja, 'jɛ:; 'dɔ:ber 'da:n, zd'ra:vo, 'la:xko 'nɔ:č, a'di:jo; p'rɔ:sim, x'va:la.

Skladnja

Tvorba priredno, podredno in soredno zloženih povedi se bistveno ne razlikuje od knjižne tvorbe. V govoru se pojavljajo vse značilnosti ubesedovalnega govorenja: ponovitve: /.../ g'rɛ:mo, g'rɛ:mo, g'rɛ:mo f'k'lɛ:t., izpusti: 'Tɛ: f'se: s'ku:p štr'na:jst d'ni: t'ra:jalo., dostavki: Je 'ta:ki 'trdi k'ru:x 'bi:u, 'črni., izpostavki: 'Sɛ:stra 'mɔ:ja, 'ɔ:na pa ni 'mɔ:glā., preskok: 'Po'tɛ:m se je že, 'vɛ:dno 'bɔ:l po'go:sto so p'ri:šli., pritegnitev: 'Pɔ:l pa 'ja:s 'mɔ:ja x'čɛ:rko 'rɛ:čem /.../, premi govor: 'Ja:s sn si 'mi:sla: »H'va:la 'lɛ:pa, 'za:j sn pa v 'mɛ:stu. Ax, g'rɛ:m pa k b'ra:tu,« 'ɔ:n je pa Slo'vɛ:nski 'u:lici stano'va:u, »g'rɛ:m pa t'ja:«, vzpostavitev zveze s sogovornikom: 'Vɛ:te, 'ta:k je b'lɔ: 'mɔ:jo živ'lɛ:nje. Opazne so naslednje besednoredne posebnosti: v besedni zvezi se lahko samostalniški prilastek pojavi levo od odnosnice: od 'mɔ:jega b'ra:ta 'si:n, pridevniški prilastek pa se lahko prestavi na desno stran: b'ra:t 'mɔ:j, 'xi:ša d'vɔ:nact'rɔ:pna. Pomožni glagol kot vez v pretekliku lahko zasede zadnje mesto v povedi: In mi smo ot'rɔ:ci 'sa:mi b'li:. Posebnosti v zaporedju naslonk, tega za knjižni jezik sicer urejajo posebna pravila (Toporišič 2000: 674–676): naslonka osebnega zaimka je lahko med sestavinama zložene glagolske oblike: 'Ja:s pa 'ni:sem 'vɛ:dla, 'ka:j se bo mi zgo'di:lo ali pa na koncu stavka za glagolom: 'Ja:, 'mi: smo pa 'mɔ:gli f'se: 'tɔ: d'ru:go na'rɛ:t pa 'ta:k.; naslonka bi je pred naj: 'Ja:z bi 'pɔ:l 'naj t'ja: š'la:.; pomožni glagol lahko stoji na začetku: Je 'mɔ:glā 'dɛ:lat 'i:t., prislovno določilo pa se pomakne na konec stavka: 'Mi: pa smo si 'sa:mi 'ku:xali f'ča:six.; členka še in že se pojavljata na nepričakovanem mestu v stavku: In 'pɔ:l so b'li: 'ta:k 'ma:jnši na'pa:di še. Smo g'lɛ:dali, 'ka:k so 'na:ši b'li: že.

Besedje

V mariborskem pogovornem jeziku so opazne izposojenke in popačenke iz nemščine:⁹

'a:ksa 'os', 'a:j'mɔ:xt 'enolončnica', 'a:jn'ka:uf 'nakup', 'a:jzn'pɔ:n 'železnica', 'a:jzn'pɔ:ner 'železničar', 'a:šn'pɛ:xar 'pepelnik', 'a:uf'xɛ:nger 'obešalnik', 'a:us'pu:f 'izpušna cev', 'a:uto'ba:n 'avtocesta', 'a:xtat 'paziti', 'a:jn'ka:ufat 'nakupovati', be'ci:rk 'okraj', beš'tɛ:k 'jedilni pribor', b'li:nker 'smerokaz', b'rɛ:mze 'zavore', b'ri:tof 'pokopališče', b'li:nkat 'utripati', 'ca:jger 'urni kazalec', 'ca:jtnge 'časopis', 'ca:nš'tɛ:xer 'zobotrebec', 'ci:gl 'opeka', 'cu:k 'vlak', 'cu:ker 'sladkor', c'vɛ:k 'žebelj', c'vi:rn 'sukanec', 'cu:krat 'sladkati', c'vi:knt 'odščipniti', 'dɛ:kl 'pokrov', 'di:le 'podstrešje', d'rɔ:t 'žica', d'rɔ:t'pi:ršna 'žičnata krtača', 'di:xtat 'tesniti', 'ɛ:mpar 'vedro', 'ɛ:rbat 'dedovati', fab'ri:ka 'tovarna', 'fa:ra'ca:jk 'vžigalnik', 'fɛ:dra 'vzmet', fer'šo:lunga 'opaž', fra:j'la:uf 'prosti tek', fr'pa:nt 'povoj', f'la:ša 'steklenica', f'la:šter 'obliž', f'le:k 'madež', f'lu:k'co:jh 'letal', 'fo:ter 'oče', f'ru:štik 'zajtrk', fu:ra 'voznja', fu:rman 'voznik', fu:rtux 'predpasnik', fu:z'ba:l 'nogomet', fa:rbat 'barvati', fɛ:xtat 'prosimi', fer'šo:lat 'postavljati opaž', fo:jtrāt 'hraniti', f'ša:ltat 'vklopiti', fu:rat 'voziti', ga:s 'plin', ga:str'ba:jter 'zdomec', ga:troža 'vrtnica', ge:rm 'kvas', ge'li:pter 'ljubimec',

⁹ Zinka Zorko ugotavlja, da predvsem za izrazje v obrteh, kuhinji, posodi, oblačilih (1992:51).

'ge:lt'ta:šna 'denarnica', 'get'ri:bi 'menjalnik', 'g'la:jzi 'tračnice', 'g'ru:nt 'posestvo', 'g'vi:xt 'utež', 'g'la:ncat 'čistiti do sijaja', 'g'vi:xtat 'dvigati uteži', 'xa:jcunga 'kurjava', 'xa:mer 'kladivo', 'xa:ufn 'kup', 'xa:us'ba:l 'domača zabava', 'xe:rc 'srce', 'xe:k'na:dl 'kvačka', 'xi:ca 'vročina', 'xo:f 'dvorišče', 'xo:znt're:gari 'naramnice', 'xa:jcat 'kuriti', 'i:ber'cu:k 'delovna obleka', 'ja:ga 'lov', 'ja:ger 'lovec', 'je:six 'kis', 'ka'fe: 'kava', 'ka:jla 'zagozda', 'ka:ngla 'posoda za prenašanje tekočin', 'ka:sa 'blagajna', 'ke:lner 'natakar', 'ke:tna 'veriga', 'ki:blf'la:jš 'meso iz tunke', 'ki:fl 'rogliček', 'ki:ndr'pe:t 'otroška postelja', 'ki:ršna 'češnja', 'ki:šta 'zaboj', 'k'ne:dli 'cmoki', 'k'no:blax 'česen', 'ko:ln'ku:ln 'premog', 'ko:ln'ki:šta 'zaboj za premog', 'ko:rp 'košara', 'k'ra:p 'krof', 'k're:mš'ni:ta 'kremna rezina', 'k'ri:gl 'vrček', 'k'se:ft 'posel', 'k'si:r 'posoda', 'ku:fer 'kovček', 'ku:fe'ra:m 'prtlačnik', 'ku:rbus 'buča', 'ki:clat 'žgečkati', 'k'lo:ftat 'iztepati', 'k'se:ftat 'poslovati', 'la:dl 'predal', 'la:ger 'ležaj', 'la:mpa 'luč', 'la:ufar 'tekač', 'li:ft 'dvigalo', 'li:geš'tu:l 'ležalnik', 'li:m 'lepilo', 'lo:gor 'taborišče', 'lu:ft 'zrak', 'lu:ster 'luč', 'la:ufat 'teči', 'li:mat 'lepiti', 'lu:ftat 'zračiti', 'ma'si:na 'stroj', 'ma'si:n'fi:rer 'strojevodja', 'mi:s'sa:ufla 'smetišnica', 'mu:zika 'glasba', 'nu:dli 'rezanci', 'na:s'ra:jbat 'napisati', 'o:ber'li:xt 'nadsvetloba', 'o:xtl 'osmina', 'o:ri:ngli 'uhani', 'o:f'nat 'odpreti', 'pa:js 'ugriz', 'pa:soš 'potni list', 'pa:ux 'trebuh', 'pa:uza 'odmor', 'pe:nzl 'čopič', 'p'la:c 'prostor', 'pla'fo:n 'strop', 'p'la:ta 'plošča', 'p'le:x 'pločevina', 'pa:jtlat 'tresti', 'pu:cat 'čistiti', 'ra:s'ne:dli 'risalni žeblički', 'ra:sfrš'lu:s 'zadrga', 'ra:ufn'ki:rar 'dimnikar', 'ri:bežn 'strgalo', 'ri:gl 'zapah', 'ro:r 'cev', 'ru:k'za:k 'nahrbtnik', 'ri:bat 'strgati', 'ša:lca 'skodelica', 'ša:ltar 'stikalo', 'ša:lt'xe:bl 'menjalna ročica', 'ša:merl 'pručka', 'ša:ufla 'lopata', 'še:fla 'zajemalka', 'ši:ne 'tračnice', 'š'la:ux 'gumijasta cev', 'š'na:jder 'krojač', 'š'na:jderca 'krojačica', 'š'ni:cl 'zrezek', 'š'no:ps 'žganje', 'š'nu:'po:rt 'brki', 'šo:dr 'gramoz', 'š'pa:jza 'shramba', 'š'pa:rxet 'štedilnik', 'š'pe:gl 'ogledalo', 'š'pe:nglar 'klepar', 'š'p'ra:xa 'govorica', 'š'ra:uf 'vijak', 'š'ra:ufn'ci:ger 'izvičaj', 'š'ta:nga 'drog', 'š'te:k'do:za 'vrtičnica', 'š'te:nge 'stopnice', 'š'to:pl 'zamašek', 'š'to:pl'ci:ger 'odpirac', 'š'to:š'ta:nga 'odbijač', 'š't'ri:k 'vrv', 'š't'ro:m 'elektrika', 'š't'ru:dl 'zavitek', 'š'tu:nfe 'ž. nogavice', 'šu:xi 'čevlji', 'šu:ster'š'q:štar 'čevljar', 'š'vi:c 'znoj', 'ša:uflat 'metati z lopato', 'š'mu:glat 'tihotapiti', 'š'pa:rat 'varčevati', 'š'pi:lat 'igrati', 'š't'ra:jkat 'stavkati', 'š't'ra:mpli 'žabice', 'š't'ri:kat 'plesti', 'š'tu:klat 'spojiti', 'š'va:sat 'variti', 'š'vi:cat 'znojiti se', 'š'vi:nglat 'goljufati', 'ta:lar 'krožnik', 'ta:nkš'te:la 'bencinska črpalka', 'ta:šn'ge:lt 'žepnina', 'te:gl 'lonček za rože', 'te:pix 'preproga', 'ti:rš'to:k 'podboj', 'ti:šlar 'mizar', 'ta:lat 'deliti', 't'ro:fit 'zadeti', 'va:ga 'tehtnica', 'va:ser'la:jtunga 'vodovodna cev', 'va:ser'va:ga 'vodna tehtnica', 'va:šma'si:na 'pralni stroj', 'va:gat 'tehtati', 'zi:xerca 'varnostna zaponka', 'zo:kni 'm. nogavice', 'zo:s 'omaka', 'zaš'to:pat 'zamašiti', 'z'ri:xtat 'urediti', 'ža:jfa 'milo', 'ž'nu:ra 'vrvica, vrv', 'ž'nu:rance/ž'ni:rance 'vezalke', 'žu:pa 'juha', 'ž'la:jfat 'zavirati', govorico so močno preplavili kalki: 'Ni:c'ni:smo s'li:šali ot'te:ga. In'ta:k sn'ja:s se s'ko:s sp'ra:ula. V'e:te, je b'lo: 'to: 'e:na g'ro:zna st'va:r za'me:ne, naletimo pa tudi na kodno preklapljanje iz slovenščine v nemščino: »'Ge:, 'ge: 'va:jtr,« se je za'drla, »bom'ja:s že p'ri:šla za'ta:bo.«

Mihaela Koletnik

DIE MARIBORER UMGANGSPRACHE

Zusammenfassung

Maribor, in den schriftlichen Quellen erstmals als Schloss Marchpurch erwähnt, ist das Zentrum der nordsteirischen regionalen Umgangssprache, welche die nichtstandardsprachliche

soziale Variante der slowenischen Sprache ist. Gebildet wurde sie am unmittelbaren Schnittpunkt der steirischen und pannonischen Dialektgruppen. Diese Sprachvariante kennt keine tonemischen Gegensätze. Das System der langen betonten Vokale setzt sich zusammen aus: *i*; *u*; *e*; *o*; *e*; (*o*); *a*; und *r*. Die unbetonten kurzen Vokale sind *i*, *u*, *e*, *o*, *a* und polglasnik. Der Vokalrückgang ist am häufigsten in der Nachbarschaft von Sonanten zu beobachten. Das Konsonantensystem unterscheidet sich vom Standardsprachlichen nur in den Einzelentwicklungen: *l'* > *l*, *-l* > *-u* in der betonten Silbe, sonst > *-o*; unter den Vokalen und am Wortanfang ist *n'* erhalten, sonst *n'* > *n*; *v* ist [*v*], vor stimmlosen Konsonanten und im Auslaut aber nur [*f*]; die Gruppen *ěř-*, *žř-*; *dn* > *gn*, *xč* > *šč*.

Die Substantive sächlichen Geschlechts können ihr Geschlecht und ihre Deklinationsform nur im Singular erhalten, denn im Dual oder im Plural werden sie entweder weiblich oder männlich. Beim Adjektiv überwiegt die bestimmte Form auch für Unbestimmtheit. Die Vorvergangenheit und die Partizipien sind der Variante unbekannt. In der 1.P Dual ist *-ma*; die einst unpräfigierten Verben sind präfigiert. Die umfangreichste Wortschicht gleicht jener in der Standardsprache, jedoch sind auch zahlreiche Germanismen und Kalke zu bemerken, denn Deutsch war die Sprache der deutschen Einwohner Maribors bis zum ersten Weltkrieg.

MEŠČANSKI TOPOS V ROMANIH MIRE MIHELIČ

Petra Kapš*, Miran Štuhec**

UDK 821.163.6.09-31 Mihelič M.

KAPŠ Petra, ŠTUHEC Miran: Meščanski topos v romanih Mire Mihelič. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 255-267, 30 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Romani Mire Mihelič, ki kot glavno temo obravnavajo življenje meščanske družine konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja, odpirajo številne vidike, ki izhajajo iz meščanskega življenja. Ob tem vsebujejo številne podatke o realnem življenju slovenskega meščanstva in so dokument o navadah in običajih, družabnosti, lepem vedenju, modi, moralni in duhovni podobi ljudi omenjenega obdobja.

UDC 821.163.6.09-31 Mihelič M.

KAPŠ Petra, ŠTUHEC Miran: Bourgeois Topos in the Novels of Mira Mihelič. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 255-267, 30 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The novels of Mira Mihelič, treating the life of the bourgeois family at the end of the XIX. And the beginning of the XX. century as its main topic, open numerous vistas ensuing from bourgeois life. Thus, they contain numerous data on true life of the Slovene bourgeoisie and can be considered a document on the customs, sociability, proper behaviour, fashions, the moral and spiritual likeness of the people of the said period.

* Petra Kapš, prof. slovenskega jezika, Brezula 46b, SI - Rače.

** Dr. Miran Štuhec, izredni profesor, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

Mira Mihelič (1912-1985) se je vrsto let ukvarjala z zamisljivo in realizacijo kronike slovenske meščanske družine. Začetke rodu je zastavila v romanu *Tiha voda* (1942). Kot nadaljevanje sta kasneje izšla romana *April* (1959) in *Hiša večera* (1959). Leta 1962 je pisateljica roman *Tiha voda* spremenila, saj po njenem mnenju ni več ustrezal osnovnemu konceptu kronike meščanske družine. Roman je dopolnila z novimi liki, podatki in dogodki, nekatere druge podrobnosti in osebe so izpadle. Hkrati je spremenila naslov – ta je sedaj *Mladi mesec* (1962). Naslednja dva romana, *Mavrica nad mestom* (1964) in *Stolpnica osamelih žensk* (1969), nekako še vedno nadaljujeta sago družine Raven, vendar to tradicijo nadaljujeta le dve avtentični pripadnici družine. Pripoved se dogaja že v nekem popolnoma drugem, 'nemeščanskem' prostoru in času. Roman *Ogenj in pepel* (1971) pa se vrača v čas, ko je večina upovedenih oseb še 'živela', čeprav se je že z naglico približeval njihov konec.

Zamisel Mire Mihelič se je v celoti dopolnila šele leta 1973, ko je Cankarjeva založba izdala trilogijo *Plamen ali dim* v obsegu šestih proznih del. Razen romana *Dolga noč stare gospe*, ki je nov v tem sklopu besedil, gre za ponatise že objavljenih romanov. Iz kronike družine Raven pa je bil izvzet roman *April*.

V pričujoči razpravi se nam bo meščanski svet razgrinjal pred očmi v romanih *April* (1985), *Hiša večera* (1959) ter *Ogenj in pepel* (1971). V omenjenem sklopu romanov se srečamo z "biografijo rodu, ki prehaja iz vasi v mesto, se prek trgovstva dvigne v slovensko gospodarsko elito, v času okupacije pa se narodno, moralno in gospodarsko izrodi."¹

Vsak družbeni sloj kot način bivanja zaznamujejo raznolike karakteristike, po katerih so prepoznavni – kot posamezniki in kot družbena skupina. V okviru meščanske družbe je potrebno izpostaviti predvsem določene vrednote, moralne norme, družinske koncepte in pojme časti, jezikovno kulturo in izobrazbo, kulturo oblačenja in telesnosti, jedilno kulturo ter stanovanjske sloge. Ta široki spekter vedenja je deloval kot sistem znakov. Meščansko življenje je temeljilo na 'družbenih znakih' in 'simboličnih oblikah', v katerih se je izražal določen način občevarja z materialno in duhovno kulturo, določen vzorec sloga in okusa kot znamenje za meščanskost.²

Osrednja tema zanimanja te razprave je salon in salonsko življenje meščanske družbe v izbranih romanih Mire Mihelič.

Salon predstavlja najpomembnejši dogajalni prostor pripovedi. Literarno dogajanje se namreč odvija v notranjosti vil, gradov, kavarn, v gledališču in klubih. Prostor, v katerem se dogajajo pripovedne scene, je meščansko opremljena in bogastvo označujoča soba.³

Meščanska družina se je v stanovanju umaknila v miren, varen svet zasebnosti in intimnosti. Ob tem pa je v bistvu ta isti prostor opravljal tudi predstavitveno nalogo. V njem so se zato pojavili detajli, ki so morali zadovoljiti dvojne potrebe meščanstva. Najpomembnejše mesto v meščanski hiši je bilo dodeljeno salonu, ki je bil prostor, kjer se je družina predstavljala javnosti, kjer je stopila iz varnega zavetja družinske zaupnosti. Salon kot najpomembnejši prostor bivanja vključuje vse vidike meščanskega življenja, od notranje opreme prostora, vedenja, življenja družine in družabnosti, do vzgoje otrok.

¹ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva* 7, Maribor 1972, str. 180.

² O tem podrobneje v: Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995.

³ Helga Glušič, *Spremna beseda romana April*, Ljubljana 1985, str. 514.

Meščansko življenje v veliki meri izhaja iz meščanske stanovanjske kulture. Že ob hitrem prebiranju omenjenih romanov opazimo zelo pogoste podrobne opise predmetnega sveta. Vendar lahko sklepamo, da ne gre zgolj za gole opise bivanjskih razmer, ki bi služili boljši vizualizaciji, omogočali bralcu lažje vživljanje v prostor in čas pripovedi, ampak nosi deskripcija predmetnega sveta v sebi globlji, rekli bi simbolni pomen. Predmetni svet velja kot trden dokaz socialne opredelitve, dokaz in potrditev kulture ter duha določenega družbenega sloja. Helga Glušič zapiše v spremni besedi romana *April*, da predmetni svet v romanih Mire Mihelič izraža čustva in intimno pripadnost, dostojanstvo in duhovno moč, krizo in degeneracijo. Z virtuosno nagnetenostjo se predmetni dekor v vseh pripovedih Mire Mihelič pojavlja kot stalni, pomembni sporočilni element predvsem v zvezi z duhovnim, moralnim in finančnim propadom višjega sloja slovenskega meščanstva.

Meščanstvo, ki se pojavi v drugi polovici 19. stoletja, je združevala skupna paradigma, pogled na svet. 'Meščanskost' naj bi v prvi vrsti pomenila 'kulturo', nekakšen kulturni habitus, skupno priznavanje določenega načina mišljenja in vedenja.⁴ Novo meščanstvo se je pričelo razvijati na temeljih renesanse, humanizma in razsvetljenstva. Poudarjali so posameznika in njegovo unikatnost. To je bil čas idealov. Ljudje so stremeli k uresničenju ali vsaj približanju ideala popolne družine, kjer je bil lik moža, žene in otrok do potankosti predpisan. Družinsko življenje je bilo potrjeno strogim pravilom. Viktorija, najstarejša predstavnica družine v romanu *April*, je zahtevala od vseh članov družine, ki so živeli pod isto streho, da se ravna po njenem starem pravilniku lepega vedenja brez razmišljanja o smiselnosti početja. Obrednik je Viktoriji predstavljal živo tradicijo, ostalim predstavnikom pa zaprašeno navlako, pozabljene navade, ki jih pri življenju ohranja okostenela tradicija.

Jedro družinskega življenja meščanske družbe je predstavljal dom – zavetje, kjer si je človek (predvsem mož) lahko odpočil in nabral novih moči. Družina kot institucija je tvorila nasprotni pol profitnega in konkurenčnega mišljenja pridobitnega sveta⁵. V svetu meščanov obravnavanih romanov je predstava doma in družinskega življenja popolnoma drugačna, kot so bili ideali tedanje dobe. V času tik pred in med drugo vojno so bile družbene razmere zaradi vojne situacije zaostrene. Mesto človeku ni nudilo varnosti, vendar mu tega prav tako nista predstavljala ne dom in ne družina. Ljudje so vrednost videli le v denarju in materialnih dobrinah.

Možje so opravljali svoje delo v pridobitni sferi javnega življenja. Zanje so bile značilne aktivnost, racionalnost, samostojnost in čast. Vse te lastnosti so takrat veljale za 'bistvene' značilnosti moškega. Njegova vloga edinega vzdrževalca in s tem tudi upravljalca družinskega dohodka je nedvomno okrepila njegovo očetovsko avtoriteto. S tem, ko je mož prinašal domov denar, si je lastil oblast nad ženo. Tako so upovedene skoraj vse 'poročene' moške osebe v izbranih romanih: dr. Fernhahn, Samo Lazar, Franjo Raven, Igor Lavrenčič.

⁴ Enotnost meščanskih družbenih skupin ni temeljila na isti gospodarski podlagi, temveč jih je družilo določeno samoumevanje – skupek 'moralnih vrednot', priznavanje racionalnosti in znanosti kot pogonske sile razvoja ter priznavanje individualne sposobnosti kot podlage družbenega položaja. Z eno besedo bi lahko to imenovali 'kulturni kapital', ki so ga investirali v dosego določenega družbenega položaja, enako kot so denarni kapital vlagali v dosego določenega gospodarskega cilja. Razpolaganje z realnim in 'kulturnim kapitalom' je ustvarjal potemtakem meščane po premoženju in izobrazbi. Ernst Bruckmüller, *Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva*, Ljubljana 1991.

⁵ A. Studen, n.d.

‘Milostljiva’ je bila v najvišjih krogih meščanstva prosta vseh delovnih dolžnosti. Bila je oseba, ki ni opravljala nikakršnega dela, temveč je nadzorovala delo drugih. V spisku njenih dolžnostih je prevladovala reprezentativna naloga, ki jo je izpolnjevala v salonu oziroma na vseh javnih in delno zasebnih dogodkih. Žena je bila v finančnem pogledu popolnoma odvisna od moža. S svojim telesom, lepoto in eleganco ter nenazadnje z zadržano prijaznostjo in retorično sposobnostjo primarno ni predstavljala sebe, temveč ‘dodatek’ moževega poklicnega uspeha. Njeno bistvo, ženskost, inteligenca, sposobnosti so bile skrčene na predmetnost. Čeprav je mož podaril svoji gospe dragocene dragulje in krzno, jih je v končni fazi podaril samemu sebi, žena je bila le predmet, na katerega jih je obesil. Večina zakonov je bilo sklenjenih na materialni podlagi, moški je izvoljenki ponudil denarno varnost, ona pa mu je v zameno rodila otroke. V družbi je predstavljala njegovo ime in bogastvo. Celia, mati glavne literarne osebe romana April – Ize – je žrtvovala sebe in svoje telo ter se poročila z dr. Fernhahnom, nemškutarjem, ‘dobrim’ človekom. Le tako je lahko preživljala sebe in svojo družino. On je bil tisti, ki jo je vzdrževal. Moža ni ljubila, ampak ga je nad vsemi spoštovala. Žena ni bila nič drugega kot ena izmed dragocenosti v moževi zbirki.

Poglavitni del meščanske družine so predstavljali otroci, predvsem sinovi. Le moški je lahko bil porok, da se bo rod nadaljeval, kar je bilo bistvenega pomena. Večina otrok meščanov Mire Mihelič je bilo ženskega spola, tako je odpadla ‘najpomembnejša’ družinska funkcija, nadaljevanje rodu. Moški predstavniki so bili zaradi homoseksualnih nagnjenj in droge nesposobni udeležiti svojo poklicanost. Iza je svojega biološkega očeta izgubila v zgodnjem otroštvu, kasneje je vlogo očeta prevzel dr. Fernhahn, materin ljubimec in mož, ter v njej videl le lačna usta, ki jih je bilo potrebno nahraniti, jo obleči, poskrbeti za njeno vzgojo in dobro poroko. Vse to je seveda pred Izo velikokrat poudarjal. Kot povračilo je zahteval spoštovanje, česar pa od Ize ni nikoli dobil.

Življenje otrok je bilo omejeno z mnogimi pravili in prepovedmi. Cilj takšne stroge vzgoje je bilo obvladovanje lepega vedenja – zbornega in dostojnega izražanja, obnašanja, pravilnega pozdravljanja, obvladovanje mimike in gest, snažnosti in običajev pri mizi. Vzgoja otrok je bila prepuščena dojiljam in guvernantam. V izbranih romanih je veliko pozornosti posvečeno vzgoji deklet. Deklice iz odličnih družin so obiskovale privatne šole in so na koncu šolskega leta opravljale izpite iz posameznih znanj. Velikokrat so jih starši kasneje poslali v tujino, kjer so leto ali dve preživele v zavodih, internatih in se učile tujih jezikov ter lepega vedenja. Prijateljice so jim izbirali starši, pač glede na merila uglednosti njihovih družin. Za meščansko družbo je bila značilna tabuizacija seksualnosti. O telesnosti se skoraj ni govorilo, pri odrasčajočih dekletih so se izogibali uporabe nespodobnih, spotakljivih in pohujšljivih izrazov. Vendar je naključje nanese, da je bila Iza kot majhna deklica priča spolnemu aktu svoje matere in dr. Fernhahna, še preden sta sploh bila poročena, kar je v otroku pustilo resno sled sramu in prizadetosti. Po tem dogodku se je odnos med materjo in Izo pričel odtujevati.

Skupna točka vzgoje mladih deklet je bilo oblikovanje odnosa do denarja. Vsa vzgoja je bila taka, da je bilo treba imeti denar za nekaj manjvrednega. Sramotno je bilo, če ga nisi imel, vendar bi bilo za odlično damo prav tako zelo neprimerno, če bi temu posvečala preveč misli in skrbi. Žena ni bila seznanjena, od kot denar prihaja, s čim se ukvarja gospodar družine, ona ga je smela le ‘trošiti’, seveda pa le toliko, kolikor je zanj in gospodinjske potrebe namenil mož. Same si denarja niso služile.

Družinsko življenje v svetu meščanov Mire Mihelič se je navzven želelo približati idealu tedanje družbe. Pogled za zidove pa nam ponuja popolnoma drugačno sliko. Medčloveški odnosi so postajali hladni, odtujeni. Ljudje so se doma

večino časa zadrževali v svojih sobah, v skupnem prostoru – salonu – so bili le takrat, ko je to od njih 'zahteval' obiskovalec.

Stanovanjska kultura je eden izmed bistvenih elementov, ki v največji meri predstavlja meščansko kulturo. Na oblikovanje stanovanjske kulture je v veliki meri vplivala kultura obiskov. Nagnjenost k 'reprezentiranju', predstavljanje samega sebe, družine in rodu, je bila povzdignjena v vsesplošni ideal. Rekli bi lahko, da je bilo meščansko stanovanje v osnovi opremljeno za imaginarnega obiskovalca.

*"Kot na starem pokopališču, kjer so grobovi od sile na tesnem in se stiskajo nagrobniki drug poleg drugega, se tukaj vsepovsod gnetejo večje in manjše komete, pisalniki, konzole, tabernakelske omare, visoki in nizki stoli vseh slogov, ki jih je od baroka dalje preživela hiša, v kotu pa se nad vso drugo pohištveno arhitekturo vzdiguje kot velik mavzolej do stropa segajoča bela peč iz dunajske keramike z mnogimi ličnimi glavicami rokokojskih dam."*⁶ Stanovanja meščanov Mire Mihelič so bila mešanica različnih slogov in obdobij. Prostori so bili natlačeni s kosi pohištva, ki se niso ujemali ne v obdobju, katerega so posnemali, ne v barvi in prav tako ne v uporabnosti. V salonih najdemo beneška ogledala, bidermajerske ure, z rdečim brokatom preoblečene zofe, chippendalske naslanjače, portrete v bogato izrezljanih in pozlačenih okvirjih. Med seboj so mešali staro pohištvo, ki se je prenašalo iz roda v rod, in imitacije stilnega pohištva. Pri notranjem opremljanju stanovanja je bila vodilna misel poudarjanje razkošja.

V stanovanjih meščanske elite so poznali salone dveh vrst, ki so se razlikovali po svojem namenu. Prvi so bili opremljeni za zunanjega obiskovalca. Bili so viden dokaz bogastva ter moči družine. Na drugi strani pa lahko govorimo o salonih, ki so bili intimni, zasebni prostori posameznikov. V njih so sprejemali le družinske člane, najozje prijatelje in ljubimce. Pisateljčina izrazna moč daje opisu predmeta v takšnih trenutkih globlji pomen. Notranja ureditev teh 'osebnih' salonov daje vtis, da gre v predmetu in njegovi postavitvi za manifestiranje lastnosti literarnih oseb, kar pomeni, da so osebe dodatno okarakterizirane s pomočjo bivalnega prostora in notranjega dekorja. Intimno življenje posameznika je bilo ločeno od družinskega življenja, 'reprezentativnega' salona, čeprav v teh prostorih prav tako najdemo pečat posameznika.

Ružena, soproga senatorja Franja Ravna, je odraščala v predmestju Prage. V življenju so jo neprenehoma spremljali strahovi, povezani z revščino in pomanjkanjem. Kljub vsemu bogastvu in ugodju, ki ji ga je nudil mož Franjo, se strahu ni uspela znebiti. Bila je obsedena z mislijo, da tistega, kar ima, nikoli ni dovolj. Vedno so drugi imeli več in lepše kot ona. Zaradi občutkov manjvrednosti je trpinčila moža, hči Tanjo in vse, ki so prišli v njeno bližino. Ruženina barva je bila zlato rumena⁷, barva njene polti in las, lesk njenih oči, njenih oblačil in pohištva, vse je bilo v barvi rumenega zlata. 'Budoar', salon, kjer se je zadrževala večino časa, je bil prenasičen z raznimi predmeti in kosi pohištva. Stene so bile prevlečene z rumenim damastom, preproga je bila prav tako rumena. Vrsto let je zbiralala najrazličnejše okrasne predmete, od zlato in črno lakiranega kitajskega kipca,

⁶ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 21.

⁷ Zanimiv vidik v preučevanju psihologije literarnih likov je področje govorice barv. Rumeno barvo asociiramo s soncem. Tedaj nam simbolizira svetlobo, vedrino in optimizem. V rumeni barvi pa prevladujejo tudi negativne asociacije, je namreč barva jeze v vseh oblikah njene manifestacije. Simbolizira zavist, ljubosumje in skopost. Z rumeno barvo pogosto asociiramo tudi laž in lažnivost. Umazana rumena barva je simbol nečistoče, zavisti, izdaje, hinavščine, dvoma, nezaupanja in blodenj. O tem v: Asja Nina Kovačev, Govorica barv, Ljubljana 1997, str. 64-66.

baročne skrinjice za nakit, zlate emajlirane tobačnice, lesene gotske madone, alabastrne ampirske urice, do porcelanastih amorjev in meissenskih papagajev. V njihovi prisotnosti se je počutila varno. Množina in vrednost tega okrasja ji je pomenila neko gotovost, jamstvo. Njen svet, zgrajen iz drobnih in velikih dragocenosti, se je s prihodom starosti in boleznimi pričel podirati, rušili so se temelji njenega predmetnega sveta. Porcelanaste figurice so ostajale nespremenjene v svoji hladni popolnosti, njej pa je bolezen spreminjala telo. Kljub temu, da se je obdajala z vsemi temi dragocenostmi, pa se je na dnu duše zavedala varljivosti materialnega sveta. Vedela je, da je materialni svet le ponaredek, nadomestek duševnega miru, sreče in ljubezni, česar pa ona ni občutila nikoli.

Podobno kot Ružena je imel opremljeno stanovanje Bergant, najbogatejši med bogatimi. Cilj, ki ga je želel doseči, je bil v poudarjanju njegove finančne premoči. Denar je bil na vrhu lestvice vrednot in smislov. Vodila ga je ideja, da bi obiskovalec že ob vstopu v njegovo sprejemnico v njem prepoznal bogatega človeka. Tako kot je bil on sam zmeraj elegantno, po zadnji angleški modi urejen in odišavljen, tako je njegovo stanovanje bilo opremljeno *"ne toliko z okusom kakor z razkošjem"*. Stene njegovega stanovanja so bile polne slik, ki pa niso visele tam zaradi občudovanja in umetniškega ugodja ob pogledu, ampak zaradi dobre investicije. Razlika med Ruženo in Bergantom je bila v tem, da se je Ružena še zavedala lažnega odseva varnosti materialnega sveta, Bergant pa je to spoznanje izgubil. Njegova najvišja ideja je bil denar in njegov najpomembnejši cilj je bil prav tako denar.

Meščansko življenje v 20. stoletju ni več poznalo pristnosti in originalnosti. Ideje in moč so črpali iz prejšnjih obdobij. Želeli so posnemati življenje in ljudi v različnih zgodovinskih obdobjih, vendar niso ohranili notranjega bistva. Stvari so pričele postajati banalne, ohranjala se je samo zunanost. Konec 19. in začetek 20. stoletja je bil čas, ko je veliko ljudi obogatelo. Meščani Mire Mihelič so izhajali iz kmečkih vrst prebivalstva in so se v času življenja povzpeli na vrh družbene lestvice. Postali so nosilci gospodarske in politične moči. Njihova stanovanja, vile, dvorci in gradovi so kot kulise nemo pričali o človeku, ki je na hitro obogatel. Bogastvo so razkazovali drugim ljudem. Meščani so si za stenami stanovanj gradili sanjske svetove, kjer je bilo mogoče ubežati pred realnostjo.

Predmet kot kos pohištva, notranjega dekorja ali drobnega okraska je uporabljen, da nam govori o osebnosti literarnega lika, čeprav se nam prvi hip mogoče zdi, da je v prostor postavljen naključno. Predmet nosi svojo pomensko funkcijo, seveda pa mu pomen daje oseba, čigar last je. Mojstrstvo Mire Mihelič se kaže ravno v spoju predmeta in notranjega sveta literarne osebe.

Če je predmet manifestacija človekove osebnosti, potem mora biti v bivanjskem okolju meščanskega sveta viden propad, ki ga je nepreklicno pričela druga svetovna vojna. Degeneracija je vidna v vsesplošnem pretiravanju, kopičenju in napihovanju. Pri opremi stanovanja ni bila pomembna kvaliteta, udobje, lepota, ampak razkošje, luksuz; stoli so bili tako bogato opremljeni in izrezljani, da so dajali vtis neokusnega skrpucala. V pretiravanju so prestopili mejo okusnega in stopili na področje neokusnega, nelepega. Stanovanje ni več simbol za dom, prostor, kjer bi se človek počutil varnega. Družine so sicer živele skupaj, vendar so živeli drug mimo drugega, bili so si kot tujci.

V obdobju pred prvo vojno in v času med obema vojnama so ljudje veliko pozornosti posvečali družabnemu življenju, ki je zajemalo vse sloje prebivalstva, in je bilo pomemben del socialne strukture. Oblike družabnega življenja dokaj dobro označujejo specifičnost dobe, v kateri so nastale in se razvile. Družabno življenje meščanov je spremljalo več utrjenih navad, ki so bile do potankosti predpisane in predvidene, kar je povzročalo relativno utesnjenost. Določene oblike

druženja so bile zaznamovane z močno etiketiranostjo in samopomebnostjo, kar je še posebej bilo značilno za višje sloje meščanstva.⁸

Dogajalni prostor romanov je Ljubljana, mesto z vrsto znamenitosti in svojiskih značilnosti, ki jih je pisateljica velikokrat transformirala in podredila svojemu literarnemu načrtu, ter s tem dosegla njegovo univerzalnost. Rečeno pa je bilo, da je veliko večjega poudarka kot mesto deležna notranjost meščanski vil in drugi prostori, kjer se je odvijalo družabno življenje mestnih prebivalcev. Pri-povedne scene se dogajajo v salonu. Pred prvo vojno so bile prefin-jene oblike družabnosti osredotočene okrog nemške gospode.⁹ Lastno družabno življenje sta imela tudi vplivnejši višji in srednji slovenski sloj. Posamezni družbeni krogi so bili dokaj zaprti, prehod iz enega v drugi krog je bil skoraj nemogoč. Vsa ta izoliranost se je spremenila po prvi vojni. Tedaj ni bilo več pomembno družinsko ime, ampak kot je dejal Bergant, najbogatejši meščan, "*denar je mednarodna si-la /.../ meni je vseeno, ali je gospodarstvenik, s katerim imam poslovne zveze, Ita-lijan ali Nemec ali Američan ali Francoz ali Culukater, meni je vseeno, kdo je s kom v vojni, razen koliko me to ovira pri mojih kupčijah, toda tudi ovire je moč obrniti sebi v prid.*"¹⁰

Družabno življenje meščanov je bilo zelo raznoliko. Sestavljeno je bilo iz običajnih in slavnostnih kosil, večerij, sprejemov, čajank, obiskov kavarn in klubov, gledališča in koncertov, kina ter plesnih prireditvev.

Popoldanska oblika obiskovanja je bila čajanka, kjer so obiskovalci morali spoštovati vnaprej dogovorjeni vrstni red sedenja. Smisel čajank je bil uradni red sprejemanja, določen dan, ko je vsakdo vedel, kdaj je ob kateri uri kdo doma. Čajanke so bile tudi samo za ženske, vendar so za to obliko družabnosti raje uporabljale izraz 'žurfiks'.¹¹ V navadi je bilo pitje čaja ali bele kave ob petih popoldan, takrat so prijatelji izmenično ali skupaj prihajali na obisk. V romanu April je prirejela čajanke in sprejeme Viktorija, Izina babica, predstavnica naj-starejše generacije. Živel je v času največjega razcveta meščanstva. Kot dami najvišjega kroga tedanje meščanske družbe ji je v domači hiši pripadala vloga go-stiteljice. Njene naloge so bile sprejemanje gostov, pogovori, navezovanje stikov, 'reprezentiranje'. Vnučinja Iza je pred drugo vojno prirejala čajanke ob četrtkih, to je bil njen tako imenovani "jour fixe", na katerega pa je s prihodom druge sve-tovne vojne pozabila. Kasneje jo je obiskovala le še sestrična Iris, ki je hodila k njej zato, da se je lahko bahala z novimi oblačili, nakitom, predvsem pa z ljubezen-skimi avanturami. Velikokrat je bil tak obisk le izgovor za njenega zaročenca, da je lahko od Ize skozi skrivna vrata smuknila v katero drugo stanovanje. Ves čas je obred "jour fixa" ohranjal Izin prijatelj, v tradicijo in preteklost zazrti dr. Va-lentini. Z Izo sta se kljub vojni srečevala v njegovem stanovanju ob kavi in konja-ku, kjer je dr. Valentini stregel z "*umirjenimi, elegantnimi gibi, ves ozek in brez-hiben v tesno zapetem, temnem, skoraj črnem suknjiču.*"¹²

⁸ D. Ovsec, Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, Ljubljana 1979, str. 7.

⁹ V obdobju do konca prve vojne je bil najvišji sloj v glavnem nemški, saj je bila takrat slovenska dežela v okviru avstro-ogrske monarhije. Nemška manjšina, ki je živela v Ljubljani, je bila v gospo-darskem, političnem in kulturnem pogledu pomembna in vplivna, čeprav je bilo njeno število so-razmerno majhno.

¹⁰ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 255.

¹¹ D. Ovsec, n. d., str. 21.

¹² M. Mihelič, n. d. 1985, str. 97.

Na čajankah so bile ženske oblečene izbrano in po predpisih zadnje mode. Ekskluzivnost in ekstravagantnost v popoldanskem času nista bili priljubljeni, v večini so bila oblačila umirjena in elegantna. Moški so oblekli žaket (cutaway), temen telovnik, progaste hlače in temen klobuk.¹³

Različni družabni dogodki so zahtevali različna oblačila. Načeloma je veljalo, da so večerne toalete, tako moške kot ženske, zahtevnejših krojev. Moška moda v času meščanstva Mire Mihelič se je zgledovala po angleški moški modi, ki je nosila pečat poduhovljene elegance, izključevala je kričeče barve in "*prostaški blesk zlatih pečatnih prstanov, diamantnih kravatnih igel in zapestnih ur*".¹⁴ Ženska moda je bila veliko svobodnejša in se je hitreje spreminjala. Žene bogatih meščanov so imele možnost luksuza pri izbiranju oblačil in modnih dodatkov. Garderobo so v času pred drugo vojno kupovale večinoma na tujem. Veljalo je mnenje, da "*pri nas ne zna nobena šivilja tako obleči kot 'Mimi na Kärntnerstrasse'*".¹⁵ Modne dodatke so prav tako kupovale na tujem.

Opoldanska priložnost druženja je bilo kosilo. Ob navadnih dnevih so imeli preprosta kosila, ob posebnih dnevih pa slavnostna. Ne glede na dan je bila miza zmeraj skrbno pogrnjena, vrstni red sedenja strogo določen. Obred kosila in večerje je zahteval upoštevanje pravil uglajenega vedenja. V romanu April smo priča družinskemu kosilu, kjer so se zbrali Celia in dr. Fernhahn, hči Iza in njen mož Samo. Po kosilu sta se gospoda umaknila v Fernhahnovo delovno sobo, kjer sta urejala poslovne zadeve. Ženski sta posedeli v salonu in pili kavo ter likerje. Bili sta zleknjeni na mehki, oblazinjeni zofi sredi udobnega, pozlačenega salona s perzijskimi preprogami. V delovni sobi so se odvijali 'moški' pogovori, kjer je bila ženska družba neprimerna. Po končanem delu sta se gospoda pridružila damam, vendar sedaj se o poslovnih zadevah ni več govorilo.

V meščanski družbi so bili do potankosti razviti vzorci sprejemanja gostov. Goste so sprejemali v salonu, ki je moral dajati vtis razkošja in pomembnosti družine. Bogastvo in visok status gostitelja sta bila najpomembnejša cilja, ki ju je meščan moral doseči. Bogastvo je moralo biti vidno že ob vstopu v meščansko stanovanje. Obiskovalce so običajno sprejemali v salonih, kjer so veljali točno določeni predpisi: pozdrav, stisk roke, način sedenja, ali je gospod lahko odložil klobuk ali ne. Za razliko od drugih je senator Franjo v romanu Hiša večera sprejemal goste leže, v postelji, kar je bilo za takratne razmere zelo nenavadno. Kaj takšnega so si lahko dovolili le zelo pomembni, vplivni posamezniki, pa še ti so morali imeti opravičljiv vzrok za svoje ravnanje (npr. bolezen).

Ob sprejemanju gostov, tudi tistih, ki so bili mogoče nezaželeni, so si meščani nadevali 'maske' vljudnosti in spoštljivosti. Skoraj nedopustno je bilo, če je kdo gosta odslovil, še posebej neprimerno pa je bilo, če je to storila ženska. Takšno nespodobnost si je v romanu April dovolila Iza in odslovila svoja obiskovalca brata Maria, ki je izdajal lastne ljudi, in Hansa Osterja, ki je deloval v Gestapu. Izinemu soprogu se je zdelo takšno ravnanje po merilih meščanske uglajenosti nedopustno, zato je ukazal soprogi, da mora biti vsaj vljudna z ljudmi, ki jih on pripelje v hišo.

Druga zanimivost, ki jo zasledimo v okviru 'nezaželenih gostov', so stoli, na katere so posadili goste, za katere so želeli, da bi čimprej odšli. Bili so skrajno neudobni in obiskovalci so bili prisiljeni, da se hitro poslovijo. V hiši senatorja

¹³ D. Ovsec, n. d., str. 22.

¹⁴ M. Mihelič, Hiša večera, Ljubljana 1959, str. 26.

¹⁵ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 247.

Franja Ravna so imeli v te namene 'nemogoče zlate taburete', ki jih je njegova žena Ružena privlekla iz neke starinarnice. Helena, sestra senatorja Franja Ravna, je bila posebej ponosna na zlato in višnjevo sprejemnico, zmajev salon, "s pozlačenimi stoli in zofami, z ročicami in nogami v obliki zavitih kačjih vratov z zmajskimi glavami".¹⁶ To pohištvo je v družini slovelo zaradi svoje posebne neokusnosti in neudobnosti, saj so čudno skrotovičeni naslanjači ponujali nadvse nepomirjujoč počitek. Njen zmajev salon je bil zato podoba nečesa čudnega, pozlačenega, nenaravnega.

Utečena navada Ljubljčanov je bilo zahajanje v gostilne in kavarne. Lete so imele tradicijo in najvažnejšo funkcijo v oblikovanju družabnega življenja vseh slojev v mestu. Ob branju in pomenkovanju so družbe v kavarnah kartale in igrale priljubljeni biljard, ki se je pojavil v Ljubljani v začetku 18. stoletja.¹⁷ Kavarniško življenje v pravem pomenu besede doživita Ružena in Franjo Raven, ko sta živela še na Dunaju: "*Das Cafe z divani, prevlečenimi z rdečim žametom, s kavo, ki se je tukaj imenovala Mokka, z lesketajočim se Buffetom, za katerim je sedela poleg vhoda v die Toiletten dama z visoko nakodrano frizuro in prodajala kolačke, cigarete in aspirin (za goste z mačkom). Tukaj in v drugih podobnih lokalih sta še doživljala monarhijo v njenem zadnjem goljufivem sijaju, tukaj so sedele dame s klobuki, ki so bili kakor mlinska kolesa, poleg soprogov v oficirskih uniformah, poleg vojnih dobičkarjev, verižnikov z razkošno nagizdanimi ljubičami*".¹⁸

Družabno življenje bogatih meščanov je potekalo kljub vojni situaciji nemo-teno naprej, še celo več zabav in pijanščin so si prirejali. Zbirali so se v klubu predsednika Berganta, si pripravljali pojedine, pili alkoholne pijače, čeprav je bilo to prepovedano, toda za predsednika in njegove goste takšna pravila niso veljala. Na zabave so prihajali stalni gostje, zaradi vojne situacije in prilagodljivosti družbe pa so bili redni obiskovalci tudi predstavniki 'nasprotne' strani. Nič ni bilo čudnega, če so se med njimi znašli italijanski vojaki ali predstavniki Gestapa. Na zabavah jim je bilo dovoljeno početi karkoli, veliko so pili, pripravljali so si izbrane prigrizke, plesali so in igrali poker. Teme pogovorov so se na začetku, ko še niso bili omamljeni od alkohola, vrtele okrog dnevnih stvari, vojne situacije, gospodarskih in ekonomskih zadev. Ko je ozračje postalo bolj sproščeno in veselo, so takšni postali tudi pogovori. Priljubljena tema pogovorov je bilo opravljanje. Ljudje so se najraje zabavali na račun drugega, pa čeprav je bil predmet opravljanja njihov gostitelj. Na eni izmed Bergantovih zabav, kjer sta se za gostiteljevo naklonjenost spopadli njegovi ljubici, so gostje skoraj naglas pričeli staviti, katera od tekmič bo zmagala v dvoboju, obnašali so se kot "*gledalci pri konjskih dirkah*" in se odločali, "*ali za mlajšo vročekruno, toda nekoliko previhravo kobilu ali za starejšo, izkušeno, ki ima vse mišice v oblasti*".¹⁹ Na moških obrazih je bilo opaziti tisti prikrito popačeni, pomenljivi smehlaj, ki mu bodo potem, ko bodo gospodje ostali sami, sledile zgodbe iz spalnic, ki jih ta smehlaj nakazuje.

Ko jim je okupacijska oblast odvzela klubske prostore in jim prepovedala zbiranje, so organizirali poslovilno večerjo. Člani kluba so prejeli pisno vabilo s predsednikovim podpisom, naj se udeleže z damami '*kot žalujoči ostali*' majhne '*pogrebščine*'. Gostiteljstvo je prevzel Bergant in sprejemal goste v sprejemnici

¹⁶ M. Mihelič, n. d. 1959, str. 315.

¹⁷ D. Ovsec, n. d., str. 29.

¹⁸ M. Mihelič, Ogenj in pepel, Ljubljana 1971, str. 156.

¹⁹ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 287.

*“kot izvršitelj oporoke [...] pod sijočim lestencem, ki zaliva z morjem slepeče svetlobe ogledala v pozlačenih okvirih, mize z marmornatimi ploščami in težke pozlačene naslanjače.”*²⁰ Zbralo se je šestnajst ljudi, ‘smetana smetane’. Vlogo gospodinje si je izborila njegova ljubica Iris. Zabava je dosegla svoj vrhunec ob luksuzni večerji, ki jo je slavnostno odprl Bergant v spremstvu dveh lepotic, Iris in Ize. Za njimi so stopali drugi, *“nekoliko vznemirjeni od slovesnosti in hkrati norčavosti tega spreveda, kot straža moških in žena za neko krsto, kljub vsemu v skoraj mučni zadregi, čeprav se predsednik na čelu spreveda ne vede tako, kakor bi hodili za pogrebom svojega kluba, temveč kakor da slavijo zmago svoje žilavosti nad vsemi okoliščinami in so straža tistih, ki se jim zaradi večnega zakona o nedotakljivosti lastnine ni bati ničesar in jim je vse dovoljeno, zakaj edini greh je revščina [...] edini greh, zaradi katerega družba krivca preganja in zaničuje in slednjič izbóci. Toda ti tukaj so brez greha, njim ne bo treba nikoli prositi vbo-gajme, umrli bodo bogati.”*²¹ Norčavost spreveda se je spremenila v grotesko, v nemo vztrajanje in prepričanje bogatih ‘lutk’, ki kot čreda sledijo svojemu vodniku. Njihov smisel življenja je denar in zabava, dnevni dogodki so nepomembni. Iza je bila del tega kroga ljudi. Vsak večer je s svojo družbo pohajkovala po barih in lokalih s plesno glasbo. Na začetku večera je bila zbrana družčina še vesela in dobro razpoložena. Vso noč so romali iz stanovanja v stanovanje in iz lokala v lokal. Proti jutru so ponavadi utrjeni in vsega naveličani pripeljali *“svojo pijano ladjo”*, ki jo je gnala dalje samo še neka topa vztrajnost, v kakšno rdečkasto razsvetljeno beznico. Takšna pohajkovanja so se ponavljala iz noči v noč, vsak večer je bil zapolnjen z zabavo, brez omejitev.

V meščanskem družabnem življenju je bil velik poudarek na plesih. Organizirala so jih razna društva, študentje, kavarne in posamezniki. Plesi so spremljali prireditve ob praznikih (pustovanju, silvestrovanju, miklavževanju). Bili so elitni, navadni in ljudski (veselice). Nad organizacijo plesov so večinoma bedele pokroviteljice ali t. i. ‘narodne dame’, ki so prispevale hrano za ‘buffett’. Imenovali so jih tudi patroneze.²² ‘Narodne dame’, ki so sestavljale plesne ali prireditvene komiteje in organizacijske odbore, so bile iz vrst uglednih meščanov, torej žena župana, podžupana, predsednika advokatske zbornice, zdravnika primarija.²³ Pobudniki plesa so jih prišli povabit na dom. Kot takšna ‘narodna dama’ se je izkazala Ružena v romanu Hiša večera. Neko dopoldne jo je obiskal slušatelj Filozofske fakultete s prošnjo, da *“naj bi kot žena ministra Ravna sprejela pokroviteljstvo nad študentovskim plesom.”*²⁴ Ružena tega obiska ni izkoristila le v dobrodelne namene, ampak je mladega študenta zapeljala.

Zelo razširjena oblika družabnosti je bilo obiskovanje gledališča, opere in koncertov. Poznavanje umetnosti, potreba in želja po višji kulturi, po umetniškem dogodku je bila domena višjih slojev, kar je bilo povezano z vzgojo, šolanjem, navado, tradicijo in še čim. Kulturne institucije so se zaradi svoje ‘zaprtosti’ oziroma istega kroga ljudi, ki jih je obiskoval, malo spreminjale. Kot se ne spreminja klasični repertoar, tako se na teh mestih nista spreminjala obnašanje in način oblačenja. Pomembnim obiskovalcem so pripadali posebni sedeži oziroma lože, ki so si jih obiskovalci kupili ali pa so jim bili odrejeni.

²⁰ Prav tam, str. 339.

²¹ Prav tam, str. 346

²² D. Ovsec, n. d., str. 52.

²³ Z uglednostjo, in recimo, premožnostjo so ‘garantirale’ uspešnost prireditve. Biti v takem odboru je bila posebna čast. D. Ovsec, n. d., 72.

²⁴ M. Mihelč, n. d. 1959, str. 158.

Obisk gledališča je zahteval svečano obleko. Moški so hodili v gledališče v fraku z belim telovnikom, dame pa v modnih toaletah. Institucija gledališča je pravzaprav edina dajala možnost rednega in obveznega 'razkazovanja' v javnosti. Samoumevno je bilo zelo uglašeno vedenje, moški so ženske nazivali z 'milostljiva', jim poljubljali roke, delali poklone in podobno. Po predstavi so šli obiskovalci v kakšen boljši lokal na pijačo ali večerjo.

Na začetku druge vojne je bilo gledališče nekaj časa zaprto, vendar se je kmalu odprlo, saj "*nova oblast hoče vsekakor pokazati, da se je vse vrnilo v vsakdanji tir /.../ gledališče igra in tudi sodišče spet redno posluje*".²⁵ Iza, Samo in Griša, osebe iz romana April, so bili redni obiskovalci gledališča. Vendar so tako oni kot drugi ljudje gledališče obiskovali večinoma zaradi družabnosti in ne zaradi kulturnega dogodka samega po sebi. Na premieri predstave Romeo in Julia so po koncu prvega dejanja nekateri odšli (predvsem moški) v bližnje lokale. Nekaj posameznikov, ki so ostali, si je krajšalo čas z glasnim govorjenjem, spogledovanjem z nasprotnim spolom in norčevanjem iz manj premožnih ljudi, 'malomeščanov': "*Samo dva načina poznam, kako jih spraviš iz tira: da jih zmotiš ali pri jedi ali pri poslušanju verzov, ki jih ne razumejo*".²⁶

Glasbeno občinstvo je ravno tako predstavljalo zaprt krog ljudi. Vsi, ki so zahajali na koncerte, so se med seboj poznali. Odmori in čas po koncertu so bili namenjeni družabnosti ter klepetu. Tudi tukaj sta bila važna lepa obleka in določen vzorec obnašanja. Koncert ali obisk gledališča je bila sijajna priložnost za mlade ljudi, ki so si želeli uspeha. Na takšnih mestih so se lahko pokazali ljudem, ki so bili pomembni za njihov vzpon po družbeni lestvici. Iz tega razloga je Igor Lovrenčič, zdravnik v romanu Hiša večera, "*reden obiskovalec koncertov, čeprav je v trenutkih, ko je bil sam do sebe iskren, potihoma priznaval, da ga simfonična glasba dolgočasi*".²⁷ "*'Ali se vam ne zdi, da sodi obiskovanje koncertov h kulturnim dolžnostim vsakega v mestu živečega izobraženca?' ga je nekoč s svojim maziljenim glasom uprašal šef*".²⁸ in to je bilo dovolj, da je začel obiskovati takšne prireditve. Zavedal se je, da ga bodo na koncertih in v gledališču videli ljudje iz višjih krogov, morebitni dobro situirani bodoči pacienti, in v njem spoznali omikanega in razgledanega človeka. Zlasti seveda dame, ki so velikokrat pri zdravniku iskale predvsem rahločutnega razumevanja ter zvestega poslušanja, in ne zdravniške pomoči. Na enem takšnih koncertov je mladi zdravnik spoznal svojo bodočo zaročenko Marino, opazil je njene roke "*z zelo lepimi dragocenimi prstani, z briljantno zapestnico na desnem in miniaturno zlato urico s črnim trakom na levem zapestju /.../ Bila je tisto skrivnostno zamamljivo bitje iz drugega sveta /.../ 'dama' /.../ Njen oče je milijonar!*"²⁹

Družabno življenje se v obravnavanem obdobju ni odvijalo samo v mestih - primarnem meščanskem okolju - ampak tudi na posestvih, kjer so imeli najbogatejši prave graščine. V romanu April si je Samo, Izin mož, kupil grad Zelenkamen in z njim vred tudi gozdove, kjer je imel lastno lovišče in ob reki lasten ribolov. Grad, ki je terjal toliko izdatkov za vzdrževanje, kolikor jih lahko prenese ne le velik gospod, temveč tudi velik bogataš. Kot otrok je imel eno in edino željo, da bi postal velik gospod, in to mu je z leti tudi uspelo. Grad je bil tudi dobra investicija, s katero si je utrdil finančno stanje doma in v tujini. V njem je namreč

²⁵ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 278.

²⁶ Prav tam, str. 278.

²⁷ M. Mihelič, n. d. 1959, str. 83.

²⁸ Prav tam, str. 83.

²⁹ Prav tam, str. 85.

sprejemal poslovne prijatelje v njim primernem pozlačenem okolju. Da bi čim bolj ustregel željam svojih gostov, je fevdalne hleve prezidal v sodobne garaže. Grad je komfortno opremil in mu med drugim dozidal še kinodvorano in sobo za biljard. Prijatelji so si v prijetnem okolju oddahnili, pogovarjali so se o lovu, vojni, notranji in zunanji politiki in hkrati navezovali poslovne stike. V takšnih moških družbah so ob pogovorih kadili cigarete in pili izbrane pijače.

Obliko družabnosti na posestvih je predstavljal lov. Bil je privilegij bogatih, *“ker je lov opravilo, ki že od pradavnih časov loči gospode, ki znajo ravnati z orožjem in jim ni treba delati, od sužnjev, ki orožja nimajo in morajo delati. Lov, šport, vojna, politika, z vsem tem se smejo ukvarjati gospodje, ne da bi si umazali roke.”*⁴⁰ Dovoljenje za pristop v lovsko društvo je bilo težko dobiti, prav tako pravico za odstrel, ki jo je bilo treba odkupiti. Samodejno je pripadalo lovišče tistemu, čigar posestvo na deželi je merilo 200 johov. Tako so bogati meščani zraven posestva imeli tudi lastna lovišča. Vendar se niso zadovoljili le z lovom v domačih loviščih, v planinskem svetu in v kočevskih pragozdovih, ampak so odhajali celo v daljno Afriko. Po vsakem lovu je bila obvezna zabava z obilo dobre jedade in pijače, za kar je poskrbel gostitelj.

Salon, bivalno okolje meščanov Mire Mihelič, je svet mask, rekli bi, svojevrstnega gledališča, kjer so vsi igralci - lutke. V družbi vlada boj za obstanek, boj za denarno premoč. Za vzpon po družbeni lestvici je potrebna maska, krinka priljudnosti, uglašenosti, odlično splošno javno mnenje, stiki s praviimi ljudmi. Zunanji videz dobrotnosti, uglašenosti, kulturnosti, človečnosti prikriva notranjo sprijenost, pokvarjenost in podlost. Dejanja in skriti nameni tistih, ki imajo niti igre v svojih rokah, so očem drugih nevidni. S tem je vrh zaščiten, kako dolgo, bo pokazala zgodovina.

Meščanska družba je bila zgrajena iz predpisov, zapovedi in prepovedi. Kulturo obiskov, sprejemov, prehranjevanja in vsega drugega so razvili do najvišje možne točke, vendar ob tem ni bilo prostora za svobodo posameznika. V tem se je skrival eden izmed največjih paradoksov tega obdobja. Meščanstvo, ki se je pričelo razvijati na temeljih renesanse, humanizma in razsvetljenstva, in je poudarjalo posameznika ter njegovo izjemnost in neponovljivost, je na svojem vrhuncu s prenasičenostjo, omejenostjo, puritanstvom ter pollaščevalskostjo posameznika izključilo iz sistema vrednot s tem, da ga je do nesmisla vanj vključilo.

V pričujoči razpravi ostaja odprto vprašanje, zakaj in kako je Mira Mihelič v trilogijo Plamen ali dim vključila romana Mavrica nad mestom in Stolpnica osamelih žensk. V teh pripovedih namreč spremljamo življenje meščanov, ki so preživeli drugo svetovno vojno in so se poskušali vključiti v socialistično družbo. Zato bo potrebno v prihodnosti premisliti, kako in kje se je meščanska paradigma ohranjala v novem svetu oziroma na kakšen način je Miheličeva v omenjenih romanih poudarila spore in napetosti (morebiti tudi olajšanja), ki so se zaradi revolucionarnega preobrata enostavno morali zgoditi v zasebnem in javnem življenju 'bivšega meščanstva'. In predvsem, kakšno mesto so v teh usodnih preobratih imeli predmetni svet ter običaji in navade.

⁴⁰ M. Mihelič, n. d. 1985, str. 102.

Petra Kapš, Miran Štuhec

THE BOURGEOIS TOPOS IN THE NOVELS OF MIRA MIHELIČ

Abstract

Mira Mihelič had, by the corpus of her »bourgeois« novels, wrote a saga, a chronic of a bourgeois family, which ascended from the peasant stratum, in the city and quickly became rich and became the bearer of the economic and political power. At the moment the family reached its peak, its ruin began.

Mihelič situated the events of the narrative into the interior of the bourgeois home, into the living room, which was the centre of the bourgeois milieu, opening numerous aspects of the spiritual likeness of people, of the role of women, men, children, modes of life all the way to the culture of dwelling and sociable events. The novels, designed in accordance with the authoress' style, esthetic, ideatic world view and artistic ambitions, are also a thesaurus of data on the said period, indicative of usages and customs, fashions, language, culture of dwelling, proper behavior and so forth. The spirit of the time, which we sense by reading the narrative as the weight of the family traditions and the individual lust for ever greater richness, the authoress caught by numerous descriptions of the object world, which has a deeper symbolic meaning in the narrative.

In this treatise, we have attempted to clarify the foundations of the bourgeois world: family life, family dwelling culture and sociability. In the interweaving of various aspects, the subject, unifying the internal world of the individual and the exterior, which is a manifestation of the individual's interior, the family traditions, not allowing freedom to the individuals the permanent elements are to be found.

VULGARUM DUX ALZECO

Emil Heršak *

UDK 94(4)"04/14"

HERŠAK Emil: *Vulgarum dux Alzeco*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 269-278, 27 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in nemščini, povzetek v angleščini.

Tekst predstavlja podrobnosti pomembne za raziskovanje etnične zgodovine srednje in jugovzhodne Evrope v zgodnjem srednjem veku. Razdeljen je na tri teme. V prvi avtor govori o Avarih in Bolgarih, oziroma daje kratek pregled srednjeveških virov o treh eksodusih turško-bolgarskih skupin iz Avarske. Druga tema se nanaša na razpad Velike Bolgarije po smrti njenega vladarja Kubrata ter na usodo in selitve njegovih petih sinov. Kot zadnjo temo avtor obravnava medsebojne odnose Avarov, Bolgarov in Hrvatov. V tem delu teksta so predstavljeni neki splošni podatki o začetku hrvaške etnogeneze, ponujeni pa so tudi komentarji o različnih teorijah o poreklu Hrvatov. Ob tem avtor ne predstavlja samo resnične zgodovinske možnosti v okviru hrvaške etnogeneze, ampak tudi ideološke implikacije, katere so konkurentne teorije o poreklu Hrvatov imele in jih še imajo v artikulaciji hrvaške samozavesti.

UDC 94(4)"04/14"

HERŠAK Emil: *Vulgarum dux Alzeco*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 269-278, 27 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and German, summary in English.

Im Text sind einige Tatsachen dargelegt, die für ethnisch-geschichtliche Forschungen Mittel- und Südosteuropas im Frühmittelalter relevant sind. Der Autor greift drei Themen auf. Im Rahmen des ersten Themas behandelt er Awaren und Bulgaren bzw. es wird eine Zusammenfassung der mittelalterlichen Quellen über die drei Exodussee der türkisch-bulgarischen Gruppen aus dem Awarenland gegeben. Das zweite Thema bezieht sich auf den Zerfall Großbulgariens nach dem Tod seines Herrschers Kubrat und auf das Schicksal und die Wanderung seiner fünf Söhne. Zuletzt wird das Verhältnis der Awaren, Bulgaren und Kroaten zueinander als Thema bearbeitet. In diesem Textteil werden einige allgemeine Tatsachen über die Anfänge der kroatischen Ethno-

* Dr. Emil Heršak, Institut za migracije i narodnosti, Trg S. Radića 3, 10000 Zagreb, Hrvaška.

genese geschildert und dabei wird eine kritische Stellung zu den verschiedenen Theorien über die Herkunft der Kroaten genommen. Der Autor stellt nicht nur wirkliche geschichtliche Möglichkeiten im Rahmen der kroatischen Ethnogenese dar, sondern er betont ideologische Merkmale oder Implikationen, die konkurrenzfähige Herkunftstheorie in der Artikulation der kroatischen Selbstbewusstseins hatten oder noch immer haben.

V pričujočem prispevku predstavljamo nekatere detajle, ki jim pripisujemo pomembno vlogo v študijah srednjeveške etnične zgodovine srednje in jugovzhodne Evrope.

AVARI IN BOLGARI

V 6. st. našega štetja se je del bolgarskih plemen v severnopontskih stepah pridružil Avarom in se v drugi polovici 6. st. skupaj z njimi naselil v Panoniji. Kot kaže, je bila premoč Avarov razširjena tudi v precejšnjem delu severnopontskega področja. Po mnenju nekaterih avtorjev so Bolgari znotraj avarskega kaganata uživali nekakšen avtonomni položaj. Nasprotja med Avari in Bolgari pa so se pričela pojavljati zlasti po avarskem porazu pri Carigradu leta 626. V boju, ki mu je sledil, so Avari končno ponovno vzpostavili prevlado, ta pa je povzročila tri bolgarske eksoduse s področja Avarije. Prva dva sta bila usmerjena v Italijo, tretji pa v Makedonijo.

a) Prvi eksodus Bolgarov iz Avarije se je končal tragično. Glede na Fredegarjevo Kroniko je v Avariji leta 630 (ali 631–632) izbruhnila vstaja, ko je (vsaj tako se zdi) bil prestol nezaseden in so Bolgari in Avari podpirali nasprotna kandidata za nasledstvo. Bolgari so utrpeli poraz, po katerem jih je okoli 9000 iskalo zatočišče pri frankovskem kralju Dagobertu (628–639). Po kraljevi intervenciji so jih sprejeli Bavarci, vendar so kasneje bolgarske begunce napadli in jih skoraj vse pobili. Vodja preostalih sedemstotih Bolgarov Alzek (ali Altsek) je končno našel zatočišče pri karantanskem knezu Valuku "in marca Vinedorum".¹

b) Tri desetletja kasneje (ok. 663) je Alzek, ali mogoče drugi bolgarski vodja z enakim imenom, skupaj s svojo vojsko – "iz neznanega vzroka" – prišel k langobardskemu kralju Grimwaldu († 671).² Kralju je ponudil, da bo opravljal vojaško službo in živel v langobardski deželi. To je pravzaprav tipična zahteva po zemlji v zameno za vojaško služenje. Grimwald je poslal Alzeka in njegove Bolgare k svojemu sinu Romwaldu v Beneventum. Ta je Bolgarom za bivanje

¹"Consilium Francorum Dagobertus Baiuariis iobet, ut Bulgarus illis cum uxoris et liberis unusquisque in domum suam una nocte Baiuariae interficerint. Quod protinus a Baiuories est impletum nec quisquam ex illis remansit Bulgaris, nisi tantum Alciocus cum septinientis viris et uxoris cum liberis, qui in marca Vinedorum salvatus est. Post haec Wallucum ducem Windedorum annis plurimis vixit cum suis... (Chronicarum quae dicti Fredegari., IV. 72". Valuk ili Valuh je morda slovanska titula in ne osebno ime. V alternativnih virih se to ime pojavlja kot Walduco, ki se je povezoval s slovanskim **vladyka*, v smislu "vladar". Morda je še pomembnejše dejstvo, da je v sprejemanju Bolgarov, karantanska kneževina potrjevala svojo samostojnost tako od Frankov (in Bavarcev) kot tudi panonskih Avarov. Po drugi strani je bila Karantanija, ali točneje Valukova *marca Vinedorum* verjetno v sklopu Samove državne tvorbe, kar nam pojasnjuje, zakaj je Alzek tam uspel najti zatočišče pred Avari (pred katerimi je najprej zbežal) ter pred Franki in Bavarci (ki so pobili večino bolgarskih beguncev). (v: Milko Kos, *Srednjeveška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 148).

² Milko Kos (1892–1972) je bil prepričan, da sta bila dva kneza z istim imenom ena oseba (v. Kos, op. cit., str. 145–150).

dodelil nekatera prostorna območja, ki so bila dotlej pusta, to so ozemlja okoli mest Sepinum, Bovianum (> Boiano) in Isernia v današnji italijanski regiji Molise. Alzek je pravzaprav postal lokalni langobardski gastald. Poročilo o tem dogajanju, katerega avtor je Pavel Diakon, zaključuje ugotovitev, da Bolgari še vedno živijo na tem področju in da, čeprav govorijo "latinsko", niso opustili rabe lastnega jezika. To bi pomenilo, da so ohranili lasten jezik okoli dvesto let po prihodu v Italijo (to je do časa, ko je Pavel pisal poročilo).

Pavlov dejansko latinski tekst se glasi takole: "Per haec tempora Vulgarum dux Alzeco nomine, incertum quam ob causam, a sua gente digressus, Italiam pacifice introiens, cum omni sui ducatus exercitu ad regem Grimuald venit, ei se servitutum atque in eius patria habitaturum promittens. Quem ille ad Romualdum filium Beneventum dirigens, ut ei cum suo populo loca ad habitandum concedere deberet, praecepit. Quos Romualdus dux gratanter excipiens, eisdem spatiosa ad habitandum loca, quae usque ad illud tempus deserta erant, contribuit, scilicet Sepinum, Bovianum et Iserniam et alias cum suis territoriis civitates, ipsumque Alzeconem, mutato dignitatis nomine, de duce gastaldium vocitari praecepit. Qui usque hodie in his ut diximus locis habitantes, quamquam et Latine loquantur, linguae tamen propriae usum minime amiserunt."³

c) Tretji "bolgarski" eksodus iz Avarije, omenjen v *Čudežih sv. Demetriusa*, se pogosto nanaša na mešani primer.⁴ Očitno se je iz bizantinskih ujetnikov, ki so jih Avari naselili blizu Sirmija, razvilo "novo ljudstvo" (νέος λαός). Avarski kan jim je okoli leta 680 dodelil vodjo – bolgarskega Kuverja (Κούβερ).⁵ Vendar je pod Kuverjem prišlo do upora, v katerem je porazil Avere in popeljal svoje ljudstvo na novo poselitveno ozemlje v Makedoniji, na Keramesijsko polje (Κεραμεισιος κάμπος) do Soluna na severozahodu (morda je to območje današnjega Prilepa). S prihodom na novo ozemlje je mnogo ljudi pobegnilo v Solun, Carigrad in mesta Trakije ("v njihove domače kraje", ... τὰς πατρίους ηἰουτο πόλεις).⁶ Kuverjeva namera je bila seveda preprečiti takšne pobege. Tako se je poskušal dogovoriti z bizantinskim cesarjem in istočasno doseči nadzor nad Solunom – vendar brez uspeha. Rečeno je bilo, da je vodja Kuver v resnici eden od sinov Kubrata, vladarja Velike Bolgarije na severnopontskem področju.

RAZPAD VELIKE BOLGARIJE

Kot je bilo že rečeno, kaže, da so v 6. st. Bolgari na severnopontskem področju oziroma vsaj plemena zahodno od Dona prešla pod politični nadzor Avarov. Vendar so se v prvi polovici 7. st. (datirano ok. 650) pontski Bolgari pod vodstvom Kubrata, ki je bil najverjetneje član rodbine *Dulo* (skupine, ki zagotovo izvira iz bolj oddaljenega zahoda v turškem kaganatu), osvobodili najprej izpod Avarov

³ *Pauli Historia Langobardorum*, V: 29 [Paolo Diacono. *Storia dei Longobardi*, Milano: TEA, 1982] Ob obisku pokrajine Molise leta 1986, pri katerem je bil namen videti nekaj še ostalih hrvaških in albanskih vasi v pokrajini, je avtor tega teksta obiskal rekonstruirane ruševine Sepina. Vodič po pokrajini omenja bolgarsko poselitev v času vladanja Grimwalda (to je v italijanščini: Grimoaldo). Prav tako pa kakšnih trideset let kasneje, ko je zlasti narasel interes za neitalijanske skupnosti v južni Italiji, članek v hrvaško-molisanskem časopisu posebej zabeleži, da naj bi bila molisanska vas Cantalupo središče bolgarske naselitve. Njeno ime naj bi predvidoma izhajalo iz "khan-teleped", kar je pojasnjeno kot "baza kana" (glej: Romagnolo "Nel Molise vivono ancora: albanesi, bulgari e croati", *Naš jezik/La nostra lingua*. 5/6, Roma, str. 9).

⁴ *Miraculi s. Demetrii* II, 284-306.

⁵ Prav tam, 286.

⁶ *Miraculi s. Demetrii*, II, 288

in zatem izpod samega turškega kaganata. Konflikti s turškimi Hazarji (med katerimi je prevzela oblast prvotno dominantna rodbina Ašina) so kmalu po Kubratovi smrti vodili k destrukciji Velike Bolgarije. Kubratovih pet sinov je zatem izbralo vsak svojo rešitev:

a) Okoli leta 660 je Bajan (Βαϊανός) ali Batbajan (Βατβαιαν),⁷ Kubratov najstarejši sin, ki je verjetno vladal med Onoguri (Ονογουροι, iz turškega *on* "deset" + *gur* "puščica", to je "deset puščic" - "deset plemen") v vzhodnem delu Velike Bolgarije, priznal prevlado Hazarjem. Viri nadalje skopo poročajo, da je ostal v očetovi deželi.⁸ Dodati pa gre še, da je zelo verjetno, da so v tem času tudi madžarska plemena sklepala tesne vezi z Onoguri, zato so tudi Madžari padli pod oblast Hazarjev (kasnejše ime **ongur* > slovan. *ogorъ*, lat. Ungar/Hungar izvira iz Onogur, medtem ko je povezava s Hazarji eden temeljnih vzrokov, da so bizantinski pisci identificirali Madžare kot "Turke", Τούρκοι, - to pomeni, da so v bizantinskih tekstih tčasih Turki in Hazarji izenačeni).

b) Kubratov drugi sin Kotrag (Κότραγος) je svoje ljudi popeljal preko Dona.⁹ Ta skupina naj bi kasneje migrirala na "Črne otoke" na področju srednje Volge, kjer je v 10. st. nastala država volžanskih Bolgarov.

c) Kaže, da se je tretji sin, Asparuh (Ἀσπαρουχ), upiral Hazarjem na ozemljih med Dnjeprom in Dnjestrom, preden je vodil svoje ljudi nižje ob Donavi, kjer bizantinski viri to posebno bolgarsko skupino prvič omenjajo leta 681.¹⁰ Po nekaterih virih so bili Asparuhovi Bolgari večinoma sestavljeni iz plemen Kutrigurov, ki so bili že nekaj stoletij prej aktivni na Balkanu.¹¹ Vsekakor je nadaljnja zgodovina in dokončna jezikovna asimilacija Asparuhovega ljudstva v lokalno slovansko populacijo zapuščina donavskih Bolgarov.

d) Četrtri sin je bil, kot se zdi, že omenjeni Kuver, ki je z nekaj ljudmi zbežal med Avare v Panonijo, torej pred vstajo, kateri so sledile migracije v Makedonijo.¹² Del panonskih Bolgarov naj bi se kasneje pridružil Asparuhovi skupini.

e) Obstaja tudi omemba petega sina, ki je vodil svoje pleme v bizantinski eksarhat v Raveno v Italiji, to je v Pentapolis, kjer bi ti ljudje bili naseljeni in s strani lokalnih bizantinskih oblasti tudi spreobrnjeni v krščanstvo.¹³ To niso Bolgari, ki sta jih Grimwald in njegov sin naselila v Benevento (Molise). Dejstvo je, da so tako Langobardi kot Bizantinci, ki so bili večino časa v medsebojnih konfliktih, naseljevali različne imigrantske skupine vzdolž vojaške meje. Prav tako je potrebno omeniti, da so Bizantinci na področja relativno blizu meje langobardskega Beneventuma pripeljali slovanske koloniste, ki so enako kot Bolgari

⁷ Teofan je uporabljal obliko Βατβαιαν (*Theophanis Chronographia*, XX), medtem ko ga je patriarh Nikefor – ki je uredil Teofanovo delo – imenoval Βαϊανός. (*Nicephori archiepiscopi Constantinopolani opuscula historica*, III). Slednje je verjetno pravilno, medtem ko je Batbajan najverjetneje le spojena oblika, ki pomeni "knez Bajan" ali "kan Bayan". Precej zanimivo je tudi, da bi Kubrat svojega starejšega sina imenoval po Avarskem kaganu Bajanu iz prejšnjega stoletja.

⁸ *Theophanis* ..., XX; *Nicephori* opus. hist., III: 5-7

⁹ *Theophanis* ..., XX; *Nicephori* opus. hist., III: 7-8.

¹⁰ Dežala, v katero je Asparuh vodil svoje ljudstvo, je v bizantinskih virih opredeljena za Ονγλζ (*Theophanis* ..., XX; *Nicephori* opus. hist. III: 15). Najbolj zanesljivo gre za izpeljavo iz slovanskega izraza za "kot", zato bi se nanašalo na dežele v delti Donave ali okrog nje. Nekateri avtorji datirajo prihod Asparuhove skupine v čas okrog leta 670 (v. Георгии Георгиевич Литавпин /ur./ *Nāia adlāilērēō dēnūēlītūō čālānēē i nērā īrō*, II. Ėinēār: 1995, Āināi ÷ īr ēčānārdnōrd, 239).

¹¹ Četudi se etnonim tega ljudstva najprej pojavi kot Κουτρίγουροι v delu Prokopija iz Cezareje (6. st. / *Bellum Gothicum*, VIII), pa Teophan in Nikefor uporabljata obliko Κότραγοι. Očitno je Kubratov drugi sin poimenovan po tej bolgarski skupini, medtem ko ima Asparuh v resnici iransko ime (izpeljano iz *asp*, "konj").

¹² *Theophanis* ..., XX; *Nicephori* opus. hist., III: 9-10.

¹³ *Theophanis* ..., XX; *Nicephori* opus. hist., III: 11-12.

na langobardskem področju imeli pravico do svojih lokalnih voditeljev. Na tem mestu se zato postavlja vprašanje, ali so slovanske besede iz tega obdobja preživele v lokalnih dialektih Gargana, kot je nekoč sugeriral Gerhard Rohlfs.¹⁴

Nenazadnje gre še pristaviti, da bi nekateri toponimi v Italiji lahko nakazovali bolgarsko prisotnost – npr. Bolgare v Lombardiji, Bolgheri v Toskani in Monte di Bulgheria – ki pa verjetno ni povezana z zgodnjimi bolgarskimi migracijami, ampak ali s poznimi srednjeveškimi imigracijami z Balkana (ko je bila osnovana ali ponovno vzpostavljena slovanska in albanska navzočnost) ali z zgodnjimi krščanskimi heretiki (npr. v 12.–13. st. so bili slednji v Franciji poimenovani Bougres, iz česar izvira angleško poimenovanje "bugger" /nečistnik/). Obstaja tudi majhna verjetnost, da lahko nekateri takšni toponimi v Italiji prihajajo iz albanske besede *bulgër* ali *bujgër*, ki označuje tip rastline.¹⁵

AVARI, BOLGARI IN HRVATI

Spomniti kaže še na en zgodovinski vidik avarsko-bolgarskega konteksta, ki je povezan tudi z zgodnjo zgodovino Hrvatov.

Temeljni kamen hrvaške zgodovine je trditev, ki jo je izrekel Konstantin VII. Porfirogenet v 10. st., namreč da so Hrvati, izhajajoč iz "Belih Hrvatov" (Βελοχρωβαῖτοι) na severu, prispeli v Dalmacijo v obdobju vladanja cesarja Heraklija (610–641). Na cesarjev ukaz naj bi se oborožili in iz dežele izgnali Avare ter se vanjo sami naselili.¹⁶ Seveda se je v obdobju vladanja Heraklija zgodilo tudi, da so bili Avari poraženi pri Carigradu, da so izbruhnili že omenjeni avarsko-bolgarski konflikti v Panoniji in da je Kubrat ustanovil Veliko Bolgarijo v severnopontskem območju. Že dolgo časa so tako prisotne sugestije, da morda gre za vzročno-posledične dejavnike, ki povezujejo te dogodke z migracijami Hrvatov, in da morda celo obstaja etnogenetska povezava med Avari, Bolgari in Hrvati.

Glavni poudarek v teorijah je na migracijski legendi, ki je nastala v korpusu del Porfirogeneta. In legenda pravi takole: pleme Belih Hrvatov (Βελοχρωβαῖτοι), ki ga je vodilo pet bratov – Klukas (Κλουκᾶς), Lobelos (Λόβελος), Kosences (Κοσέντης), Muhlo (Μουχλῶ), Hrobatos (Χρωβάτος) in dve sestri – Tuga (Τουγά) in Buga (Βουγά), je prispelo na področje Dalmacije, kjer so naleteli na Avare, ki so obvladovali deželo. Po obdobju vojskovanja so uspeli poraziti Avare in si jih podjarmiti, vendar pa je nekaj potomcev Avarov na Hrvaškem vendarle preživelo in – kot je v tekstu eksplicitno zapisano – je mogoče opaziti, da so ti ljudje Avari (izražena je ideja, da so potomci Avarov ohranili neke vrste mongolski videz, drugačen od hrvaške populacije).¹⁷

Celo danes je ta legenda v glavnem sprejeta kot avtentična, to je predvsem kot avtentična legenda, ki reflektira kompleksnost zgodovine, ne kot dejanska zgodovina sama. Vsekakor je bila legenda zapisana precej zgodaj (to je v 10. st.), v času, ko je bilo srednjeveško hrvaško kraljestvo še relativno mogočno in Hrvaška nedvomno dežela, o kateri so Bizantinci želeli pridobiti različne strateške podrobnosti (poročanje o skorajda 100.000 pešakih in 60.000-glavi konjenici v

¹⁴ Glej: Gerhard Rohlfs. "Igne colony slave sulle coste del Gargano", in: *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*. Firenze: 1972, Sansoni.

¹⁵ Emil Heršak. "Sociohistorijski uvod u problematiku etničkih manjina na talijanskom Jugu", *Migracijske teme*, 1987, leto. 3, št. 2, str. 210.

¹⁶ Constantius Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (DAI), XXXI.

¹⁷ DAI, XXX.

De administrando imperio je seveda pretiravanje, ki je v funkciji poudarjanja pomembnosti). Nekateri avtorji so predvidevali, da je bila legenda posredovana Bizantincem sprva s strani nekaterih članov hrvaškega plemstva, ki so jo poznali preko ustnega izročila. To je realna možnost, saj časovno razdobje 300 let, čeprav nekoliko skršeno, ni predolgo za prenos nekaterih ustnih izročil, zlasti v družbi, v kateri se zakoni in druge socialne tradicije še zmeraj prenašajo ustno, to je preko govorne besede (kot je bil primer srednjeveške Hrvaške). Zlasti to velja za plemstvo, ki praviloma ohranja spomine (tradicijo) svojega izvora veliko dalj časa kot preostala populacija. Naslednji indikativni pokazatelj zadeva ime enega od bratov – *Kosentzes* v resnici ni nič drugega kot naslov *kosez*, pisan s staroslovanskim nazalnim /e/. Dejansko precej pristno, saj so *kosezi* resnično predstavljali sloj plemstva, ki je bil precej dobro zastopan v slovenskih deželah in v nekaterih delih severne Hrvaške, zlasti pa še v regiji stare Karantanije, ki je bila v 11.–12. st. poznana kot *Pagus Chrouuat*. *Kosentzes* in *Hrobat* (katerega ime je očitno eponim besede Hrvati) sta najpomembnejša brata v legendi.

Če sta izključeni iz legende dve omenjeni sestri – kot se pogosto dogaja! – potem zgodba v osnovi govori o *petih* bratih iz tuje dežele (lokacija "Bele Hrvaške" je navkljub podrobnostim še vedno sporna), ki so prispeli v prvi polovici 7. st. in porazili Avare. Tako v preteklosti kot v sodobnosti so obstajali resni poskusi povezati to zgodbo s tisto o bolgarskem kanu Kubratu in njegovih *petih sinovih*! Še več, opazamo, da se ime Kubrata pojavlja v grških, latinskih, arabskih in slovanskih virih v različnih variacijah: Κουβρατος, Κοβρατος, Κροβᾶτος, Κουβερ (njegov sin?), Crobatus, Chudbadr, Chubraat, Quetrades, Κομπρτ. Najzanimivejša je tretja oblika, ki se pojavlja v kroniki *Kronografiji* Teofana (760–818) eksplicitno v povezavi z legendo o bolgarskem kanu in njegovih sinovih¹⁸. Če izenačimo to obliko s *Hrobatos* v hrvaški tradiciji, potem dobimo zaključek angleškega zgodovinarja Johna Bagnella Buryja (1861–1927), ki je nekoč precej hitro sklepal: "Ta hrvaška legenda vsebuje veliko družinsko podobnost z bolgarsko legendo o Krobatu (ali Kubratu) in njegovih petih sinovih, zato mislim, da ni potrebno omahovanje ob tem, da sta Krobat in Hrobat isti predzgodovinski junak hunskih plemen." V naslednjem stavku poskuša Bury izpeljati tudi hrvaški naziv *ban* iz Bajan, imena avarskega kana, ki je vodil svoje ljudstvo v Panonijo, ali celo iz Batbajan, to je imena najstarejšega Kubratovega sina.¹⁹ Tak način sklepanja hitro vodi k nastanku "turških" teorij o hrvaškem izvoru.

Kot smo že ugotovili, sta obe omenjeni sestri izključeni iz večine interpretacij. Na tem mestu pa gre osvetliti še nek drug vidik, ki je postal zaznaven na prehodu iz 19. v 20. stoletje in pomembno zaznamoval nadaljnje raziskovanje tega vprašanja. V tem času je namreč A. I. Pogodin opozoril na pomen dveh kamnitih plošč iz nekdanje grške kolonije Tanais pri ustju Dona, datiranih iz 2.–3. stoletja, na katerih se nahajata osebni imeni Χορῶαθος in Χορῶναθος, skupaj s komentarjem, da je slednji bil arkhontos v pokrajini Tanais za časa vladanja Julija Sauromata (175–211). Če je bilo ime izpeljano iz etnonima, kar je zelo verjetno, in ker menimo, da turška prisotnost ob ustju Dona v 2.–3. st. ni prav verjetna, je najbolj možen zaključek, da mora biti ime iransko, to je sarmatsko (ali alansko). Kakorkoli, obstajali so tudi poskusi v smeri iskanja kavkaške

¹⁸ "Ko je Krovat, vladar omenjene Bolgarije in Kutrigurov, sklenjeval svoje življenje, je za seboj pustil svojih pet sinov ..." (... Κροβάτῳ τοῦ κυροῦ τῆς λεχθεῖσης Βουλγαρίας καὶ τῶν Κοτράγων τὸν βίον μεταλλάξαντος καὶ πέντε καταλιπόντος υἱοὺς ...) (*Theophanis* ..., XX).

¹⁹ John Bagnell Bury. *A History of the later Roman empire from Arcadius to Irene (395–800)*. vol II, London: 1889, str. 279.

etimologije, v tem okviru tudi ideja o izpeljavi imena brata "Kosentzes" ali "Kosez" iz "Kasog", kar se pojavlja v ruski *Prvonačelni kroniki* in v *Slovu o vojni Igorevoj*. Mnenje, da bi utegnil sam hrvaški etnonim biti indigen na donsko-azovskem območju, je bilo podprto z veliko koncentracijo etnonimov s pripono -at na tem področju. Ob upoštevanju iranskih in drugih špekulacij o pomenu pa je končno Trubachev podal mnenje, da bi utegnili biti izpeljano iz **xar-va(n)t*, kar v iranščini pomeni nekaj takega kot "ženska, ženovladajoč" (rus. 'женский, женовладеембин' - v. Трубацев 1987:860). Takšna interpretacija je temeljila na priznavanju visokega statusa žensk med (iranskimi) Sarmatinci in bi lahko bila oblika matrilinearne rodovnika, če ne celo dejanski "matriarhat". Celo grški miti o Amazonkah in njihova domnevna geografska lokacija ob Črnem morju so v tem oziru prikladni. Potemtakem se zdi, da vloga sester v hrvaški etnogenetski legendi morda vendarle ni le slučajna variacija.

Zanimivo pa je, da je Pavel Diakon v svoji *Zgodovini Langobardov* (ki je bila že omenjena v povezavi z Bolgari v pokrajini Molise) zapisal, da so se morali Langobardi na poti v Panonijo pri prečkanju reke bojevati s skupino Amazonk – in to kmalu zatem, ko so se soočili s skupino Bolgarov!²⁰ Ali je torej preambiciozno, če te napol mitske in napol zgodovinske vire vidimo kot usoden pokazatelj Hrvatov, Protohrvatov ali iranskih skupin, ki bi morda lahko bile v nekakšnem bližnjem sorodstvu z bolgarskimi plemeni? Najbrž da, vsaj dokler nimamo več informacij. Zato pa je s te 'intrigarske' perspektive mogoče razmišljati o zgodovinski umestitvi Hrvatov v srednji Evropi ravno v obdobju pred prihodom Avarov sredi 6. st. Alternativna razlaga bi lahko bila argumentirana kot uničenje Avarov s strani plemenske zveze Ante leta 602. Ta plemenska združba je bila slovanska, vendar podvržena močnemu perzijskemu vplivu (samo ime Ante izvira iz perzijskega izraza za mejaša, človeka ob meji). Izhajajoč iz dejstva, da se - opirajoč na Porfirogeneta - Hrvati pojavijo le nekaj desetletij po uničenju skupine Ante, se zdi skladno s tem dejstvom, da so pred tem sami bili njen del.

V nadaljevanju je treba povedati, da obstaja poleg turških in perzijskih teorij o izvorih Protohrvatov tudi gotška teorija, nadalje indigena "ilirska" teorija in seveda slovanska oziroma natančnejše – "čista slovanska" teorija. Vsaka od teh interpretacij ustreza določenemu obdobju in potrebam časa, v katerem je nastala. Tako je gotška teorija nastala v 12.–13. st. z deloma *Historia Salonitana* avtorja Toma Arhidiakona in z *Letopisom Popa Dukljanina*. Oba avtorja sta Hrvate enačila z Goti. Ne da bi izključili možnost germanskih sledov v hrvaški etnogenezi, pa osebno menim, da je gotška teorija odigrala vlogo novega dinastičnega mita, ki je zamenjal izvirno (to je avtentično) legendo o petih bratih in dveh sestrah, in to natančno v času, ko so hrvaški kralji poskušali reafirmirati svoje politične pravice v deželi, ki so ji vladali. V poznem 11. st., po razkolu krščanstva, so se Hrvati oddaljili od prejšnje povezanosti z Bizancem, v kateri je afirmacija dinastije lahko temeljila na zgodbi o Herakliju, ki je omogočil naselitev Hrvatov v Dalmaciji kot *foederati* cesarstva. Zato je bilo bolj primerno iznajti gotško genealogijo, tako kot so Rimljani nekoč iznašli trojansko in kot so Britanci ob svojem povratku iznašli rimljansko genealogijo (primerjaj: *Historia Regnum Britanniae* Gaufrida iz Monmoutha).²¹ Toda zakaj izbrati ravno Gote? Hrvaška

²⁰ *Hist. Lang.* I: 16-17

²¹ Dinastični mit naj bi se pri Gotih pojavil najkasneje proti koncu 11. stoletja, to je v času, ko so Hrvaški še vladali kralji domačega pokolenja. V 12. stoletju je madžarski dinastiji Arpád uspelo, da je zavladal zadnji izvirno hrvaški vladar – znano je, da dinastija Arphád imela drugačen izvirni mit (ki je temeljil na izvoru preko Atile in Hunov).

je nekdanj dejansko bila del Teodorikovega Ostrogotskega kraljestva, čeprav razlog verjetno le ni v tem. Prej ga gre iskati v točki, da je nedvomno "barbarskim" Teodorikovim Gotom nekako uspelo ustvariti najboljšo srednjeveško vizijo samih sebe, vse do točke njihovega uresničevanja božjega poslanstva z odstranjevanjem "grešnega" Rimskega cesarstva. V tej luči, kot je omenil že Herwig Wolfram, so se celo na basilskem posvetu (1431–1449) Avstrijci in Švedi še vedno prepirali, kdo od njih je resnični naslednik Gotov.²² Le v obdobju renesanse so "Goti" postali negativen pojem, morda zato, ker je bil uporabljen kot pozitiven v obdobju, od katerega se je renesansa odvrčala. Zatem so hrvaški "literati" tipično sledili trendu in brž priskrbeli slavni ilirski izvor Hrvatov, pri čemer so posegli v preteklost vse do rimskih časov. Ta tip ilirizma se je kmalu razširil in vključeval tudi druga slovansko govoreča ljudstva, v začetku 19. st. pa se je pričel popolnoma zlivati s panslavizmom in končno z "jugoslovanizmom".

Dandanes, ko je resnično nemogoče (in smešno) poskušati zanikati dominantno vlogo Slovanov v hrvaški etnogenezi, se pojavlja drug problem, ko namreč panslavistična ideologija v svoji ekstremni obliki poskuša a priori ovreči kakršnokoli možnost vpletenosti neslovanskih dejavnikov v etnogenezo Hrvatov ali širše etnogenezo katerega koli drugega slovansko govorečega ljudstva (primerjaj: usoda normanske teorije v Rusiji, ki se je zaključila z namernim uničenjem skandinavskega arheološkega materiala v državi). V našem primeru je bil problem povezan z jugoslovansko državno ideologijo, po kateri je bilo uradno stališče do gotških, turških in perzijskih teorij ne le, da so nujno napačne, temveč tudi, da so subverzivne. Poskusi oživitve goticizma so bili dejansko zelo problematični (če uporabimo vsaj omiljeno oznako), zlasti ker so bili v nekaterih primerih navdihnjeni z rasističnimi idejami nordijske in/ali germanske superiornosti, ki je bila v prvi polovici 20. st. močno popularna. Goticizem je v literarnem smislu - in ne v smislu, kot ga opisujemo v predhodnem odstavku - skorajda postal javna doktrina medvojnega hrvaškega režima (NDH). Zato je logično, da je bil po drugi svetovni vojni v novi komunistični Jugoslaviji goticizem izobčen, tudi do skrajnega negiranja take stopnje, da bi sploh katerakoli germanska skupina lahko zapustila oboležja v hrvaški etnogenezi. Prva tako tudi ni bilo razprav o turških in perzijskih teorijah, razen da je bilo povedano, kako nemogoče in smešne da so. Tako je prišlo do precejšnjega šoka, ko so v zadnjih letih obstoja nekdanje Jugoslavije mediji poročali, da nekateri zgodovinarji trdijo, da "Hrvati niso Slovani". Dejansko je Nada Klaić (1920–1988) naklonjeno tolmačila dela Otta Kronsteinerja in Walterja Pohla, objavljena nekoliko prej v *Weiner slavistisches Jahrbuch* (vol 24 B, 1978).²³ Kronsteiner in Pohl sta bolj ali manj trdila, da so bili prvi Hrvati (Protohrvati) avarski razred vojščakov ali kategorija med Alpskimi Slovani. Kronsteiner je poskušal izpeljati hrvaški etnonim iz predvidoma turške oblike *hər/hür*, "svobodni, neodvisni" in iz turškega glagola *vati*, ki bi pomenil "bojevat se".²⁴ Še več, poleg naziva *ban*, ki je bil že omenjen, so bili še drugi srednjeveški naslovi pripisani turški teoriji: zelo očitno *cacatius* (kagan), ki je bil v rabi kot naziv med karantanskimi princi, zatem že omenjeni *kosez* – očitno iz turškega *gaziz/chaziz/haziz*, pa celo do naziva *župan*, ki je v pisnih virih prvič omenjen leta 777

²² Herwig Wolfram *History of the Goths*. Berkeley/Los Angeles: University of California press, 1988, str. 2.

²³ Prim. Nada Klaić. *Srednjovekovna Bosna*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989, str. 23–25.

²⁴ Otto Kronsteiner. "Gab es unter den Alpenlawen eine kroatische ethnische Gruppe", *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1978, 24 B. Wien-Köln-Graz, str. 146.

v latinski obliki *jopan* in se nanaša na Karnatanijo²⁵. Dejstvo pa je, da glede na to, da so Slovenci močno zagovarjali zgodovinsko zapuščino srednjeveške karantanske države, ta avarsko-hrvaško-karantanska reinterpretacija prizadene tudi njihovo vizijo etnogeneze. Seveda pa so obstajali tudi zgodnejši poskusi povezovanja slovenskega političnega organiziranja s skupino Hrvatov (npr. Ljudmil Hauptmann /1884–1968/ pred drugo svetovno vojno), vendar se je takšnim sugestijam v ideološki naravnosti jugoslovanske države praviloma izogibalo, saj so bile razumljene kot javno izražanje hrvaškega nacionalizma.

Kar se tiče iranske teorije, je ta nekaj časa ostala omejena le na "politične emigrante", živeče zunaj države. Stjepan Krizin Sakač (1890–1973), ki jo je obudil leta 1937, je predstavil novo elaboracijo v emigrantskem časopisu leta 1952. Šele v poznih osemdesetih pa je postala bolj znana tudi na Hrvaškem in danes je iranska teorija na dobri poti, da postane tako rekoč uradna. Na žalost je še vedno prisoten ekstremizem, ki se je razvil med izseljenci zunaj države, tako da se iskanje korenin pogosto konča v Afganistanu ali samem Iranu, v vsakem primeru pa v Achaemenidovi antiki, to je v obdobju 6. do 5. st. pr. n. št., ko je obstajala pokrajina, v avestanskih tekstih imenovana *Xarauvati* in v grških - Ἀραχωστόα. Kot vidimo, je to dober primer, kako je bil v relativno majhnem modernem narodu ali natančneje v *narodu*, ki se sam počuti majhnega, še enkrat iznajden slavní rodovnik preteklosti, s čimer je zapolnjena potreba po iskanju identitete, zatirane v desetletjih ideološkega nasilja.

Menimo, da je iranska komponenta v protohrvaški etnogenezi sicer možna, da pa ni mogoče seči v preteklost dlje kot do Tanaisa in Dona, poleg tega pa takšen perzijski vpliv v slovansko govorečem svetu ni nobena izjema. Kar se tiče turške teorije, pa je mogoče s precejšnjo gotovostjo reči, da imajo nekatere besede ali nazivi, ki naj bi bili avarski ali turški, kot npr. *župan* (ki ima istoizvorno besedo v poljščini in baltščini), vendarle drugačen izvor. Enako velja tudi za Kronsteinerjev poskus iskanja turškega izvora samega hrvaškega etnonima.²⁶ Po drugi strani pa gre verjetno iskati razlog, da turška teorija na Hrvaškem ni bila sprejeta s tolikšno mero "javne naklonjenosti" kot perzijska interpretacija, tudi v globoko zakoreninjenih in zelo nesrečnih predsodkih, ki jih je mogoče zaslediti tako v srednjeveških pogledih na Goga in Magoga, Tatare in Tarture kot tudi v izročilu, ohranjenem v kronikah in epskih upesnitvah bojov s Huni, Avari, Madžari, Tataři in osmanskimi Turki.²⁷

Emil Heršak

VULGARUM DUX ALZECO

S u m m a r y

The paper deals with certain issues pertaining to the ethnic history of Central and South-East Europe. In the first part of the paper, the author summarised Avar-Bulgar relations and three

²⁵ Ta omemba izvira iz dokumenta bavarskega vojvode Tassila III., v katerem omenja "ille jopan, qui uocatur Physso".

²⁶ Na mednarodnem simpoziju "Zgodovinske korenine evrazijske in severnoafriške civilizacije" julija 1998 v kraju Zvenigorod pri Moskvi je avtor tega članka polemiziral o Kronsteinerjevi etimologiji z dr. Fanuzo Nurijevo s Kazanske Fakultete za tatarsko filologijo in vzhodne jezike. Po njeni razlagi je leksem *har/hur*, ki ga omenje Kronsteiner, v resnici iranska izposojenka v turškem jeziku, pri čemer pa element *vatu-* v turškem jeziku nima nobenega ustaljenega pomena.

²⁷ Razpravo na to temo glej v: Emil Heršak in Sanja Lazarin. "Veze srednjooazijskih prostorov s hrvatskim srednjovekovljem", *Migracijske teme*, vol. 15, no. 1, 1999, str. 15–34.

Bugar (Turko-Bulgar) moves from Central Europe. The first occurred after a Bulgar insurrection in Pannonian Avaria around the year 630. According to the sources, 9,000 Bulgars, led by Alzek (or Altsek) fled to the Franks, or more precisely to the Bavarian subordinates of the Franks. After the Bavarians, on orders from the Frankish king Dagobert, killed most of the refugees, the remaining 700 found refuge in Carantania. The second exodus occurred some three decades later – at that time, Alzek (or another leader by that name) led his people to the Langobard king Grimwald, who settled them in the Italian region Molise. The third Bulgarian migration followed around 680 A.D., when the Bulgar leader Kuver led a group of former Byzantine captives to Macedonia. Historians conclude that Kuver was one of the five sons of Kubrat, the founder of Great Bulgaria in the Pontic steppes. In the second part of the paper, the author briefly reviews the events after the Khazars destroyed Great Bulgaria: 1) Kubrat's eldest son, Bayan (or Batbayan), recognised Khazar overrule; 2) Kubrat's second son, Kotrag, migrated to the Don and later to the Middle Volga, where he organised the Volga Bulgar state; 3) the third son, Asparukh, led his people to the Danube, where the end result would be the Danube Bulgar state (the forerunner of modern Bulgaria); 4) the fourth son was the already-mentioned Kuver; 5) there is also mention of a fifth son who left for the Byzantine Exarchate in Ravenna in Italy. In the third part of the text, the author examines certain themes dealing with the relationship between the Avars, Bulgars and Croats. In this part of the text, general ideas on Croat ethnogenesis are laid out, and the author focuses and comments ideas on the various theories regarding Croat origins. The discussion does not only relate to the real historical possibilities of Croat ethnogenesis, but also on ideological characteristics or implications that opposing theories had or still have in regard to the articulation of Croat historical self-awareness. Ideas such as the "Gothic theory" on Croat origins are presented in regard to dynastic myths developed in the mediaeval Croat state. The Iranian theory on Croat origins is likewise depicted in this light. More precisely, the theory has a certain basis in the archaeology of the period, but the later interpretations contained an ideological component in regard to the articulation of Croat identity.

VIRI IN GRADIVO - DOCUMENTATION

NAČRT JOŽEFA HOFFERJA ZA PREZIDAVO ŽUPNIŠČA V HOČAH

Metoda Kemperl*

UDK 726.8(497.4 Hoče)

KEMPERL Metoda: Načrt Jožefa Hofferja za prezidavo župnišča v Hočah. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 279-285, 18 cit.

1.04 Strokovni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

V prispevku je objavljena korespondenca, pogodbe in načrti v zvezi s prezidavo župnišča v Hočah iz leta 1757. Dokumenti so hranjeni v Štajerskem deželnem arhivu (Steiermärkisches Landesarchiv).

UDC 726.8(497.4 Hoče)

KEMPERL Metoda: Jožef Hoffer's Plan for the Reconstruction of the Parish Building in Hoče. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 279-285, 18 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the paper, the correspondence pertaining to the contract and plans on the reconstruction of the parish building in Hoče from 1757 are published. The documents have been preserved in the Styrian Land Archives (Steiermärkisches Landesarchiv).

V Štajerskem deželnem arhivu (Steiermärkisches Landesarchiv) v Gradcu hranijo načrt mariborskega arhitekta Jožefa Hofferja za prezidavo župnišča v

* Metoda Kemperl, dipl. umetn. zgod., mlada raziskovalka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

Hočah iz leta 1757.¹ Ker gre za edini doslej znani načrt tega izjemno pomembnega pozno-baročnega arhitekta, je vredno, da se načrt skupaj s pripadajočo dokumentacijo objavi.²

Jožef Hoffer se je rodil v Mariboru okrog leta 1700 in tam leta 1762 umrl. V dveh zakonih se mu je rodilo trinajst otrok, med njimi Leopold, kasnejši mestni in deželni stavbenik na Kranjskem. Jožef Hoffer je po Matiji Hofferju, ki je bil prav tako stavbenik, podedoval družinsko hišo v Mariboru (sedanja Gosposka ul. 29). Biografske podatke Jožefa Hofferja je prvi objavil Jože Curk.³ Do tedaj so bile vse kvalitetne arhitekture na slovenskem Štajerskem in nekatere na avstrijskem Štajerskem, ki so nastale v obdobju od tridesetih let pa do konca 18. stoletja, pripisane mariborskemu arhitektu Janezu Nepomuku Fuchs. Ker pa je Fuchs podedoval Hofferjevo delavnico šele v letu njegove smrti, je Curk predvideval, da je avtor prej omenjene skupine stavb, ki so na stale pred tem letom, pravzaprav Jožef Hoffer. Na žalost pa doslej nismo poznali nobenega arhivskega dokumenta, ki bi tega arhitekta povezoval s konkretnim spomenikom.⁴ V zadnjem času pa je pregled tozadevnega arhivskega gradiva v Diecezanskem arhivu v Gradcu (Diözesan archiv Graz), v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (Steiermärkisches Landes-archiv) in Mariborskem škofijskem arhivu pokazal, da je bil Jožef Hoffer vodja prezidave oz. barokizacije gotske cerkve v Kamnici pri Mariboru (1743-1756), avtor načrta cerkve v St. Johannu im Saggautal (Šentjanžu), katere gradnjo je med letoma 1755 in 1759 vodil Janez Fuchs, ohranjen pa je tudi Hofferjev načrt za prezidavo župnišča v Hočah (1757).⁵ Ti podatki so bili dobra podlaga za ugotavljanje značilnosti Hofferjeve arhitekture, s pomočjo stilnokritične analize pa mi je uspelo zaokrožiti arhitektov opus, ki pa še ni dokončen, saj ustreza le trenutnemu stanju raziskav.⁶

Dne 14. marca 1757 je hoški župnik Jožef Gutsmandl v pismu prosil cesarico Marijo Terezijo, naj mu dovoli prezidati župnišče, ki je v izredno slabem stanju.⁷ Le dva meseca kasneje, natančneje 22. maja, je dobil pozitiven odgovor, ki je bil sicer napisan že 28. marca.⁸

Župnik Jožef Gutsmandl je v pismu potožil, da je njegov predhodnik Leopold Andorfer pustil župnišče v slabem stanju, zato bi bilo potrebno celotno streho

¹ Steiermarkisches Landesarchiv, 238/II., 5: Kirchendachs=und Thurn Reparation, wie auch Gebaue Reparation bey dem Pfarrhof zu Kötsch betreffend, und diesfählige geld=Aushaffung.

² Članek je nastal v okviru projekta *Baročna arhitektura na Štajerskem: Arhitekti Jožef Hueber, Jožef Hoffer in Janez Fuchs ter njihovi naročniki* Znanstvenega inštituta Pedagoške fakultete v Mariboru, ki ga je finančno podprl Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, Izpostava Ljubljana/Osterreichisches Ost-und Südeuropa-Institut, Außenstelle Ljubljana in Evropska unija (PHARE projekti obmejnega sodelovanja).

³ Jože CURK, Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 54, 1983, str. 116, 120; Jože CURK, Mariborski gradbeniki v času baroka in klasicizma, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 57, 1986 (v nadaljevanju CURK 1986), str. 296, 297, 306-309. Ugotovitve je povzel Damjan Prelovšek (Damjan PRELOVŠEK, Hofer, v. *Enciklopedija Slovenije*, 4, Ljubljana 1990, 38).

⁴ Že leta 1961 je Rocus Kohlbach objavil podatek, da je Jožef Hoffer leta 1750 prezidal palačo Lenghaimbov v Lipnici (Rochus KOHLBACH: *Steirische Baumeister*, Graz 1961, str. 460), a hiša ni več ohranjena.

⁵ Metoda KEMPERL, *Romarske cerkve – novogradnje 17. in 18. stoletja na Slovenskem: Arhitekturni tipi, poslikave, oprema*, Ljubljana 2001, tipkopis doktorske disertacije (v nadaljevanju KEMPERL 2001), str. 167, 168, 175, 176, 184, 185.

⁶ KEMPERL 2001, str. 165-197. Tu je predstavljen tudi opus arhitekta Janeza Fuchsa, nakazana so izhodišča Hofferjevega šolanja ter omenjene primerjave z nekaterimi deli njegovih sodobnikov.

⁷ PRILOGA I; Tako patronatske kot advokatske pravice hoške župnije je imel cesar.

⁸ PRILOGA II

podpreti z novimi podporniki in zidovi in jo na dveh mestih zapreti z železnimi zaključki. Stroške prezidave bi Gutsmandl poravnal ali iz Andorferjeve zapuščine ali pa iz cerkvenega denarja.⁹

Prezidavo župnišča je Gutsmandl zaupal mariborskemu arhitektu Jožefu Hofferju, ki je imel takrat za seboj že vsa najpomembnejša dela. Tako je Hoffer izrisal načrt prezidave ter izdelal specifikacije zidarskih, mizarskih, steklarskih in lončarskih del,¹⁰ dva predračuna za tesarska dela pri popravilu strehe pa je prispeval mariborski tesarski mojster Janez Poltnik (Poltnigg).¹¹ Tesar je bil očitno stalni Hofferjev sodelavec, saj je arhivsko izpričano njegovo sodelovanje pri gradnji cerkve v St. Johannu im Saggautal (Šentjanžu), njegov brat Fidelis pa je izdelal predračun za tesarska dela ob barokizaciji cerkve v Selnici ob Dravi (1773), ki jo je vodil Janez Fuchs.¹²

Hofferjev načrt obsega tloris pritličja in nadstropja, naris glavne fasade in prerez nižjega trakta. Iz načrta, kjer so vse novosti označene z roza barvo, in iz njegovih specifikacij stroškov je razvidno, da so bila predvidena naslednja dela: obokanje pritličja, dvig strehe za tri čevlje (da bi pridobili prostor za kaplanovo stanovanje) in nova streha, pozidava sten v kaplanovem stanovanju in namestitev sedmih novih vrat v tem nadstropju, zamenjava vseh starih oken in namestitev novih (vseh skupaj devetnajst), namestitev štirih novih peči in dveh dimnikov, pozidava novega glavnega portala, novo stopnišče, novo tlakovanje ter fasadiranje. Iz načrta je tudi razvidno, da je stavba dolga trinajst klafter in pol, široka nekaj manj kot sedem klafter, po prezidavi pa naj bi bila visoka skoraj osem klafter. Trakt naj bi bil nekaj nižji in ožji. Glavna fasada naj bi bila dvonadstropna, šestosna, a nesimetrična.

Za prezidavo bi Hoffer potreboval 1341 goldinarjev in 12 krajcarjev, za material in delo mizarja, steklarja in lončarja pa bi potrebovali 421 goldinarjev in 48 krajcarjev.¹³ Za tesarska dela, ki naj bi zajemala novo strešno konstrukcijo in prekrivanje strehe pa je Janez Jurij Poltnik izračunal, da bi potreboval skupaj 315 goldinarjev in 33 krajcarjev.¹⁴

Župnišča pa iz neznanega razloga takrat niso prenovili. Stavbo naj bi delno prezidal šele Hofferjev naslednik Janez Nepomuk Fuchs leta 1779.¹⁵ Ta je sicer že prej delal v Hočah, saj je med letoma 1766 in 1769 na cerkvi zamenjal ostrežje in popravil ter dvignil zvonik,¹⁶ leta 1779 pa je bil z 278 goldinarji plačan še za pozidavo zakristije.¹⁷

⁹ Ker naj bi po Gutsmandlovem mnenju Andorfer župnišče zanemarjal, je bila plošča z napisom *Leopold Andorfer fieri fecit 1747*, ki je vzdana na koncu nižjega trakta (Jože CURK, *Gradbene priče preteklosti nadžupnije v Hočah, v: Hoče: 850. Območje hoške pražupnije*, Hoče 1996 (v nadaljevanju CURK 1996), str. 275), gotovo prvotno na nekem drugem mestu.

¹⁰ PRILOGA III, PRILOGA IV

¹¹ PRILOGA V, PRILOGA VI

¹² Za sodelovanje Janeza Jurija Poltnika v St. Johannu glej KEMPERL 2001, str. 167; za barokizacijo cerkve v Selnici ob Dravi KEMPERL 2001, str. 189; za predračun Fidelisa Poltnika pa Steiermärkisches Landesarchiv, Geistliche Stiftungsakten 410/9. Za biografske podatke bratov Poltnik glej CURK 1986, str. 291, 292.

¹³ PRILOGA III, PRILOGA IV

¹⁴ PRILOGA V, PRILOGA VI.

¹⁵ CURK 1987, str. 309.

¹⁶ Steiermärkisches Landesarchiv, Geistliche Stiftungsakten 238, 2/5: Kirchendachs=und Thurn Reparation, wie auch Gebäue Reparation bey dem Pfarrhof zu Kötsch betreffend, und diesfählige geld=Aushaffung.

¹⁷ Skofjski arhiv Maribor, Župnija Hoče, fasc. 11. Po podatku, ki ga je objavil Jože Curk, naj bi zakristijo postavili leta 1797 (CURK 1996, str. 273).

Pod Fuchsovimi vodstvom so streho sicer malo dvignili in jo na novo prekrili, a nadstropja niso preuredili v stanovanje; s sobami je predeljen le nižji trakt. Obokali so pritličje in zamenjali stopnišče. Fasadirali so nižji trakt, le dve osi glavne fasade ter štiri osi zadnje fasade. Pri dekoriranju zadnjih oken je Fuchs sledil Hofferjevemu načrtu, na okvirih sprednjih oken fasade in nižjega trakta pa je Fuchs uporabil zanj značilno dekoracijo. To srečamo še na fasadi cerkve na Vurberku, ki jo je isti stavbenik postavil med letoma 1772 in 1776, ter na fasadi župnišča v Šentjurju pri Celju, ki je prav tako Fuchsovo delo iz leta 1780.¹⁸

PRILOGA I.

Aller Gnädigste Kayserin, Königin, Erb. Lands Fürstin, und frau frau.

Euer Kay. Koenig: May: solle aller unterthänigst, aller demüthigst berichten, waß massen der Pfarrhoff zu Kötsch durch Vernachäßigung meines Vorfahrers Leopold Andorfer see: in solch baufällig Stand gesezet worden, daß das dach Gerüst ohnvermeidentlich mit neuen trag – und Mauer BäuKh unterzogen, die Mauer aber auf zweien Seithen mit eisenen Schlüssen geschlossen werden müßte. Da nun aber einer seits ein solche Reparation von mir ohnmöglich anzu verlangen, anderer seits aber der Nothstand ein solches ohnentbärlich erheischet: anebst der Verlaß obberührten Antecessoris see./: als wovon die verobsaumte Conservatio sarti tecti pro rato temporis hätte können für gekheret werden:/ gänzlich in anderen hände/: obschon die Kirch pro universali haerede ein gesezet worden:/ zu komen sheinet.

Als gelanget an Euer Kay: König: May: mein aller untherthänigst, aller demüthigstes bitten, allerhöchst die Selbde geruhen aller gnädigst zu erlauben, daß mehr berührte Pfars Reparation entweder von dem von Andorferischen Verlaß allergnädigst pro rato abzu zeichen beliebenden quanto, oder von dem Kirchen Geld möge für genosenen werden. Dahin mich aller unterthänigst aller demüthigst emphelhe.

Euer Kay: Konig: May:

aller unterthänigst, aller demüthigster

Joseph Gutsmandl:

haubt Pfarer zu Kötsch

PRILOGA II.

an den hernn Haupt Pfarrer
zu Kötsch Joseph Gutzmandl.

die angesuchte reparations Seines
Pfarrhofs aus den Andorferischen Verlaß bete:

Es hat der Herr inhalt seines sub prozent: 2ten ener anhero eingereichten
berichtes gehoe: Vorgestellet, wasgestalten der daselbstige Pfarr hat aus

¹⁸ Za cerkev v Vurberku glej KEMPERL 2001, str. 188, 189 in tam citirano literaturo, za župnišče v Šentjurju pri Celju pa CURK 1986, str. 308.

hinlāsigkeit seines Antecessaris in Volligen abbau gerathen und dahero das ersuchen gemacht, womit demeselben sothanne reparation entweder aus den, von den Andorferischen Verlaß pro rata abzuzeichnen belieben, oder quanto, oder von den Kirchen geldern zu Veranlassen gestattet werden.

Gleichwie aber zum Voraus die von betrefender geistlichen obrigkeit ausgehende consens in sachen erforderlich ist, als wird Selbe solhen ohger sammt der k: k: Milden Stüfftungs hat von bey ubrige, in übrigen aber respectu des Andorferischen Verlasses, egen der bey J: Ö: Regirung fiesyender excolulienug deren acten den weiteren beschaidt zu gewärtigen haben.

denn 28. Marty 757.

PRILOGA III.

Specification

Waß auf dem gentzlich baufölligen Pfarrhoff bey den Key: Haubt Pfarr Kötsch weilen die bedachung dem selben ohne dem Ney gemacht werden Muess, so seindt auch die thier und fenster welche auch gentzlich schlecht, in Eine gleicheit zu bringen, auch Ven drey shue auf zu Mauern, Pebst denn H: Cäpplän Wohnung in Pharrhoff zu Er Richten Von Mauer Mätterällien und arbeit auf gehen Möhte als wie Volgt

25	Claffter steiner Einer ä Per 1 fl	50 fl
16000	Mauerziegl Eins ä Pro 5 fl	80 fl
65	stärtin Kalch Ein ä Pro 2 fl	130 fl
490	stuh sandt Einer ä	49 fl.
4	centner von 6 stengegen shless Eissen	
	Ein a Pro 6 fl 24 xr thuet	25 fl 36 xr
12000	stoikhotor Vögl: Einß a 51 xr	10 fl 12 xr
24	Dradt Einß a 21 xr thuet	8 fl 24 xr
40	bishel stoikhotor Pohr Eins a 6 xr	4 fl
100	halb toppelte Pehladen zum gristen a Per	6 fl
40	stuikh grist bamber Ein a 9 xr	6 fl
3000	phau Nögl zum gristen Eins 2 fl	6 fl
17000	dach ziegl Eins a	136 fl
200	holl ziegl	10 fl
	die Mauerarbeitunt zusammen	540 fl
	die tagwercher arbeit aber	<u>280 fl</u>
		1341 fl 12 xr

Joseph Hoffer
burg: Mauer Maister
in Marburg

PRILOGA IV.

Specification

Wahs in dem Key: Haubt Pfarrhoff zu Kötsch von tischler, glasser und schlosser, und haffner arbeit Nottig alß

Von tischler arbeit seindt zu Mahen 7 thiren in ober stoikh mit
fuette und fillungen wie auch töppelte Verschledungen eine a Per 6 fl 30 xr
45 fl 30 xr

19 fenster stökh in ober stokh von eich holtz ein a Per 3 fl 6 xr
welche von 6 shue hoch und 5 shue 6 zohl breit sein zusammen
thuet 58 fl 54 xr

7 fueß böden Mit löden und Nögl sambt von tischler arbeit
zusammen ein a Per fl thuet 63 fl
somä 167 fl 24 xr

Mehr die schlosser arbeit betröffent 7 thiern mit Ite zinßen
beschlög einer a Per 6 fl thuet 42 fl
19 fenster stöekh auf mit samben Verzent beschlag einer
Per 4 fl thuet 76 fl
somma 118 fl 24 xr

19 fenster von glässer sambt zihn bley und arbeit zu ver
glasser einß a 4 fl thuet 76 fl

Von haffner samt 4 offen zu mahen ein a Per 15 fl thuet 60 fl

somma zusammen thuet 421 fl 48 xr

PRILOGA V

Überschlag

Was auff geben möchte Bey die Pharrhoff zu Kötsch in der Bedachung und
anderen Reparierung in Bau Holz, wie auch Schindtl und Zimmer arbeit wie
folgt. Als

Welichen nivey Mauer bäuckh a 54 xr	1 fl 48 xr
4. tronn Baumb a 48 xr	3 fl 12 xr
4. Baumb zu Saillen und Petten zum stuell unterstizen a 46 xr.	3 fl 4 xr
7. kleine Gesvör Baumb zu Palckhen und zum Stuell a 18 xr	2 fl 6 xr
15. Schindtl lathen a 3 xr	45 xr
78000 Schindl zum deckhen a 21 xr	27 fl 18 xr
8000 Schindl Nägl so noch abyomy(?) a 54 xr	7 fl 12 xr

Won denn alten zu untermishen die zimmer Arbeith Betr. mit denbsen:
und unterziehung deren Baumern 30 fl 38 xr
Jenkch ohne fuhren 76 fl 3 xr

Johann Georg Poltnigg
Burg: zimmer Maister

PRILOGA VI.

Überschlag

Was vor ein neu aufzuerbauen Komenden Ziegl=tach stull auff Kötsch zu
die Pfarrhoff in Bau=holz wie auch Ladten und Nögel Erforderlich ist. Aus

8. Stam zum Mauer Bäuckh 6 Klaffter lanf a 1 fl. 6 xr	8 fl 48 xr
12 Stam zu Gramb 6 Klafter lang und 3. shuech a 57 xr	11 fl 24 xr
13. Bamb zu stich 5. Klafter lang wie auch wenhsel a 51 xr.	11 fl 3 xr
16. Stäm zu Pfendten Jagen und a 54 xr	14 fl 24 xr
18. grosse Baumb zu Stull Saulle 5. Klafter lang und 4. shuech a 1. fl 9. xr	20 fl 42 xr
13. Bamb zu Prust=Rigl und durchschlaag 6. Klafter, 1 shuech lang a 45 xr	9 fl 45 xr
33. Kleinern Bamb zu Palckhe a 18 xr	9 fl 54 xr
68. deto gesvor Bamb a 21 xr	23 fl 48 xr
22. bämbl zu Pandter und anzigel a 15 xr	5 fl 30 xr
680. ziegl lathen a 1 fl 48 xr	11 fl 9 xr
1300 ziegl lathen Nägl a 3 fl. 33 xr	15 fl 15 xr 9/100

Die Zimmer Arbeith sonnt handt lager tagwerch auß
hackhen und aufsetzen

97 fl 48 xr

summa 239 fl 30 xr 8/100

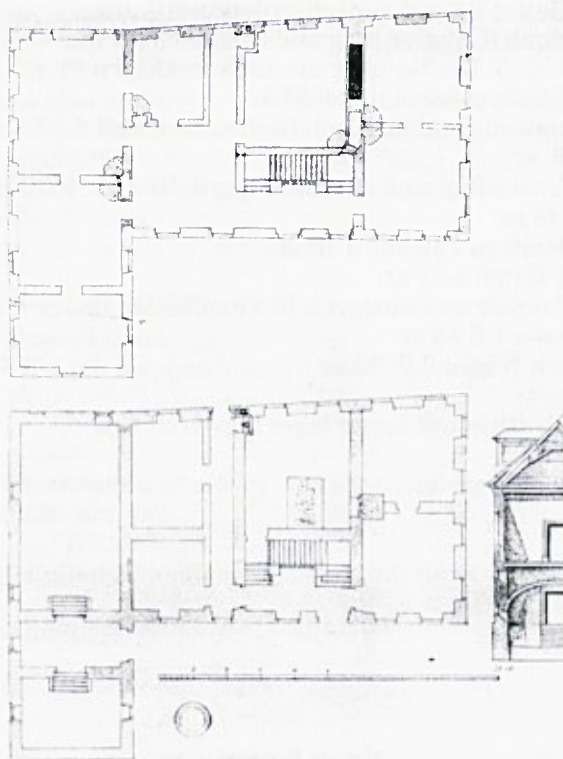
Johann Georg
Poltnigg
Zimmer Maister

Metoda Kemperl

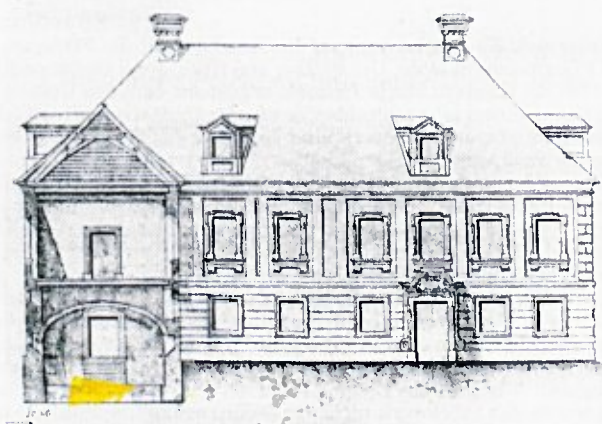
DER PLAN JOSEF HOFFERS FÜR DEN UMBAU DES PFARRHAUSES IN HOČE

Zusammenfassung

Der Beitrag behandelt die Korrespondenz, die Verträge und die Pläne im Zusammenhang mit dem Umbau des Pfarrhauses in Hoče. Der Pfarrer von Hoče, Josef Gutsmandl, hatte in seinem Brief vom 14. März 1757 die Kaiserin Maria Theresia angesucht, ihm den Umbau des Pfarrhauses zu erlauben, welches sich in einem sehr schlechten Zustand befand. Er wollte nämlich das Gebäude erhöhen, neu bedachen, im oberen Stockwerk eine Wohnung für den Kaplan errichten, und die Außenwände mit neuem Putz versehen. Den Umbau des Pfarrhauses vertraute Gutsmandl dem bedeutendsten Mariborer Architekten aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, Josef Hoffer, (um 1700 – 1762) an. Hoffer zeichnete den Umbauplan und fertigte Spezifikationen von Maurer-, Tischler-, Glaser- und Töpferarbeiten an, zwei Kostenvoranschläge für den Zimmermann zur Dachreparatur trug aber der Mariborer Zimmermannmeister Johannes Poltnigg bei. Alle Unterlagen werden im Steiermärkischen Landesarchiv aufbewahrt. Das Pfarrhaus wurde aber aus unbekannten Gründen damals nicht Erneuert. Das Gebäude sollte erst von Hoffers Nachfolger, Johannes Nepomuk Fuchs im Jahre 1779 teilweise umgebaut worden sein. Dieser arbeitete zwar schon früher in Hoče, denn er hatte zwischen den Jahren 1766 und 1769 das Kirchendach ausgewechselt und den Kirchturm erneuern lassen, im Jahre 1779 wurde er aber noch für die Überbauung der Sakristei mit 278 Gulden ausbezahlt. Unter Fuchs Leitung hatte man das Dach zwar etwas angehoben und neu bedacht, jedoch wurde das Stockwerk nicht für Wohnzwecke umgestaltet; nur der unterste Trakt ist von Zimmern unterteilt. Man hatte das Erdgeschoss aufgewölbt und das Treppenhaus ausgewechselt. Der untere Trakt wurde mit Fassade bedeckt, jedoch nur zwei Achsen der Hauptfassade und vier Achsen der Rückfassade.

Hofferjev načrt tlorisa pritličja in nadstropja župnišča v Hočah

Hofferjev naris glavne fasade župnišča v Hočah

ORMOŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM

Jože Curk *

UDK 72(497.4 Ormož)(091)
69(497.4 Ormož)(091)

CURK Jože: Ormoško gradbeništvo med renesanso in historicizmom. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 72=37 (2001)1-2, str. 287-296, 9 cit.

1.04 Strokovni članek, izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor v članku na osnovi pregleda župnijskih matrik v Škofijskem arhivu v Mariboru, arhivalij v Zgodovinskem arhivu v Ptuj in ustrezne literature, zbrane predvsem v ormoških zbornikih iz let 1973, 1983, 1988 in 1993, prikaže dvestoletni razvoj gradbeništva v Ormožu, obenem pa tudi predstavi podatke o likovnih umetnikih, ki so v relativno velikem številu naseljevali mesto v 2. pol. 18. stoletja, a po 1820 ostali brez nasledstva.

UDC 72(497.4 Ormož)(091)
69(497.4 Ormož)(091)

CURK Jože: Ormož Civil Construction during the Renaissance and Historicism. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography), Maribor 72=37 (2001)1-2, pp. 287-296, 9 notes.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author presents, on the basis of reviewing parish registers, in the Bishopric Archives in Maribor, archival material in the Historical Archives in Ptuj and adequate literature collected primarily in Ormož digests from 1973, 1983, 1988 and 1993, a two hundred year development of civil construction in Ormož and he simultaneously presents data on fine artists, who had, in a significant number, settled in the township in the second half of the XVIII. century, remaining without successors after 1820.

* Jože Curk, profesor v pokoju, Cimpermanova ulica 5, SI - 1000 Ljubljana.

Ormož, ki se leta 1273 še omenja kot vas, okoli leta 1300 kot trg in leta 1331 kot mesto, odlikuje strateški položaj, saj je od vsega začetka varoval prehod čez slovenjegoriški greben, ki tu prekinja obdravsko ravnico in na katerem sta se od ogrske ceste ločili poti proti Tomažu in preko Drave v Vratno. Njegovo urbano koncepcijo je narekovala še dobro ohranjena zahodna polovica bronastodobne, z nasipom obdane ovalne naselbine, katere vzhodno polovico je od srede 13. stoletja zasedal grajski kompleks. Mesto je bilo najmanjše med sedmimi mesti slovenske Štajerske, saj je leta 1482 štelo okoli 30 meščanskih hiš, leta 1545 32, leta 1707 37, leta 1749 43, leta 1780 49, leta 1818 51, leta 1869 53 in leta 1890 59 s 107 stanovanji, skupaj z Gornjim in Spodnjim predmestjem ter Dobravo pa 150 hiš z 226 stanovanji. Temu počasnemu razvoju primerno se je od konca 15. do konca 19. stoletja povečalo število njegovega prebivalstva z okoli 150 na 450, skupaj s predmestjema in Dobravo pa na okoli 900¹. Razen gradu, frančiškanskega samostana, župne cerkve z župniščem, mestne hiše in obzidja s tremi stolpastimi vrati je bil mestni stavbni fond pred požarom leta 1646 in požigom Krucev leta 1704 pretežno lesen. Prevladujoče zidan je začel postajati šele v 18. stoletju, kar dokazujejo zasnove sedanjih hiš, ki večinoma ne segajo pred to stoletje². Ker je bila tudi na podeželju v rabi predvsem butana in cimprana hiša, je celo še v času baroka v Ormožu in okolici prevladovalo tesarstvo nad zidarstvom, da o kamnosestvu niti ne govorimo.

Ker gradbenikov v Ormožu ni bilo toliko, da bi lahko osnovali svoj lasten ceh, so bili vključeni v ptujskega, o katerem sem pisal v ČZN NV 30/1994, strani 232-265, in zato tega v tem sestavku ne bom ponavljal³. O potujočih srednjeveških zidarjih, ki so zgradili grad, cerkev, obzidje in samostan, ne vemo ničesar, pač pa se v registru vinske desetine ormoških meščanov iz leta 1482 omenja zidar Ulrik, v davčnem registru iz leta 1542 pa tesarja Vid in Ivan⁴. Vendar so to le posamična imena, ki o stanju teh strok v Ormožu ne povedo ničesar. Šele z 18. stoletjem se podatki zgostijo, za kar gre zasluga tako matičnim knjigam, od katerih so ohranjene rojstne od leta 1707, poročne in pokopne pa šele od leta 1784 dalje, kot tudi nekaterim uradnim popisom prebivalstva, opravljenim iz vojaško-nabornih in katastrsko-davčnih potreb.

Katastrski popis iz leta 1749, ko je bilo v mestu 43, v obeh predmestjih in neposredni okolici pa 28 hiš, nam sporoča, da so v njih med 45 cehovsko organiziranimi mojstri živeli tudi tesar **Janez Kos**, zidar **Maks Neydacher** in zunaj mesta tesar **Janže Valuh**⁵; fasijski popis iz leta 1754 pa nam med 64 meščani mesta omenja zidarja Maksa Neydacherja, tesarja Janeza Valuha, slikarja **Janeza Girtnika** in kiparja **Martina Mittermayerja**⁶. Največ nam o ormoških gradbenikih in likovnikih seveda povedo matične knjige⁷.

¹ Jože Curk: Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem, Maribor 1991, p. 107-108.

² Jože Curk: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. Zbornik Ormož skozi stoletja II. 1983. p. 61-80.

³ Jože Curk: Ptujski gradbeniki med renesanso in historicizmom. ČZN NV 30/1994. p. 232-265.

⁴ Anton Klasinc: Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov. Zbornik Ormož skozi stoletja I. 1973. p. 74-75.

⁵ Isti članek. p. 76-77.

⁶ Jože Curk: Oris Ormoža in Središča v fasijskem popisu iz leta 1754. Zbornik Ormož skozi stoletja III. 1988. p. 73-78.

⁷ Matične knjige župnije sv. Jakoba v Ormožu: rojstne 1707-33, 1734-82, 1784-99 (dejansko 96), 1799-1811, 1809-20, 1821-33, 1833-50, 1851-66; poročne 1784-1810, 1810-34, 1835-58; mrliške 1784-99, 1800-10, 1809-31, 1832-61.

Tesarji

Med bolj poznanimi tesarji gre prvo mesto tesarskemu mojstru (t.m.) **Gabrielu Verneku** (tudi Perneku, Berneku in celo Derneku), ki se je rodil leta 1738 neznano kje ter umrl 5. 10. 1798 v Ormožu. Ve se, da je 24. 1. 1773 postal območni mojster, za kar je ptujskemu cehu takoj plačal 4 fl., ostalih 8 pa do 16.8 1774. Živel je najprej v mestu na raznih številkah, pozneje pa v Gornjem predmestju. Poročen je bil z Elizabeto, ki mu je 15. 12. 1776 rodila dvojčka Jožefa in Terezo ter 21. 1. 1779 Marjano. Sin Jožef je bil med leti 1791 in 1794 v uku pri očetu, o njegovi nadaljnji usodi pa ni podatkov. Mojster je kot boter nastopil 12. 7. 1776 in 14. 12. 1779, skupaj z ženo pa 3. 1. 1779 in 21. 11. 1786 otrokom kitarja Jožefa Boehma.

Istčasno se omenjata tesarja Martin Smuk, kateremu je žena Helena 7. 9. 1778 rodila hčer Uršulo, in Štefan Grivec, kateremu je žena Marija 4. 10. 1779 rodila sina Franca; nekaj let pozneje pa t.m. **Janez Hefer**, živeč v Gornjem predmestju 26, ki mu je 20. 11. 1800 umrl sedemletni sin Franc, t. pomočnik Matija Mlakar, ki mu je 20. 10. 1822 v Gornjem predmestju 22 žena Polona Šešerko rodila hčer Nežo, in t. polir Jožef Habjanič, ki je leta 1818 omenjen kot prebivalec Gornjega predmestja.

V prvi tretjini 19. stoletja so sočasno delovali tesarski mojstri Jožef Roderich, Janez Indres in Matija Zemlič. Prvi med njimi, **Jožef Roderich**, je leta 1806 opravil mojstrski izpit v Gradcu, od koder se je leta 1818 preselil v Ormož kot koncesionirani t.m. Dne 5. 6. 1820 je zaprosil ptujski ceh, da ga sprejme v svoje vrste, saj se je pred tem odpovedal svoji obrtni pravici v Gradcu. Ceh ga je 18. 6. 1820 sprejel kot t.m. v Ormožu. Roderichu je žena Ana, r. Herzl, 15. 2. 1818 v Ptuj, v hiši št. 198 rodila mrtvorojenca. Kmalu potem, ko je postal mojster, je 31. 3. 1821 umrl v hiši št. 29 (sedaj Poštna 6)^{*} v Ormožu, star 46 let (r. 1775).

Drugi je bil **Janez Indres**, ki se prvič omenja 17. 3. 1820 kot t. polir v Ormožu. Njegova s strani ceha nepriznana dejavnost je sprožila spor med ptujskima t. mojstroma Janezom Streblom in Leopoldom Schicklgruberjem. Šele 20. 6. 1824 ga je ceh sprejel kot t.m. v Ormožu, za kar je plačal 12 fl pristojbine. Dne 25. 6. 1833 ga je ceh pozval, da plača zaostalo članarino, nakar jo je plačal tudi za naslednje leto. Pogosto je z ženo Katarino nastopal kot boter, tako 17. 3. 1820, 25. 10. in 4. 11. 1825, 23. 4. 1826, 27. 3. 1827, 11. 3. 1828, 31. 3. in 24. 4. 1830, 19. 10. in 16. 11. 1834 ter kot poročna priča 11. in 13. 2. 1822 ter 3. 2. 1823. Umrl je 14. 1. 1837 v Spodnjem predmestju na št. 1, star 48 let (r. 1789). Svojo delavnico in skladišče je imel najprej v Gornjem predmestju in nato Na lendu.

Tretji je bil **Matija Zemlič**, ki mu je žena Marija Sunčič 12. 5. 1822 v Gornjem predmestju 22 rodila Janeza, 27. 2. 1830 pa mu je v mestu na št. 20 umrl dveinpolletni sin Franc. Petdesetletni Zemlič je umrl 11. 12. 1835 kot t. m., živeč v mestu na št. 20 (sedaj v Skolibrovi ulici), ki jo je kupil 8. 4. 1823. Za njim jo je podedovala vdova Marija, ki jo je leta 1840 predala bratu Matiji Sunčiču, temu pa je po njegovi smrti leta 1857 sledila vdova Doroteja Rozalija, r. Podgorelec, ki se je leta 1859 ponovno poročila z z.m. Jurijem Mastenom.

^{*} Gernot Fournier - Marija Masten: Hiše in hišni posestniki v mestu Ormožu. Zbornik Ormož skozi stoletja III. 1988. p. 79-136. V sestavku so hiše mestnega jedra razvrščene po konskripcijskih številkah iz 1.pol. 19. stoletja in, če še obstajajo, opremljene s sedanjimi uličnimi številkami, kar sem v članku uporabil, kjer je bilo to potrebno.

Ob njih se pojavlja še tesarski mojster **Franc Hriber**, ki je 26. 2. 1830 nastopil kot boter skupaj z ženo Julijano, a skoraj gotovo ni bil iz Ormoža.

Dejavnost naslednje generacije tesarjev spada v drugo tretjino 19. stoletja. Pomembnejši med njimi so bili: Jakob Well, Jožef Skoliber, Janez Jakob Fritz, Anton Martin Rižner, Blaž Karba in Janez Jauševce.

Jakob Well iz Gornjega predmestja 29 in pozneje 18 je bil t. polir, ki pa je večkrat omenjen tudi kot mojster. Umrli je 11. 4. 1858, star 60 let. Dne 24. 10. 1835 mu je žena Katarina, r. Hergo, rodila Franca, 12. 5. 1839 Janeza in 9. 10. 1843 Katarino. Dne 17. 2. 1851 je nastopil kot poročna priča.

Jožef Skoliber iz Gornjega predmestja 9, pozneje 13, je bil t. polir, ki je umrl 6. 11. 1859, star 52 let. Poročen je bil s Katarino Štebih, ki mu je rodila 21. 1. 1837 Jožefa, 13. 3. 1839 Janeza ... 17. 4. 1850 Antonijo, dne 9. 2. 1849 pa mu je umrla triletna hči Katarina.

Janez Jakob Fritz, po rodu iz Kamenščaka pri Ljutomeru, je 13. 6. 1847 postal t.m. za mesto in okraj Ormož, za kar je plačal 12 fl pristojbine. Najprej je živel v mestu na št. 26 (sedaj Ptujski 6), že od leta 1843 pa v Gornjem predmestju na št. 27, kjer mu je žena Kristina Hoffer 2. 1. 1844 rodila sina Jurija Jožefa. Kot poročna priča je nastopil 26. 1. 1846, 2. 9. 1849, 5. 10. 1851, 18. 1. in 15. 10. 1852, kot boter pa skupaj z ženo 23. 2. in 25. 3. 1847, 4. 10. 1851, 11. 6. 1855, ona pa tudi 10. 7. 1848. V ptujskem cehovskem seznamu plačanih članarin se pojavlja do leta 1855, v seznamu vajencev pa do leta 1856.

Anton Martin Rižner, t.m., po rodu iz Krčevine pri Ptuj, se je v tamkajšnjem cehovskem seznamu pojavil leta 1842. Poročen je bil z Ano Breznik iz znane tesarske družine iz Kaniže pri Ptuj. Dne 26. 6. 1859 je postal t. m. v Ormožu, za kar je plačal 13 fl pristojbine. Omenja se 3. 12. 1864 in 8. 6. 1866, ko je bil skupaj z ženo Ano boter otrokom tesarja Mihaela Štiberca in njegove žene Helene Skoliber. Živel je v Gornjem predmestju 10, kjer se mu je 16. 5. 1866 rodila hči Marija.

Blaž Karba, t. polir, živeč v Gornjem predmestju 28, je bil poročen s Marijo Kristanič. Dne 10. 2. 1851 mu je umrl poldrugoletni sin Janez in 24. 3. 1854 polletni sin Franc, 25. 4. 1862 pa se mu je rodil sin Jakob.

Janez Jauševce, vulgo Lesjak, t. polir, živeč v Gornjem predmestju 14, je bil poročen z Alojzijo Dovečer, ki mu je 14. 10. 1849 rodila Janeza, 16. 12. 1850 Antona, 20. 4. 1853 Alojzijo, 6. 8. 1854 Lovrenca. 23. 6. 1850 pa mu je umrla štiri letna Ivana. Vsem otrokom sta šla za botra zdravnik dr. Anton Magdič in njegova žena Jožefa.

Matija Sunčič, t. polir, je 16. 1. 1853 umrl v mestu na št. 20, star 52 let (r. 1801). Bil je brat Marije, poročene s t.m. Matijo Zemličem. Od leta 1840 je bil lastnik hiše št. 20 (v Skolibrovi ulici), ki jo je po njegovi smrti prevzela vdova Doroteja Rozalija, r. Podgorelec, od leta 1859 poročena z z.m. Jurijem Mastenom.

V zvezi z gradnjo Vzhodne železnice se v Ormožu omenjata t. polir Jožef Kuchling, poročen z Marijo Kleber, ki mu je 20. 9. 1859 umrl dojenček Franc, in Vid Sadar, ki je 15. 12. 1859 umrl v Gornjem predmestju 15, star 47 let.

Poleg njiju so omembe vredni še: Janez Sikošek, pomočnik pri t.m. Jakobu Fritzu, bivajoč v Gornjem predmestju 26, ki se je 2. 9. 1849, star 48 let, poročil z 49-letno Marijo Pihler (za pričo mu je bil t. m. Jakob Fritz), a je že 26. 10. 1861 umrl, Andrej Novak, pomočnik, ki mu je v Gornjem predmestju 10 žena Marija Keček 3. 8. 1856 rodila sina Janeza in 31. 10. 1858 Andreja, ter Matija Balažič, pomočnik, ki je umrl 3. 7. 1861, star 28 let.

Zidarji

Prvi ormoški zidar, o katerem vemo nekaj več kot le ime, je bil z.m. **Udalrik Pušnik**, ki se omenja kot boter 25. 1. in 11. 2. 1708, njegova prva žena Uršula, r. Kerezin (Kerezinkin), kot botra 4. in 17. 6. 1709, druga žena Barbara pa 9. 7. 1711.

V katastrskem spisu iz leta 1749 in fasijskem popisu iz leta 1754 je med meščani omenjen z.m. **Maks Neydacher** (tudi **Neydinger**), ki je bil od leta 1742 lastnik hiše št. 3 (zdaj na Kerenčičevem trgu 5), kjer je umrl leta 1755. Dve leti pred smrtjo, dne 5. 7. 1753, mu je žena Marija rodila sina Lovrenca, ki sta mu šla za botra velikonedeljski župnik Karel Jožef Perne in Marija Ruprecht. Ker za čas njegovega rojstva ne vemo, ti podatki govore za domnevo, da je moral umreti v polni moški dobi, torej star okoli 50 let.

Še 18. stoletju so pripadali tudi zidarji: Andrej Ness, ki je stanoval v mestu na št. 39 (v nekdanji špitalski stavbi, na Vrazovi 6) in katerega žena Marija je 20. 12. 1771 rodila Ano Marijo, 15. 1. 1773 pa Marijo Ano; **Peter Baldauf**, katerega 37-letni sin Jernej se je 29. 6. 1790 poročil z 29-letno Barbaro Frost (priči Jožef Zaglachner, z.m., in Martin Kekec, meščan), a že čez dve leti 1. 9. 1792 umrl, star 39 let. Posthumno se mu je 18. 1. 1793 rodil sin Sebastijan, ki pa je, star dve leti in pol 21. 6. 1795 umrl; Ulrik Nefz, katerega 23-letna hči Helena se je 25. 9. 1797 poročila s 25-letnim Francem Hajerjem, klobučarjem iz Štrigove; Peter Nemec, ki mu je žena Barbara Fras 13. 9. 1790 rodila sina Franca; Andrej Šerc, ki je umrl 2. 2. 1790 kot gosposčinski zidar v mestu na št. 1 (v gradu) star 50 let, in Janez Raich, ki je 10. 10. 1803 umrl v mestu na št. 48 (v hiši, ki je stala na mestu sedanje zelenice pred avtobusno postajo) kot 24-leten z. pomočnik pri z.m. Jakobu Potočniku.

Zadnji četrtini 18. stoletja in prvi 19. stoletja je pripadalo pet z. mojstrov. Prvi je bil **Jožef Zaglachner** in je živel v Gornjem predmestju 21 v hiši, ki je bila v lasti gospostva Muretinci. Bil je dvakrat poročen. Prva žena Barbara mu je umrla 20. 4. 1787, stara 43 let, druga žena Marija, hči Jožefa Šašlerja, t.m. iz Lenarta v Slovenskih goricah 36, s katero se je poročil 19. 11. 1787 (priča je bil z. polir Jožef Schecher), pa 13. 12. 1799, stara 44 let. Ta mu je 8. 3. 1789 rodila hčer Marijo. Mojster sam, ki je bil 29. 6. 1790 poročna priča Jerneju Baldaufu, je umrl 15. 2. 1797, star 50 let (r. 1747).

Drugi je bil **Jernej Abel** (tudi **Appel**), ki je kot z.m. že leta 1794 zaposloval 6 pomočnikov, dne 2. 7. 1797 pa tudi formalno postal deželski mojster v Ormožu. Njegov oče Matija, ki se kot z. polir omenja med leti 1759 in 1769, je umrl pred 1. 8. 1773, ko se je njegova vdova Uršula ponovno omožila. Jernej se je 9. 2. 1784 oženil s kmečko hčerko Uršulo Muršek iz župnije sv. Ruperta (priči sta bila z.m. Franc Pliemich in zidar Pavel Radler), s katero je ime otroke v letih 1785, 1786, 1789, 1791 ... Umrl je 15. 1. 1800 kot najemnik v mestu na št. 20 (ob obzidju, v sedanji Skolibrovi ulici), star 45 let (r. 1755). Njegov brat Matija je 8. 1. 1789 nastopil kot boter, sestra Jožefa se je 29. 1. 1781 omožila z z. polirjem Janezom Šumijem (priči Gotlieb Petzold in Mihael Klemenčič), po smrti tega pa 7. 1. 1787, stara 26 let, z Jurijem Weissom, z. pomočnikom z Bavarske, starim 22 let (priča Jernej Appel), s katerim je imela 27. 9. 1787 hčer Terezo. Druga sestra Katarina pa se je omožila z z. pomočnikom Janezom Jurijem Klemenčičem, s katerim je imela otroke 1785, 1787, 1789 ...

Tretji je bil **Martin Toepfer**, ki je 23. 9. 1810 opravil mojstrski izpit, plačal 12 fl pristojbine ter zasedel mesto deželskega mojstra v Ormožu. Rojen leta 1781 se je 13. 9. 1807 v Ptujju poročil s 33-letno Magdaleno Šoplak (priča

m.z.m. Blaž Roban). Dne 12. 7. 1813 se mu je v Ormožu na št. 18 (sedaj Skolibrova 1) rodil sin Jakob. Vendar se je mojster kmalu vrnil v Ptuj, kjer je leta 1816 postal meščan. Imel je mnogo učencev, med njimi med leti 1818 in 1820 tudi svojega sina Martina.

Četrty je bil **Gašper Tauber**, ki je 18. 6. 1820 postal deželski z. m. v Ormožu in se kot tak omenja v ptujski cehovski knjigi še leta 1823, a vse kaže, da v Ormožu ni pognal korenin.

Peti je bil **Jakob Potočnik**, ki je z ženo Marijo 5. 4. 1803 kupil od lektarja Jožefa Witzenspergerja hišo št. 48, ta je stala na kraju sedanje zelenice pred avtobusno postajo, a jo je že 22. 2. 1810 prodal dalje strugarju Emeriku Bračku.

Več je znanega o z. polirjih in mojstrih naslednje generacije: Lovrencu Tomanu, Janezu Stoperju, Gašperju Garberju in Francu Hitzgottu.

Lovrenc Toman je vsaj od leta 1799 prebival v hiši s št. 10, zdaj na Žigrovi 12, ki jo je 28. 8. 1805 tudi kupil. Najprej je bil poročen z Marijo Husk, od leta 1817 pa z Marijo Plavec. S prvo ženo je imel otroke: leta 1796 Marijo (u. 25. 6. 1799), 1798 Franca (u. 1. 5. 1838), 19. 12. 1799 Viktorijo (u. 24. 8. 1803), 19. 10. 1801 Uršulo, 11. 1. 1803 Marijo (u. 30. 4. 1808) in 5. 3. 1805 Jožefa, nakar mu je 31. 1. 1806 umrla, stara 36 let. Z drugo ženo, 30-letno kmečko hčerko, s katero se je poročil kot 41-letni vdovec 17. 8. 1817, pa je imel 12. 7. 1818 Jakoba (u. 20. 10. 1819), 14. 4. 1821 Marijo in 15. 8. 1822 Martina. Mojster je umrl 3. 10. 1822, star 46 let (r. 1776), njegova vdova Marija 6. 12. 1843, stara 56 let (r. 1787), sin iz prvega zakona in zidarSKI naslednik Franc 1. 5. 1838, star 40 let, mojstrova mati Jedert pa 29. 10. 1816, stara 70 let (r. 1746). Po njegovi smrti je hiša 4. 8. 1823 na dražbi prešla v last Vida in Marije Masten. Za mojstrovega očeta - gosposčinskega zidarja vemo le posredno, saj se 9. 2. 1794 omenja kot poročna priča.

Janez Stoper, ki je stalno živel v Gornjem predmestju 27, je bil trikrat poročen. Iz prvega zakona je imel hčer Ano, ki je stara 7 let umrla 23. 2. 1825. Po smrti prve žene se je kot 36-letni (r. 1786) z. polir, zaposlen pri z. m. Gašperju Garberju, dne 13. 2. 1822 poročil s 25-letno Ano, hčerko z. polirja Janeza Golobiča. Za priči sta mu bila z. m. Gašper Garber in t. m. Janez Indres. In končno se je leta 1828 poročil z Jožefo Tongasser. V teh zakonih se je rodilo več otrok: 9. 2. 1823 Jožefa (botra sta bila z. polir Matija Zemlič in njegova žena Marija), 14. 7. 1824 Ana, leta 1825 Franc (u. 12. 3. 1828), leta 1827 Janez (u. 23. 8. 1841), 1. 5. 1829 Ivana Marija in 2. 9. 1831 Elizabeta. Z ženo Ano je nastopil kot boter 7. 6. 1827, z ženo Jožefo pa 11. 9. 1828 in 30. 9. 1829. Prva žena neznane imena je umrla že leta 1821 ali 1822, druga Ana Golobič 3. 9. 1827, stara 28 let, tretja Jožefa 30. 12. 1831, stara 37 let (r. 1794), on sam 3. 4. 1832, star 50 let (r. 1782), njegov sin Janez, rojen leta 1827, pa 23. 6. 1841 v Gornjem predmestju 11 kot krojaški vajenec, star 14 let.

Gašper Gardner, z. m., živeč v Gornjem predmestju 5 in poročen z Elizabeto Golob, je bil 13. 2. 1822 poročna priča Janezu Stoperju in Ani Golobič, 4. 3. 1825 mu je umrl polletni sin Janez, 13. 6. 1829 pa je nastopil kot boter, vendar se je pozneje preselil v Maribor, kjer je živel v hiši št. 220. V njegovem bivališču v Gornjem predmestju 5 se je njegova hči Marija 4. 7. 1836 poročila z 28-letnim Janezom Liebichom iz Tratenaua na Češkem.

Franc Hitzgott, z. polir, poročen s Terezo Kukovec, je živel v Spodnjem predmestju 9. Leta 1834 se mu je rodila hči Marija, dne 20. 9. 1838 mrtvorojenec, 14. 3. 1840 dvojčka Edvard (u. 23. 12. 1845) in Jožef, 19. 10. 1843 Tereza. Dne 14. 8. 1849 mu je umrla 15-letna hči Marija, 31. 3. 1850 žena Tereza, stara 52 let, in 4. 7. 1853 še on sam, star 53 let (r. 1800).

V zvezi z gradnjo Vzhodne železnice se je v Ormožu leta 1859 občasno naselilo nekaj železniških zidarjev, tako je 25. 8. 1859 v Spodnjem predmestju 13

umrla zidarjeva žena Eleonora Chiesa, stara 39 let, 22. 7. 1859 je nastopil Joanes Krinis kot boter, enako 30. 9. 1859 Jakob Svizinski z ženo Katarino, 6. 4. 1859 je umrl v Gornjem predmestju 32 33-letni Janez Barišič iz Bribira pri Crikvenici, eden od njih, Dominik Monte pa se je udomil v Dobravi, kjer je imel z ženo Marijo Capuder 19. 2. 1861 Jožefo in 22. 3. 1863 Marijo.

Ob naštetih je v prvih dveh tretjinah 19. stoletja v Ormožu in okolici živelo in delovalo še nekaj zidarjev:

Jurij Wolfgruber, ki je 24. 10. 1831 umrl v Gornjem predmestju 27, star 54 let, Blaž Lorbek, ki je 3. 5. 1829 nastopil kot boter, Ignacij Badstieber iz Stettenhofa, katerega 29-letni sin Klement se je 12. 8. 1844 poročil s 24-letno jermenarjevo hčerjo Ano Fehrer, Matija Sleinz s Huma, ki je 12. 2. 1849 nastopil kot poročna priča, enako Tomaž Kasnec 2. 7. 1854 in z.m. **Jurij Masten** 18. 9. 1858, njegova hči Ana pa 6. 11. 1865 kot botra. Jožef Pobožnik s Huma 86 je imel z ženo Ano Muhič 3. 11. 1820 sina Antona, Janez Praprotnik s Frankovcev 29 z ženo Uršo Škorjanc 21. 11. 1851 Janeza, 29. 1. 1855 Marijo in 3. 11. 1859 Elizabeto, Filip Stajanko s Huma z ženo Marijo Feguš 26. 9. 1821 hčer Uršulo, Martin Kocjan iz Gornjega predmestja 26 z ženo Heleno Kolarič 6. 8. 1831 hčer Rozalijo in Tomaž Kos iz Gornjega predmestja 4 z ženo Ano Kirič 24. 3. 1847 Marijo, 22. 9. 1849 Ano, 4. 5. 1852 Alojzijo, 22. 5. 1854 Janeza in 20. 4. 1858 Franca, 28. 11. 1861 pa je skupaj z ženo nastopil kot boter.

Omembe vredno je tudi, da se je 30-letni Mihael, sin ptujskega kamnoseka Gašperja Mohriza 21. 2. 1804 poročil v Ormožu s 26-letno Ano Čokl (poročni priči sta bila meščana Matija Gallo in Jožef Sonegger) ter da se je v Ormožu naselil pripadnik vojniško-celjske družine Greinov opekarnar Alojz, katerega žena Tereza Hanzelič je v Gornjem predmestju 19 17. 10. 1858 rodila Gotfrida (u. 12. 5. 1860), 15. 4. 1861 Alojza in 14. 8. 1864 Janeza⁹.

Likovniki sicer ne štejejo med gradbenike, vendar jih je vredno omeniti, saj so spadali med tiste prebivalce Ormoža, ki so mu s svojim delom dajali določeno kulturno veljavo, in ta ni nepomembna za umetnostno zgodovino našega Podravja. Gre za kiparje in slikarje, ki jih srečujemo med koncem 17. in začetkom 19. stoletja. Med **kiparji** je omeniti Martina Mittermayerja, Matijo Galla, Jožefa Boehma in Antona Reiterja, med slikarji Antona Dovečerja, Mihaela Klajnčnika in Janeza Girtnika.

Osrednja nosilka kiparske dejavnosti v Ormožu je bila družina Mittermayerjev (tudi Mittermarov). Leta 1693 se v kroniki ptujskega minoritskega samostana omenja ormoški klesar in kipar **Janez Krstnik Mittermayer**, ki je skupaj s ptujskim kamnosekom Adamom Pilassom tlakoval letni refektorij s 636 črnimi in 106 belimi marmornimi ploščami.

Njegov potomec (verjetno vnuk) je bil **Martin Mittermayer**, o katerega življenju, ne pa delu, je ohranjenih nekaj več podatkov. Vse kaže, da je najpreje živel v Rogaški Slatini, kjer je z ženo Marijo Regino Lorger dal 28. 4. 1741 in 9. 7. 1743 krstiti hčeri Marijo Katarino in Ano Marijo. Botroval jima je tamkajšnji župnik Glavinič, kar govori za določen ugled družine. Pozneje, a ne pred letom

⁹ Peter Pavel Klasinc: Gradbena dejavnost v Ormožu v času od leta 1869 do 1900. Zbornik Ormož skozi stoletja IV. 1993. p. 158-174 Avtor na osnovi ohranjenega arhivskega fonda obravnava gradbeno dogajanje v Ormožu v zadnji tretjini 19. stoletja. Iz sestavka je razvidno, da so v tem dogajanju sodelovali tako zunanji kot domači zidarji in tesarski mojstri: Franc Breznik, Martin Kisela, Franc Celotti, Viljem Deng in Rihard Tolazzi iz Ptuja, Anton Štruel iz Miklavža, Josip Erhatič iz Sodincev, Anton Trstenjak in Julij Jandl iz Ljutomera ter Jakob Šinko in Franc Krajnc iz Ormoža.

1750, se je preselil v Ormož, kjer je v fasijskem popisu iz leta 1754 že naveden med meščani. Prva žena, Marija Regina Lorger, je morala umreti leta 1764 ali 1765, nakar se je Martin ponovno poročil z Ano Marijo Lopatnik, s katero je imel 12. 9. 1766 sina Antona Jožefa (botra sta bila ormoški župnik Anton Paukovič in Anamarija Barbara Doličko. Družina je morala biti zelo priljubljena, saj so bili tako on kot obe ženi in tudi hčerka Katarina pogosto botri: 29. 12. 1757, 27. 1., 29. 3. in 4. 4. 1758, 2. 2. in 29. 12. 1760, 3. 10. 1761, 7. 12. 1762, 15. 1. 1764, 10. 1., 2. 2., 17. 3. in 9. 12. 1767, 5. 6., 29. 9. in 7. 11. 1768, 12. 7. in 12. 12. 1769, 18. 2., 29. 9. in 7. 10. 1770, 15. 4., 10. 6. in 13. 10. 1771, 9. 8. 1772, 24. 3. in 18. 11. 1773, 22. 1. 1774, 23. 8. in 25. 12. 1775, 28. in 29. 3. 1776, 31. 3., 21. 10. in 5. 12. 1777, 8. 2. in 10. 10. 1778, 22. 1. 1781. Kot vse kaže, je umetnik na stara leta zašel v premoženjske težave (njegova hiša št. 45. je 28. 5. 1779 označena kot pogorišče), saj je mestni svet 9. 10. 1813 potrdil, da je mojster leta 1781 in 1782 dve leti preživel v stavbi mestnega špitala na št. 39, magistrat pa je njegovo premoženje (pogorelo hišo, ki je stala na sedanji zelenici za avtobusno postajo) na dražbi prodal tkalcu Janezu Hollerju.

Matija Gallo je bil drugi sin vodilnega celjskega kiparja Ferdinanda Galla. Rodil se je leta 1762 v Celju, se najprej učil doma, nato pa se je zaposlil kot pomočnik pri ptujskem kiparju Janezu Juriju Potočniku, s katerega vdovo se je 27. 7. 1788 poročil in prevzel pokojnikovo delavnico v hiši št. 55 na Ptuju. Matija je bil takrat star 26, Tereza pa 39 let. Že 31. 3. 1789 je žena umrla za jetiko, nakar se je Matija 21. 6. 1789 poročil z 22-letno Jožefo Čeligo, hčerko lončarskega mojstra iz Slovenske Bistrice. Leta 1790 je bil sprejet med ptujske meščane, a se spomladi 1793 preselil v Ormož, kjer je 1. 4. 1793 kupil od slikarja Mihaela Klajnčnika in žene Krescencije hišo z dvojno številko 31/32 na sedanjem Kerencičevem trgu 2. Imel je več otrok. V Ptuju sta se mu leta 1790 in 1792 rodili hčeri Ana in Marija (u. 18. 1. 1798), v Ormožu pa 14. 5. 1794 Alojzija in 2. 8. 1796 Jožefa (u. naslednji dan). Dne 8. 2. 1818 je v mestu na št. 31 umrla žena Jožefa, stara 51 let (r. 1767), nakar se je Matija, tokrat star 56 let, dne 3. 11. 1818 v mestu na št. 32 ponovno poročil s 26-letno Marijo Stopar s Huma. Kot priči sta nastopila mestni sodnik Andrej Žmauc in mestnik sindik Jožef Križner. Od otrok se je 24-letna hči Ana dne 24. 3. 1814 v domači hiši na št. 31 poročila s 27-letnim Jurijem Ludvikom Fuchsom, mlajša Alojzija pa nekaj let pozneje z gostilničarjem Janezom Koderičem ter mu v drugem delu domače hiše na št. 32 dne 11. 3. 1828 rodila Jožefa (botra t.m. Janez Indres in žena Katarina) in 31. 3. 1830 Antona ter 22. 7. 1828 nastopila kot botra. Po dedni pogodbi z dne 27. 8. 1818 sta namreč celotno hišo leta 1822 nasledila hči Alojzija in njen mož Janez Koderič. Leta 1821 sta hišo ocenila meščana Franc Laurin in Tomaž Semič na 2800 gld. Od Koderičev sta hišo 23. 12. 1831 kupila trgovca Janez in Ana Kautzhammer.

Poleg kiparja Matija Galla, katerega smrt v ormoških matrikah ni zabeležena, se 21. 1. 1801 omenja še Janez Gallo, čevljarški mojster iz Preloga, živeč v Dobravi na št. 14 ter 10. 6. 1813 Janez Gallo, krojaški mojster iz mesta 16, ki pa verjetno nista bila v sorodu z Matijo.

Jožef Boehm je živel v mestu na raznih številkah. Bil je trikrat poročen in imel devet otrok. S prvo ženo Marijo je imel 3. 1. 1779 dvojčici Marjano in Barbaro (botra sta bila t.m. Gabriel Vernek in žena Marija Elizabeta). Kot vdovec se je 3. 7. 1785 ponovno poročil z 29-letno Marijo Miško ter deset dni nato 13. 7. 1785 kupil hišo št. 14 na sedanji Ptujski 7. Marija mu je rodila več otrok: 21. 11. 1786 Marijo Katarino (botra t.m. Gabriel Vernek in M. Elizabeta iz Gornjega predmestja), 1. 2. 1788 Matijo, 25. 2. 1790 mrtvorojenca, 30. 7. 1791 Lovrenca (u. 25. 4. 1792) in 6. 4. 1794 Jurija, a je pred letom 1798 umrla. Nato se je

mojster tretjič poročil z neko Uršulo, ki mu je 6. 11. 1799 rodila Franca in 28. 2. 1801 Marijo. Mojster je sam ali s svojimi ženami večkrat nastopil kot boter, tako 17. 8. 1784, 5. 10. 1796, 25. 2. 1800, 12. 5. 1801, 9. 1. 1802, 19. 8. 1803, 22. 2. in 23. 8. 1804, 9. 2. in 22. 4. 1806 in 15. 3. 1807 ter kot poročna priča 23. 6. 1800, 25. 1., 1. 2. in 10. 2. 1805, 21. 7. 1806, 9. 2. 1808. Mojster je umrl v mestu na št. 18 (zdaj Skolibrova 1), dne 10. 7. 1809, star 59 let (r. 1750). Omembe vredno je, da je hišo št. 14 (na Ptujski 7) dne 16. 2. 1792 prodal Francu in Ivani Lešnik, da je že vsaj leta 1791 prevzel tobačni zakup, da je 31. 8. 1791 kupil hišo št. 26 (na Ptujski 6) ter da je ta hiša po njegovi smrti na dražbi dne 14. 7. 1809 prešla v posest Alojza Pergerja. Dne 7. 1. 1794 je umrla neka 34-letna Marija Boehm, dne 4. 12. 1798 pa 60-letna Maksimilijana Boehm, za kateri ne vemo, v kakšnem - če sploh - sorodstvenem razmerju sta bili do Jožefa.

Anton Reiter je bil podobar, ki je 26. 10. 1833 kupil hišo št. 31/32, zdaj na Kerenčičevem trgu 2, od trgovcev Kautzhammerjev (Janeza in Ane). Ti so hišo, kot že vemo, 23. 12. 1831 kupili od Janeza in Alojzije Koderič, r. Gallo, ki jo je leta 1822 podedovala po svojih starših Matiji in Jožefi Gallo, ta pa sta jo 1. 4. 1793 kupila od slikarja Mihaela Klajnčnika in njegove žene Konstancije.

Od **slikarjev** je treba kot prvega omeniti **Antona Dovečerja**, ki je leta 1777 poslikal antependij bratovščinskega oltarja Rešnjega telesa v župni cerkvi. Od naslednjega leta je bil lastnik hiše št. 26., na sedanji Ptujski 6, ki jo je njegova vdova Barbara 17. 1. 1784 prodala slikarju Mihaelu Klajnčniku, ta leta 1788 Kazimirju Lasacherju von Weierspergu, ta pa 31. 8. 1791 založniku tobaka Jožefu Boehmu, ki je bil po svoji stroki kipar oziroma bolje povedano podobar.

Mihael Klajnčnik je bil, kot že vemo, med letoma 1784 in 1788 lastnik hiše št. 26, na Ptujski 6, nato pa hiše z dvojno številko 31/32, na Kerenčičevem trgu 2, ki jo je 1. 4. 1793 prodal kiparju Matiji Gallu. Poročen je bil najprej z neko Elizabeto, s katero je imel 14. 8. 1785 Marijo, nato z Lucijo Motilnik, s katero je imel 27. 9. 1787 Terezo in 2. 7. 1789 Mihaela, ter končno s Konstancijo, s katero je imel 20. 8. 1791 Jožefa (u. 21. 11. 1791) in 3. 10. 1792 Katarino (u. 7. 5. 1793). Kot botra ga srečujemo 17. 12. 1784, 2. 1. 1787, 20. 12. 1787 (žena Lucija) in 7. 4. 1789, kot poročno pričo pa 8. 9. 1789.

Janez Girtnik je bil kot slikar tudi ugleden meščan in senator, v letih 1764 in 1765 pa mestni sodnik. Bil je sin istoimenega očeta, ki je bil leta 1728 lastnik hiše št. 6, na Kerenčičevem trgu 11, a se je naselil v Kaniži pri Ptuj. Tu se je 22. 1. 1744 poročil s Marijo Ano Haberc iz Konjic, ki se je priselila k njemu (priči sta bila ptujski meščana slikar Franc Anton Pachmayer in Jožef Reitter), mu rodila otroke v letih 1744, 1746 in 1747 ter domnevno še v Ptuj. Umrla. Okoli leta 1750 se je mojster preselil v Ormož, kjer je kupil hišo št. 23, stoječo na kraju sedanjih blokov v Skolibrovi ulici. Tu mu je nova žena Ana Marija Koch rodila več otrok: 30. 8. 1751 Marijo Terezijo, 14. 7. 1756 Jakoba, 29. 1. 1758 Marijo in 8. 2. 1760 Valentina Matijo Jožefa. Zelo pogosto sta bila z ženo Ano Marijo ali posamično botra, kar govori za njuno veliko priljubljenost: 4. 8. 1756, 28. 5. in 19. 11. 1757, 27. 12. 1759, 6. 3. in 8. 9. 1760, 6. 7. 1761, 23. 2. in 1. 3. 1762, 20. 1., 28. 3. in 10. 4. 1763, 21. 1., 27. 1., 13. 3. ter 3. in 10. 10. 1764, 21. 1. 1765, 3. 2. in 1. 8. 1766, 10. 2., 4. 3. in 13. 12. 1767, 26. 11. 1768, 4. 1., 12. in 16. 3., 5. 6. in 14. 11. 1770, 16. 5. in 22. 5. 1777 ter 27. 9. 1779. Mojster je moral umreti pred letom 1780, saj je njegova vdova Ana Marija dne 1. 2. 1781 prodala njuno hišo krznarju Janezu Witmayerju.

Med ostalimi podatki so vredni omembe še nekateri:

- dne 14. 1. 1796 se je v tukajšnji cerkvi poročil 29-letni Jožef, sin pokojnega mariborskega izdelovalca orgel Jožefa Odoniča, s 24-letno Elizabeto, hčerko

pokojnega Marka Zimmermanna. Ta je nato 28. 4. 1797 kupila hišo št. 36, stoječo na sedanji Vrazovi 1;

- dne 19. 4. 1847 se je v mestu na št. 33 (Kerenčičev trg 3) rodila Ana, hči graškega igralca Janeza Martinella in Ane Draškovič, ki sta občasno živela v Ormožu. Za botra sta jima šla trgovca Janez in Ana Kautzhammer;

- dne 1. 1. 1862 sta kot botra nastopila graški zvonolivar Karel Feltl in njegova žena Ana, enako

- dne 1. 5. 1866 graški zvonolivar Jožef Koffler in njegova žena Jožefa.

Jože Curk

DIE BAUTÄTIGKEIT VON ORMOŽ IN DER ZEIT VON RENAISSANCE BIS HISTORIZISMUS

Zusammenfassung

Obwohl Ormož als eine strategisch wichtige Grenzstadt galt, war sie doch zu klein um ihre Bautätigkeit in so einem Ausmasse zu entwickeln, daß sie eine eigene Zunft zu gründen genötigt wäre. Man blieb in die Zunft von Ptuj eingegliedert. Da das Stadtbild bis zum 18. Jahrhundert von hölzerner Architektur beherrscht war, besitzt die Stadt keine bürgerliche Bauten, welche vor 1700 entstanden sind. Deswegen ist die Geschichte der Bautätigkeit der Stadt mit Bestimmtheit erst für das 18. und 19. Jahrhundert faßbar. Für ältere Perioden sind eben so wie keine topographische auch keine archivistische Beweise vorhanden. Dadurch werden wir beim Darstellen von älteren Bauperioden behindert. Wir dürfen aber annehmen, daß uns damalige Matrikangaben keine wesentliche Erweiterungen des Wissens bringen würden.

Die Reihe der aus den erhaltenen schriftlichen Quellen näher bekannten Zimmermeister fängt erst (die Namen werden transkribiert angegeben, da die im Original sehr verschiedene Schreibweise für unseren Gegenstand belanglos erscheint) mit Vernek Gabriel (1738-98) an, welchem dann in Generationsabständen gefolgt sind: Roderich Jožef (1775 - 1821), Ingres Janez (1786 - 1837) und Zemlič Matija (1785 - 1835), diesen dann in der nachfolgenden Gruppe die Meister und Poliere: Well Jakob (1798 - 1858), Skoliber Jožef (1807 - 1859), Fritz Janez Jakob (gest. nach 1856), Jauševac Janez (gest. nach 1854), Hitzgott Franc (1800 - 1853), Sunčič Matija (1801 - 1853), Karba Blaž (gest. nach 1862) und Rižner Anton Martin (gest. nach 1866).

Die Reihe der Maurermeister beginnt mit Neydacher Maks (gest. 1755), Baldauf Peter und seinem Sohn Jernej (1753 - 1792). Denen folgten im doppelten Generationswechsel: Zaglacher Jožef (1747 - 1797), Abel Jernej (1755 - 1800), Toman Lovrenc (1776 - 1822), Stoper Janez (1782 - 1832), Potočnik Jakob (erwähnt 1803 - 1810) und drei Auswanderer: Töpfer Martin (der um 1815 nach Ptuj übersiedelt war), Tauber Gašper (welcher ihm nach 1823 folgte) und Gardner Gašper (der um 1830 nach Maribor gegangen ist). Weil sich der Bau der Orienteisenbahn nicht stärker auf das Stadtbauwesen ausgewirkt hat, hat doch die Eisenbahn ihre eigenen Bauleute verwendet, haben die Bautätigkeit in der Stadt weiter die heimischen Meister ausgeübt, unter ihnen Masten Jurij und Kos Tomaž.

Die bildenden Künstler gehören nicht zu Bauleuten, doch sind sie durch ihre Arbeit für die kulturelle Geltung der Stadt wichtig. Es handelt sich um Künstler, über deren Qualität wir nichts wissen, weil keines ihrer Werke erhalten beziehungsweise bekannt ist, trotzdem müssen sie in diesem Aufsatz erwähnt werden. Es handelt sich um die Bildhauer Mittermayer Martin (gest. um 1782), Gallo Matija (1762 - 1822 oder 1823), Böhm Jožef (1750 - 1809), Reiter Anton (erwähnt 1834) und die Maler Dovečer Anton (gest. um 1782), Klajncnik Mihael (gest. nach 1793) und Girtnik Janez (gest. um 1775). Ihre relativ große Zahl in einer so kleinen Stadt, wie Ormož es war, beweist, daß im letzten Drittel des 18. und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts das Kunstwollen des Spätbarocks noch in solchem Ausmasse lebendig war, daß den aufgezählten Künstlern genug Aufträge gesichert waren, obwohl sich zum Beispiel der Bildhauer Böhm zusätzlich noch mit dem Tabackverlag finanziell geholfen hat.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

**Stjepan MATKOVIĆ: Čista stranka prava 1895.-1903.,
Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet,
Zagreb 2001, 417 str.**

Zgodovino pravaškega gibanja na Hrvaškem, ki ga je utemeljil v drugi polovici 19. stoletja "oče hrvaške domovine" dr. Ante Starčević, poznamo zlasti iz standardnih študij prof. dr. Mirjane Gross. V zadnjih letih je tudi pri drugih hrvaških zgodovinarjih opaziti povečano zanimanje za to problematiko. Leta 1998 je dr. Marjan Diklić napisal zelo zanimivo študijo o razvoju pravaškega gibanja v Dalmaciji, letos pa je na knjižne police prišla tudi obsežna knjiga dr. Stjepana Matkovića o Čisti stranki prava.

Stjepan Matković, ki raziskuje v okviru Hrvaškega inštituta za zgodovino in predava na Hrvaških študijah Univerze v Zagrebu, se je že v svojih prejšnjih razpravah izkazal za izvrstnega poznavalca hrvaške politične zgodovine v habsburški monarhiji. Knjiga o Čisti stranki prava pomeni vrh njegove dosedanje znanstvene dejavnosti.

Avtor je knjigo razdelil na štiri poglavitne tematske sklope. Najprej opiše razkol v pravaškem gibanju v zadnjih letih življenja Anteja Starčevića, ko je začel svoj politični vzpon ambiciozni in zelo sposobni odvetnik židovskega porekla dr. Josip Frank. Do cepitve v pravaških vrstah je prišlo v času, ko je bila stranka v opoziciji do režima hrvaškega bana Károlyja Khuen Héderváryja. Med pretendenti za Starčevićevo prestol je prišlo do ostrih bojev, pri čemer je Franku uspelo spraviti na svojo stran "očeta hrvaške domovine". Ko je stranka leta 1895 razpadla na Čisto stranko prava in t.i. "domovinaše", je Frank uspešno unovčil dejstvo, da je v svojo stranko pritegnil Starčevića. Tako se je namreč lahko v boju s konkurenti, zbranimi okoli časopisa Domovina, razglašal za edinega pravega naslednika Starčevića, ki je kmalu po razkolu umrl.

V drugem tematskem sklopu Matković podrobno analizira miselnost in delovanje "frankovcev" v njihovem boju za primat v pravaškem gibanju. Čeprav so bili domovinaši sprva številčnejši, so po avtorjevih ugotovitvah njihovi oponenti v Čisti stranki prava hitreje napredovali, saj so imeli boljše organizacijske sposobnosti in več smisla za politično agitacijo. Kot nazorno prikaže Matković, so frankovci veliko pozornosti namenili zlasti vzgoji strankinega podmladka in njegovemu uvajanju v politično življenje, hkrati pa so pod svojo zastavo uspeli organizirati tudi pomemben del delavstva. Odločilni preboj na hrvaški politični sceni je dosegla Čista stranka prava leta 1902 v času protisrbskih nemirov. Od takrat naprej se je njena moč nezadržno krepila, kar se je pokazalo tudi v volilnih uspe-

hih. Matković zaključuje prikaz strankine zgodovine s prelomnim letom 1903, ko se je v banovini razplamtelo znamenito "narodno gibanje" proti Khuenovemu režimu.

Tretji tematski sklop Matkovićeve knjige predstavlja natančna predstavitev organizacijske strukture Čiste stranke prave v Hrvaški in Slavoniji. Vendar stranka ni bila razširjena samo v banovinski Hrvaški, ampak je leta 1898 dobila tudi sestrsko stranko v Dalmaciji, njen vpliv pa se je krepil tudi v hrvaških predelih Bosne in Hercegovine. Sicer je stranka zagovarjala pravaški državnopravni program iz leta 1894, ki je zahteval združitev Hrvaške, Slavonije, Dalmacije, Reke, Medmurja, Bosne, Hercegovine in Istre v samostojno državno telo v okviru habsburške monarhije. Program je vseboval tudi izjavo podpore "prizadevanjem bratov Slovencev, da se tudi slovenske dežele temu državnemu telesu priklopijo".

Izredno dobrodošla posebnost knjige je zadnje poglavje, ki vsebuje biografske skice prvakov Čiste stranke prava. Matković je vestno zbral kopico izjemno zanimivih podatkov o vodilnih frankovcih, podrobnosti iz njihovega življenja pa bralcu omogočijo odličen vpogled v njihovo miselnost. Na koncu knjige so kot priloge objavljeni politični programi in pomembnejše izjave Čiste stranke prava.

Matkovićeva knjiga temelji na velikem številu primarnih virov, ki jih je avtor zbral v zapuščinah pravaških prvakov. Če k temu dodamo še lep pripovedni slog, lahko rečemo, da gre za respektabilno delo, ki ima vse lastnosti kvalitetne političnozgodovinske študije.

Andrej Rahten

Dušan MEVLJA: Slovensko narodno gledališče v Mariboru 1919-1941. Maribor 1999/2000, 326 str.

Književnik in igralec Dušan Mevlja je ob 80-letnici Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru v samozaložbi izdal zajetno knjigo (330 strani), pod katere naslovom bi pričakovali zaokrožen zgodovinski prikaz delovanja te pomembne slovenske kulturne ustanove. Avtor se je svojega dela lotil drugače: o mariborskem gledališču je želel zbrati čimveč gradiva. O nastanku gledališča je dal spregovoriti Hinku Nučiču, njegovemu ustanovitelju in prvemu ravnatelju, z nekoč objavljenim spominskim zapisom, o vlogi gledališča v mariborski kulturi med vojnama pa strnjeno oceno politika in kulturnika dr. Maksa Šnuderla. Sam je na kratko orisal dramsko, operno, operetno in baletno dejavnost mariborskega gledališča, precejšen delež pa je namenil kratkim portretnim zarisom osebnosti, ki so oblikovale mariborsko gledališče ali v njem delovale. Teh je kar petdeset; dodal pa je še krajše oznake enaindvajsetih dramskih in osemnajstih glasbenih sodelavcev, ki niso bili deležni posebne pozornosti kritikov ali teatrologov. Velik del teh ubesedenih portretov je Mevlja pod naslovom Zaslužna garda objavil v jubilejnem gledališkem listu SNG Maribor 1959/60, nato pa jih nadaljeval še v naslednjih letnikih, pa tudi - zlasti ob obletnicah portretirancev - v časniku Večer ali reviji TV 15. Nekatere je kasneje dopolnil z novimi podatki, v glavnem pa portretirancev ni spremljal do konca življenjskih poti. Vsa galerija oživlja zgodovinske pregledne mariborskega gledališkega snovanja in spodbuja bralca k nadaljnjemu iskanju podatkov o portretirancih in njihovem vrednotenju.

Avtor je dodal nekatere v gledaliških listih že objavljene članke - tako popis mariborskih gledaliških listov in primerjavo med deležem slovenske dramatike

v repertoarju ljubljanske in mariborske Drame v obdobju 1919-1941. Zelo dragocen je popis mariborskih igralcev, pevcev, režiserjev in dirigentov, ki so kot begunci s Primorskega našli zavetje v mariborskem gledališču in mu veliko dali. Neobičajen in nenavaden, zato pa dragocen je popis ocenjevalcev uprizoritev mariborskega predvojnega gledališča (našteti so Fran Vatovec, Radivoj Rehar, Maks Šnuderl, Vladimir Kralj, Božidar Borko, Franc Sušnik, žal brez analize njihovega deleža pri rasti dramskega ansambla, spregledani pa so Karlo Škapin, Anton Ocvirk, Silva Trdinova in Jože Potokar). Prav izjemna pa je uvrstitev mariborskega gledališkega fotografa Mirka Japlja med portretirance; z njo je avtor opozoril na dragoceni prispevek gledaliških fotografov k (delnemu) ohranjanju odrskih podob v zgodovinski zavesti.

Avtor bi vrednost svoje knjige povečal, če bi objavil bibliografski seznam prvih objav, zdaj zgolj ponatisnjenih ali tudi dopolnjenih prispevkov v knjigi.

Tretjino knjige obsega Pregled dela mariborskega gledališča v letih od 1919 do 1941, objavljen prvič v Gledališkem listu SNG Maribor 14 (1959/60) in kot posebna publikacija brez navedbe kraja in leta natisa (1960?). Avtor je pri sestavi pregleda ubral drugačno pot, kot jo je njegov predhodnik Danilo Veber, vodja predstav v SNG Maribor. Ta je ob 30-letnici Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru v gledališkem listu kronološko popisal njegove uprizoritve in predstave med 1919-1941. Dušan Mevlja je svoj pregled razdelil po zvrsteh - dramska, operna in operetna dela, ta pa na jugoslovanska, slovanska in tuja. Porazdelitev je bila že takrat nenavadna (slovenske uprizoritve so bile kar potopljene v jugoslovanska, posebna slovanska skupina je bila že takrat anahronistična). Ko je 1967. leta Slovenski gledališki muzej izdal svoj znameniti Repertoar slovenskih gledališč, je v uvodu knjige zapisal, da je pri svojem delu sicer upošteval Mevljev pregled, a se je "za objavo v publikaciji, ki naj bi imela znanstveni značaj", odločil za dosledno kronologijo, ki omogoča razvid rasti repertoarja v posameznih obdobjih in primerjave. Povedati pa je treba, da Mevlja v svojem pregledu našteva tudi igralce in pevce v posameznih uprizoritvah, čeprav zgolj s priimki in brez navedb njihovih vlog. Informacije so zategadelj le delne. (Slovenska teatrolologija natančno popisuje nastopajoče v posameznih uprizoritvah šele od sezone 1987/88 dalje.)

Avtor je zbral tudi podatke o gostovanjih umetnikov ali skupin v mariborskem gledališču med vojnama, pa tudi Mariborčanov drugod. Pri tem žal ne navaja organizatorjev gostovanj. Poleg uprave takratnega Narodnega gledališča sta namreč gostovanja v gledališču, ki je bilo v občinski lasti, organizirali vsaj še mariborska Glasbena matica in Ljudska univerza.

Virom, ki jih avtor navaja, da je črpal iz njih, bi bilo pametno dodati še dela kar nekaj avtorjev, ki so bistveno razširili vednost o preteklosti mariborskega gledališča - Dušana Moravca o slovenskem gledališču od vojne do vojne, Manice Spendalove o razvoju glasbenega življenja v Mariboru, Henrika Neubauerja o mariborskem baletnem ustvarjanju, Stanislava Kosa bibliografijo o mariborskem slovenskem gledališču, pa še koga.

Ne glede na povedano je Mevljeva knjiga obsežen vir vsakršnih informacij o mariborskem slovenskem gledališču in izhodišče za nadaljnje poizvedovanje in poglobljanje vednosti o njem. V njej je spravljenih več let trdega Mevljevega dela.

Ewa KARPIŃSKA GRAŻYNA: Miejsce wyodrębnione se świata: przykład łódzkich kamienic czynszowych, Polskie towarzystwo ludoznawcze, Łódź 2000, 199 str., Łódzkie studia etnograficzne; 38.

Poljakinje Ewe Karpińske Grażyne bi se pozoren bralec Časopisa za zgodovino in narodopisje utegnil spomniti po njenem leta 1991 v tej reviji objavljenem članku *Domačin in tujec v mestnem območju*. Je sodelavka na Katedri za etnologijo Univerze v Lodžu in urednica zbirke, v kateri je izšla knjiga, ki jo tokrat predstavljam. Ukvarja se zlasti z etnologijo mesta, največkrat raziskuje na primeru Lodža.

Naslov njene knjige bi bilo mogoče prevesti v *Mesta, ločena od sveta, primer najemniških hiš v Lodžu*. V bistvu gre za etnološko in antropološko raziskavo o najemniških hišah iz 19. stoletja v mestnem okolju, zlasti za raziskavo njihovih prebivalcev v povezavi s temi »mesti, ločenimi od sveta«. Mesta, ločena od sveta, pa so notranjost in okolica hiše, zlasti deli hiš zunaj stanovanj – dvorišča, stopnišča, kleti, podstrešja, pralnice, hodniki, dovozi, celo okna s pogledom na dvorišče, skratka vsa tista mesta, ki jih kot nekakšno območje zasebnosti ljudje razumejo kot svoj svet, ločen, izvzet od prostorov javnosti v mestu, kjer se gibljejo, ko niso doma. Raziskava nikakor ni historično-kronološki povzetek razvoja teh prostorov, ampak predvsem poskus dognati, kakšno je razmerje med prostorom in ljudmi v okviru izbranega mikrookolja – v tem primeru okolja najemniških mestnih hiš.

Karpińska sama umešča svojo raziskavo v okvir veje antropologije, ki jo imenuje antropologija vsakdanjosti. Vsakdanje življenje pri tem definira kot skupek kulturno pogojenih situacij – dogodkov in vedenj, ki imajo določen predmet, prostor in čas, niz atributov in udeležencev. Njihov obstoj je odvisen od mnogih kulturnih elementov, pa nikakor ne samo od najočitnejših. Vsakdanjost skratka razume kot svet elementarne, preproste in nezavedne realnosti. Materializira se v dejstvih in dejanjih na mestih v konkretnem prostoru – recimo doma, v najemniški hiši, v klubu, na ulici, v supermarketu, na avtobusu, igrišču, na tržnici, na stopnišču, v kinu ali kje drugje. Takih prostorov je v mestu veliko, vsak pa pripada kulturi določene skupine. Karpińska je poskušala razvozlati zlasti odnos med človekom in prostorom in ugotoviti, kako grajeno okolje človekove čute strne v izkušnje in zaznavanje sveta.

V uvodu avtorica definira koncepta določenih mest in prostora nasploh. Prostor jo zanima skozi perspektivo zaznavanja ljudi, od neposrednega – vidnega, slišnega in zaznavanja z dotikom, do posrednega, kot je introspekcija, refleksija in notranja izkušnja. Za dojemanje prostora sta osrednjega pomena kategoriji središča in meje, ki ju je avtorica tudi podrobneje obdelala. Zlasti jo zanima pomen meje med različnimi prostori.

Ko je opazovala svoje someščane v okolju najemniških hiš, jo je zanimalo, kako zaznavajo prostor, kako ga vidijo, kako organizirajo svoje vtise in kako jih zadržijo v spominu. Opazovala je vpliv arhitekturne podobe najemniških hiš na razmerja med sosedi. Stanovalcem se je pridružila v različnih vsakdanjih situacijah – z njimi je bila na hodnikih hiš, na dvoriščih, pridružila se jim je, ko so se po stopnišču spuščali v klet ali se povzpenjali na podstrešje, gledali skozi okno ali vstopali skozi vhod v hišo. Realnost najemniške hiše je poskušala rekonstrui-

rati na podlagi pripovedi ljudi o njihovih hišah in o njih samih. Upoštevala je tudi pripovedi ljudi o njihovih pričakovanjih, predstavah, o določenih dogodkih in dejanjih. Zanimali so jo pojmi, kot so bližina, nadzorovanje, intimnost. Pri tem je imela nekaj težav z ubesedenjem tistega, kar je sama zaznala, občutila ali opazila, saj je vzdušja in občutja, ki jih je mogoče zaznati, včasih zelo težko ustrezno opisati.

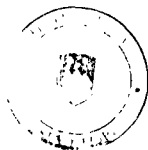
V slogu raziskovalnega pristopa, torej poskusa ujetja prostora skozi doje-manje ljudi, ki ga naseljujejo, je tudi slikovna oprema knjige. Številne fotografije namreč upodabljajo ljudi na dvoriščih, v dovoznih vežah, v pralnicah, na podstreš-jih, stopniščih, na dvoriščnih klopcah, na oknih, pri igri, popravilih avtomobilov, druženju, vrtičkarstvu, spremljajo pa jih izvlečki iz pripovedi avtoričinih sogovor-nikov, ki zastopajo perspektivo stanovalcev. Ti prostoru najemniških hiš vsakokrat posebej šele določajo njegovo bistvo.

Osrednji del besedila predstavljajo izmenjaje teoretični razmisleki in po-jasnila, pa (pogosto tudi daljše) pripovedi stanovalcev najemniških hiš in avtoričini komentarji. Čeprav se besedilo začne z obsežnejšim teoretičnim uvodom, se zdi, da je prepletanje konkretnih pripovedi, komentarjev in skokov v teorijo tudi v empiričnem delu zelo posrečen način pripovedi, ki bralcu nudi nekaj občutek celovitosti in povezanosti zapisanega.

Že sam izbor teme oziroma omejitev na tip mestne najemniške hiše in njenih stanovalcev, pa tudi ugotovitve v besedilu napeljujejo na misel, da je tip hiše, to-rej oblika njegovih arhitekturnih elementov tista, ki do neke mere opredeljuje način življenja in razmerja med stanovalci. V tem pogledu bi bilo vsekakor za-nimivo poznati še druga okolja, recimo hiše s starejšo zasnovo v starem mestnem jedru ali okolje blokov, zgrajenih po drugi svetovni vojni. Tako bi bilo mogoče z gotovostjo trditi, ali so prav najemniške hiše kot grajeno okolje razlog za nekatera opisana razmerja med ljudmi, in ugotoviti, kakšna so podobna razmerja v drugih okoljih.

Tudi sama se ukvarjam z podobnimi temami kot Karpińska. Raziskujem namreč etnološke vidike prebivanja v mestu, pri tem pa se pogosto dotikam tudi življenja v najemniških hišah iz 19. stoletja pri nas. Komentar, ki se mi poraja ob spoznavanju knjige poljske kolegice, je takle: če sem sama na deklarativni ravni sicer večkrat poudarjala, da me kot etnologinjo bolj kot stavbe in prostori zanimajo ljudje, ki jim dajejo smisel in v toku časa vsakokrat drugačen pomen in uporab-nost, moram priznati, da je optika Karpińskiej v končnem izdelku zares taka, mo-ja pa se ji le približuje. Čeprav natančnejša historično-kronološka in topografska analiza, ki sem se je sama podrobneje lotevala, morda tudi pripomore k razume-vanju celotnega konteksta. A raziskovanje perspektive stanovalcev je Karpińska vsekakor zastavila podrobneje in bolj dognano. Seveda se je pri tem ukvarjala z raziskovanjem sodobnosti. Nekoliko težje bi bilo zajeti tako natančno perspektivo stanovalcev in analizo razmerij, ki nastajajo v bivalnem okolju, za obdobja, do katerih spomin informatorjev ne seže.

Če se je iz besedila poljske etnologinje in antropologinje mogoče česa naučiti, je to vsekakor pristop k raziskovanju bivalne kulture s perspektive stanovalcev – informatorjev.

MLADINSKA KNJIGA ZALOŽBA d.d.
UREDNIŠTVO ENCIKLOPEDIJE SLOVENIJE
1600 LJUBLJANA

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA

(72/37) letnik, 2001, zvezek 1-2

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Darko Friš · Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Prevodi · Sergej Flere, Klementina Jurančič Petek, Katja Plemenitaš, Karmen Teržan Kopecky, Hanka Štular
Lektoriranje · Boris Svetel, Anita Vršič

Računalniški prelom Ivanka Pučko s.p. Maribor · Natisnila Tiskarna Florjančič tisk, d.o.o.

ISSN 0590-5966

9 770590 596603